سنڌي لازمي ۽ آسان اردو

يونٽ نمبر 1 کان 18 ڪورس ڪوڊ 318

انٽرميڊيٽ

شعبو: پاڪستاني زبانون

علامه اقبال اوپن يونيورسٽي، اسلام آباد

هن ڪتاب جا سمورا حق ۽ واسطا
علامہ اقبال اوپن يونيورسٽي اسلام آباد
وٽ محفوظ آهن.

ڇاپو: ________ ٻيو
ڇاپي جوسال: ________ 2009ء
ڇاپي جو تعداد: ________ 500
قيمت: ________ -/225 روپيا
ٽائيٽل: ________ محمود احمد قريشي
ٽائيٽل خطاطي: ________ شعيب خان
ڇپائيندڙ: ________ علامه اقبال اوپن يونيورسٽي، اسلام آباد
ڇاپيندڙ: ________ صمراز پرنٹرز راولپنڈی
ڪمپوزر: ________ معظم ٻبر

اڳوڻي ڪورس ٽيم حصو سنڌي

چيئرمين: نظير صديقي

فاصلاتي تشڪيل : ڊاڪٽر حيدر سنڌي

نظرثاني: پروفيسر ڊاڪٽر اياز قادري

اڳوڻي ڪورس ٽيم حصو اردو

چيئرمين: نظير صديقي

فاصلاتي تشڪيل : ڊاڪٽر محسنہ نقوي

نظرثاني: ڊاڪٽر نثار احمد قريشي

ايڊيٽر: عفت ياسمين

موجوده ڪورس ٽيم براءِ نظر ثاني حصو-سنڌي ۽ اردو

چيئرمين: پروفيسر ڊاڪٽر انعام الحق جاويد

ميمبر: محترمہ ثمينہ امان، عبدالله جان عابد،
منظور علي ويسريو ، حاڪم علي ٻرڙو،
ضياءُ الرحمان بلوچ، محمد قاسم

ايڊيٽر: دائود رضوان

پروگرام پروڊيوسر: عبدالقادر سهتو

ڪورس رابطہ ڪار: حاڪم علي ٻرڙو

فهرست

صفحو نمبر

- ❖ پيش گفتار — ix
- ❖ مهاڳ — xi
- ❖ ڪورس جو تعارف — xiii

يونٽ نمبر	مضمون	تحرير	صفحو نمبر
1-	قومي جذبو ۽ قومي اخلاق	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	07
	پاڪستاني قوميت جو مقصد	(ترجمو) علي نواز جتوئي	18
2-	تمدن جي ماهيت	ڪريم بخش چنا	35
	ڪامياب زندگيءَ جو	علامه آءِ. آءِ قاضي	
	ڪارگر قاعدو		45
3-	سنڌ جون اڳوڻيون	ڊاڪٽر ع. م. داؤد پوٽو	63
	روايتون ۽ علم ادب		
	ڪوهستاني ڪچهري	الهبچايو سمون	80
4-	ٻولي ۽ ان جون ادبي خوبيون	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	109
	علم ادب جي ترقيءَ جا طريقا	علامه آءِ. آءِ قاضي	116
5-	شاهه جو شعر ۽ شاعري	ڊاڪٽر گربخشاڻي	139
	دنيا جو وڏي ۾ وڏو شاعر	علامه آءِ. آءِ قاضي	149
6-	سنڌي ٻوليءَ ۾ ناول نويسي	عبدالقيوم صائب	169
	عام سنڌي شاعري	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	186
7-	پورهيتن جو ڏينهن	رشيد ڀٽي	207
	مصطفيٰ جي الوداعي نصيحت	عثمان علي انصاري	215

(نظم جو حصو)

يونٽ نمبر	شاعر	
8-	قاضي قادن	241
	شاهہ ڪريم	247
	شاهہ عبداللطيف ڀٽائي	253
	خواجہ محمد زمان	266
9-	سچل سرمست	281
	حمل فقير	292
10-	خليفو گل محمد	307
	فقير قادر بخش بيدل	312
11-	مير عبدالحسين خان سانگي	325
	مرزا قليچ بيگ	329
12-	محمد هاشم مخلص	343
	شيخ عبدالله عبد	347
13-	حافظ محمد احسن	363
	شيخ عبدالحليم جوش	365
14-	شيخ اياز	377
	سرويچ سجاولي	381
	حڪيم نياز همايوني	385

حصہ اُردو

موضوعات	مصنف	صفحہ نمبر
یونٹ نمبر 15		**393**
○ نبی کریمؐ کی ہجرت	علامہ سید سلیمان ندوی	399
○ اسلامی حکومت کا امیر سب کا خادم ہوتا ہے	مولوی سلیم عبداللہ	404
○ سب سے بڑا اسلامی شاعر	مولوی سلیم عبداللہ	409
○ پاکستان کے لیے پہلا جہاد	مولوی سلیم عبداللہ	414
○ اسلامی کردار	مولوی سلیم عبداللہ	420
یونٹ نمبر 16		**429**
○ نصوح کا خواب	مولوی نذیر احمد	435
○ جیسی کرنی ویسی بھرنی	خواجہ حسن نظامی	442
○ حج اکبر	منشی پریم چند	447
○ ایک وصیت کی تعمیل	مرزا فرحت اللہ بیگ	457
○ اُردو کی آخری کتاب	پطرس بخاری	464
یونٹ نمبر 17		**471**
○ اردو کی کہانی	مولوی عبدالحق	479
○ مولانا محمد علی جوہر	مولانا عبدالماجد دریابادی	485

○ حالب ہموں کے نام سرسید کا ایک خط	سرسید احمد خان	492
○ نامور ادیبوں کے خطوط	غالب، اکبر، شبلی، نذیر احمد، سرسید	498
○ سید معصوم شاہ بکھری	عبدالواحد سندھی	506
○ ایران کا جاڑا	مولوی محمد حسین	512

یونٹ نمبر 18 521

○ حمد	حفیظ جالندھری	529
○ حضرت صدیق اکبرؓ کا ایثار	علامہ اقبال	534
○ حُبِ وطن	مولانا حالی	539
○ مردِ مجاہد	مولوی شفیع الدین نیر	546
○ آسمان اور تارے	مولوی محمد اسمٰعیل میرٹھی	552
○ آمدِ بہار	احمد علی شوق قدوائی	557
○ آدمی نامہ	نظیر اکبر آبادی	562
○ رُباعیات	انیس، حالی، اکبر، داغ	568

پیش گفتار

عزیز طلبہ وطالبات! میں آپ کو علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی کے انٹرمیڈیٹ کے کورس ''سندھی لازمی اور آسان اردو'' میں داخلہ
ے پرخوش آمدید کہتا ہوں اور دُعا کرتا ہوں کہ خداوند تعالیٰ آپ کو اپنے تعلیمی ارادوں میں کامیاب کرے۔

یہ کورس پہلی مرتبہ 1986ء میں شروع کیا گیا تھا اور یونیورسٹی قواعد کے مطابق اس پر نظر ثانی ضروری تھی۔ میرا خیال ہے کہ
تی ہوئی دُنیا کے جدید تقاضوں کو پیش نظر رکھتے ہوئے تعلیمی نصابات پر ایک خاص مدت کے بعد نظر ثانی ہوتی رہنی چاہیے۔ اسی
رورت کے تحت اب یہ نظر ثانی شدہ ایڈیشن پیش کیا جا رہا ہے، جس میں اس کورس کی دونوں جلدوں کو یکجا کر کے شائع کیا
ا رہا ہے۔ اُمید ہے آپ اب اس کورس کو پہلے سے بہتر پائیں گے۔

عزیز طلبہ وطالبات! سندھی آپ کی مادری زبان ہے، اس لیے اس کورس کے سندھی کے حصے میں آپ کو کم مشکلات درپیش
وں گی۔ تاہم تمام اسباق میں شامل مشکل الفاظ کے معانی ومفاہیم ہر یونٹ کے اختتام پر دیے گئے ہیں اور ساتھ ہی تشریح طلب
ملوں کی آسان اور سلیس عبارت میں تشریح بھی کر دی گئی ہے، تا کہ آپ کو ان کی تفہیم میں کسی قسم کی کوئی دقت درپیش نہ ہو۔

مجھے قوی اُمید ہے کہ سندھ کے وہ طلبہ وطالبات، جو اپنے حالات کی بناء پر باقاعدہ طور پر کسی کالج میں داخلہ نہیں لے سکے، وہ
ں پروگرام کے کورسوں کے ساتھ ساتھ اس کورس سے بھی بھرپور استفادہ کریں گے اور علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی کے فاصلاتی
ظام تعلیم اور اس کی فراہم کردہ سہولتوں سے حتی المقدور فائدہ اٹھائیں گے تا کہ ان سہولتوں کا خاطر خواہ نتیجہ نکل سکے۔

پروفیسر ڈاکٹر محمود الحسن بٹ
(وائس چانسلر)

مهاڳ

سنڌ ۾ انٽرميڊئيٽ جي شاگردن لاءِ جيڪو سنڌي لازمي ڪورس رکيل آهي. تنهن جا ٻه حصا آهن. هڪ حصي ۾ نظم ۽ نثر تي مشتمل هڪ ڪتاب پڙهڻو پوي ٿو ۽ ٻئي حصي ۾ آسان "اردو" جي نالي سان ڪتاب پڙهائجي ٿو. جنهن ۾ پهرين حصي جي پيٽ ۾ مختلف قسمن جا مضمون ۽ شاعري شامل آهي.

اهو ڪورس نه رڳو ڪاليجن ۾ پڙهندڙن لاءِ رکيل آهي ، پر جيڪي شاگرد ميٽرڪ پاس ڪرڻ کانپوءِ ذاتي مجبورين ۽ مشغولين سبب اڳتي تعليم حاصل ڪرڻ چاهين ٿا. تن ڪي پنهنجو تعليمي مستقبل بهتر بنائڻ لاءِ ٻه صورتون آهن. هڪڙي صورت ته ذاتي طور تي استاد جي مدد ڪانسواءِ. پرائيويٽ طور تي تياري ڪري امتحان ڏيڻ جي آهي ۽ ٻي صورت علامه اقبال اوپن يونيورسٽي ۾ داخلا وٺي تعليم کي اڳتي وڌائڻ جي آهي.

سنڌ جي اهڙن شاگردن جي تعليمي ضرورتن کي سامهون رکندي "سنڌي لازمي ۽ آسان اردو" جو ڪورس پيش ڪيو پيو وڃي. جنهن لاءِ انهي ٻنهي ڪتابن کي هڪ ڪتابي شڪل ۾ گڏ ڪيو ويو آهي، جيڪي سنڌ ۾ انٽر ميڊئيٽ تي رکيل آهن. جيئن ته انهن ٻنهي ڪتابن کي علامه اقبال اوپن يونيورسٽي جي فاصلاتي تعليمي سرشتي مطابق آڻڻ. "سنڌي لازمي" کي 14 يونٽن ۽ "آسان اردو" کي 4 يونٽن ۾ ورهائي يڪو هڪ ڪورس تيار ڪيو ويو آهي. انٽرميڊئيٽ جي سند حاصل ڪرڻ لاءِ شاگردن کي اٺ (8) ڪريڊٽ مڪمل ڪرڻا پوندا. انهن مان ٽي ڪريڊٽ لازمي ڪورس جا آهن. باقي پنجن ڪريڊٽن جي لاءِ مختلف اختياري مضمونن يا ڪورسن جي چونڊ ڪرڻي پوندي. هر هڪ مڪمل ڪريڊٽ 18 يونٽن تي مشتمل آهي ۽ نصف ڪريڊٽ 9 يونٽن تي مشتمل آهي. اوهان جو هي ڪورس مڪمل ڪريڊٽ ڪورس آهي.

ڪورس کي سولو ۽ آسان بڻائڻ لاءِ ڏکين لفظن جي معنيٰ ڏني وئي آهي ۽ ڏکين جملن جي تشريح بہ ڪئي وئي آهي. ان جي باوجود جيڪڏهن شاگردن کي ڪنهن بہ ڏکيائي محسوس ٿئي تہ پنهنجي ويجهي مطالعاتي مرڪز ۾ مقرر وقت تي پهچي پنهنجي ٽيوٽر کان مدد وٺي سگهن ٿا.

پروفيسر ڊاڪٽر انعام الحق جاويد

چيئرمين

شعبو: پاڪستاني زبانون

ڪورس جو تعارف

اوهان هن ڪورس ۾ داخلا وٺي پنهنجي قابليت بهتر بنائڻ جو جيڪو فيصلو ڪيو آهي، ان تي اسان توهان کي مبارڪباد ڏيون ٿا ۽ دعا ڪريون ٿا تہ الله تعالىٰ اوهان کي بهتر تعليمي ارادن ۾ ڪامياب بنائي.

انٽرميڊئيٽ جي هن ڪورس ۾ ڪل ارڙهن يونٽ شامل آهن. جنهن ۾ چوڏهن يونٽ سنڌي لازمي جا آهن ۽ چار يونٽ آسان اردو جا آهن. جن جا عنوان فهرست ۾ ڏنا هوندا. هن ڪورس جو عرصو ڇهہ مهينا آهي.

اسان جي يونيورسٽي ۾ لفظ يونٽ مان مراد آهي: ڪنهن هڪ موضوع تي لکيل هڪ مڪمل سبق يا باب، جنهن ۾ ان موضوع بابت سبق يا متن بہ شامل هوندو آهي. هن ڪورس جو بنيادي مقصد اهو آهي تہ اوهان سنڌي ۽ اردو چڱيءَ طرح پڙهي ۽ لکي سگهو.

هر يونٽ جي شروع ۾ سڀ کان اڳ ۾ يونٽ جو مقصد ٻڌايو ويو آهي. ان کانپوءِ اصل سبق پڙهڻ جو طريقو ٻڌائي سبق ڏنو ويو آهي. پوءِ سبق ۾ آيل ڏکين لفظن جي معنىٰ ۽ ڏکين جملن جي سمجهاڻي ڏني وئي آهي. آخر ۾ خود آزمائيءَ جا سوال ۽ انهن جا جواب ڏنل آهن.

نصاب ۽ ان جو تفصيل

اوهان جي هن ڪورس جا هيٺيان حصا آهن:

(1) درسي مواد يعني ڪتاب

(2) مطالعاتي مرڪز

(1) درسي مواد يعني ڪتاب

اوهان جي درسي مواد ۾ چوڏهن يونٽ سنڌي جا ۽ چار يونٽ اردو جا رکيا ويا آهن. هر هڪ يونٽ ۾ ايترو درسي مواد آهي جو اوهان ان کي هڪ هفتي ۾ سولائي سان ختم ڪري سگهندا. ڇاڪاڻ جو سيني يونٽن جي ديگهہ هڪ جيتري نہ آهي انهيءَ ڪري ڪي يونٽ

هڪ هفتي کان بہ اڳ ۾ ختم ڪري سگھجن ٿا.

(2) مطالعاتي مرڪز.

ملڪ جي مختلف هنڌن تي يونيورسٽي جا مطالعاتي مرڪز ڪم ڪري رهيا آهن. انهن مرڪزن ۾ هڪ خاص پروگرام مطابق مهيني ۾ ٻہ ڀيرا ڪلاس ٿين ٿا. اوهان انهن ۾ شريڪ ٿي پنهنجي مشڪلاتن ۾ استاد کان مدد وٺي سگھو ٿا. ان سان گڏ ساڳيو ڪورس پڙهندڙ شاگردن سان ملاقات بہ ڪري سگھو ٿا ۽ صلاح مشورو بہ ڪري سگھو ٿا.

امتحان

اوپن يونيورسٽي جي تعليمي نظام مطابق امتحان ٻن حصن ۾ ورتو ويندو آهي:

(1) امتحاني مشقون (2) آخري امتحان

(1) امتحاني مشقون:

هن ڪورس جي دوران شاگرد مقرر تاريخ تائين چار امتحاني مشقون حل ڪري مطالعاتي مرڪز ۾ استاد جي حوالي ڪن يا ٽپال رستي موڪلي ڏين.

استاد جي راءِ مان اوهان کي پنهنجي ڪارڪردگي جي خبر پوندي. اهڙي طرح اوهان پنهنجي تعليمي حالت بهتر بڻائي سگھندا.

اوهان پنهنجون امتحاني مشقون مقرر تاريخن تائين جيڪي امتحاني شيڊول ۾ درج آهن پنهنجي استادن کي موڪليندا.

(2) آخري امتحان:

ڪورس پوري ڪرڻ تي اوهان آخري امتحان ۾ شريڪ ٿيندا. امتحاني مرڪز ۽ پروگرام جو اطلاع اوهان کي مناسب وقت تي ڏنو ويندو.

ڪورس ۾ ڪامياب ٿيڻ لاءِ امتحاني مشقن ۽ آخري امتحان ٻنهي ۾ جدا جدا پاس ٿيڻ ضروري آهي. اميد ته اوهان هن ڪورس مان پورو پورو فائدو حاصل ڪندا. پنهنجي مشڪلاتن ۾ مطالعاتي مرڪز جي استاد کان رهنمائي حاصل ڪندا. ان هوندي به جيڪڏهن ڪا ڏکيائي ٿئي ته اوهان شعبي سان رابطو قائم ڪريو. هيءُ ڪورس اوهان لاءِ لکيو ويو آهي. ان کي بهتر بنائڻ لاءِ پنهنجون تجويزون اسان کي ضرور موڪليو.

حاڪم علي ٻرڙو

رابطه ڪار

يونٽ نمبر 1

1. قومي جذبو ۽ قومي اخلاق

2. پاڪستاني قوميت جو مقصد

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

سنڌي نصاب (لازمي) جو هيءُ پهريون يونٽ اوهان جي هٿن ۾ آهي. هن يونٽ ۾ ٻه سبق توهان کي پڙهڻا آهن. پهرئين سبق جو عنوان "قومي جذبو ۽ قومي اخلاق" آهي. ٻيو سبق "پاڪستاني قوميت جو مقصد" جي سري سان شامل ڪيل آهي. هن يونٽ جي پڙهڻ کانپوءِ اوهين انهيءَ لائق ٿيندا جو:

يونٽ جو مقصد

(1) قومي جذبي جي اهميت ۽ قومي اخلاق کي سمجهي ۽ ان تي عمل ڪري سگهندا.
(2) قومي جذبي ۽ قومي اخلاق بابت اظهار ڪري سگهندا.
(3) قومي جذبي ۽ قومي اخلاق جي اجتماعي اهميت کي محسوس ڪري سگهندا.
(4) پاڪستان حاصل ڪرڻ واري مقصد کان باخبر ٿي سگهندا.
(5) قوميت ۽ خاص ڪري پاڪستاني قوميت کي سمجهي سگهندا.
(6) پاڪستان کي حاصل ڪرڻ واري جدوجهد کان واقف ٿي سگهندا.

فهرست

	صفحو
1. قومي جذبو ۽ قومي اخلاق	07
1.1 ليکڪ جو تعارف	07
1.2 مضمون جو خلاصو	08
1.3 مضمون جو متن	10
1.4 ڏکين لفظن جي معنیٰ	15
1.5 خود آزمائشي نمبر 1	16
2. پاڪستاني قوميت جو مقصد	18
2.1 ليکڪ جو تعارف	18
2.2 مضمون جو خلاصو	19
2.3 مضمون جو متن	20
2.4 ڏکين لفظن جي معنیٰ	23
2.5 خود آزمائشي نمبر 2	24
3. خود آزمائشين جا جواب	26

1. قومي جذبو ۽ قومي اخلاق

1.1 ليکڪ جو تعارف

هيٺ ڏنل مضمون مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جي ڪتاب "ڪمال ۽ زوال" تان ورتو ويو آهي. ان مضمون ۾ حڪيم صاحب، قومن جي ترقي ۽ تنزلي جا سبب، هڪ تاريخي ڪتاب "مقدمہ ابن خلدون" تان ترجمو ڪري لکيا آهن.

حڪيم صاحب جي پيدائش چوڏهين صدي هجريءَ جي آغاز ۾ سيوهڻ ۾ ٿي سيوهڻ ۾ پيدا ٿيڻ ۽ اتي ئي رهڻ ڪهڻ سبب ڪيس سيوهاڻي ڪري سڏين ٿا. وفات ڊسمبر 1942ع ۾ ٿي. پاڻ، سنڌي زبان، ڪي نثر ۽ نظم ۾ وڏو ادبي ذخيرو ڏيئي، ادبي تاريخ ۾ اهم جاءِ والاري اٿائون.

سندن اهم ڪتابن جا نالا هن ريت آهن.

(1) ميرن جي صاحبي.

(2) ابوالفضل ۽ فيضي.

(3) نورالايمان.

(4) حيات النبي.

(5) بهار اخلاق.

(6) آفتاب ادب.

1.2 مضمون جو خلاصو

"قومي جذبو ۽ قومي اخلاق" جي سري واري هن مضمون ۾ مصنف سمجهايو آهي ته سڄي دنيا ۾ مشڪل سان ڪو اهڙو ماڻهو ملندو، جنهن ۾ پنهنجي قوم لاءِ عزت ۽ قوميت لاءِ جوش نه هجي. چاڪاڻ ته اهو جوش ۽ جذبو، جيڪو مٽي مائٽيءَ يا گهٽين قومن جي بدي ۽ ايڪي مان فطري طور قُٽي ٿو ۽ هر ڪنهن فرد جي پيدا ٿيڻ سان گڏ پيدا ٿئي ٿو. اهو جذبو اهڙي طرح ڏسي سگهجي ٿو، جڏهن ڪنهن شخص جو ڪو عزيز يا مِٽ مائٽ ڪنهن مشڪل يا مصيبت ۾ وڪوڙيل هوندو ته اهو خودبخود ان جي مدد لاءِ اچي رسندو ۽ پنهنجي ان عزيز قريب کي ڇوٽڪارو ڏيارڻ لاءِ سواءِ ڪنهن نفعي نقصان واري سوچ جي، ٻي ڏڙڪ اچي ان جي واهر ٻڻجندو.

جيترو اها مٽي مائٽي ويجهي هوندي، اوترو اهو جذبو به گهرو ۽ جذبي جي ڪري لوچ ۾ واڌارو نظر ايندو. اهڙيءَ طرح مٽي مائٽيءَ کان مٿي ٿي جڏهن اهو جذبو هڪ قوم جي، ٻيءَ قوم سان همدردي ۽ خيرخواهيءَ ۾ مٽجڻ لڳي ٿو، تڏهن اها قوم پنهنجي همدرد قوم کي مشڪلات ۽ تڪليف ۾ ڏسي ۽ سهي نٿي سگهي.

ميٺ محبت ۽ هڪ ٻئي لاءِ همدرديءَ وارو اهو جذبو ڪيترين قومن ۾ ته پڪو ۽ پختو پيدا ٿئي ٿو، جو اهي الڳ قومون نه، پر مٽن مائٽن جو ڪو وڏو ڪيڙ پيو ڀانئبو، جيڪو ڪنهن به اوکي وقت ۾ اچيو هڪ ٻئي جو پرجهلو ٻڻجي. جڏهن به ڪن قومن ۾ اهو جذبو جاڳيو، تڏهن انهن جو آئيندو روشن رهندو ۽ سدائين فتح ۽ ڪامراني نصيب ٿيندي اٿن. اهي ئي قومون اڳتي وڏي اهڙين ٻين قومن مٿان حاڪم ٻڻجنديون آهن، جن مان قومي جوش ۽ قوميت وارو جذبو عيش ۽ آرام ۾ مٽجي يا گهٽجي ويندو آهي.

مصنف، هن مختصر مضمون ۾ انهن سمورن انفرادي توڙي اجتماعي نقصانن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي قومي جذبي جي گھٽجڻ ۽ قومي اخلاق ۾ ڪمي يا ڪوتاهي اچڻ سبب قومن کي اڳيان ايندا آهن. ان سان گڏوگڏ مضمون جي ليکڪ قومي جوش ۽ جذبي کي نرگو برقرار رکڻ، پر ان ۾ اڃا به پختگي ۽ مضبوطي آڻڻ لاءِ ڪجهه هدايتون به ڏنيون آهن.

1.3 مضمون جو متن

قوميت ۽ قومي جوش انسانن لاءِ قدرتي ۽ بيحد ضروري آهي، جو يا تہ مٽي ماٽي مان پيدا ٿيندو آهي يا گھڻين قومن جي ہڏي ۽ محبت مان.

اهڙو نرالو يا نڪ ٻرجو انسان ڪو مشڪل سان ملندو، جنهن کي مٽي ماٽيءَ ۽ قرب قرابت جو جذبو هوندو، ڇو تہ اهو جذبو انسان جي پيدائشي خاصيت آهي. انهيءَ قدرتي جذبي جي ڪري، پنهنجي ڪنهن عزيز ۽ مائٽ کي ظلم ۽ مصيبت، عذاب ۽ عقوبت ۾ ڏسي، بي اختيار انسانن جو رت جوش ۾ اچي ويندو آهي ۽ غيرت ۽ مائٽي جو جذبو اندر مان اُڌمان ڪاٺي نڪرندو آهي. جڏهن هڪڙو انسان پنهنجي ڪنهن عزيز کي بيڪس ۽ بيوس، ستايل ۽ مظلوم ڏسندو آهي ، ۽ ڏسندو آهي تہ هن تي بيجا ۽ بيواجبي، ظلم ۽ عذاب ٿي رهيا آهن، تہ قدرتي طرح هن جي دل کي جهٻو ايندو ۽ ساهہ کي صدمو پهچندو آهي، جنهن ڪري هن مظلوم مائٽ کي بچائڻ لاءِ، مصيبت جي مچ ۾ ٽپي پوندو آهي سر ۽ ساهہ جو سانگو ڪو نہ ڪندو آهي.

ايترو تہ سڀ ڪنهن عزيز کي جذبو جاڳندو، جو پنهنجي مظلوم عزيز کي عذاب ۽ عقوبت ۾ قاتل ڏسي، بي اختيار دل ۾ ڪڙهندو ۽ خواهش ڪندو تہ هاءِ! جو هيءُ منهنجو عزيز هن مصيبت ۾ مبتلا آهي. هاءِ ! ڪنهن بہ طرح شل قادر ڪريم هن مصيبت کان هن کي ڇڏائي.

پر جيڪڏهن ويجهي مائٽي آهي ۽ ٻنهي جو رت هڪڙو ٿي آهي تہ پوءِ پنهنجي مظلوم ڀاءُ کي بچائڻ وارو جذبو گھڻي جوش سان جاڳڻ لڳندو ۽ رت وڏيڪ ٽهڪندو. اهڙيءَ طرح گھڻين قومن يا گھڻن فرقن جي هڪٻئي سان ہڏي، محبت ۽ حال ڀائي ٿي رهڻ سان بہ ساڳئي قسم جو جذبو پيدا ٿئي ٿو ۽ هڪٻئي سان همدردي ۽ خير خواهي وڏي وجي مٽي مائٽيءَ جهڙي ٿئي ٿي. انهيءَ صورت ۾ هڪ قوم کي مصيبت ۽

تڪليف، ظلم ۽ زبردستي هيٺ نپوڙيو ڏسي، بي اختيار ٻي قوم جوش ۾ اچي ٿي ۽ منجهس همدردي جو جذبو جاڳي ٿو. پوءِ هڪڙي قوم پنهنجي ٻي قوم کي ظلمن هيٺ رهندو ڏسي، ڪڏهن ڪين سهندي ۽ ضرور هن جي مدد ۽ بچاءُ ڪندي. يعني پوءِ سڀئي اهڙيون قومون گڏجي، جڻ هڪڙي قوم ٿيو پون ۽ انهن گڏيل قومن جي گلدستي ۾ اها ٿي ماٺتائي ۽ عزيزائي خوشبو پيدا ٿي وڃي ٿي ۽ انهن گڏيل قومن واري قوم ۾ به ساڳيو جذبو ۽ جوش موجود رهي ٿو، جهڙو هڪڙيءَ قوم ۾.

قوميت ۽ قومي جذبي واريءَ قوم تي ڪو ڌاريو حڪومت ڪري نه سگهندو. ابن خلدون انهيءَ بابت هڪ وڏو بيان لکيو آهي، جنهن منجهان وٺندڙ نڪتو ۽ حاصل مطلب هيءُ آهي ته "قوميت ۽ قومي جذبو قومن لاءِ هڪ وڏي عزت ۽ انهن جي بچاءُ لاءِ هڪ محڪم قلعو آهي جنهن قوم ۾ قوميت ۽ قومي جذبو قوي موجود آهي، اها ٿي قوم ٻين تي حڪم هلائي سگهندي. انهيءَ تي ٻي ڌاري قوم ڪڏهن به حڪم هلائي نه سگهندي. البت، جيڪڏهن قوميت ناس ٿي وڃي ، قومي جوش ۽ جذبو سنا ٿي يا گهٽجي ويو ته پوءِ اها قوم ضرور ٻيءَ غالب قوم جي حڪم هيٺ رهندي. انهي ڪري لازم آهي ته قوميت ۽ قومي جذبي کي ناس ٿيڻ کان بچائجي ۽ پاڻ قوميت کي مضبوط رکجي ته ڌاري قوم جي حڪومت هيٺ گذارڻ ۽ غلامي کان پاڻ بچائي سگهجي".

جڏهن ڪا قوم، ٻيءَ قوم جي حڪومت هيٺ رهي، عيش ۽ آرام سان گذارڻ لڳي ٿي ۽ ملڪي معاملن ۾ دخل ڇڏي ڏئي ٿي، فقط ٽڪن ڪمائڻ کي لڳي وڃي ٿي، ماڻهو ڌن ۽ دولت، مال ۽ مايا جي زور تي وڏيون محلاتون ۽ عمارتون ٺهرائڻ لڳن ٿا ۽ فقط ڌنڌن کي وڌائڻ ۾ جنبي وڃن ٿا تڏهن انهيءَ حال ۾ رهڻ مان نتيجو اهو ٿو نڪري، جو هنن مان اها قوميت ۽ قومي جذبو، جنهن سان هو پنهنجا حق گهري سگهن ۽ اها جرئت ۽ بهادري، جنهن سان هو پاڻ کي ۽ پنهنجن حقن کي بچائي سگهن، سڀ ڪجهه فنا ٿيو وڃي. هو فقط ناهه نوهه ۽ ناز نخري سان گذارڻ جا عادي ٿيو وڃن. حڪومت پاران جيڪا هنن کي هڙٻهلڻ پوي

تنهن کي نعمت ۽ غنيمت سمجهڻ لڳن ٿا ۽ ملڪ جي هلائڻ چلائڻ جي سڄي واڳ ڌارين غالب قوم، يعني حڪومت جي حوالي ڪريو ڇڏين. اهڙيءَ حالت ۽ وقت ۾ جيڪو اولاد جمي ٿو، سو آرام ۽ ناز سان پلجڻ ۽ پنهنجن وڏن جي غلامي کي ڏسڻ سببان، بلڪل بزدل رهي ٿو، نه منجهس ڪا غيرت ۽ جذبو ۽ نه منجهس جرئت ۽ جوش موجود رهي ٿو. قوميت جي انگ ۽ نگ مان نڪتل ۽ غلاميءَ جي رنگ ۾ رتل رهي ٿو. ٿيندي ٿيندي، هڪ ٻن پيڙهين کانپوءِ ته اهڙي قوم جا مرد زالن جهڙا ۽ زالون جنازن جهڙيون ٿي پون، نه انهيءَ ملڪ جي قوم جو اهو نشان رهي ٿو ۽ نه جرئت. پوءِ حال هيءُ ٿو وڃي ٿئي، جو حڪومت جو موچڙو ۽ قوم جو مٿو! نه اهڙي آرام طلب ۽ عياش قوم ظلم کان پاڻ بچائي سگهي ٿي ۽ نه منجهس اهڙي ڪا طاقت ٿي رهي ٿي. اهڙيءَ عياش قوم ظاهري اگرچه ڏسڻ ۾ جيئري هجي ٿي، پر حقيقت ۾ هو صفا مئل سمجهڻ گهرجي.

انهيءَ ڪري لازم آهي ته اهڙن عيشن ۽ آرامن، سُکن سهنجن کي صفا ترڪ ڪرڻ گهرجي، جن سان انسان بلڪل بيڪار ۽ ردي ٿيو پوي ۽ جيئري هوندي مئل گذاري ٿو، ڇو ته عيش عشرت قومي جذبي لاءِ اهو قاتل زهر آهي. جيڪو انسانن کي پنهنجي انساني ۽ قومي حقن کان ته بلڪل غافل ڪري ڇڏي، بلڪه ان جي ڪري روحانيت مريو فنا ٿيو وڃي ۽ اندر ۾ روشني ۽ نور بدران ظلمات ۽ انڌوڪار اچيو وڃي جنهن ڪري ڪين سدائين ذليل ۽ هٺن ٻڌو ٻانهو ٿي گذارڻو پوي ٿو.

دنيا جي ڪاروبار کي انتظام سان هلائڻ ۽ دنيا تي حڪومت ڪرڻ انسان لاءِ ضروري آهي ۽ نيڪ عادتون ۽ چڱا اخلاق پڻ انسانيت جي نشاني آهن. جيڪڏهن ڪنهن انسان ۾ نيڪ اخلاق ڪان بد اخلاق وڌيڪ هوندا ته هو انسان نه چئبو! هن کي وحشي ۽ حيوان سڏبو ۽ سمجهبو. انسان، انسانيت جي ڪري هميشه نيڪ عادتن ڏي لاڙو ڪندڙ ۽ چڱن اخلاقن کي وڻندڙ آهي، انهي ڪري حڪومت هلائڻ لاءِ انساني خاصيت موجب لازم آهي ته انسان نيڪ اخلاق وارو هجي ۽ حڪومت هلائڻ ۽ دنيا جي انتظام رکڻ ۾ عدل ۽ انصاف،

نيڪي ۽ انسانيت جو لحاظ رکي. انسانيت ۽ قوميت حڪومت جا ٿڙ آهن ۽ نيڪ اخلاق انهن جون ٽاريون، جي گڏجي انساني شرافت جي وڏندڙ وڻ کي سرسبز ۽ آباد ڪن ٿا. جيڪڏهن ڪنهن حاڪم ۾ اخلاق نيڪ نه هوندو ته هو هڪ اهڙو انسان چئبو، جنهن جي ڍڍري آهي، پر هٿ پير نه آهن. يا هيئن چئجي ته هو هڪ اڻ وڌندڙ وڻ جي مثال آهي، جنهن جي ٿڙ جو بند ته آهي، پر ٽاريون ڪينهن. هاڻ ڏسڻ گهرجي ته جڏهن ڪنهن قوميت واري شريف خاندان ۾ به نيڪ اخلاق هوندا ئي ڪينهن ته هو به ناقص ۽ نالائق خاندان سڏبو آهي، ته پوءِ به لا حڪومت هلائيندڙ ۾ چڱن اخلاقن ۽ نيڪ عادتن جو نه هجڻ ان جي نالائقيءَ جي نشاني نٿي ٿي سگهي ڇا؟ پڪ سمجهڻ گهرجي ته جنهن قوم ۾ نيڪ اخلاق نه هوندا اها قوم حڪومت هلائڻ جي حقدار ٿي نه چئبي.

حڪومت هلائڻ ۽ دنيا جو انتظام رکڻ آهي ئي الله جي مخلوق جي خدمت ڪرڻ جو ذمو کڻڻ ۽ خلافت الاهيءَ جا فرض بجا آڻڻ. ان لاءِ ته الله جي بانهن ۾ الله جا موڪليل ڪم جاري رهن. مطلب ته قوم ۾، قوميت ۽ قومي جذبي سان نيڪ عادت ۽ چڱن اخلاقن جو هجڻ انهيءَ کي حڪومت ڪرڻ جي لائق بنائي ٿو. الله پاڪ جنهن قوم کي حڪومت ڏيڻ گهري ٿو، ته پهرين انهيءَ جي عادتن ۽ لڇڻن کي سڌاري سنواري ٿو ۽ منجهس گڻ ۽ موچاريون صفتون پيدا ڪري ٿو، ان کي انسانيت جي اوج تي پهچائي ٿو! پر جنهن قوم کان قادر مطلق حڪومت جي واڳ کسڻ گهري ٿو ته انهيءَ قوم جي راجداريءَ جي اخلاقي حالت خراب ٿئي ٿي ۽ اها بڇڙائين ۾ ڪاهي پوي ٿي، آخر انهيءَ نالائق قوم جي هٿان حڪومت جي واڳ نڪري، بين لائقن جي هٿن ۾ وڃي ٿي. تان ته دنيا کي صاف معلوم ٿئي ته انهي قومن جي ڪڌن ڪمن ۽ ڪنن ڪرتوتن کان ناراض ٿي، قادر قهار پنهنجي برڪت جو پاڇو ۽ پنهنجي مهرباني جي ڇانو، هنن جي مٿان هٽائي ورتي.

گذريل قومن ۽ اُمتن جي تاريخ تي نظر ڪبي، ته اهو ئي خدائي قانون ڦرندڙ ۽ هلندڙ ڏسبو. ڄاڻڻ گهرجي ته ڪنهن قوم جي اقبال ۽ عزت جو وقت ويجهو اچي ٿو ۽ الله

تعالیٰ انهيءَ قوم جي هشن ۾ حڪومت ڏيڻ گهري ٿو، تہ انهي قوم ۾ قدرتي طرح نيڪ صفتون پيدا ٿيڻ لڳن ٿيون ۽ انهيءَ قوم جو هر هڪ شخص شريفن ۽ عزت وارن جي پوري عزت ۽ احترام ڪري ٿو، عالم ۽ صالحن کي تعظيم ڏيئي ٿو، مسافرن ۽ واپارين سان چڱي هلت ڪري ٿو. جنهن قوم ۾ قومي جذبو موجود هجي ۽ اها قوم شان ۽ عزت واري هجي، تنهن قوم جي ماڻهن کي عزت ڏيڻ ۽ انهن سان چڱو ٿي هلڻ ڪا وڏي ڳالهہ ڪانهي. چو تہ اها تعظيم پوليٽيڪل يعني سياسي فرض آهي البت ضعيف قوم جي ماڻهن کي بنا ڪنهن غرض جي مان ڏيڻ، خاص اخلاقي فضيلت مندي جي ڪري، ڪماليت جي نشاني آهي. اهڙيءَ طرح عدل ۽ انصاف بہ سبب ڪنهن شخص جي مان مرتبي جي حفاظت ڪري ٿو. جڏهن اهڙيون فضيلتون ۽ خاصيتون، ڪنهن جذبي واريءَ قوم ۾ پيدا ٿينديون ڏسو، تڏهن يقين ڄاڻو تہ اها قوم جلدي ملڪي انتظام هلائڻ واري ٿيندي جو تہ اهوئي قانون آهي.

1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

جھيواچڻ	روح کي چڪ اچڻ
مبتلا	قائل، وڪوڙيل
بي واجبي	ناجائزي، ناانصافي
سانگو	پرواھ، اونو
محڪم	پڪو، پختو
ناس ٿيڻ	فنا ٿيڻ، ختم ٿيڻ
عادي	هيراڪ
قربت	ويجھڙائي
خيرخواهي	ڀلائي، چڱائي
ترڪ ڪرڻ	ڇڏي ڏيڻ، رد ڪرڻ
سهنجو	سولو، آسان
ڪمال	ترقيءَ جي آخري حد، چوٽي، عروج
زوال	ڪمال جو ضد
مظلوم	جنهن تي ظلم ٿئي، بي ڏوهي
ظالم	ظلم ڪندڙ، جابر

1.5 خود آزمائشي نمبر 1

سوال نمبر (1)

هيٺ لکيل سوالن جا مختصر جواب ڏيو.

(1) قومن جي ترقي يا تنزل جا سبب ڪهڙي تاريخي ڪتاب تان ورتا ويا آهن؟

(2) ليکڪ جي ڪن ٻه پنجن مشهور ڪتابن جا نالا ٻڌايو.

(3) قومن جي مٿان تباهي ڪڏهن ايندي آهي؟

(4) ڪهڙي قوم، ٻي قومن مٿان حڪمراني ڪندي آهي؟

(5) قومي جذبي وارو مضمون، ليکڪ جي ڪهڙي ڪتاب تان ورتل آهي؟

سوال نمبر (2)

هيٺ لکيل جملا غلط آهن يا درست؟

(1) اهڙن ماڻهن تي هر هڪ کي ناز رهي ٿو، جن ۾ قوم لاءِ عزت ۽ قوميت لاءِ احترام ناهي.

(2) هو ٻه شخص، ڪنهن مٽ مائٽ جي مدد لاءِ ان وقت اچي ٿو، جڏهن ان کي پڪاريو وڃي ٿو.

(3) جيترو مٽي ماڻٽي پري هوندي، اوترو لوچ ۽ تڙپ وڌيڪ هوندي.

(4) اهي ئي قومون فتح ۽ ڪامراني حاصل ڪن ٿيون، جن ۾ هڪٻئي جي لاءِ ميٺ محبت ۽ همدرديءَ وارو جذبو پڪو ۽ پختو آهي.

(5) هڪ انسان ٻئي انسان کي مصيبت ۾ مبتلا ڏسي جوش ۾ اچي ٿو ۽ منجهس همدردي جو جذبو جاڳي ٿو.

سوال نمبر (3)

ابنِ خلدون جو قوميت ۽ قومي جذبي بابت لکيل مضمون مختصر ڪري، ڏهن سٽن ۾ لکو.

سوال نمبر (4)

قومي جذبي ۽ قومي اخلاق جي اهميت بابت مختصر احوال ڏيو.

2. پاڪستاني قوميت جو مقصد

2.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون پاڪستان جي پهرين وزيراعظم لياقت علي خان جي هڪ تقرير جو ترجمو آهي. هن تقرير جو ترجمو علي نواز جتوئي ڪيو آهي. لياقت علي خان آڪٽوبر 1895ع اوڀر پنجاب جي شهر ڪرنال ۾ ڄائو هو. سندس اصل نسل، نوشيروان عادل بادشاه سان وڃي ملي ٿو.

هن 1919ع ۾ علي ڳڙھ مان بي اي پاس ڪئي ۽ 1922ع ۾ بئريسٽر بڻيو. 1923ع ۾ مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو ۽ 1940ع ۾ ڏکڻ ايشيا جي مرڪزي اسيمبليءَ جو ميمبر ٿيو. آگسٽ 1947ع ۾ پاڪستان جو پايو پيو ته کيس ان جو پهريون وزيراعظم بڻايو ويو.

سياست ۾ هيءُ صاحب، قائداعظم محمد علي جناح جو ساڄو هٿ سمجهيو ويندو هو. 16 آڪٽوبر 1951ع تي راولپنڊي ۾ عام جلسي کي خطاب ڪندي کيس گولي هڻي شهيد ڪيو ويو

2.2 مضمون جو خلاصو

شهيد لياقت علي خان ڪليل لفظن ۾ پاڪستان قائم ٿيڻ جو سبب ٻڌائيندي چيو آهي ته مسلمان لا-الہ ملڪ جي گهر ان لاءِ ڪا نہ ڪئي وئي هئي ته ملڪي دولت ۽ ملڪي ترقي وارن ذريعن تي رڳو ٿورڙن ماڻهن جو قبضو هجي ۽ عوام ظلم جي چڪيءَ هيٺ مصيبت ۾ ماربو رهي. هن چيو ته ملڪ لاءِ سرشتو اهڙو هجڻ کپي. جنهن ۾ عام ماڻهو بک ۽ غريبيءَ جي زندگي گذارڻ جي بجاءِ، هر هڪ کي برابريءَ جي بنيادن تي جيئڻ جو حق هجڻ گهرجي، ان کانسواءِ عدل ۽ انصاف بہ هر ڪنهن لاءِ هڪ جهڙو هجي تہ جيئن ڪير بہ ڪنهن جا حق ڦٻائي ۽ ڦري نہ سگهي.

سياسي سرشتي بابت هن جيڪا تقرير ڪئي، تنهن جو خلاصو هيءُ ٿو ٿئي تہ اهو نظام ماڻهن جي مرضيءَ مطابق هجي ۽ ڪنهن بہ عهدي ۽ رتبي کي اهڙي اجازت نہ هجي، جو ڪنهن شهريءَ جي آزاديءَ ۾ رڪاوٽ بڻجي. اها آزادي جتي سياسي حق جي هجي، اتي سماجي پابندين کان بہ آجي هجي تہ مذهبي فرضن جي بجا آوري ۽ ثقافتي رسمن جي پورائيءَ کان ڪير بہ ڪنهن کي روڪڻ وارو نہ هجي.

هيءُ مدبر چاهي ٿو تہ اهو سڀ ڪجهہ ان وقت حاصل ٿي سگهندو، جنهن وقت پاڪستان جا سڀئي شهري، پنهنجا ويڇا وساري، پاڻ ۾ ڀاڱي ۽ ايڪو قائم ڪندا ۽ نفرت جي جاءِ تي محبت کي پنهنجو ڪندا. هر هڪ شخص اخلاق جو مجسمو بڻجندو، جنهن جو اجتماعي اولڙو پوري پاڪستان جي اخلاق مان جرڪڻ لڳندو. تقرير ڪندڙ انهن سمورين ڳالهين جي اوٽ مان هڪ اهڙو پاڪستان جرڪندو ڏسي ٿو، جنهن کي سڀئي شهري پنهنجو سڏڻ ۾ فخر محسوس ڪندا.

2.3 مضمون جو متن

اسان پاڪستان جو مطالبو ڇو ڪيو هو؟ ڇا اهو مطالبو انهيءَ لاءِ ڪيو سين تہ چند افراد، دولت، اقتدار ۽ اختيار حاصل ڪن؟ يا هڪ گروهہ ٻين تي غلبو حاصل ڪري، سمورا فائدا حاصل ڪري؟ يا عام ماڻهن جي زندگي هميشہ لاءِ مفلسي ۽ بک ۾ بسر ٿئي ۽ مهد کان لحد تائين ناڪامي ۽ نامراديءَ جو شڪار ٿين؟ جيڪڏهن ائين آهي تہ اسان بيڪار قربانيون ڏنيون، ليڪن ائين نہ آهي.

يونيورسٽين ۽ ڪاليجن مان نڪرڻ کانپوءِ ڏکڻ ايشيا جا شاگرد انهيءَ دور ۾ داخل ٿيندا هئا، جنهن ۾ سياسي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪندا هئا ۽ اهڙن سخت اندروني جهڳڙن سان سندن واسطو پوندو هو، جي مختلف تهذيبن جي ٽڪر سبب لازمي طرح وجود ۾ ايندا هئا. هيءُ اندروني اختلاف ۽ جهڳڙا نہ صرف آزادي جي راهہ ۾ رڪاوٽ هئا، بلڪ هيءُ خطرو بہ پيدا ٿي چڪو هو تہ جڏهن بہ آزادي ملندي، تڏهن تلخ نتيجا نڪرندا، ڇو تہ آزاديءَ جو اصل مفهوم هيءُ آهي تہ پنهنجي مرضيءَ پٽاندر رهڻي ڪهڻي اختيار ڪجي ۽ غور و فڪر جي آزادي هجي، ثقافتي ۽ اقتصادي آزادي کانسواءِ صرف سياسي آزادي بي معنيٰ آهي.

انهيءَ ثقافتي آزادي حاصل ڪرڻ خاطر هن ملڪ جي مسلمانن، پنهنجي سياسي تحريڪ جو نصب العين "پاڪستان" کي قرار ڏنو. سندن نظر ۾ پاڪستان جي حيثيت هڪ تخيل، هڪ مذهب ۽ هڪ سهڻي زندگيءَ جي برابر هئي. اسان پاڪستان وٺڻ جي ڪوشش ان لاءِ ڪئي تہ اسان لاءِ هڪ اهڙو قومي وطن هجي، جنهن کي اسان "پنهنجو" چئي سگهون ۽ جنهن ۾ رهي اسان پنهنجون تقديرون پاڻ ئي سگهون ۽ پنهنجي قسمت جو فيصلو پاڻ ڪري سگهون، جنهن ۾ اسان کي پنهنجي مذهب جي پيرويءَ ڪرڻ جي پوري پوري آزادي هجي ۽ پنهنجون روايتون قائم ڪري سگهون. رڳو اهڙيءَ طرح اسين هڪ قوم جي حيثيت ۾ پنهنجي صلاحيتن کان واقف ٿي سگهنداسون.

پاڪستان هن ڪري بہ وجود ۾ آيو، جو اسان هڪ اهڙو سماجي نظام قائم ڪرڻ ٿي چاهيو، جو انصاف، مساوات ۽ انساني اخوت تي قائم هجي. يعني هڪ اهڙو سماجي نظام، جنهن ۾ اندروني جهڳڙا نہ هجن، هر هڪ شخص کي پنهنجي محنت جو پورو پورو اجرو ملي، ٻين جي محنت تي مزي ماڻڻ وارا مفت خور نہ هجن ۽ خدا خواهہ ٻندي، ٻنهي جي نظر ۾ مقبول هجي.

اسان جي سالن جي جدوجهد ان ڪري ڪامياب ٿي، جو اسان جي قوم جو متحد عزم ڪارفرما هو ۽ ان جي پٺيان اسان جون گڏيل قربانيون هيون. هاڻي جڏهن اسان جو سياسي نصب العين مقرر ٿي چڪو آهي، تڏهن اسان جو فرض آهي تہ انهيءَ تخيل کي عملي جامو پهرايون، جنهن جو خواب اسين ورهين کان وٺي ڏسي رهيا هئاسون. انهيءَ تخيل جو اسلامي نالو معاشرت يا سماج آهي، پر سوال هيءُ آهي تہ اسلامي سماج ڇنجي چاڪي ٿو؟ هي زندگيءَ جي انهيءَ ڍنگ جو نالو آهي، جنهن ۾ هڪ طرف خدا تعاليٰ تي ايمان هجي ۽ ٻئي طرف هيءُ تسليم ڪيو وڃي تہ تمدن جو بنياد عدل ۽ مساوات تي هجي. انساني معاملن ۾ عقل ۽ عرفان جو حڪم هجي ۽ روحاني ترقيءَ جو بنياد نيڪو ڪاريءَ تي هجي. هيءُ اهڙو سماج آهي، جنهن ۾ سدائين نفس جي پاڪائي، جسماني صفائي ۽ سماجي سڌاري جو امڪان آهي ۽ جنهن ۾ تمام وڏيڪ ماديت ۽ تمام وڏيڪ روحانيت جون خرابيون ڪونهن.

هيءُ آهن اسان جون روايتون ۽ اسان جي بزرگن جو ورثو، جنهن کان اسان جي موجوده تاريخ اسان کي الڳ ڪري ڇڏيو آهي. اسان جي سياسي غلامي، روحاني لحاظ کان اسان کي غلام بنائڻ واري هئي، پر افڪار جو موت مشڪل سان ٿيندو آهي. هيءَ ڳالھ چڱيءَ طرح ذهن نشين ڪرڻ گهرجي تہ اسان هڪ نئين زندگي شروع ڪري رهيا آهيون، جنهن ۾ اسان کي ڪيتري خرابيون نمودار ٿينديون نظر اينديون. مثلاً: صدين جي غلاميءَ، ڪاهليءَ، لالچ ۽ خودغرضيءَ کي جنم ڏنو. بزدليءَ، بيرحميءَ، جهالت ۽ بي انصافيءَ بہ پنهنجا مٿا کڻڻ شروع ڪري ڏنا آهن. پر اسان کي بزدل ٿيڻ نہ گهرجي. اهي ماضيءَ وارن

مرضن جا نتيجا آهن، جي جلد ئي ختم ٿي ويندا. اسان کي گهرجي تہ صبر ڇڏي نہ ڏيون ۽ نااميد نہ ٿيون، ڇو تہ جنهن زندگي ۾ اوهان داخل ٿي رهيا آهيو، تنهن ۾ روشن مستقبل جا آثار ظاهر آهن.

اوهان پنهنجي من جي مرادن پٽاندر پنهنجي دنيا نئين سر جوڙي سگهو ٿا. هاڻي غلاميءَ جي لعنت دور ٿي چڪي آهي، پاڪستان جي صاف صفحي تي توهان نوان نقش چٽي سگهو ٿا، پر انهن جي تڪميل لاءِ، اوهان کي ڪافي محنت ڪرڻي پوندي. بيمار دنيا کي همت ۽ اميد جو پيغام پهچائي سگهو ٿا. جنگ ۽ خون جي عالمگير بيماريءَ جي دوا، انساني اخوت ۽ سماجي ڀائپيءَ ۾ رکيل آهي، جي اسلام جا اصول آهن. اوهان جو ڪم هيءُ آهي تہ انهن اصولن کي عملي جامو پهرائي پيش ڪريو.

اوهان تي ٻيو بہ نيڪ ڪم ڪرڻو آهي، جن ماڻهن پڙهڻ پڙهائڻ جو ڪم هٿ ۾ کنيو آهي، تن کي آءٌ مبارڪباد ڇوان ٿو. اهي ئي شخص قوم جي مستقبل جا معمار آهن ڇو تہ آئيندي جي اديبن، شاعرن، ججن، سائنسدانن، فنڪارن، انجنيئرن، آفيسرن ۽ سپاهين جي دماغن ۽ سيرتن جا ٺاهيندڙ آهن. اڄ جو نوجوان شاگرد سڀاڻي جو شهري شخص ٿيڻ وارو آهي، تنهن ڪري استادن تي وڏي ذميواري عائد ٿئي ٿي. اسان جي روايتي زندگي ۾ هيءَ ڳالهہ داخل آهي تہ عالمن، فاضلن، مفڪرن ۽ معلمن جي عزت ڪئي وڃي. اسان جي تازي گذريل دور ۾ ائين نہ هو. اسان جا اسڪول ۽ يونيورسٽيون انهن خصوصيتن کان خالي هيون، جي هڪ آزاد قوم جي علمي ادارن ۾ هئڻ گهرجن.

نتيجو هي نڪتو، جو اسان جا استاد خواهہ شاگرد سالم ذهنيت کان اڪثر ڪورا هئا. اميد آهي تہ مستقبل ۾ اسان جا علمي ادارا پنهنجا فرض پوريءَ طرح پورا ڪندا، جيئن اسان جو مستقبل شاندار ٿئي.

2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

نصب العين	بنيادي مقصد
مدبر	تدبر وارو
مساوات	برابري
مهد کان لحد تائين	پينگهي کان قبر تائين
مفلسي	غربت
نامرادي	مايوسي، يا مراد جو حاصل نه ٿيڻ
اُخوت	ڀائپي
معمار	جوڙيندڙ، اڏيندڙ
گروهه	ٽولو يا چند ماڻهن جو مجموعو
غلبو	حاوي ٿي وڃڻ، حملو
بي معنيٰ	بي مقصد
پيروي	نقشي قدم تي هلڻ
عزم	ارادو، پختو ارادو
ڍنگ	طريقو يا انداز
نمودار	ظاهر ٿيڻ، پڌرو ٿيڻ
آثار	نشان

2.5 خود آزمائي نمبر 2

سوال نمبر (1)

هيٺ لکيل سوالن جا مختصر جواب ڏيو.

(1) لياقت علي خان کي ڪٿي شهيد ڪيو ويو؟

(2) سياست ۾ لياقت علي خان جو معيار ڪهڙو هو؟

(3) مضمون ۾ پاڪستان جو مقصد ڇا ٻڌايو ويو آهي؟

(4) ليکڪ مسلمانن جي سياسي تحريڪ جو مقصد ڪهڙو ڄاڻايو آهي؟

(5) اسلامي سماج ڇا کي ٿو چئجي؟

سوال نمبر (2)

هيٺ لکيل جملا غلط آهن يا درست؟

(1) مسلمان جي سياسي تحريڪ جو نصب العين گڏيل هندوستان هو.

(2) سياستدانن پنهنجي سياست هلائڻ لاءِ جدا ملڪ جي گهُر ڪئي هئي.

(3) اسان کي موجوده تاريخ پنهنجي بزرگن جي ورثي کان پري ڪري ڇڏيو آهي.

(4) ليکڪ چيو آهي تہ پاڪستاني ٿيڻ کان پوءِ صبر نہ ڇڏيون ۽ نا اميديءَ کي قبول ڪيون.

سوال نمبر (3)

ليکڪ جي نظر ۾ ملڪ جي چٽيل تصور کي مختصر ڪري لکو.

سوال نمبر (4)

سبق پڙهي، اهڙي ملڪي نظام جو مختصر احوال لکو، جنهن سان ملڪ جا سمورا شهري ان ملڪ کي "پنهنجو" سمجهڻ لڳن ٿا.

سوال نمبر (5)

هيٺين ڏنل عنوانن تي مختصر نوٽ لکو.

(1) پاڪستان جي پهرين وزيراعظم جي **پاڪستان بابت سوچ.**

(2) قومي **ايڪتا** ۽ ٻڌيءَ جي اهميت.

3. خود آزمائشين جا جواب

خود آزمائشي (1)

سوال نمبر (1)

(1) مقدمہ ابن خلدون

(2) ميرن جي صاحبي، نورالانسان، حيات النبي، بهار اخلاق ۽ آفتاب ادب.

(3) قومن مٿان تباهي ان وقت ايندي آهي، جڏهن وقت اهي قومي جذبي ۽ قومي اخلاق کي درگذر ڪري، لالچ ۾ اچي ڌن ۽ دولت ميڙن. عيش ۽ عشرت ۾ ڪاهي پوندڙ آهن.

(4) جيڪا قوم، قومي جذبي ۽ قومي اخلاق سان سرشار آهي ۽ هڪ ٻئي لاءِ عزت ۽ احترام سان گڏ هڪٻئي لاءِ همدردي موجود آهي. تنهن ڪري ئي قوم مٿان حڪومت هلائڻ جو حق آهي.

(5) ڪمال ۽ زوال تان.

سوال نمبر (2)

(1) غلط　(2) غلط　(3) غلط　(4) درست　(5) درست

سوال نمبر (3)

خود لکڻو آهي.

سوال نمبر (4)

خود لکڻو آهي.

خود آزمائي (2)

سوال نمبر (1)

(1) لياقت علي خان کي راولپنڊي ۾ عام جلسي ۾ تقرير ڪندي شهيد ڪيو ويو هو.

(2) سياست ۾ سندس هميشہ معيار بلند رهيو. جنهن ڪري کيس "قائداعظم جو ساڄو هٿ" ڪري سمجهيو ويندو هو.

(3) مضمون ۾ پاڪستان جو مقصد اهو هو تہ ان ۾ رهندڙ عوام پنهنجي تقدير جو مالڪ پاڻ ۽ پنهنجي قسمت جا فيصلا خود ڪرڻ جي لائق هجي.

(4) ليکڪ آزادي واري سياسي تحريڪ جو مقصد اهو ڄاڻايو آهي تہ اهڙو ملڪ حاصل ڪجي، جتي پنهنجي مرضي مطابق رهڻي ڪهڻي اختيار ڪجي ۽ غور ۽ فڪر جي آزادي هجي.

(5) اسلامي سماج، زندگيءَ جي انهيءَ ڍنگ جو نالو آهي، جنهن ۾ هڪ طرف الله تعاليٰ تي ايمان هجي ۽ ٻئي طرف تمدن جو بنياد عدل ۽ مساوات تي هجي.

سوال نمبر (2)

(1) غلط (2) غلط (3) درست (4) غلط

سوال نمبر (3)

خود لکڻو آهي.

سوال نمبر (4)

خود لکڻو آهي.

سوال نمبر (5)

(1) خود لکڻو آهي.

(2) خود لکڻو آهي.

یونٽ نمبر 2

1. تمدن جي ماهيت

2. ڪامياب زندگيءَ جو ڪارگر قاعدو

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

هيءُ يونٽ اوهان جي اڳيان آهي. ميءُ يونٽ ٻـ ٻن حصن تي مشتمل آهي. پهرين سبق جي حصي جو عنوان "تمدن جي ماهيت" آهي. جڏهن تہ ٻئي حصي جو موضوع "ڪامياب زندگيءَ جو ڪارگر قاعدو" آهي. هن يونٽ کي اهڙيءَ طرح مڪمل ڪيو ويو آهي تہ جيئن اوهين ان جو مطالعو مڪمل ڪرڻ کانپوءِ، هي مقصد خود حاصل ڪري سگهو.

يونٽ جو مقصد

(1) تمدن جي وصف ۽ اهميت کان آگاه ٿي سگهو.

(2) ڪنهن بہ معاشري جي جوڙجڪ کان واقف ٿي سگهو.

(3) مضمون نگارن جي علمي فضيلت کان خبردار ٿي سگهو.

(4) شهريت جي اصولن کان باخبر ٿيڻجي سگهو.

(5) ڪارگر زندگيءَ گذارڻ لاءِ هت ڏسيل قاعدن کي رهنما اصول بنائي سگهو.

فهرست

	صفحو
1. تمدن جي ماهيت	35
1.1 ليکڪ جو تعارف	35
1.2 مضمون جو خلاصو	36
1.3 مضمون جو متن	37
1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	43
1.5 خود آزمائي نمبر 1	44
2. ڪامياب زندگيءَ جو ڪارگر قاعدو	45
2.1 ليکڪ جو تعارف	45
2.2 مضمون جو خلاصو	46
2.3 مضمون جو متن	47
2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	51
2.5 خود آزمائي نمبر 2	52
3. خود آزمائشن جا جواب	53

1. تمدن جي ماهيت

1.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون مسٽر ڪريم بخش چنا لکيو آهي. چنا صاحب جو جنم 1916ع ۾، دادو ضلعي جي ننڍڙي ڳوٺ "پاٽ" جي ويجهو ڳوٺ "ڪلريءَ" ۾ ٿيو هو. هن صاحب 1935ع ۾ ميٽرڪ، 1939ع ۾ بي اي ۽ 1941ع ۾ ايم اي پاس ڪئي.

تعليم کاتي سان سندس تعلق رهيو ۽ رٽائرڊ به ان کاتي جي هڪ آفيسر جي حيثيت ۾ ڪيائين.لکڻ پڙهڻ جو شوق کيس ننڍپڻ کان رهيو. "تاريخ تمدن اسلام" سندن بهترين ڪتابن مان هڪ آهي. هيءُ مضمون به سندس انهيءَ ڪتاب تان ورتل آهي.

1.2 مضمون جو خلاصو

انساني معاشرو جن ڳالهين جي ڪري وجود ۾ آيو هو، تن ڪي ٻن اهم حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪڙي حصي کي ضرورتون ۽ ٻئي کي خوف چئي سگهجي ٿو.

ضرورتن جي دائرو انسان جي زندگي گهارڻ وارن طور طريقن ۾، سڌاري ۽ واڌاري اچڻ سان وڌندو رهيو. جيئن جيئن هڪڙو گروهه ڪوشش سان پنهنجون گهرجون ۽ ضرورتون پوريون ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو ته ٻيا گروهه وقت سر ڪوششون نه ڪرڻ، جهيڙن جهڳڙن ۾ وقت گذري وڃڻ، بيمار رهڻ، سستي ۽ ڪاهليءَ ۾ رهڻ يا ڪن ٻين سببن جي ڪري پنهنجون گهرجون ۽ ضرورتون پوريون ڪرڻ ۾ ناڪام رهيو. ضرورتون ته هر صورت ۾ پوراٿو چاهين ٿيون، تنهن ڪري ناڪام گروهه گهرجن جي پورائي لاءِ ڦر، چوري ۽ ڌاڙي جهڙيون ڪارروايون ڪرڻ ۾ مشغول ٿي ويو.

انساني معاشري کي جتي بيمارين، قدرتي آفتن، دشمن جي حملن ۽ ڪن ٻين ڳالهين جو خوف هو، اتي زبردستيءَ پنهنجون گهرجون پوريون ڪندڙ گروهه واري خطري جو اضافو ٿيو ۽ اڪيلي سر يا ڇڙوڇڙ گهر ناهي رهڻ مشڪل بنجي پيو ۽ گڏجي رهڻ وارو رستو ورتو ويو.

جن قومن سڀ کان پهريائين پاڻ ۾ گڏجي رهڻ سکيو، اتي تمدن جي شروعات اڳ ۾ ٿي ۽ شهر ٻڌڻ جو شعور پهريائين جاڳيو ۽ ضرورتن جي پورائي خواهه خوف خطري کان بچاءُ لاءِ گڏجي اُپاءَ ورتا ويا ۽ گڏ رهڻ لاءِ ضابطي اصول ۽ طريقا تلاش ڪيا ويا.

تمدن جي پيڙهه پوڻ کانپوءِ، تمدن جي وارثن ان کي بهتر کان بهتر ۽ پختي کان وڌيڪ پختو بنائڻ طرف توجهه ڏيڻ شروع ڪيو. اسان يونٽ جي هن حصي ۾ معاشري جي ڦهلاءَ، گهرجن جي پورائي، خوف ۽ خطري کان بچڻ لاءِ قومن جي ڪيل ڪوشش ۽ گڏجي سڌريل زندگي گذارڻ لاءِ اهي اصول بيان ڪيا آهن، جن تي ڪاربند رهڻ واريون قومون تمدن جي بلندي کي وڃي رسيون ۽ اڄ تاريخ ۾ اهي مهذب ۽ متمدن قومون ڪوٺجن ٿيون.

1.3 مضمون جو متن

انسان اشرف المخلوقات آهي. هن جي زندگيءَ جو لطف هين جي اشتراڪ عمل تي منحصر آهي. جيتريقدر ڪنهن انسان جي زندگيءَ ۾ گهڻن ماڻهن جو عمل آهي، اوتريقدر اها زندگي پُرلطف آهي. دنيا ۾ ڪي اهڙا انسان بيشڪ موجود آهن، جن جو روزمره جي زندگيءَ ۾ بلڪل گهٽ ماڻهن سان تعلق رهي ٿو. پر تڏهن به گهڻي غور بعد ڏسڻ ۾ ايندو ته هو به انساني سوسائٽي کان گهڻو پري ڪو نه آهي. مثلاً هڪڙو هاري آهي، جو پنهنجي محدود ڪٽنب سان اڪيلو ڪنهن جهنگل ۾ رهي ٿو. هن جي ٻنيءَ ٻاري جو مدار برسات يا ڪنهن نهر جي پاڻي تي آهي. هو ڪاٺ مان پنهنجو هر پاڻ تيار ڪري ٿو ۽ جهنگل مان ڪانيون وڍي، پنهنجي جهوپڙي تيار ڪري ٿو، پنهنجي ٻڪرين ۽ رڍن مان اُن ڪتري، پنهنجو لباس تيار ڪري ٿو ۽ ٻني ڪيڙي پنهنجو فصل به پاڻ تيار ڪري ٿو. مطلب ته هر ممڪن حيلو هلائي، هو پنهنجي هم جنس جي مدد کان بي نياز رهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. تڏهن به ڏسو ته هن ماڻهو جي زندگيءَ ۾ ڪيتريون ڳالهيون آهن جن ۾ هن کي ٻين جي مدد جي گهرج رهي ٿي. جيڪڏهن اهو انهن جي مدد نه وٺندو ته سندس حياتي خطري ۾ پئجي ويندي يا ته هو ٻنهه جهنگلي ليکجڻ ۾ ايندو، جنهن سان انسانيت جو ڪو به شرط لاڳو ڪري ڪو نه سگهبو.

(1) ڌاڙن ۽ چورن کان بچڻ لاءِ هن کي حڪومتي انتظام جي پناهه جي ضرورت آهي
(2) ٻوڙ ٻاڙيءَ ۽ ڪاٺي ڪليءَ حاصل ڪرڻ لاءِ هن کي ٻين سان وٺ واپار جي ضرورت پوندي آهي.
(3) هن کي جيڪڏهن ڪو مذهب هوندو ته جم، شاديءَ ۽ موت تي هن کي مُلي ۽ پاڙيسرين جي مدد جي ضرورت درپيش ايندي.
(4) بيماري جي وقت ۾ ڪنهن حڪيم يا ڏاهي جي يادگيري پوندي.
(5) فصل جي پچڻ وقت حد جو تپيدار سندس ڳائي تي چڙهي اچي ويهندو.

(6) بدن جي صفائي ۽ سنائيءَ لاءِ، هن کي اوزارن جي صابڻ يا کار ۽ تيل ميٽ جي ضرورت پوندي، جي ضرور ڪن ماڻهن جي معرفت هن کي ميسر ٿيندي.

اسان ڏٺو ته جيڪڏهن هڪ بلڪل سادي ۽ نيم وحشي زندگي بسر ڪرڻ لاءِ به، انسان کي هيترن ماڻهن جي مدد جي ضرورت ٿئي ٿي، ته پوءِ هي ُ جيڪو تمدن جو جنسار، انسان، دنيا ۾ صدين جي اشتراڪ عمل سان تيار ڪيو آهي، سو ڪيئن بغير اشتراڪ عمل جي هلي سگهندو؟

هاڻي اسين ڏسون ته تمدن ڇا آهي؟ تمدن، عربيءَ جي لفظ "مدينہ" مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي شهر ۽ تمدن جي معنيٰ آهي پاڻ کي شهري بنائڻ يا شهري زندگي بسر ڪرڻ. ان جو سنسڪرت ٻوليءَ ۾ بدل آهي "سڀيتا" يعني جماعتي زندگي ۽ انگريزي ۾ ان جو بدل آهي سوليزيشن (Civilization)، جنهن جي معنيٰ آهي "شهريت". تمدن انسان جي "اُنس" واري خصلت جي سڌي سنئين پيدائش آهي. اُنس جي معنيٰ آهي قرب، تعلق يا لاڳاپو.

تمدن جي خصلت هر هڪ انسان جي فطري طبع جو مکيہ حصو آهي، جا ان کان ڪڏهن به ڌار ڪري ڪا نہ ٿي سگهجي. تمدن، انساني فطرت جي ٽن مکيہ جبلتن (قدرتي خصلتن يا خواهشن) سان تعلق رکي ٿو.

(1) پنهنجو بچاءُ ڪرڻ

(2) هم جنس سان جماعت ۾ رهڻ

(3) اولاد جي پيدائش، پالنا ۽ پرورش ڪري، انساني نسل کي بقا ڏيڻ

مٿيون ٽي جبلتون، فقط انسان سان لاڳو ڪو نہ آهن، پر هر هڪ ساهواري شيءِ سان لاڳو آهن. رڳو ڪوليون ۽ ماڪوڙيون بہ انهن کان ڇٽل ڪو نہ آهن. اُهي بہ جماعتن ۾ رهن ٿيون. ماڪيءَ جي مکين جو تمدن تہ بنهہ پيچيدو ۽ نرالو آهي.

جهنگلي جانورن ۾ سواءِ شينهن جي، بيا سڀ جانور جماعتن ۾ رهن ٿا، يا رهڻ جي صلاحيت رکن ٿا. پر شينهن بہ بيلي ۾ شينهن کان هرويرو ڇڄي ڌار ڪو نہ ٿيندو آهي.

جيتوڻيڪ هڪ سنڌي پهاڪي ۾ آهي تہ "ٻہ شينهن ٻيلي ۾ رهي ڪو نہ ٿا سگهن" پر آفريڪا ۾ هلندڙ يورپي سياحن جو مشاهدو آهي تہ خود شينهن بہ جماعتن ۾ رهن ٿا ۽ گجگوڙن ڪرڻ ۽ ڊڪن پائڻ ۾ ڏاڍي چٽاڀيٽي لڳندي اٿن. جهنگل ۾ هاٿي بہ جماعت ۾ رهن ٿا. هنن کي باقاعدي پنهنجو ليڊر هوندو آهي. مرڻ جي وقت پنهنجي خاص قبرستان ڏانهن ڊڪي وڃي مرندا آهن ۽ پنهنجي مئن جي هڏن بچائڻ لاءِ جاءِ گيرن سان پنهنجي مقام واري هنڌ تي سخت ويڙهه ڪندا آهن. هاڻي جڏهن تہ جانورن ۾ بہ مختلف درجن تي گڏ رهڻ جي خصلت آهي تہ پوءِ انسان، جو اشرف المخلوقات آهي، تنهن جي معنيٰ ئي آهي "اُنس رکندڙ جانور".

پر سڀني انسانن ۾ اُنس رکڻ جي خاصيت ساڳئي درجي تي ڪا نہ آهي. ڪن ۾ اها وڏيڪ درجي تي آهي تہ ڪن ۾ گهٽ درجي تي آهي. خود ساڳئي شخص ۾ بہ اها خصلت مختلف هنڌن تي، ڌار حالتن هيٺ جدا جدا هنڌن تي بيٺل هوندي آهي ۽ نرالن نمونن ۾ ظاهر ٿيندي آهي. مثال جي طور تي هڪ ٻهراڙي جو ماڻهو آهي، هن ڪُي نہ ايتري سمجهہ آهي، نہ علم آهي ۽ نہ پئسو آهي، جو شهر ۾ رهڻ جي خواهش ڪري يا شهر ۾ رهي، ان جي مختلف سهولتن کان پوري طرح فائدو وٺي. هاڻي انهيءَ ساڳئي ماڻهو کي تعليم ڏيو، صحيح نموني جي تربيت ڏيو ۽ ڪافي انداز ۾ پئسو ۽ ٻيون مناسب حالتون پيدا ڪري ڏيوس، پوءِ ڏسو تہ ڪيئن نہ هو شهري زندگيءَ ۾ پوري طرح پارٽ ادا ڪري ٿو ۽ هن کان جيڪڏهن اوهان پڇندؤ تہ ادا، ٻهراڙي ڇڏي تون وڃي شهر ۾ ڇو ويٺين؟ تہ هو اوهان کي ڪجهہ اهڙي نموني جواب ڏيندو.

(1) شهر ۾ بچاءُ جو بندوبست سٺو آهي، گهٽ ۾ گهٽ جان جو گهڻو خطرو ڪو نہ آهي.

(2) اُتي مختلف ماڻهن سان، ميل جول ۾ رهڻ ۽ ڪين جاچڻ جو عمدو موقعو آهي.

(3) اُتي انساني زندگي کي پر لطف بنائڻ لاءِ، سڀ سهولتون ۽ رونقون موجود آهن.

انهيءَ مان اسان ڏٺو تہ شهرن ۾ انسانن جي تمدن سان تعلق رکندڙ جبلتن جو بهتر نموني ۾ پورائو ٿي سگهي ٿو، بنسبت ٻهراڙيءَ جي. حقيقت ۾ ڏسبو تہ انساني تمدن جي تاريخ ۾ ٻهراڙيءَ

جي زندگي شهري زندگيءَ تائين پهچڻ لاءِ هڪ ڏاڪو يا منزل آهي. شهري زندگي تائين پهچڻ ۾ انسان کي هيٺ ڏيکاريل ڏاڪن کان مٿي چڙهڻو پيو آهي.

(1) ڪٽنب

(2) قبيلو

(3) ڳوٺ

(4) ڳوٺ جي پسگردائي

(5) ملڪ

مٿين منزلن مان ڏسبو تہ هر هڪ منزل کي پنهنجو پنهنجو اڳواڻ آهي ۽ هر هڪ مٿاهين منزل، پنهنجي هيٺاهينءَ منزل کان، انساني تمدن جون وڏيڪ سهولتون مهيا ڪري ڏني ٿي.

تمدني زندگي ۾ رهڻ ڪري، هر هڪ انسان کي پنهنجن پاڙيسرين، شهر پاين ۽ ملڪ پاين وٽان ڪي حق ملن ٿا، جن جي ڪري هو پنهنجي زندگيءَ جو بچاءُ خيرخوبي سان ڪري سگهي ٿو ۽ ان کي وڏيڪ پر لطف ۽ پر رونق بنائي سگهي ٿو ۽ پنهنجي ٻچن جي خوشحالي ۽ تربيت جو بندوبست ڪري سگهي ٿو. ساڳئيءَ طرح، هن جي مٿان پنهنجي پاڙيسرين، شهرپاين ۽ ملڪ پاين جي طرفان، جن سڀني کي گڏي، هاڻي "قوم" جو نالو ڏنو ويو آهي، هن تي ڪي ذميواريون لاڳو ٿين ٿيون، جن جي پوري نہ ڪرڻ ڪري يا پنهنجي حقن جي حد اورانگهڻ ڪري، هن کي قوم جي طرفان سزا جو لائق سمجهيو وڃي ٿو. فردن جي حقن جي حفاظت ڪرڻ، حدن اورانگهيندڙن کي سزا ڏيڻ ۽ ساري قوم جي خوشحاليءَ لاءِ اُپاءُ وٺڻ لاءِ انساني جماعت ۾، حڪومت جو بنياد پيو. ساڳئي طرح انساني فرضن، حقن ۽ ذميوارين کي خدائي سند ڏيڻ ۽ انسان جي باهمي تعلقات کي، خدائي خوشنوديءَ مواقف هلائڻ ۾ انساني دل جي عميق روحاني ولولن کي پوري ڪرڻ لاءِ خدا جي طرفان ڪن نيڪ مردن هٿان مذهبن جو بنياد وڌو ويو.

حڪومت ۽ مذهب ٻئي فردن ۽ جماعتن کي ڪنهن مقرر ڪيل عمل جي راه تي هلائي، سڄي قومي زندگيءَ ۾ اتحاد ۽ نظم قائم ڪن ٿا. زماني جي شروعات کان وٺي دنيا جي مختلف

ملڪن ۾ حڪومتي نظام جا مختلف نمونا پئي رهيا آهن. حڪومتي نظام جي ارتقا جي تاريخ، انساني فطرت جي ڪمزورين ۽ قوتن جو عبرت خيز داستان آهي.

دنيا جي مختلف ملڪن ۾، حڪومتي نظام جا ڪهڙا مختلف طريقا آهن، تن تي بحث ڪرڻ جي هتي ضرورت ڪا نہ آهي، پر اختصار جي طور تي، حڪومت جي سهني دستورن ڪي هيٺين ٻن مختلف قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

(1) شخصي يا استبدادي حڪومت

(2) جمهوري يا عوامي حڪومت

موجوده زماني ۾ انساني فطرت جي هيٺين ضرورتن جي پورائيءَ ڪي، حڪومت جي فرائض ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.

(1) **بچاءُ:** هن جا ٽي قسم آهن.

(الف) قومي بچاءُ ـــ هن جي لاءِ فوج رکيل هوندي آهي.

(ب) شخصي بچاءُ ـــ هن جي لاءِ پوليس رکيل هوندي آهي.

(ج) حقن جي بچاءُ ـــ هن جو تعلق عدالت ڪاتي سان آهي.

(2) **عام ڀلائي:** هن کي پنجن مکيہ قسمن ۾ ورهايو ويو آهي.

(الف) تندرستي ۽ صحت.

(ب) تعليم ۽ سکيا.

(ج) ٽپال، تار ۽ ريلوي ڪاتا.

(د) نهرن، جاين ۽ رستن جو ڪاتو.

(ه) زرعي ۽ خوراڪ ڪاتو.

حڪومت ۽ مذهبن کي هلائڻ لاءِ، وري سياسي ۽ مذهبي جماعتون ٺهن ٿيون، جن کي پنهنجا پنهنجا ادارا ۽ پروگرام آهن. ان ڪانسواءِ هر ڪنهن شهر ۽ ملڪ ۾، مختلف طبعي لاڙن جا انسان رهن ٿا، جي انهن پنهنجن لاڙن کي پوري ڪرڻ لاءِ پنهنجين طبيعتن وارا ٻيا شخص

ڳولي، انجمنون ۽ مجلسون قائم ڪن ٿا. جن کي علم ادب جو شوق آهي ادبي ادارا، لئبرريون، اسڪول ۽ ڪاليج برپا ڪن ٿا. اهڙيءَ طرح راڳ، ناچ، نقاشي ۽ تصويرون ڪڍڻ وارن شوقن جا ماڻهو پنهنجون پنهنجون مجلسون ۽ ادارا قائم ڪن ٿا. انهيءَ طبعي لاڙن وارين مجلسن ڪانسواءِ هڪ ٻئي قسم جون انجمنون به آهن، جن ۾ ساڳين ڌنڌن ۽ هنرن وارا ماڻهو گڏجي، پنهنجن حقن جو بچاءُ ڪندا آهن، جيئن ته انجمن قصابان، انجمن خياطين، انجمن محرران وغيره وغيره.

مٿئين سموري تفصيل مان معلوم ٿيو ته مدنيت يا شهريت ڪهڙو نه پيچيدو مسئلو آهي ۽ تمدن کي ٺاهڻ ۾ ڪيترن نه ڪروڙن ماڻهن جون ڪوششون سون ورهين تائين صرف ٿيون هونديون.

اختصار جي غرض سان تمدن جي تعريف هن ريت ڪري سگهجي ٿي. "هر هڪ قوم کي پنهنجون پنهنجون مخصوص، تاريخي ۽ مذهبي روايتون، طبعي ضرورتون، مساوي ۽ روحاني تمنائون آهن، جن جي تڪميل لاءِ اها قوم انفرادي ۽ اجتماعي نموني ۾ پنهنجي روحاني، دماغي ۽ جسماني صلاحيتن موجب ڪوششن ۽ سعيي ۾ لڳي، مختلف قسمن جون سياسي، مذهبي ۽ معاشرتي جماعتون ۽ ادارا، فن معماري، نقاشي، شعر، راڳ ۽ ناچ جا طور طريقا مختلف قسمن جا رواج، خيال، عقيدا، مذهبي فلسفا ۽ روزمره جي ضرورتن ۽ رفاهه عام جون شيون ۽ رسمون ايجاد ڪري ٿي ۽ انهن ڳالهين کي گڏي، اُن قوم جو تمدن چئي سگهجي ٿو.

تمدن ۽ تهذيب کي گهڻن معاملن ۾ هڪٻئي سان گڏيو ۽ منجهايو ويندو آهي. هن معاملي کي صاف ڪرڻ لاءِ اهو چوڻ ڪافي آهي ته "تهذيب اصل ۾ تمدن جي پيدائش آهي. تمدن سڄي قوم جي رسمن، رواجن، هلتن ۽ ادارن جو نالو آهي ۽ تهذيب فقط هڪ شخص جي رسمن، عادتن، هلتن، خيالن، قولن ۽ ڌنڌن جو نالو آهي. تهذيب هڪ فرد سان تعلق رکي ٿي ۽ تمدن جو واسطو سڄي قوم سان آهي".

1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

ماهيت	اهميت ۽ دائرو
منحصر	دارومدار
شراڪت	گڏجي، گڏجڻ، شريڪ ٿيڻ
اَٽلُ	اڻ ٽر، پڪو ارادو
محدود	حدن اندر، مخصوص
ماتحت	حڪم هيٺ
حيلو	ڪوشش، بهانو
بي نياز	بي پرواه
بجا آوري	حڪم جو پوراٿو، پيروي
تمدن	پاڻ کي شهري بنائڻ
سڀيتا	جماعتي زندگي
مکيه	اهم، خاص
جبلت	لاڙو، عادت
اُنس	قرب، تعلق، لاڳاپو
بقاءِ	جٽاءُ
جاءِگير	جاءِ والارڻ
اشرف المخلوقات	سجي مخلوق ۾ ممتاز
پيچيدو	منجهيل، مشڪل

1.5 خود آزمائي (1)

سوال نمبر (1)

هيٺ ڏنل سوالن جا مختصر جواب ڏيو.

(الف) مائٹھو، ٻهراڙي ڇڏي شهر وڃڻ لاءِ ڪهڙا دليل ڏين ٿا؟

(ب) شهري زندگيءَ تائين پهچڻ ۾ "اُنس" کي ڪهڙا ڏاڪا مٿي چڙهڻا پون ٿا؟

سوال نمبر (2)

هيٺ ڏنل خال مڪمل ڪريو.

(الف) تمدني زندگيءَ ۾ رهڻ ڪري، هر هڪ انسان کي پنهنجن ....

.... ۽ .... وٽان ڪي حق ملن ٿا.

(ب) .... ۽ .... ٻئي، فردن ۽ جماعتن کي ڪنهن مقرر ڪيل

عمل جي راھ تي هلائن ٿا.

سوال نمبر (3)

هيٺ لکيل جزن کي هت ڏنل ٻن شعبن ۾ ترتيب سان رکو.

(1) قومي بچاءُ (2) تندرستي ۽ صحت (3) زرعي ۽ خوراڪ کاتو (4) شخصي بچاءُ

(5) تعليم ۽ سکيا (6) ٽپال، تار ۽ ريلوي (7) حقن جو بچاءُ (الف) عام ڀلائي (ب) بچاءُ

سوال نمبر (4)

تمدن ۽ تهذيب ۾ مختصر طور تي فرق بيان ڪريو.

2. ڪامياب زندگيءَ جو ڪارگر قاعدو

2.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون علامہ آءِ آءِ قاضي جي تقرير تان ورتل آهي. سندس پي. و نالو امداد علي ۽ سندس والد جو نالو امام علي هو. پاڻ 1886ع ۾ دادو ضلعي جي تاريخي ڳوٺ .ات شريف ۾ ڄاوا. 1905ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪرڻ کانپوءِ 1910ع ۾ لنڊن مان قانون جي اعا ، ڊگري بئريسٽري جو امتحان پاس ڪيائون. ان دوران کين اتي فلسفي ۽ مختلف علمن ۾ داخلا وٺي پڙهڻ جو بہ موقعو مليو. واپس سنڌ اچڻ تي ڪجھ عرصي لاءِ کين خيرپور رياست ۾ ڊسٽرڪٽ جج ۽ هوم ميمبر بنايو ويو. پر پنهنجو گهڻو وقت اسلام جي اشاعت لاءِ لنڊن ۾ گذاريائون. 1923ع ۾ هڪ بهترين مضمون لکڻ تي کين لنڊن جي هڪ اداري (Poetry Society) جو نائب صدر مقرر ڪيو ويو. 1928ع ۾ هڪ ٻئي بهترين مقالي لکڻ تي کين ٻئي اداري (Philosophical Society) جو تاحيات فيلو بنايو ويو. 1943ع ۾ جڳ مشهور انگريز اديب برنارڊشا جي مشهور ۽ معروف ڪتاب براؤن گرل (Brown girl) جي جواب ۾ ڪا ،ي نينگر (Black girl) لکيائون. جنهن سندس شهرت ۾ اڃا بہ اضافو آندو.

پاڻ. 1938ع کان 1946ع تائين ڪراچي ۾ لڳاتار تقريرن وسيلي نوجوانن کي اسلام جي عظمت کان آگاهہ ڪندا رهيا. پاڻ 1951ع کان 1959ع تائين سنڌ يونيو .سٽيءَ جا وائس چانسلر ٿي رهيا. 13 اپريل 1968ع تي هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائون. سندس ٭زار. سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري ۾ موجود آهي. پنهنجيءَ آخري عمر ۾. شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي جي انگريزي ۾ شرح لکيائون. اها شرح بعد ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪئي.

2.2 مضمون جو خلاصو

جيئن تہ هن ڪائنات جي تخليق ۾ هر شيءِ ڪارائتي نظر اچي ٿي تہ پوءِ انسان ڪي بہ ..ڪو اجايو تہ ڪو نہ خلقيو ويو هوندو. هن مضمون ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ انسان رڳو جانورن جيان پ..نهنجي حياتي پوري ڪرڻ لاءِ پيدا ڪو نہ ڪيو ويو آهي، پر ان حياتيءَ کي پنهنجي ۽ ٻين انسانن جي حياتيءَ کي ڪارگر ۽ ڪارائتي نموني گهارڻ لاءِ اصول مقرر ڪرڻ جو ڏانءُ ڏسيو ويو آهي. مضمون نگار ان شخص کي ڪامياب ۽ آبروءَ جي لائق ڪوٺيو آهي، جيڪو نيڪيءَ جي ڪمن ۾ مڙني کان اڳڀري ڪوشش ڪندڙ هجي. جيڪڏهن ائين نہ ٿيو ۽ معا..ري جو هر هڪ شخص رڳو پنهنجي ڀلائي سوچڻ لڳو تہ پوءِ اهو سمورو سماج مفاد پر..تن جو مرڪز بنجي پوندو. پوءِ ڪير بہ ڪنهن ٻئي جي ڀلائي سوچڻ جي بجاءِ پ..نجي خوشيءَ لاءِ هر جائز ۽ ناجائز ڪم ڪرڻ کان ڪو نہ ڪيٻائيندو. انهيءَ حالت ۾ ..ر بہ ڪنهن جي حقن جي حفاظت ڪو نہ ڪندو ۽ پنهنجي فرض جي پورائيءَ کان پري ڏ...و ويندو ۽ پوءِ پورو معاشرو برائين ۾ وڪوڙجي ويندو نيڪي ڪٿي بہ نظر نہ ايندي. م..ا ي نويس اهڙين نشانين کي معاشري جي زوال جون علامتون ٿو سڏي. پنهنجي مقالي جي پ..ائي ڪرڻ کان اڳ ڪيترائي ڪارائتا قاعدا ڏسيا ائس، جن تي عمل ڪرڻ سان ڪو بہ ..اشرو برائين کان پاڻ بچائي، نيڪين ڏي وک وڌائي، پاڻ کي ڪامياب معاشرو بنائي ..گهي ٿو. جتان قومن کي نہ رڳو بقاءُ ملندو پر کين فتح و ڪامراني ۽ شادمانيون نصيب ..ينديون آهن.

2.3 مضمون جو متن

غور ڪري ڏسبو تہ نہ فقط انسان، پر ساري ڪائنات بہ پابنديءَ مان ڦل پائي ٿي. اسان مان سڀ کان اول اهڙي بندش حضرت آدم عليہ سلام ۽ بيبي حوا تي عائد ٿي، جڏهن کين حڪم ڪيو ويو تہ هن خاص وڻ جي ويجها نہ وڃجو. مول مقصد هيءُ هو تہ کين پنهنجي خواهشن تي ضابطو رکڻ سيکاريو وڃي. جيڪڏهن اسان الله جي فقط هن حڪم جي حقيقت سمجهي، پنهنجين خواهشن تي ضابطو رکڻ سکون تہ ڪامياب زندگي بسر ڪرڻ لاءِ اهو ئي هڪ عمل اسان لاءِ ڪافي آهي.

دراصل زندگيءَ جو بنياد ئي "تقويٰ" آهي. جڏهن اسين پوريءَ طرح سان پرهيزي ٿا سگهون، تہ اسان لاءِ ڇا چڱو ۽ مٺو آهي، تہ پوءِ اسان لاءِ اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو تہ ڪنهن رهنمائيءَ کان سواءِ پنهنجي لاءِ ڪا نئين راهہ مقرر ڪري سگهون!

بهتر ائين آهي تہ اسان پنهنجي عليم ۽ حڪيم خالق جي حڪمن جي اکيون پوري پابندي ڪريون، جنهن ۾ اسان سڀني جي چڱائي آهي، اهائي سچي انسانيت آهي. پنهنجي پالڻهار جي حڪم نہ مڃڻ سببان اجوڪو انسان حيوان جي درجي کان بہ هيٺ ڪري چڪو آهي. ڪتني جهڙو جانور بہ پنهنجي مالڪ جي مرضيءَ کان ٻاهر نٿو وڃي. ان کي بہ جڏهن وقتن تي کائڻ سيکاريو وڃي ٿو، تڏهن فقط انهن مقرر وقتن تي کائي ٿو، پر اسان مان ڪيترائي اهڙا بہ آهن جي هميشہ پيا کائين. کائڻ کانسواءِ ٻيو کين ڪم بہ ڪونهي پوءِ بہ "انسان" پيا سڏجن! کائڻ پيئڻ تي بندش سيکارڻ وارو مهينو رمضان المبارڪ گذر ڪري وڃي ٿو، پر افسوس جو اسان ان جو پورو پورو قدر ڪو نہ ٿا ڪريون. البت عيد زور شور سان ملهايون ٿا. ڇاڪاڻ تہ عيد اسان تي کائڻ پيئڻ جي بندش نٿي وجهي. محض کائڻ ۽ خوشيون ملهائڻ زندگي نہ آهي، اها ٻي زندگي آهي، جا خيرواري ۽ بقا

واري آهي. انهيءَ زندگيءَ جو دارومدار آهي مقصد مقرر ڪرڻ ۽ ان مقصد کي بلند پايي تي پهچائڻ.

انسان اشرف المخلوقات تڏهن ٿئي ٿو جڏهن هو زندگيءَ جو مقصد مقرر ڪري ٿو. ان مقصد لاءِ پنهنجي زندگي وقف ڪري، تڏهن اعلىٰ زندگي هٿ ڪجي.

اسان مان هر هڪ جي اڳو ڪو نه ڪو مقصد هئڻ گهرجي، جنهن ڏانهن ان وقت تائين وڌندا رهون، جيستائين احسن طريقي سان اسان اُن کي حاصل ڪريون. هر هڪ ڳالهه جو ڪو نہ ڪو مقصد ضرور هوندو آهي ۽ مقصد کانسواءِ ڪا بہ ڪوشش ڪامياب نہ ٿيندي آهي. ٿيندي بہ ڪيئن جو ان جو ڪو نتيجو نڪرڻو نہ آهي.

مثلاً اسان جيڪڏهن ڪنهن اداري يا ڪارخاني ۾ ڪم ڪريون ٿا تہ آخر ڇا لاءِ اسان جو ڪو تہ مقصد هوندو يا بس ائين پيا اچون وڃون. اسان جي اڳو يقيناً هڪ عظيم الشان مقصد هوندو آهي ۽ اسين اٽل عزم سان ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشان هوندا آهيون.

اينترو ضرور آهي تہ توهين ۽ اسين سڀ پنهنجي پنهنجي انفراديت وساري، هڪ مقصد لاءِ هڪ مرڪزي خيال ماتحت ڪم ڪريون.

جيڪڏهن ان جماعتي نظريي جي بجاءِ اسان مان هر هڪ ائين سمجهڻ شروع ڪري تہ آءٌ فقط پٽيوالو آهيان يا فقط ڪلارڪ آهيان يا فقط رجسٽرار آهيان يا فقط گورنر آهيان وغيره، تہ پوءِ بنهہ ڪم هلي نہ سگهندو. اسان سڀئي هڪ ساڳيءَ مشين جا پرزا آهيون ۽ سڀني کي گڏجي هڪ ئي مقصد حاصل ڪرڻو آهي، اهو آهي انسان ذات يا قوم جي بقا ۽ بهبودي.

جنهن وقت اسان جي گڏيل ڪوششن سان ڪاميابي حاصل ٿيندي، تنهن وقت اسان پنهنجي صالح عملن جي انعام جا حقدار ٿينداسين. اهڙو انعام هر بامقصد ڪم ڪندڙ کي فطرتي طور سان عطا ٿيندو آهي، پوءِ ان جو ڪم ڪيترو بہ خسيس ۽ معمولي چو نہ هجي، اهو ملازم، جيڪو پنهنجي ڊيوٽي چڱيءَ طرح ادا ڪري ٿو، سو پنهنجي انهيءَ

عملدار کان هزار بار بهتر آهي، جو پنهنجي فرض جي بجا آوريءَ ۾ ڪوتاهي ڪري ٿو. پنهنجي ڪم ۾ ڪوتاهي نہ ڪندڙ نوڪر، الله تعالیٰ جيءَ اڳيان وڌيڪ معزز آهي. بنسبت انهيءَ آفيسر جي، جو پنهنجو فرض پوري طرح سان پورو نٿو ڪري.

دنيا جي تاريخ شاهد آهي تہ ڪيترائي معمولي حيثيت رکندڙ ماڻهو، پنهنجي فرض شناسيءَ سببان اعلیٰ عهدن تي وڃي پهتا. انهن کي قدرت جي هن اٽل قانون جي فيصلي موجب اهو انعام مليو. ارمان فقط اهو آهي تہ اڄ اسان وٽان اسلامي روايتون ختم ٿينديون وڃن ٿيون. صحيح اسلامي سماج اهو هو جو هڪ جيد عالم، پنهنجي روزگار جو طريقو پاڻ ڳولي لهندو هو. هزارين اهڙا عالم هئا، جن ڪوريءَ، موچيءَ يا ڌوٻيءَ جو ڌنڌو اختيار ڪيو هو. اهو ئي سماج هو، جنهن ۾ هڪ شيدي هڪ طرف بانهو هو تہ ٻئي طرف "طائوس الحرمين" هو. عطار، حلاج، سقہ ۽ ٻجاج اسانجي اعلیٰ اڳواڻن منجهان آهن. اسان سڀني منجهان عزت جو حقدار اهو آهي، جو زياده نيڪي ڪندڙ آهي. نيڪيءَ جو مطلب اهو آهي تہ سپرد ڪيل ڪم چڱيءَ طرح سان پورو ڪيو وڃي، پوءِ کڻي اهو ڪم اعلیٰ هجي خواه ادنیٰ. چاهي اهو ڪم حڪمرانن جو هجي يا ڌوٻيءَ جو. پٽيوالي جو هجي يا اعلیٰ عزت واري آفيسر جو. احترام جي لائق اهو ماڻهو آهي جيڪو پنهنجي لياقت آهر ۽ پابندي سان پنهنجو ڪم پورو ڪري ٿو. جيڪڏهن ڪو چوي تہ آءٌ هڪ معمولي ڪلارڪ آهيان ۽ وڌيڪ ڇا ٿو ڪري سگهان، تہ هو غلطيءَ تي آهي. حقيقت ۾ هو هڪ نهايت ڪارگر رڪن آهي، بشرطيڪ هو پنهنجو فرض سچائي ۽ سمجهي تہ آءٌ سماجي مشينري جو هڪ اهڙو ضروري پرزو آهيان، جنهن کان سواءِ ڪو بہ ڪم هلي نہ سگهندو!

اڄ ڏسو تہ ملڪ جي حالت ڇوڏاري ڇا لڳي پيئي آهي، آهي ڪا انسانيت؟ هر هنڌ وٺ پڪڙ، ڦر مار لڳي پئي آهي. ننڍو خواه وڏو، ڪو بہ ايمانداري سان ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهي. بجليءَ واري کي ڪنهن ڪم لاءِ وٺي اچو تہ هو ايمانداري سان ڪم ڪرڻ جي بدران ٺڳي ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ چاهيندو تہ ڪجهہ ناجائز فائدو ڪمائي. ساڳيءَ

طرح سان توهان جنهن شخص کي ڪنهن ڪاروبار هلائڻ لاءِ مئنيجر مقرر ڪريو ٿا، سو به جي ڪا ٺڳي ڪري ڪجهه ناجائز نفعي ڪمائڻ جي ڪوشش ڪري ته پوءِ ٻنهي ٺڳن جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت رهيو؟ جهڙو بجليءَ وارو ٺڳ، اهڙو اوهان جو مقرر ڪيل مئنيجر ٺڳ. اهڙي طرح جيڪڏهن ڪو بادشاهه ٻين کان پئسا وٺي گذارو ڪندو ته پوءِ بادشاهه ۽ گدا جي وچ ۾ ڪهڙو فرق وڃي رهندو؟

بنيادي نڪتو هيءُ آهي ته اسان مان جو به ڪنهن ڪم تي معمور هجي ٻنگي کان وٺي وڏي حاڪم تائين، سو پنهنجي سونهيل ڪم کي سهڻي نموني ۾ سرانجام ڪري. تيستائين ڪو به مان ملڻ جي لائق نه آهي، جيستائين هو پنهنجو ڪم سچائي، اخلاص ۽ صلاحيت سان نه ٿو ڪري. جيڪڏهن ڪنهن حاڪم بد ديانتي ڪئي يا پنهنجي نا اهليءَ سبب ڪنهن فرض ادائگي ۾ ڪوتاهي ڪئي ته ان مهل اهو حاڪم انهيءَ ٻنگيءَ کان به بدتر آهي، جو پهنجو پورهيو ايمانداري سان ڪري ٿو. انهيءَ مقصد خاطر ئي هر مسلمان تي حلال جي روزيءَ جي ڳولا فرض ٿي. حلال جي ڪمائي اها آهي، جا پنهنجي صلاحيت مطابق سچائيءَ سان ڪمائجي. اسان کي گهرجي ته جيڪي ڪجهه ڪريون، سو الله خاطر ڪريون. حلال جي ڪمائيءَ ۾ به الله تعالىٰ جي خوشنودي آهي ۽ جنهن ڪم ۾ الله تعالىٰ جي خوشنودي آهي، سو عبادت ۾ شامل آهي. هڪ ڏينهن حضرت عمر رضه جن خطاب ڪري رهيا هئا، ته اذان جي آواز جو پڙلاءُ ڪنن تي پيو. هڪ بدويءَ عرض ڪيو ته "يا اميرالمومنين، عبادت جو سڏ ٿيو آهي." حضرت عمر رضه کي جلال اچي ويو ۽ فرمايائين ته "اسين هت ڇا وينا ڪريون؟" حقيقت ۾ عبادت اها ئي آهي ته جيڪي ڪجي، سو الله تعالىٰ جي رضامنديءَ خاطر ڪجي تڏهن ته شاهه ڀٽائي رحه فرمايو آهي ته:

"سُتا سي سونهن، نند عبادت جن جي"

2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

صالح	نيڪ، چڱو
صلاحيت	لياقت، اهليت، قابليت
باهمي	گڏجي
عليم	ڄاڻ رکندڙ، باخبر
عميق	گهرو، اُونهو
عزم	پختو ارادو
نظم	ضابطي يا قاعدي قانون هيٺ
ارتقا	نشونما، واڌارو، ترقيءَ جو جمع
تڪميل	پوراڻو
اختصار	مختصر ڪيل، تت، خلاصو
انفرادي	اڪيلي سر، ڌار ڌار
انفراديت	انوکو، نرالو، عليحده خاصيت
سعي	ڪوشش، حيلو
معمور	مقرر
سونپيل	حوالي ڪيل
اخلاص	خلوص، سچائي
بشرطيڪ	شرط اهو آهي ته

2.5 خود آزمائي (2)

هيٺ ڏنل سوالن جا مختصر جواب ڏيو:

(1) زندگيءَ جو مقصد ڇا هجڻ گهرجي؟

(2) سچي انسانيت ڇا آهي؟

(3) ليکڪ، عيد جو ڏڻ زور شور سان ملهائڻ جو ڪهڙو سبب ٻڌايو آهي؟

(4) ليکڪ جي نظر ۾ اسين صالح عملن جا حقدار ڪيئن ٿي سگهون ٿا؟

(5) ليکڪ تاريخ جي ڪهڙي شاهدي پيش ڪئي آهي؟

(6) ليکڪ ڪهڙي ڳالهه جو ارمان ڪيو آهي؟

(7) صحيح اسلامي سماج ڇا آهي؟

(8) مضمون نويس، ملڪ جي حالت جا بيان ڪئي آهي؟

(9) انسان کي اشرف المخلوقات ڇو ڪوٺيو ويو آهي؟

(10) سڀ کان وڏيڪ عزت ۽ احترام لائق ڪهڙو انسان آهي؟

3. خود آزمائشين جا جواب

خود آزمائشي (1)

سوال نمبر (1)

الف: ماڻھو ٻهراڙي ڇڏي، شهر وڃڻ لاءِ چوندا آهن ته:

(1) شهر ۾ بچاءُ آهي ۽ جان جو گهڻو خطرو ناهي.

(2) ماڻهن سان ميل جول وڌي ٿو.

(3) انساني زندگيءَ کي پر لطف بنائڻ لاءِ سڀ سهولتون ۽ رونقون موجود آهن.

ب: شهري زندگيءَ تائين پهچڻ ۾ "اُنس" کي هيءُ ڏاڪا مٿي چڙهڻا پون ٿا.

(1) ڪٽنب، (2) قبيلو، (3) ڳوٺ، (4) ڳوٺ جي پسگردائي، (5) ملڪ

سوال نمبر (2)

خال مڪمل ڪريو:

(الف) تمدني زندگيءَ ۾ رهڻ ڪري، هر هڪ انسان کي پنهنجن پاڙيسرين، شهر پاين ۽ ملڪ پاين وٽان ڪي حق ملن ٿا.

(ب) حڪومت ۽ مذهب ٻئي، فردن ۽ جماعتن کي ڪنهن مقرر ڪيل عمل جي راهه تي هلائن ٿا.

سوال نمبر (3)

ٻه اهم شعبا:

(الف) بچاءُ: ٽي قسم،

1. قومي بچاءُ، 2. شخصي بچاءُ، 3. حقن جو بچاءُ

(ب) عام ڀلائي جا چار جزا:

تندرستي ۽ صحت، زرعي ۽ خوراڪ کاتو، تعليم ۽ سکيا، ٽپال، تار ۽ ريلوي کاتو.

سوال نمبر (4)

خود لکڻو آهي.

خود آزمائي (2)

(1) زندگيءَ جو مقصد تقويٰ آهي.

(2) انسان کي پنهنجي عليم ۽ حڪيم خالق جي حڪمن جي، اڪيون پوري پابندي ڪرڻ سچي انسانيت آهي.

(3) ليڪ، عيد جو ڏينهن زور شور سان ملهائڻ جو سبب اهو ٻڌايو آهي، جو عيد، اسان تي کائڻ پيئڻ جي ڪا به بندش نٿي وجهي.

(4) ليڪ ٻڌايو آهي ته جڏهن اسان کي گڏيل ڪوشش سان ڪاميابي حاصل ٿيندي، تڏهن صالح عملن جا حقدار ٿي سگهون.

(5) تاريخ مان شاهدي ملي ٿي ته ڪيتراڻي معمولي حيثيت رکندڙ ماڻهو، پنهنجي فرض شناسيءَ سببان اعليٰ عهدن تي پهتا آهن.

(6) ليڪ کي ان ڳالهه جو ارمان آهي ته هن دور ۾ اسان وٽان اسلامي روايتون ختم ٿينديون پيئون وڃن.

(7) صحيح اسلامي سماج اهو آهي، جو ڪو به شخص روزيءَ لاءِ ٻئي تي ڀروسو نه ڪري، بلڪ هڪ مجيل عالم به پنهنجي روزگار جو طريقو خود ڳولهي لهي.

(8) مضمون نويس لکي ٿو ته ملڪ ۾ ڪا به انسانيت نه رهي آهي، هر هنڌ وٺ پڪڙ ۽ ڦرمار لڳي پئي آهي ۽ ننڍو توڙي وڏو، ڪو به ايمانداريءَ سان ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ناهي.

(9) انسان کي اشرف المخلوقات ان ڪري چيو وڃي ٿو جو انسان پنهنجي زندگيءَ جو مقصد مقرر ڪري، ان مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندو رهي ٿو.

(10) سڀ کان وڏيڪ عزت ۽ احترام جي لائق اهو شخص آهي جيڪو پنهنجي لياقت آهر ۽ پابنديءَ سان پنهنجو ڪم پورو ڪري ٿو.

يونٽ نمبر 3

1. سنڌ جون اڳوڻيون روايتون ۽ علم ادب

2. ڪوهستاني ڪچهري

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

توهان هن وقت ٽيون يونٽ پڙهڻ شروع ڪيو آهي. هن يونٽ کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي. پهريون حصو سنڌ جي اڳوڻين روايتن، علم ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ تي روشني وجهي ٿو. ٻئي حصي ۾ "ڪوهستاني ڪچهريءَ" جي عنوان سان لکيل مضمون ۾، اسان جي قديم ڳوٺاڻي اداري ڪچهريءَ جي حوالي سان ٻڌايو ويو آهي ته ڪهڙيءَ طرح اهو ادارو صدين کان وٺي پنهنجي علمي، ادبي ۽ اخلاقي قدارن جي لاشعوريءَ طور تي تربيت ۽ معاشرتي اصولن تي پختي رهڻ جي سکيا ڏيندو رهيو آهي.

اسان کي يقين آهي ته هن يونٽ جي اڀياس ڪرڻ کانپوءِ هيٺ ڏنل مقصد حاصل ٿي ويندا.

يونٽ جو مقصد

(1) توهان سنڌ جي ريتن ۽ رسمن بابت ڄاڻي سگهندا.

(2) سنڌي زبان جي اصل نسل ۽ ارتقائي مرحلن کان خبردار ٿي سگهندا.

(3) سنڌي علم ادب ۽ ان جي ترقي ۽ ان جي باري ۾ ڪم ڪندڙن بابت معلوم ڪري سگهندو.

(4) ڳوٺاڻي ڪچهريءَ جي اهميت کان واقف ٿي سگهندو.

(5) ڳوٺاڻن جي علمي ڄاڻ ۽ ٻوليءَ جي وسعت کان واقف ٿي سگهندا.

(6) قديم لوڪ صنفن جي علمي ۽ سماجي اهميت کان واقف ٿي سگهندا.

فهرست

	صفحو
1. سنڌ جون اڳوڻيون روايتون ۽ علم ادب	63
1.1 ليکڪ جو تعارف	63
1.2 مضمون جو خلاصو	64
1.3 مضمون جو متن	66
1.4 ڏکين لفظن جي معنىٰ	75
1.5 خود آزمائي نمبر 1	78
2. ڪوهستاني ڪچهري	80
2.1 ليکڪ جو تعارف	80
2.2 مضمون جو خلاصو	81
2.3 مضمون جو متن	82
2.4 ڏکين لفظن جي معنىٰ	97
2.5 خود آزمائي نمبر 2	100
3. خود آزمائشين جا جواب	101

1. سنڌ جون اڳوڻيون روايتون ۽ علم ادب

1.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون ڊاڪٽر شمس العلماءَ عمر بن محمد دائود پوٽي مرحوم جي مختلف مضمونن کي گڏي تيار ڪيو ويو آهي، ڊاڪٽر موصوف جا اهي مضمون "سرها گل" ۽ "مهراڻ" نالي رسالن ۾ ڇپيل آهن. ڊاڪٽر مرحوم 1896ع ۾ دادو ضلعي جي هڪ تاريخي شهر "تلٽيءَ" ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم ڳوٺ جي اسڪول مان پوري ڪرڻ کانپوءِ ميٽرڪ جو امتحان سنڌ مدرسته الاسلام ڪراچي مان پاس ڪيو ۽ تنهن کانپوءِ ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچي مان بي اي جو امتحان امتيازي حيثيت سان پاس ڪيائين. ان کانپوءِ ايم . اي جي ڊگري حاصل ڪرڻ لاءِ ممبئي ويو ۽ 1923ع ۾ اُتان نهايت ڪاميابي سان ايم . اي پاس ڪيائين. علامه صاحب 1927ع ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪئي جنهن جو موضوع "عربي شاعري جو فارسي شاعري تي اثر" هو. پاڻ پهريون سنڌي هو جنهن اها اعليٰ ڊگري حاصل ڪئي.

سندس زندگيءَ جو وڏو حصو تعليم کاتي ۾ گذريو. سنڌي علم ۽ ادب ۾ سندس سرانجام ڏنل خدمتون ساراهه جوڳيون آهن. مخدوم محمد زمان (لنواري شريف) جي شاعري "ابيات سنڌي" ۽ شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام "بيان العارفين"، "منهاج العاشقين" (ترجمو)، "سرها گل" ۽ ڪلام گرهوڙي" نالي مشهور ڪتاب سندس ترتيب ڏنل آهن. علامه صاحب 22 نومبر 1958ع ۾ ڪراچي ۾ وفات ڪئي سندس مزار ڀٽ شاهه ۾ آهي.

1.2 مضمون جو خلاصو

هن مضمون ۾ سنڌ جي ريتن ۽ رسمن بابت ٻڌايو ويو آهي ته اهي پيار، محبت ڀائپي ۽ هڪ ٻئي سان همدردي ۽ ڏک سک ۾ شريڪ ٿيڻ تي ٻڌل آهن. مضمون جي ليکڪ، انهن ريتن ۽ رسمن جي خوبين جو ذڪر ڪندي ٻڌايو آهي ته انهن جي ڪري ئي سنڌي سماج هڪ مضبوط ٻنڌڻ ۾ ٻڌل آهي. ريتن ۽ رسمن سان جيڪو دائرو ٺهيو آهي، تنهن ۾ رهي ڪري، جتي پاڙي پتي ۽ ڳوٺ راڄ جي لاءِ همدردي ۽ احساس هوندو آهي. اتي سڄي سنڌي سماج لاءِ به ساڳيو ئي جذبو پيدا ٿئي ٿو.

هتي ننڍي وڏي جي عزت ڪئي وڃي ٿي. سنگت ۾ سلوڪ ۽ وفاداري آهي ۽ هڪ ٻئي جي لاءِ عزت ۽ احترام رهي ٿو. ماڻهپي ۽ خلوص جي پيڪر انهن ريتن ۽ رسمن کي مضمون جي ليکڪ سنڌي سماج جون املهه وٿون ڪوٺيو آهي.

مضمون ۾، سنڌ جي ماضي ۽ تاريخ کي اهڙي ته اثرائتي انداز سان پيش ڪيو ويو آهي. جو جڻ ته سڄيءَ سنڌ جا سهڻي ماڻهو اڳيان اچي ڪنا ٿيا آهن ۽ انهن جي اها چرپر اکين آڏو پئي ٿئي. لکڻ جي اهڙي انداز جي ڪري پڙهندڙ کي مضمون، بيان جي بدران اٿين ٿو لڳي، جڻ ته ڳالهين ئي ڳالهين ۾ سڄي سنڌ پيو گهمي ـــ ليکڪ جي لکڻ ۾ اهڙي ته رس ۽ چس پيدا آهي. جو هر ڪو سنڌي پنهنجي سرزمين ۽ ان مٿان آباد باشندن جون اهي ريتون رسمون، راند يرن روند يون، وندر ۽ ورونهن بابت ڳالهيون ٻڌڻ ۾ خوشي پيو محسوس ڪري.

سنڌ جي عظمت جا اهي گڻ، نه رڳو تاريخ ۽ مڃتا وارن ڪتابن تان ورتا ويا آهن، پر انهن جي آڌار تي ليکڪ پنهنجي سانيڀر ۾ به ماڻهن منجهه جيڪي خوشين جا خزانا ڏٺا، ميلن ملاکڙن ۽ عيدن براتن تي سادگي هوندي به سرهائي محسوس ڪئي تنهن جو پيرائتو احوال پيش ڪرڻ سان گڏوگڏ هن، سنڌي سماج جي اعلىٰ قدرن، لباس ڪاڌي خوراڪ، تازگي توانائي ۽ تندرستي کي به سڄو سربستو بيان ڪيو آهي.

انهن سمورين ڳالهين جو دارومدار ٻوليءَ تي آهي، تنهن ڪري مقالي نگار سنڌي ٻوليءَ ان جي اصل نسل ۽ نشونما جو مرحليوار ذڪر ڪرڻ مناسب سمجهيو آهي. اهو ذڪر پاڻ اهڙي تہ اثرائتي ۽ انوکي انداز سان ڪيو اٿائين، جو نہ رڳو سنڌي ٻولي پر ان جي ادب جي مرحليوار ڪيل ترقي ۽ هر مرحلي تي ان جي ترقيءَ لاءِ ڪوششون ڪندڙن جي باري ۾ بہ ڄاڻ ملندي رهي ٿي.

1.3 مضمون جو متن

ڪنهن زماني ۾ اسان جو ديس آريہ ۽ اسلامي تهذيبن جو مرڪز هو، جتي مسلم ۽ هندو پياري وطن جي اڪين جا تارا، ريجهہ رهاڻ ۾ رهندا هئا ۽ جڳ کي وحدانيت ۽ ايڪتا جو سبق سيکاريندا هئا. هينئر تہ اهڙو ڪو هير گنبذ جو واءُ لڳو آهي، جو ماڻهو ٿي منجي ويا آهن وڏڙا ويچارا پنهنجو منهن چپائي، مقامن ۽ مسانن مان شوم بختيءَ جو نظارو ڪري رهيا آهن. انهن جا روح تاٿي رهيا آهن تہ آهي ڪو جو، سڪل ڪسيءَ ۾ پاڻي آڻي ۽ وچايل وڻون وري هٿ ڪري!

اهي مٺيادار مرڪڻ، جن جي صحبت رس ڀري هوندي هئي، جن جي وات مان پلپل سياٽپ جا سندر سخن نڪرندا هئا، جي ڇپي ڇپي تي پهاڪا، چوٽيون ۽ سگهڙن جا قول مثال طور آڻيندا هئا، جن جي ڀاجهاري ٻوليءَ ۾ نڪي عربي ۽ فارسيءَ جا اڻانگا لفظ هوندا هئا، نڪي سنسڪرت جا ڳاٽي ڀڳا شبد، جن جي زبان ۾ عجيب قسم جي روحاني شستگي هوندي هئي، تن جا پويان اڄ اڪثر رڳو شيڪسپيئر ۽ شيليءَ جا شيدائي ٿي، پنهنجو ورثوساري پراون دهلن تي احمق وانگر نچي رهيا آهن. نڪي مغربي تهذيب مان هڙ حاصل ٿي اٿن ۽ نڪي پنهنجن جي وٽ مان، ڪو حصو پڙ پيو اٿن. ڪانءَ وانگر مور جي رفتار تي موهت ٿي، پنهنجو چلڻ بہ ڪاري ڇڏيو اٿن. اها سڀ اسان جي بي پرواهيءَ جي شامت آهي. هينئر بہ جيڪڏهن ڪوشش ڪئي، ۽ هر هڪ ننڍو وڏو پڪو پهہ ڪري،پنهنجي اباڻي ميراث لاءِ ڪجهہ واجهہ وجهي، تہ هوند تاريخ، علم ۽ ادب جو چڱو سرمايو موجود ٿي پوي، اڃا بہ ويل ڪانہ ويئي آهي، ڪنهن نہ ڪنهن قبيلي ۾ وڏا حيات هوندا، جن وٽان اڳين جا سخن سڪڻ گهرجن. جيڪڏهن وڌيڪ غفلت ڪئي سون ۽ وڏڙا سفر سڌاري ويا، تہ پوءِ ارمان ۽ پڇتاءُ جون تريون مهٽيون پونديون.

منهنجي ڪا وڏي جمار نہ آهي پر پنهنجي ٿي ساڃهہ ۾ سنڌ جي حالت اور هئي. ماڻهو زياده خوش ۽ آسودا هوندا هئا ۽ ان پاڻي آججڪر هوندو هو. عيدن براتن ۽ ميڙن ملاڪڙن تي هو پنهنجي سرهائيءَ جو اظهار ڪندا هئا. ملهہ وڙهڻ ۽ ڪشتي ڪيڏڻ ڪري، سندس فوت ڪراري رهندي هئي. مردانيون ڪسرتون جهڙوڪ: ٻيلهاڙو ۽ ونجهوٽي، ڪين لڳن مروڙ ۾ مضبوط رکنديون هيون. اهڙيءَ طرح سندس زالون بہ زبرزنگ هونديون هيون. عيد ايندي هئي تہ صبح جو جماعتون ۽ ماڻهن جا ٽولا مولود چوندا، زيلون ڏيندا، ميدان تي نڪرندا هئا. نماز بعد سماع ٿيندو هو ۽ حلقا لڳندا هئا. جماعتن جي سماع وقت پاڻ ۾ چٽاڀيٽي لڳندي هئي. اوليائن جي درگاهن تي ساليانو ۽ ماهون ۾ پهرين جمعي تي مداحين ۽ معجزاين جو مقابلو ٿيندو هو. خود شاعر بہ حاضر ٿي، پنهنجي هنرمنديءَ جو داد حاصل ڪندا هئا. هينئر ڏسندا تہ اها سُرهائي ۽ خوشي ماڻهن ۾ ڪانهي، سڀ ڪنهن تي ڳڻتين جو بار آهي. آرام ۽ ايڪانت جو مزو نڪري ويو آهي. سڀ ڪو دنيا جي چڪر ۾ اچي، پنهنجون شاندار اڳوڻيون روايتون وساري ويهي رهيو آهي. تان جو اڄ عيد تي سماع جو نالو بہ ڪو نہ ٿو ٻڌجي ۽ هر ڪو ڪن ٻوساٽيو گهر هليو وڃي. سڀني کي هڪ قسم جي مايوسي ۽ غمگيني گهيري ويٺي آهي. ازان سواءِ ورهيارو ڀٽ فقير، دف هٿن ۾ کڻي وڏا پهراڻ پهري، اچيون پڳون ٻڌي، ملائڪن وانگر سفيد لباس ۾ گهوڙن تي چڙهي سڀ ڪنهن در تي ايندا هئا ۽ گذريل زماني جون تاريخي ڪهاڻيون ۽ قصا نهايت خوش اسلوبي سان بيان ڪندا هئا. هاڻي تہ اهي بہ ويچارا هاڻيءَ ۾ هجي ويا، سندن ناخلف ٻوين ٻوٽو ڪو نہ ٻاريو ۽ وڏن جو نالو ۽ نشان گم ٿي ويو. اڳوڻي تاريخ معلوم ڪرڻ لاءِ ٻڌن جي هستي بہ هڪ ڪارگر طريقو هو. اسان کي گهرجي تہ جي اهي ڀٽ فقير ملن، اتان ڪين هٽ آڻي، سندن تربيت ڪريون ۽ وچايل تاريخ کي نئين سر لهون وڏن جي روايتن کي هڪ واريءَ برقرار رکون.

سنڌي هڪ جهوني ۾ جهوني زبان آهي، جنهنجو سنڌون سڌو لاڳاپو پراڪرت ٻوليءَ جي "وراچڊا" نالي شاخ سان وڃي ڏو ٿئي. اهو يقين سان چئي نٿو سگهجي تہ سنڌي ٻولي ڳالهائڻ ٻولهائڻ جي صورت ۾ ڪڏهن آئي پر ڪن عرب سياحن جهڙوڪ: اصطخري ۽

المقدسي، جي بارهين صدي ڏاري سنڌ ۾ آيا هئا، تن جي بيانن مان ايترو معلوم ٿئي ٿو تہ ديبل منصوره ۽ ملتان ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون ڳالهيون ويندڙيون هيون.

جيستائين سنڌ جي قديم رسم الخط جو تعلق آهي، تنهن جي باري ۾ البيروني (1048.973) پنهنجي ڪتاب "الهند" ۾ لکي ٿو تہ "ڏکڻ سنڌ جي دريائي ڪناري جي ويجهو ملباري رسم الخط مستعمل هو ۽ ڪن هنڌن تي اردناگري پڻ استعمال ڪندا هئا". جيتوڻيڪ اها خبر پئجي نٿي سگهي تہ اهي ٻئي رسم الخط، عربي رسم الخط ۾ ڪڏهن تبديل ٿيا، پر اها تبديلي لازمي طور درجي بدرجي عمل ۾ آئي هوندي.

اهڃاڻن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ مسلمان جڏهن سنڌ ملڪ ۾ آيا، تڏهن جهونو رسم الخط متروڪ ٿي چڪو هو ۽ ان جي جڳهہ قرآن پاڪ جي زبان (عربي) والاري، سنڌي ٻوليءَ جي عربي رسم الخط جو جهوني ۾ جهونو نمونو شاهہ عبدالڪريم بلڙي واري (1537. 1622ع) جي ڪلام ۾ مِلي ٿو، جنهن جو ترجمو سنڌس مريد، محمد رضا 1629ع ۾ فارسي ۾ ڪيو. سنڌ جا قديم عالم پڻ عربي ۽ فارسي زبان جو مطالعو ڪندا هئا، جا پندرهين صديءَ تائين ادب ۽ انشا جي زبان هئي ۽ پنهنجي ٻوليءَ ڏانهن ڪو بہ توجهہ ڪو نہ ڪيائون. نہ وري ان وقت ڪي راوي، ڀٽ يا رجز گو قبيلي جا ماڻهو موجود هئا. اهوئي سبب آهي، جو قديم سنڌي شاعرن جو ڪو بہ ڏس پتو ڪو نہ ٿو ملي. رڳو اهي هٿرادو ۽ غير معتبر بيت، جي سامونئي درويشن جي سَتن بي ڏڙ سنپين ڏانهن منسوب آهن (جن ساهہ وٺيءَ ۾ سمن جي صاحبيءَ جي پڇاڙيءَ ۽ ايندڙ زماني جي مشهور واقعن جي باري ۾ پيشن گوئي ڪئي هئي)، سي نہ اڄ بہ موجود آهن ۽ برٽن ۽ هيگ جي ڪتابن ۾ محفوظ آهن پر شيخ حماد جمالي (وفات 1362ع)، شيخ پريو، اسحاق آهنگر، راجي درويش ۽ عامل مجذوب وغيره جهڙن شاعرن جو ڪلام زماني جي لاهين چاڙهين جي نذر ٿي ويو ۽ اسحاق جو رڳو هڪڙو شعر محفوظ آهي.

حقيقت ۾ سنڌي شاعري جي شروعات هالاڪندي جي ٻن شعرن سان ٿئي ٿي، جي مخدوم احمد ڀٽيءَ جي موت سان تعلق رکن ٿا، اهي شعر حيدرآباد ۾ هڪڙي سماع جي

محفل ۾ ڳايا ويا هئا. جا سنہ 1528ع ۾ منعقد ٿي هئي. تنهن کانپوءِ قاضي قاضن (وفات 1551ع) جا ست شعر ملن ٿا. جي شاه ڪريم جدا جدا موقعن تي پڙهيا هئا ۽ سندس ملفوظات ۾ محفوظ آهن. اهي سڀئي شعر تصوف جي رنگ ۾ آهن. جن منجهان اهو ڪمان ٿئي ٿو ته قاضي قاضن جو پنهنجي وقت جو هڪ زبردست عالم ۽ وڏو صوفي هو. سڀهن اهڙي قسم جا بيا بہ ڪيترائي شعر چيا هوندا. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ مخدوم نوح (1505 . 1590ع) جنهن جي ملفوظات جو سنڌي ۾ ترجمو ٿيو آهي تنهن پڻ ڪيترائي شعر چيا آهن. جن مان هينئر رڳو ڪي بہ . ٽي محفوظ رهجي ويا آهن. لڳ ڀڳ اهو زمانو پير محمد لکوي (وفات 1590ع) جو آهي، جو هڪ وڏو شاعر ۽ خدا رسيده بزرگ هو. سندس هڪ مدح "بياض خادمي" ۾ موجود آهي جنهن ۾ هن صبح جي ٿڌي هير کي خطاب ڪيو آهي ۽ کيس سندس محبوب جو قاصد ۽ پيغام پهچائيندڙ ڪري سمجهيو اٿس. مدح سنڌي شاعري جو هڪ اهڙو قسم آهي، جنهن کي بعد ۾ مخدوم محمد هاشم، ميان عبدالله مندري ۽ پير محمد اشرف ڪاماري واري ڪمال درجي تائين پهچايو. اهي سڀئي شاعر مدح ۾ ابن العزيد ۽ البوصيري جي "قصيده برده" کان متاثر آهن، جنهن جو اثر قديم مذهبي صوفيانہ شاعري تي تمام گهڻو آهي. خود "قصيده برده" جو ترجمو سنڌي نظم ۾ پاڻ جي مولوي شفيع محمد، مولوي علي محمد مهيري ۽ عبدالله "اثر" ڪيو آهي. سيد شاه عبدالڪريم بلڙي واري جي شاعريءَ جو دامن ايترو وسيع نہ آهي رڳو ايڪانوي بيت، بہ مثلث ۽ هڪ نظم آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ سڀني جا موضوع محدود آهن، پر اڪثر جڳهين تي لطافت کان خالي نہ آهن. منجهن جذبات، خوبصورتي ۽ صوفيانہ رنگ جون سڀ شيون موجود آهن. انهن مان بيت يا ڏوهيڙا، جن جي وڌيڪ ترقي ۽ تڪميل هڪ سئو سالن کانپوءِ شاه عبداللطيف ڀٽائي جي هٿان ٿي، سي پنهنجي ڪامل صورت ۾ ملن ٿا. ڏوهيڙن جي ٻولي نج سنڌي آهي ۽ منجهن عربي فارسي لفظن جو ميلاپ ڪو بہ ڪونهي.

شاه ڪريم جي وفات کانپوءِ سنڌي ادب ۾ هڪ قسم جو خال نظر اچي ٿو ۽ انهيءَ وچ ۾ ڪو بہ وڏو شاعر پيدا ڪو نہ ٿيو آهي. جيتوڻيڪ اها هڪ مجيل حقيقت آهي تہ شاه

عبداللطيف ڀٽائي جي ولادت سن 1689ع ۾ ٿي ۽ ڀاڻ هن دور سان لاڳاپو رکندڙ بزرگن وٽان گهڻو ڪجهه پراپائون خاص ڪري شاه عنايت نصرپوري وٽان. شاه لطيف جو ڪلام اهڙو همه گير آهي جو کيس عظيم شاعر چئي سگهجي ٿو ۽ سندس شعر هڪ قسم جي روحاني سڪونت ۽ اطمينان سان ڀرپور آهي.

"بيت مَ ڀانيو ماڻهئا، آيتون آهين
سڳر سهائين، پريان سندي پار جو."

شاه جو ڪلام هزارين رنگن واري هيري مثل آهي ۽ سندس موضوع پڻ هر طرح رنگارنگي آهن يعني ڪٿي صوفياڻا ته ڪٿي روحاني، ڪٿي ناصحانه ته ڪٿي روماني عشقيه پر انهن سڀني ۾ شاعر جي دل پنهنجي خالق جي قول سان هم آواز آهي، جنهن ڏانهن هر شيءِ کي واپس ورڻو آهي. منجهس سنڌ جي زمين ۽ آسمان جو قدرتي حسن چمڪي ٿو ۽ پڻ سرزمين جا چلڪندڙ درياءَ موجون ماريندا نظر اچن ٿا، يعني منجهس سنڌ وندي جو جلال ۽ عظمت بيان ڪيل آهي. شاه جي شاعري اخلاقي آهي، پر سندس ترنم ۽ تشبيهات جو منجهان ذهني سرور به حاصل ٿئي ٿو. شاه وٽ ڏوهيڙي جي صنف پنهنجي ڪمال درجي تائين پهتل آهي، ان ڪانپوءِ جن به شاعرن کي سندس رنگ نصيب ٿيو آهي. شاه لطيف هڪ ٻي صنف به ايجاد ڪئي، جا آهي وائي يا ڪافي، جنهن کي ڪانئس پوءِ جي شاعرن، خاص ڪري رمضان ڪنڀر، احمد علي، نور محمد ۽ مصري شاه وڏيڪ وسعت بخشي.

شاه لطيف جو زمانو به انگلينڊ ۾ راڻي ايلزبيٿ جي زماني وانگر هڪ اهڙو زمانو هو، جنهن ۾ ماڻهن شعر جي ڪيترين جدا جدا صنفن ۾ نالو ڪڍيو. نظم معرا، جيڪو اشباع جو الف وارن مصرعن تي مدار رکي ٿو، سو پهريائين پهريائين پير محمد لکوي لکيو. مخدوم ابوالحسن (وفات 1165ھ) مخدوم محمد هاشم (وفات 1174ھ) ۽ مخدوم عبدالله منڌري کيس وڌيڪ ترقي ڏني مقبول بنايو. جيئن ته الف تي ختم ٿيندڙ مصرع ڳاهڻ آسان آهي، تنهن ڪري گهڻ درجي جي ڪيترن شاعرن سندس نقل ڪيو.

مخدوم ضياءُ الدين (وفات 1171ھ) جي مذهبي شاعري، جا جدا جدا وزنن وارن گيتن تي مدار رکي ٿي، سا گهڻو خشڪ آهي، جيتوڻيڪ سندس مريد مخدوم محمد هاشم پنهنجي ڪتاب "قوت العاشقين" جي ديباچي ۾ سندس تعريف ڪئي آهي. پر قافيا بي مزه آهن.

خواجه محمد زمان لنواري وارو، جو شاه عبداللطيف جو همعصر، پر عمر ۾ کانئس ننڍو هو ۽ شاه صاحب آخر عمر ۾ کانئس فيض طلب ڪيو هو، سو پنهنجي صوفيانہ ڪلام "ابيات سنڌي" جي ڪري مشهور آهي. "ابيات سنڌي" جو ترجمو سندس مريد شيخ عبدالرحيم گرهوڙي (1739 ـ 1778ع) ۾ عربي زبان ۾ ڪيو. شيخ عبدالرحيم هڪ فاضل بزرگ ۽ شاعر هو. هن ڪيترائي طويل نظم لکيا آهن، جن کي "ڪلمات" ڪري ٿا ڪوٺين. ان سان گڏ شاه عبداللطيف جي رنگ ۾ ڏوهيڙا بہ لکيا اٿس.

ان دور جي شاعرن منجهان ڪيترا شاعر ڪلهوڙا دور (1657 ـ 1783ع) سان تعلق رکن ٿا. اهو دور سنڌي شاعريءَ جو هڪ سونهري دور هو. جنهن ۾ عام طرح بيتن جو رواج گهڻو هو. انهيءَ خاندان جي هڪ حاڪم ميان سرفراز خان (دور حڪومت 1772 ـ 1775 ع) کي پاڻ بہ شعر گوئي جو ڏاڍو شوق هو ۽ هن پنهنجي لاءِ هڪ نئين اسلوب شاعري مدح جو بنياد قائم ڪيو. جنهن ۾ رسول اڪرم ۽ سندس صحابن جا مناقب بيان ڪيل آهن. مدح کي وڏيڪ ترقي جمن چارڻ، صدرالدين، فتح فقير ۽ حافظ پنهنجي ڏني، جي ٽالپر دور (1783 ع ـ1843 ع) ۾ ٿيا، ڪلهوڙا دور مثنوين لاءِ ممتاز آهي، جنهن ۾ سڀ کان ممتاز داستان "ليلىٰ مجنون" آهي، جنهن کي "فاضل" ۽ خليفي عبدالله نظاماڻي ڏاڍيءَ خوبي سان نڀايو آهي. ٽالپر حاڪم شيعا هئا، پر رواداري کان ڪم وٺندا هئا ۽ ڪنهن بہ عقيدي ۾ دست اندازي نہ ڪندا هئا. هو امامن ۽ اهلبيت جي مدح ۽ توصيف ڪندا هئا، جتان مرثين جو رواج پيو.

ٽالپر دور جو سڀ کان وڏيڪ مقبول ۽ عظيم شاعر، سچل سرمست (سنہ 1739 ـ 1829ع) هو. جيتوڻيڪ سندس شاعري جا موضوع وسيع آهن ۽ سندس هڪ خاص

طرز آهي، پر شاه جي درجي کي نٿو پهچي سگهي. تنهن هوندي بہ سچل سرمست جون ڪافيون ۽ غزل هڪ انفرادي حيثيت رکن ٿا. هو قرآن پاڪ جو حافظ ۽ اسلامي علوم جو فاضل هو پر ڪي ماڻهو ان کي پسند ڪونہ ڪندا هئا. انهيءَ ڪري جو سندس مذهبي خيالات عام ماڻهن کان الڳ هئا. چيو وڃي ٿو تہ هو اڃا ننڍو ڇوڪرو هو تہ شاه صاحب جي مٿس نگاه پئجي ويئي. پاڻ فرمايائون تہ "اسان جيڪو ڪنو چاڙهيو آهي تنهن جو ڍڪڻ هيءُ ڇوڪرو لاهيندو".

سچل ڪانسواءِ انهيءَ ميدان ۾ ٻين وڏن شاعرن جا نالا نٿا ملن. البت ڪي هندو شاعر سامي، آسو ۽ دليت وغيره آهن، جن جو ڪلام ويدانيت جي رنگ سان ڀرپور آهي. تنهن کانپوءِ وري مسلمانن مان خليفو گل محمد، پير علي گوهر شاه راشدي. تخلص "اصغر" (سنہ 1816 . 1837ع)، سيد خير شاه ۽ حمل لغاري (1226هہ) جا نالا وٺي سگهجن ٿا. خليفو گل محمد (1811 .1856ع)، سنڌي زبان جو اهو پهريون شاعر ڪري ليکيو وڃي ٿو، جنهن علم عروض جي قاعدن مطابق پهريون ديوان مرتب ڪيو. سندس شاعري اسلوب، بيان جي لحاظ سان دقيق آهي ۽ سادگيءَ خواه لطف کان خالي آهي.

سيد خير شاه، هڪ نظم لکيو. جنهن ۾ ٽوپيءَ ۽ پڳ جو جهيڙو آهي، ان منجهان عربي ۽ فارسي جي انهن نظمن جي ياد تازي ٿئي ٿي، جن کي "مناظرو" چوندا آهن.

انگريزي دور (1843 . 1947ع) ۾ سنڌي ۽ فارسي شاعريءَ جي صنفن جو رواج وڌندو ويو ۽ منجهس اها پهرين ڳالهہ نہ رهي، تنهن هوندي بہ، ان دور ۾ ڪي شاعر پنهنجو چڱو ڪلام ڇڏي ويا آهن. جن مان رمضان ڪنڀر جو نالو وٺي سگهجي ٿو، جنهن معجزات نبوي جي متعلق نظمن، مولودن ۽ ڪافين ۾ پنهنجي آسپاس جي ماحول منجهان استعارا اخذ ڪيا آهن.

مولوي الهہ بخش "ابوجهي" جو نالو بہ ذڪر جي قابل آهي، جنهن سنہ 1894ع ۾ مسدس لکيو، جو سنڌي ۾ پنهنجي نوع جو پهريون نظم آهي. شاعرن جو نئون نسل جيتوڻيڪ فارسي شاعري جي صنفن جي تتبع ڪري ٿو، پر تنهن هوندي بہ انهن پنهنجون نيون هيئتون.

جهڙوڪ مسبع، مخمس، مسدس ۽ مثمن وغيره ڪي رواج ۾ آندو آهي ۽ لطف الله "بدوي"، غلام محمد "گرامي"، حافظ "احسن، عبدالله "اثر" ۽ رشيد احمد لاشاري جا نالا قابل ذڪر آهن.

سنڌي نثر جي حالت نظم کان بلڪل مختلف آهي ڪيس، اجا حال ۾ ترقي ٿي آهي ۽ منجهس انگريزي نثر جهڙي صفائي ۽ بي تڪلفي پيدا ڪا نه ٿي آهي ڇاڪاڻ تہ سٺن سٺن لکندڙن سادي ۽ بي تڪلف نثر لکڻ کان احتراز ڪيو ۽ پنهنجي سڄي طاقت اهڙي مذهبي شاعري ۾ ضايع ڪيائون جا زبان جي خوبي ۽ لطافت کان خالي آهي.

سنڌي نثر جا جهوني ۾ جهونا نمونا عبدالرحيم گرهوڙي جي "ملفوظات" ۾ ملن ٿا. شاه ڪريم ۽ خواجہ محمد زمان جي تعليمات بہ اصل سنڌي نثر ۾ آهي، پر پوءِ مريدن انهن کي ترتيبوار عربي ۽ فارسي ۾ منتقل ڪيو. قديم نثر جا ڪتاب عربي ۽ فارسي جي لفظن تي مدار رکن ٿا ۽ سندس فقرن جي بيهڪ بہ اصل جي مطابق رکي وئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ اسان تائين سنڌي زبان ۾ قرآن پاڪ جو هڪ ترجمو پهتو آهي، جو مٽيارين جي آخوند عزيز الله (1746 . 1824ع) جو ڪيل آهي ۽ ٻيو ديوان ننديرام سيوهاڻي جو ڪيل "تاريخ معصومي" جو ترجمو آهي.

البت مٽيارين جي سيد ميران محمد شاه جا لکيل "مفيدالصبيان" ۽ "سدا توري" جا قصا پڻ آهن. "سدا توري" ۽ غلام حسين جي داستان ۾ تہ زبان نهايت مزيدار استعمال ڪئي وئي آهي.

سنڌي ادب جو بهترين اديب مرزا قليچ بيگ (1853 . 1929ع) هو، جنهن جي جهوني ۾ جهوني نثر جا نمونا شاه لطيف جي سوانح ۾ ملن ٿا. "خورشيد ۽ "زينت" جي ڪيترين تمثيلن ۾ پڻ بهترين نثر آهي.

رنگين ۽ پُر تڪلف سنڌيءَ جو سڀ کان وڏو مصنف، قاضي هدايت الله "مشتاق" هو، جنهن جو ڪمال سندس "هدايت الانشاء" (جا انشاءِ پردازيءَ جي فن تي لکيل آهي)

"مصباح العاشقين" ۽ "حضرت العاشقين" ۾ ڏسي سگھجي ٿو. پوين ٻنهي ڪتابن ۾ نهايت رنگين انداز ۾ حضرت محمد ﷺ جن جي ولادت جي باري ۾ روايتون قلمبند ڪيون ويون آهن.

مولوي عبدالخالق "خليق" (موراڻي)، جنهن ڦوهه جواني جي زماني ۾ وفات ڪئي، سو پڻ نهايت صاف ۽ دلچسپ نثر لکندو هو. هن محمد بخش "واصف" سان گڏجي، هندن جي ويدن جو خاص طرح سان مطالعو ڪيو ۽ ٻنهي ڄڻن مناظري جا ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن.

مولوي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي (وفات 1942ع)، جو هڪ مشهور نثر نگار هو ۽ "نورالايمان"، (جنهن ۾ قرآن پاڪ بابت سمجهاڻيون آهن)، "حيات النبي"، يعني رسول اڪرم ﷺ جي سيرت، "ابوالفضل ۽ فيضي"، "ميرن جي صاحبي"، "ڪمال ۽ زوال" وغيره، ڪتابن جي مصنف پڻ هو. تنهن جي نثر جو نمونو به سادو ۽ وڻندڙ آهي. البت ڪٿي ڪٿي ٿوري ۽ لفاظيءَ کان ڪم ورتو ويو آهي.

گذريل ٻن ٽن سالن ۾ گهڻن ئي ماڻهن سنڌي نثر تي تحقيقاتي ڪم ڪيو آهي ۽ ڪري رهيا آهن. جن مان آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي جو ڪتاب "نورجهان" ۽ "مقدمه لطيفي" (شاهه جي رسالي جو مقدمو)، هڪ تاريخي حيثيت اختيار ڪري چڪا آهن.

ڀيرو مل مهرچند آڏواڻيءَ جي طرز تحرير ۾ هندو ۽ مسلمانن جي گڏيل تاثر جو هڪ دلچسپ ميلاپ نظر اچي ٿو. اهڙيءَ طرح منوهرداس ڪلناڻي ۽ آسانند جا نالا قابل ذڪر آهن.

سنڌ جي نوجوانن اديبن، جهڙوڪ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وغيره جي ادبي ڪارنامن جي باري ۾ ڪجهه چوڻ، وقت کان اڳ جي ڳالهه ٿيندي پر تنهن هوندي به ائين نظر اچي ٿو ته سنڌس هٿن سان سنڌي نثر ۾ هڪ قسم جي سگهه ۽ قدرتي رنگ پيدا ٿي رهيو آهي، جو اڳتي هلي ڏينهون ڏينهن وڌيڪ دلڪش ۽ وڻندڙ صورت اختيار ڪندو ويندو.

1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

وينجهار	موتي ونڌي هار ٺاهيندڙ
ڪراهت	نفرت
بحر بي ڪران	اهڙو سمنڊ يا درياهه، جنهن جو ڇيهو ڪنارو نظر نه اچي
تعثار	پريل
معذور	لاچار، بي وس
ڪشالا	تڪليفون
وندر، هاڙهو، پبُ ۽ هنگور	سنڌ جي جبلن جا نالا
ارڏايون	ڏاڍايون
ترنم	سُر سان
پريتڙون	پيار جو هنڌڻ، ڳانڍاپو
تنوار	آلاپ، صدا
آري	آريائي نسل جو، آري جام، پنهون ڏانهن اشارو آهي، جيڪو بلوچ هو ۽ بلوچ اصلاً آريائي آهن.
مُنڌ	عورت
اٺاٺو يا اٺانگو	ڏکيو
ٻاٻاڻا	مٽ يا مائٽ
سنجهو	رات جو پهريون پهر
سارڻ	ياد ڪرڻ

وصل	ميلاپ ، ملاقات
ڪاٺر	ٺر جي هڪ حصي جو نالو
چاري	پهريدار، محافظ
ڳچ ڳرڻ	تمام گهڻو ڏک ٿيڻ
ڪوسي ٿڌي مان گذرڻ	ڏک سک ڏسڻ
اجهاڳ	جهاڳڻ کان مٿي، جنهن مان پار پئجي نہ سگهجي.
بي انت	جنهن جو پاتال يا ترو نہ ڏسجي
محبوب	شرميلو، حجاب وارو
سنسار	جڳ، جهان
سڳنڌ	سُرهاڻ
سمو	وقت، زمانو
غواص	ٽوبير، ٽٻيون هڻڻ، موتي ميڙڻ وارا
جوت	روشني
ڪانگيرو	ڪانون جي ويهڻ واري جاءِ
اَلَ	ڪانگن جا ٻچا
الماس	موتي
مساڻ	مردن کي ساڙڻ واري جاءِ. (هندو مت وارن جو قبرستان)
شوم بختي	بدبختي، ڦٽل قسمت
وٿُ	قيمتي شيون
شبد	ٻول

شستہ	صاف ڪيل
احمق	نادان، مورک
زبرزنگ	مضبوط جسم جو مالڪ، باهمت
زيلون	ٽينگ ٽپا
ايڪانت	سڪون، قرار، اڪيلائي
متروڪ	ترڪ يا رد ڪيل
ورهيارو	هر سال
ناخلف	نالائق، نافرمان، بي چيو
رجز گو	جنگي بيان ٻڌائڻ وارو
راوي	روايت ڪندڙ

1.5 خود آزمائش (1)

سوال نمبر (1)

هيٺ ڏنل خالي جايون ڀريو.

(1) عربي رسم الخط ۾ سنڌي جو جهوني ۾ جهونو نمونو .... ڪلام ۾ ملي ٿو.

(2) سنڌي شاعري جي شروعات .... جي ٻن شعرن سان ٿئي ٿي جيڪي سماع ۾ پڙهيا ويا هئا.

(3) پير محمد لکويءَ جي هڪ مدح ۾ ....موجود آهي.

(4) شاهه ڪريم جي شاعريءَ جي ڪلام جو نالو ....آهي.

(5) مخدوم محمد زمان لنواري شريف جي سنڌي شاعري.................۾ جمع ڪيل آهي.

سوال نمبر (2)

هيٺ ڏنل سوالن جا مختصر جواب ڏيو:

(1) ڊاڪٽر دائود پوٽي (مرحوم) جي ڪن ڇئن ڪتابن جا نالا لکو.

(2) ڊاڪٽر دائود پوٽي پنهنجي سانيهه ۾ سنڌ جي حالت ڪهڙي بڌائي آهي؟

(3) ڊاڪٽر دائود پوٽي (مرحوم) پٽن جي ڪهڙي تاريخي اهميت لکي آهي؟

(4) البيرونيءَ سنڌي رسم الخط بابت ڇا لکيو آهي؟

سوال نمبر (3)

ڊاڪٽر دائود پوٽي (مرحوم)، سنڌ جي ماڻهن جا جيڪي گڻ ۽ خاصيتون لکيون آهن، اهي مختصر طور تي بيان ڪريو.

سوال نمبر (4)

ڊاڪٽر دائود پوٽي سنڌي ٻوليءَ بابت جيڪي ڪجهه لکيو آهي، ان جو اختصار لکو.

2. ڪوهستاني ڪچهري

2.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون مسٽر الله بچائي يار محمد سمي، جي مشهور ڪتاب "سير ڪوهستان"، تان ورتل آهي. مرحوم سمو، مئي 1912ع ۾ ڪراچي جي مشهور علائقي ملير ۾ پيدا ٿيو. سنڌي پرائمري ماستر ٿيو. ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد مان سنڌي ماستريءَ جي ٽئين سال جي تربيت ورتائين. سنڌي ادب ۾ سندس ڪتاب "سير ڪوهستان" ۽ "لاڙ جو سير" نمايان حيثيت رکن ٿا. هن صاحب، ڊسمبر 1958ع ۾ وفات ڪئي.

2.2 مضمون جو خلاصو

سنڌ ۾ ڪچهريءَ جو رواج ڪيتري ئي زماني کان جاري آهي. اهي ڪچهريون سنڌ ۾ پنهنجي طبعي حالتن مطابق معمولي ردوبدل سان، پر هڪ ئي مقصد خاطر ورهين کان وٺي هلنديون اچن ٿيون. اهي اهڙا ادارا آهن، جتي هڪ پاسي اٿڻ ويهڻ، گڏجي گهارڻ، هڪبئي جي ڏک درد ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ جو سبق ملي ٿو ته ٻئي پاسي لاشعوري طور تي سنڌي سماج ۾ شادي مرادي ۽ موت فوت وارين ريتن ۽ رواجن کان وٺي، ننڍ وڏائي ۽ عزت احترام ڪرڻ تائين. گهڻن کي هڪ پيڙهيءَ کان ٻي پيڙهيءَ تائين پهچائڻ وارو ڪم به ٿيندو رهي ٿو. اهڙيءَ طرح انهن ادارن ۾ جتي ادب جي اُپٽار ٿيندي رهي ٿي، اتي رواج ۾ رهڻ وارين علمي ۽ ادبي صنفن ۾ پختگي ۽ نواڻ به ايندي رهي ٿي.

اهو سڀ ڪجهه ڏورن، بيتن، پرولين، ڳجهارتن، ڪافين ۽ ڪلامن وسيلي ورهائبو رهي ٿو. اهو علم ۽ ادب نه رڳو انهن ڪچهرين ۾ موجود علم حاصل ڪرڻ جا شيدائي ۽ شوقين، عالمن جي گفتن، سخنورن جي سخنن، بزرگن جي نصيحتن ۽ اڪابرن جي قولن مان فيض وٺندا ويندا آهن، پر حاصل ڪيل علم کي ڪنهن حد تائين پنهنجي گهرن ۽ ماحول ۾ به ورهائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

مطلب ته هتي انهن ڪچهرين جي علمي ۽ ادبي اهميت ٻڌائڻ سان گڏوگڏ سنڌي سماج جي اعليٰ قدرن کي برقرار رکڻ ۽ ترقي ڏيارڻ جا اهم ذريعا ثابت ڪرڻ لاءِ مقالي جي مصنف جتي سنڌي ٻوليءَ جي سونهن کي يڪجا ڪري پيش ڪيو آهي اتي هن پنهنجي علميت، اڪابري ۽ عبارت آرائيءَ جي قابليت کي به ظاهر ڪيو آهي.

2.3 مضمون جو متن

اوهان سوين سينيمائن ۾ شغل ڏنا هوندا، ڪيترين محفلن ۾ شريڪ ٿيا هوندا، هزارين پروفيسرن جون علم ادب تي تقريرون ٻڌيون هونديون. ڪيترن ئي سالڪن جي صحبت اختيار ڪئي هوندي ۽ گهڻيئي تعليمي نماءَ ڏٺا هوندا، پر آءٌ دعويٰ سان چوندس تہ انهن سڀني مشغولين ۽ تماشن ڪان پر اثر ۽ بامعنيٰ مشغولي آهي ڪوهستاني وينجهارن جي ڪچهري. ماڻهو ڏسو تہ صفا ڇٽ. لڱن تي پورو لٽو نہ جڙين. ميرا ۽ گدلا. جن سان ماني کائڻ بہ ڪراهت، پر هو جيڪي ٻولين ٿا، سو اسان نہ پڙهيو ۽ نہ ٻڌو. اسان جا سنڌي مصنف. شاهہ صاحب ۽ سامي صاحب جي رسالن مان چند بيت لڌا يو، ڪتاب تيار ڪري ڪٺي اسان جي اڳيان رکن. اسين بہ هر هر ساڳي ڳالهہ پيا پڙهون، پر هنن وٽ اهو قصو ڪونهي. نئين سج نئون سبق. مهمان سان ڪچهري تہ ڪن پر وقت ڪيئن گذري، ڪچهري ڪيئن رونق آفروز ٿئي، تنهن لاءِ جيڪي ڪن ٿا سو سراپا عام جو بحر بيڪران آهي. لٽريچر تي ليڪچر آهي. ڪٿني ۽ وساريل تعليم آهي.

ڪچهريءَ جا گهڻيئي رنگ بدلائين، چو تہ هڪ رنگ هلڻ ڪري، ويئل ڪڪ ٿيو پون. ڪوهستاني ماڻهو ساز سرود ۽ راڳجا ڏاڍا شوقين آهن. ڳوٺ ۾ ٻہ – ٽي ٻنگا مڱڻهارن جا ضرور هوندا. مڱڻهار متل ڪچهريءَ ۾ ازخود اچيو حاضر ٿين. سرندا ساز ڪڏي وڃي وجائين. ڪچهري جو رخ وڏڙن جي مرضيءَ موجب ڦري گهري. ماڻهن ۾ گهڻو رواج آهي نڙ تي بيتن چوڻ جو. وڏڙن ڪي گهڻو ڪري اچي شاهہ صاحب جي بيتن مان مزو. شاهہ جي رسالي کي بلڪل عزت جي نگاهہ سان ڏسن. روحانيت ۽ وحدانيت جو ڪلام سمجهن، تنهن ڪري ان جا بيت گهڻي چاهہ سان ٻڌن، چو تہ شاهہ صاحب جو رسالو سڄو آهي ٺمتار ٿيل جابلو ٻولي سان. ٻين سرن کان سسئي پنهونءَ جي سرن وارا بيت ڪين وڌيڪ رس ڏين، تنهن ڪري اهي ذوق شوق سان ياد ڪن. انهن سُرن ۾ جابلو سنڌي، شاهہ صاحب خوب ڪم آندي آهي، جيئن تہ:

"اڳي اِن هياس، جن پنهونءَ ڏوتم ڪپڙا،
هاڻي اِن ٿياس، جن جت نه نيئم پاڻ سين."

هياس، ٿياس، نيئم: اهي لفظ ڪوهستاني زالون عام طرح ڳالهائينديون آهن. سنڌ ۾ ڪٿي به اهڙا لفظ استعمال ڪو نه ٿين. جڏهن ڪچهري رس ۾ ايندي، تڏهن وڏڙا حڪم ڪندا ته ادا، معذوريءَ جو سر وجايو. معذوري شروع ٿيڻ سان درد پري سسئي ڳائيبي. جهنگن جا پنڌ ڪشالا، جبلن جا لڪ لانگها، وندر جا ور وڪڙ، هاڙهي، پب ۽ هنگورجون اوڙايون، واءُ ۽ سج جي بيوفائي، اٺن ۽ اوٺين جي دشمني، اهڙي ته ترنم سان ادا ڪندا، جو جڻ ته اجها پئي سسئي ويچاري اکين آڏو واڪا ڪندي وڃي. هڪڙو ته شاه صاحب جو ڪلام رسيلو ۽ پُر معنيٰ، ٻيو ته موقعي مهل سان ٺهڪي اچي، تنهن ڪري ٻڌندڙن ۽ چوندڙن جا وچ ڪتايو ۽ ڳچ ڳاريو ڇڏي. دنيا جي ڪوسي ٿڌيءَ مان جيڪي لنگهيا آهن تن جا ستا سور جاڳائي. ڇاتيءَ وارا ڇيهه ڏيو ڇڏي. هو جابلو ماڻهو، هنن کي جبل سان پياس. جن بيتن ۾ جبلن جو بيان ۽ نالا اچن، تن کي گهڻي غور ۽ خوض سان ٻڌن. سسئي ويچاريءَ جو به اچي جبلن سان ڪم ڦاٿو هو. تنهن ته هر هر پئي جبلن سان وندر ڪئي.

"ڏونگر! ڏوراپو، پهريون ڇُنديس پرينءَ کي
پهڻ پير پٿون ڪيا، تريون ڇنيون تو
رحم نه پيو ئي روح ۾، قدر منهنجو ڪو
واڪو ڪنديس وو! مون سين جبل ٿو جاڙون ڪري."

پٿر بيجان، بي حس و حرڪت، سسئيءَ کي ڪهڙو جواب ڏين؟ هن جي اندر ۾ پنهونءَ جي سِڪ جا جيڪي اُڌما اٿيا ٿي، سي دل ۾ ساندي ڪين ٿي سگهي. مجبوراً ٻاهر ٻاڦ ڪڍئي ٿي پيس. اهڙو درد جو اظهار ويو ٿي وڻ وڻ کي لوڇيندو ۽ لوساٽيندو.

"ڪي جو ڪڍيائون ٻار، ڏکيءَ ڏونگر ٻاڻ ۾
سٽي سا تنوار، مرون پيا مامري."

سسئي ويچاري، جنهن سان هھڙو هاڃو ٿيو، سا اورڻ پئي ته مون سان هھڙي جاڙ ڪنهن ڪئي؟ ڪنهن کي ڏوهه ڏيان؟ ڪنهن جي دشمني ظاهر ڪيان ۽ ڪنهن سان سور سليان؟ جڏهن هوءَ بلڪل تنگ ٿي ٿئي، تڏهن پٽ به ڏنائين.

ڪيس پڇاڙيءَ تائين پڪ ڪا نه ٿي ته. پنهونءَ کي ملڻ لاءِ، پنهنجي اڳيان ڪير ٿو رڪاوٽون وجهي! ڪڏهن ڏيرن کي پئي ڏوهه ڏئي ته ڪڏهن اٺن کي ويلي لوئي، رستي تي اٽانگائي ڏسندي، جبلن تي پئي ڏمر ڪري ۽ ڪنهن مهل ته ماڳهين سهڻي کي پئي پنهنجو دشمن سمجهي. اهو چئي، وٺي سسئيءَ جي باري ۾ لاڳيتا بيت پڙهيائين. سسئيءَ جو سُر آهي سڄو ڏک ۽ درد. ٻڌڻ وارن تي اهڙو ٿو اثر ٿئي، جو اهي غائبانه طور تي سسئيءَ سان همدرد ٿيا، اوچنگارون ڏيو وينا روئن.

نوجوانن کي وري اڃي لوڙائو بيتن مان مزو، سي انهيءَ مهل سانوڻ فقير کي ياد ڪن. سانوڻ فقير، ناري ڍوري جو ويٺل، ذات جو خاصخيلي، پنهنجي وقت جو چڱو شاعر هو. هو قد جو بندرو ۽ بت جو اپرو هو. سندس شعر ۾ چستي، جوش ۽ جذبو تمام گهڻو ڀريل آهي. دينوي عشق جي ڇهاڻ ڪيس راهه رد ڪري ڇڏيو. پر پوءِ اڃي رستي تي پيو. هو پاڻ به ناڙي هو ۽ پاڻ سان هميشه هڪڙو ناڙي همراهه ڪٽندو هو. ميلن ملاکڙن تي ماٺهو دعوتون ڏئي گهرائيندا هئس. پنهنجا بيت پاڻ نڙ جي سر تي چوندو هو. هر هڪ بيت چوڻ بعد پاڻي جو گلاس پيئندو هو. جيئن ته تخلص جو اثر شاعر تي گهڻو ٿيندو آهي. سانوڻ فقير هر هڪ بيت ۾ پنهنجو تخلص: سڙيو مران "سانوڻ" چئي، يا سورن ۾ آهيان "سانوڻ" چئي، ڪم آڻيندو هو. اٿين چوڻ سان سندس جسم کي گويا باهه وٺي ويندي هئي ۽ سارو بدن جهنجهڪ کائي ويندو هوس. تنهن ڪري پاڻي پيئڻ جي سخت ضرورت محسوس ڪندو هو. بعضي ته سڄو مٽ پراڻي رکندو هو، جنهن مان لوٽا ڀري مٿان اوتيندو هو.

مثال خاطر، سندس شاعريءَ جو هڪ بند ڏجي ٿو.

سرتيون! پرتيون پير کي، آءٌ جا هلڻ هاري
جيڏيون! منهنجي جيءَ تي، برهه لڳو باري
ساجن ستي سور جي، هڏن تي هاري
اڳيان پنڌيون پنڌ جون، بيحد بيماري
اڳيان پنڌيون پنڌ جون، بر سجن باري
اڳيان پنڌيون پنڌ جون ٻي واٽن تي واري
سورن ۾ "سانوڻ" چئي، ڪندو پنهل پوئواري
لکئي جي لاري، پيئي پنهونءَ جام سين

اهين نه سمجهو ته انهيءَ ڪچهريءَ ۾ ڪي فقط ٻُڌيسر هوندا هئا، پر گهڻا جوان سالڪ، سگهڙ ۽ شاعر به هوندا هئا. جيئن جيئن ٻين شاعرن جا جوشيلا شعر ٻڌندا ويندا، تيئن تيئن سندن جذبات ۾ بجلي جون لهرون ڊوڙنديون رهنديون. نيٺ پاڻ جهلي ڪين سگهندا. ساز بند ڪرائي، مائيڪي مجلس شروع ڪندا.

هوڏيل جوان آمهون سامهون ويهي بيت بازي ڪن. سندن وضع قطع ڏسندي، ڪو به اعتبار ڪري ڪو نه سگهندو ته هنن ۾ ڪا ايڏي مٽيا هوندي، پر جڏهن ڪلن، تڏهن ڏندين آڱريون اچيو وڃن.

آءٌ خوش قسمتيءَ سان هڪ اهڙي ڪچهري ۾ وڃي شريڪ ٿيس، جتي رڳو سيائن جي سَٿَ هئي. ٻه جهونا جوڳي نڪري نروار ٿيا. اچي ٻڌائون هوڏ، ڪچهري جو رنگ ئي بدلائي ڇڏيائون. ٿورو وقت اڳ ٻُڌل، شاعرن جا شعر پٺي چيائون ۽ ٻڌائون. پر هاڻي ته اکين آڏو جوان گوڏا پيچي ويهي وندرائڻ لڳا. هڪڙي جو نالو ابراهيم ۽ ٻئي جو عبدالله. گهڻا ئي موتي چٽياٿون.

شيخ ابراهيم پنهنجو چوهه چنڊيو ۽ جوش ڊرو ڪيو ته يڪدم عبدالله خان پنهرو سرڪي اچي سوڙهو ٿيو. وارو خالي نٿي ڪياٿين، جيئن پوءِ تيئن ويس ٿي جوش وڌندو.

نيٺ بيت بازي بند ٿي. چند منٽن لاءِ ڪچهري تي سناٽو ڇانئجي ويو. وري بہ دليون تحرڪ ۾ آيون. هڪڙي منجهائن هڪل ڪري چيو تہ "ڀائرو! اچيو ٿي سو ڪڙي." سڀني هڪ آواز ٿي چيو تہ "ڀلي ڪري اچي." مون تہ سمجهيو ٿي ڪين تہ ڪهڙو ٿو سوڪڙي پيش ڪري. خبر تڏهن پيئي، جڏهن سڄي ڪچهريءَ جو ڌيان پاڻ ڏي ڇڪائي ڳجهارت ڪٿي ڏنائين. ڳجهارت معنيٰ ڳُجهہ، سو بہ پرائو ڳجهہ. خدا ڄاڻي تہ سالڪ جو خيال ڪهڙو؟ مراد ڪهڙي؟ هو تہ اڳيئي انهيءَ وٽج جا واپاري هئا، سي لڳي ويا ڳجهارت ڳولڻ ۾. ڳجهارت هن ريت هئي:

عورت نالي ڇا ڪريان؟ هو ويا نالو مرد ڇڏي

هنن هڏ ڪيو هڏو، مان نہ رهندي هڏي

ڳَهہ منهنجو ولايت ويو، مٿي لوهہ جن لڏي

دعا ڪريو، ڙي جيڏيون! مان سورت نالي سان گڏي

سالڪ ڳُجهارت ڏيئي خاموش ٿي ويهي رهيو، ٻيا سڀئي اچي ويچار ۾ پيا. اول فيصلو ڪيائون تہ سُر ڄاڄجي. سر هٿ ڪرڻ ڪانيوءَ اوڻاٽتا ڏک هٽيا. سي ڪارگر ٿيندا. ٻي اونو جهنگر جهڳڻ مان هڙ نڪي حاصل. اهي پهہ پچائي، پاڻ ۾ پهي، نيٺ انهيءَ خيال تي متفق ٿيا تہ هي سسئي جو سُر آهي. سُر هٿ ڪري، اچي ٻيا جُهن هٿڻ تي. ڳجهارت ۾ مکيہ بند ست آهن: عورت، نالو، هڏ، لوهہ، ڳهہ، ولايت ۽ عورت.

هاڻي ڪوشش ڪري انهن نالن ۽ بندن جا اصلي نالا ڳولڻ لڳا، جن ۾ سالڪ لڪ ڪري، راز رکيو آهي. ڳجهارت هئي سسئيءَ جي سر ۾، تنهن ڪري، سسئي جي روپ ۾ لکي ويا اهڙيءَ معنيٰ وارا نالا ونندا، جيئن اها مراد برصواب ٿئي. سوين نالا عورتن، هڏن، ڳهن، لوهن ۽ والايتن جا ساري ويا. نيٺ هڪڙي جُهور پوڙهي، عورت حليمان جو نالو ورتو. ڳجهارت ڏيندڙ يڪدم رڙ ڪري چيو، "بس! بس!" اتي چوڌاري واهہ واهہ! پئجي ويئي، چو تہ ڳجهارت ڀڄي پيئي. ڳجهارت جو هڪ بند ٽٽو تہ سڄي ڳجهارت ٽٽي. چياٿونس تہ هاڻي حل ڪرينس. هُن هِن ريت ڳجهارت حل ڪئي.

عورت جو نالو حليمان، مرد جو نالو بيگ، هڏي جو سنڌو، ڳهه جو ورُ، ولايت ڪيچ، لوهه جا ڳُر، عورت سسئي ۽ نالو پنهون.

انهيءَ ريت سيئي بند تروار چئي، پوءِ سڄي ڳجهارت پڇي ٻڌايائين، جا هن ريت هئي.

هلي مان ڇا ڪريان؟ هو ويا ٻي ڳُرا ڇڏي
هُنن هڏ ڪيو سنڌو، مان نه رهندي سنڌي
ور منهنجو ڪيچ ويو، مٿي گورن لڏي
دعا ڪريو اي جيڏيون! مان سسئي، پنهون سان گڏي

حليمان مان مراد: هلي مان.
بيگ مان مراد: ٻي ڳُرا.

جڏهن ڳجهارت جو فيصلو ٿي ويو، تڏهن ڀرسان پاسي کان هڪڙي جوان رڙ ڪري چيو، ته "ادا هيءَ به ونجو." انهيءَ به هڪ ڳجهارت ڪچهريءَ ۾ ڪٿي اچلائي.
چيائين ته:

"جت اُٺ ڪاٺ جي اُتان آءُ ڪيئن ذات ڙي!"

ڪچهريءَ ۾ سيئي سڌير ويٺل هئا. ڳجهارت جو اچڻ ۽ هنن جو سُر سهي ڪرڻ، چئي ڏناڻون ته اها ويچاري سهٽي آهي. ڳجهارت جا بند هئا ٽي، اُٺ، ڪاٺ ۽ ذات. سيڪو پنهنجي پنهنجي منهن ڳولڻ لڳو. مون کي ته وڏي ڪماليت ڳجهارت ڏيندڙ جي ڏسڻ ۾ آئي. بس، هڪڙي ٽولي اُٺ وارو بند ڳولڻ لڳي ويئي، جنهن ۾ چار - پنج ماڻهو شريڪ هئا. پر هر هڪ ماڻهو پنهنجي پنهنجي خيال، جاڻ، سمجهه ۽ يادگيريءَ موجب نالا پيئي ورتا. ٻي ٽولي ڪاٺ جي ڳولا ۾ مشغول، ته ٽين ذات جي ظاهر ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙي رهي هئي. اٽڪل ويهارو کن ماڻهن انهيءَ شغل ۽ شغف ۾ ڀاڱو ورتو. هر هڪ کي به بند جو نالو ونجي ويو، يا ان نالي جهڙو هم آواز لفظ هيو ڪو چئي ويو، تڏهن به ختم سمجهڻ گهرجي، اهڙي پختائيءَ رکڻ لاءِ دماغ کپي.

اٿين بہ نہ ٿئي، جيئن ڪو ماڻهو گهربل نالو وٺي وڃي ۽ ٻڌندڙن جي ڌيان ۾ ئي نہ اچي. جيڪڏهن ائين ٿيو تہ اها ڪاريگر لاءِ عيب ڀري ڳالهہ ٿيندي.

نيٺ ڳجهارت جو ڳجهہ وڃي لڌائون. هڪڙو جوان، اُن جا قسم ۽ عضوا ڳوليندي ڳوليندي، اُٽ جو "تارون" چئي ويو. واهہ واهہ ٿي ويئي! چيائونس تہ هاڻي کولي ٻڌاءِ. چيائين تہ اُٺ جو تارون، ڪاٺ جي ڏکر يا ڏاک، ۽ ذات جي لنگهي. سهڻي اسر ۔ ڳنڍي، جملو هن ريت ٺاهي ويو.

"جت تارو ٿي ڏکيا، اُتان آءٌ لنگهي ڙي!"

سهڻي پنهنجي ساهيڙين کي چئي رهي آهي تہ ميهار جي محبت مون تي اهڙي غالب آهي، جو سندس لاءِ اهڙي ڏکئي وقت، جڏهن درياهہ ۾ ترندڙ ماڻهو، درياهہ جي دهشت کان ڏکيا ٿي، تڏهن بہ آءٌ اتان لنگهي ويس.

پوءِ تہ اچي ڳجهارتن جي پلٽ پلٽان شروع ٿي. هر ڪو واري سان چوندو ٿي ويو. ڳجهارتون بہ سڀ سراٿيون. ٻي سري ڳجهارت غلط سمجهي ويندي آهي، تنهن ڪري اهڙي ڳجهارت پيش ڪا نہ ڪن.

سُروزي ويچارو، جو منهن مونن ۾ پايو ويٺو هو، تنهن کان بہ سٺو ڪين ٿيو. ٻڙڪو ڪاڻي اُٿيو. چيائين تہ "منهنجي بہ ٻڌي ڇڏيو." اڳيان بہ واڳون وات ڦاڙيو ويٺا هئا، چيائون تہ "ادا، تون بہ ٻڌائي ڇڏ." سروزيءَ کنگهڪار ڪري چيو تہ:

"وکر جنين سان هوم، سي ويا ڪاڻيءَ کوهيارا
ڪيهڙي اولارا، رڃ نہ پيس تن تي."

جيئن تہ هن ڳجهارت ۾ لفظ ڪوهيارو اڳيئي استعمال ٿيل آهي، تنهن ڪري سر سمجهڻ لاءِ جهوتن کائڻ جو ڪو ضرور ڪو نہ هو. ڪوهيارو معنيٰ پنهون. تنهن ڪري ڳجهارت سسئي پنهونءَ جي سر ۾ سمجهبي. ڳجهارت جا چار بند آهن. وکر، ڪاڻي، ڪيهڙو ۽ رڃ. دستور

موجب سڀ ڪو هڪ هڪ بند وٺي ڳوليندو ويو. گهڻن ڪنٽي ڇير ٻه ڪجيو وجي. ڳوليندي وجي مٿان پيس. نيٺ ڳجهارت ڀڳي. هڪڙو بند ڀڄو، سڄي ڳجهارت ڇٽي.

ڳجهارت کي وڌيڪ پائيدار ڪرڻ لاءِ، سالڪ جا منجهس لِڪَ رکن ٿا. سا هيءَ آهي. ٻه اسم ساڳي معنيٰ وارا جيڪڏهن گهربل آهن ته انهن مان اهو اسم ڪارائتو سمجهبو، جنهن سان ڳجهارت جو تعلق هوندو. مثلاً ڪڙ ڪي معنيٰ دري. پر جيڪڏهن ڳجهارت ۾ ڪڙڪي گهربل آهي ته دري چوڻ سان ڳجهارت ڪا نه ڀڄندي.

سُروزيءَ جي ڳجهارت ڪاٺ جي ڪڙڪي چوڻ سان ختم ٿي ويئي. تنهن ڪري ڪٿي پڌري ڪياٿين. وڪر جو ڪنڙو، ڪاٺيءَ جي ڪڙڪي، ڪپڙي جي لينگهه. ليڙ يا اڳڙي ۽ رڄ جو طباخ. طباخ عربي ٻولي جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي بورچي. سنڌي ٻولي ۾ لڪر جي وڏي ٿالهه کي ٻه طباخ چون، جنهن ۾ بورچي اٽو ڳوهيندا آهن. جڏهن سيئي بند ظاهر ٿيا، تڏهن سيئي کي گڏي، منجهائن هڪ غير موزون، پر بامعنيٰ ۽ آوازن تي پورو شعر چئي ويو، جو هن ريت هو:

"ڪن رس جنين سان هوم، سي ويا ڪڙڪي ڪوهيارا
لينگهي اولارا، طبع نه پيس تن جي."

سسئي ٿي چوي ته جن سان منهنجي من جو ٻانڌاڻ هو، سي ڪوهيارا لڪي ڇپي هليا ويا. آءٌ انهن جي ڏک ۾ ڪپڙن کي ڦاڙي ڇيري لينگهون ڪري ڇڏينديس. مون کي اهو ٻه ارمان آهي، جو آءٌ جتن جي طبيعت تي پڇي ڪين سگهيس. جيڪڏهن مون کي هنن جي انهيءَ چوراٽيءَ طبع جي خبر پڇي وجي ها ته هوند اٿين رهجي نه وڃان ها.

آخر مهمان جي گڻ پرکڻ لاءِ ڪيس اشارو ڪياٿون. چي "ڪوئي خالي سڪتا نهين، سڀ ڪي اندر لال."

مهمان، جنهن وٽ اچي ميڙو متو هو، سو بہ ڪو وڏو وينجهار ۽ جهانديدو ماڻهو هو. "ياران يي جهرمر لاٿي، ميڏا روح بہ نہ رهيا." اُن جي مصداق، هن جوان ڪان سٺو ڪين ٿيو. چياٿين تہ هڪڙي هتان بہ اچيو ٿي. سهڻي چيو تہ پهلي ڪري اچي.

مهمان ڪچهريءَ ڏي منهن ڦيري، اچي ڳاٽ هڪ ڳجهارت هن ريت ڏني.

نالن ۽ نرناٿن ڪان آيس مان تہ ڪال، ميان!

نالن ۽ نرناٿن لاءِ منهنجو جيءُ سڪي ٿو جال، ميان!

مٿيو بہ هيس مال ميان! پر نالن ڪٿي نانءُ ڪٿي آهيان.

مهمان ڳجهارت ڏني، ماٺ ڪري ويهي رهيو. جوان ڳجهہ ڳولڻ ۾ جنبي ويا. مهمان ٿيو ڏاريو، سو ڪٿي ڪر! انهي طعني تہ هيڪاري ماريا. جيڪو زور هئن، سو هنياٿون، نيٺ ڳجهارت پڳاٿون. ڳجهارت ۾ جي سالڪ لڪون ڪيون هيون، سي هن ريت پڌريون ٿيون:

نالن = ڪرڙن. نرناٿن = ڪندن. نالن = مينهن وساين. نرناٿن = منگهن.

مٿيو= لعل. مال = لگ. نالن = قيدين (قادن). نانءُ = ڪارو.

نوٽ: ڪرڙ. ڪندا ۽ منگها وغيره ماڻهن جا نالا بہ آهن. جڏهن ڳجهارت جا بند ظاهر ٿيا، تڏهن سڄي ڳجهارت هڪ نئون روپ وٺي نروار ٿي.

ڪرڙن ۽ ڪندن ڪان آيس مان تہ ڪال، ميان!

مينهن وسي، منگها ٿيا، جن لئي جيءُ سڪي ٿو جال، ميان!

لِگ بہ هيس لال، ميان! پر قيدن ڪٿي ڪارا ڪيا.

جڏهن هڪڙي واهہ واهہ ٿي ويئي، تڏهن چياٿين اچيو ٿي ہي. هاڻي گويا ڪچهريءَ جي شين سٿين شروع ٿي. جيڪي اوجهريا ٿي، سي بہ سجاڳ ٿيا. چياٿين تہ:

ڍنڍ نرناٿ ڪي نہ وٺي، جنهن جا واٽن تي هشيار، ميان!

نار نرناٿ سامٺي، جنهن ڪي مال جي ناهي پچار، ميان!

سڻ تون آگي جا اختيار، ميان! جو نالو وٺيو ٿي ذاتين ڪي.

ڳجهارت آئي ۽ لقمو ٿي ويئي. سنئين سرائتي ڳجهارت ڪٿان ٿي سٽ سهي؟ جنهن
جا بند گهٽا، تنهن کي حل ڪرڻ ۾ ويرم ٿي ڪا نہ لڳي. ڳجهارت جڏهن پڳي، تڏهن هن ريت
پڌري ڪئي.

ڍنڍ = ماروئي. ٽرنانءِ = عمر. واءُ جي "هير." هشيار جان قربان. نار= سهڻي.
ٽرنان= ساهڙ. مال جو پوئي. نالو = لاکو. ذات جو "اوڏ."

جڏهن بند سڀ، بيان ٿي ويا، تڏهن سڄي ڳجهارت هن نموني وڃي بيٺي.

مارئيءَ عمر نہ وٺي، هير رانجهي تان ٻلهار، ميان!
سهڻي ساهڙ سامهون، جنهن جي پٺيان ناهي ويچار ميان!
سڻ تون آڳي جا اختيار ميان! جو لاکو وٺيو ٿي اوڏڻ کي.

نوٽ: لاکي ڦلاڻيءَ نالي هڪ ڪڇ جو حاڪم ٿي گذريو آهي. هن تي لکپ جي رهاڪو
هر ميتشي اوڏ جي ڌيءَ عاشق ٿي پيئي هئي.

هن ڳجهارت ۾ سالڪ عمر سومري تي ٺٺول ڪئي آهي. چوي ٿو تہ عمر مارئيءَ کي نٿو
وٺي، پر ڏسو تہ هير، رانجهي تان ٻلهار پئي ٿئي. سهڻي بہ اهڙيائي عورت هئي، جا ساهڙ جي
سامهون سدائين پئي ويئي. الله جي قدرت جو لاکي جهڙو ڪڇ جو حاڪم اوڏڻ کي وٺيو، پر
مارئيءَ کي عمر سومرو سنڌ جو بادشاهہ ڪين وٺي، ڪين وٺيو.

آءُ ڪچهريءَ جي رس ٻڌندو رهيس، پر منهنجي اندر جا ڪشمڪش پيدا ٿي. تنهن
منهنجي طبع ۾ عجيب انقلاب آڻي ڇڏيو. آءُ انهيءَ وقت پنهنجن خيالن ۾ محو ٿي ويس ۽ ائين
ڀانيم تہ ڪنهن نئين دنيا ۾ اچي پهتو آهيان. ڪچهري ۾ ڇا هو؟ عجب فلسفو ۽ عجيب
شاعري. نج سنڌيءَ ۾ اهڙو پيچيدو ۽ ڳوڙهي معنيٰ وارو شعر نہ اوهان اڳ ٻڌو هوندو ۽ نہ مون ئي
سمجهيو هو. شعر ۾ اهڙو ڳجهہ رکي وجڻ ڪا گهٽ ڪماليت ڪانهي. سنڌ جي سالڪن ۽
شاعرن کي جيڪڏهن ڳولي هٿ ڪبو ۽ سندن گوهر افشانيءَ کي ڪاغذ جي صفحي تي آڻي،
عوام جي اڳيان پيش ڪبو، تہ آءُ يقين سان چوان ٿو تہ دنيا جو ڪو بہ ملڪ ادب ۽ ساهت ۾ اسان

سان ڪلهي جوسي ڪو نہ ٿيندو، ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سوين ۽ ڪوهستاني دنيا ۾ هزارين، اهڙا اُملهہ موتي گوشہ نشين آهن، جي نہ پنهنجي پڌرائي پسند ڪن ٿا ۽ نہ ڪين ڪنهن پڌري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اوهين صرف چند منٽ مٿين ڳجهارتن تي ويچار ڪريو ۽ پاڻيهي نتيجي تي اچو. آءُ تہ انهن اڻ پڙهيلن جا اهڙا ٻول ٻڌي، حيران ٿي ويس. اهڙي ڪيميا اٿين مٽيءَ ۾ پئي رهي ۽ ڪلر ڪائي وڃيس، تنهن مان ڪهڙو سود؟ اهي رهن ٿا جهوپڙين ۾، ڳوٺن ۾ ۽ جهنگلن ۾، اتي وڃڻ لاءِ نہ موٽر ڪم اچي ۽ نہ گاڏي پيرين پيادو سڄ جو سفر ڪبو. اهڙي تڪليف غريب گوارا ڪندا، باقي ساون ڪي سمرتي ڪا نہ ٿيندي. غريبن جي ٻڌي ڪير؟ انهن کي وسهي ڪير؟ جڏهن خوشامد ملڪ کي کائي ويئي، تڏهن تہ اهڙا ملهائتا موتي بيقدرن آڏو اچڻ کان آر پيا ڪن.

هيءَ بہ هڪ شاعري آهي، پر ڪهني، دانائيءَ جا نڪتا آهن، پر اسان جي سمجهہ کان پري. اڄ بہ دنيا شاعرن کان خالي ڪانهي، پر اهڙو هڪڙو تہ مثال پيش ڪريو! اڳين ۽ پوين کي جاچي، پيٽي جي اندر جهاتي پائي ڏسو تہ دنيا شاهراهہ ترقي تي گامزن آهي، يا پويان پساهہ کڻي رهي آهي. ويچاري سنڌڙي جنهن جي ڪڇ ۾ اُها ڪوهستاني آبادي بہ آباد هئي، جا باب الاسلام سان گڏ دارالعلم والادب بہ هئي، پر اڄ ڇا آهي؟ "هنجهہ هلي ويا ملڪ مان، جاءِ جهلي زاغن."

مهمان بہ جڻ ڪا چور بلا هو – اهڙي تي وٺي پلٽ پلٽيائين، جو ڪچهريءَ ۾ نئون روح ڦوڪجي ويو. هن سپني ڏي منهن واري هام پري، اوچي ڳاٽ ٿي چيو تہ هڪڙو هنر ٻڌو:

آڙي چوُ انهن کي، جي ٻولهاڙيون آهين
هنجهہ چوُ انهن کي، جي منگهن ۾ پائين
تو کي ڪانئيرا ڏاهين، تون نير ڳي ڏين ٿو تن کي

ويچارا واتڙا ٿي ويا! هيءَ ڳجهارت تہ ڪين آهي، جنهن جا بند ويهي ڳولين. هن کي چون هنر، تنهن کي اهو پڄي، جو سربستو سمجهي. ٿوري مٺاڪڻ ڪرڻ بعد اجازت ڏنائونس تہ "ادا، انهيءَ واپار مان اجان اسان کو نہ پرايو آهي، تنهن ڪري ڏي بہ تون ۽ وٺ بہ تون."

مهمان هنن جو خيال لاهي، پاڻ هنر حل ڪرڻ لڳو. بدايائين تہ هن نموني جي شعرن ۾ شاعر اصلي لفظ کان ٿورو ڦريل لفظ ڪم آڻي، پنهنجي شعر کي وڌيڪ ڳجهو ۽ اهميت وارو ڪندو آهي. وينجهار ڦريل لفظن کي ويچاري ۽ هوش هلائي، اصلي مدعا جي مدنظر لفظن کي بيهاري معنيٰ حاصل ڪندا آهن. هي عمر مارئي جي ڪشمڪش ۽ سوالن جي پوشيده نقشو آهي، جنهن تي ٿورو ويچار ڪبو تہ ساري معما خودبخود کلي پوندي. هتي مٿئين هنر کي بالترتيب سمجهايو وجي ٿو.

آڙي ٻولهاڙي، هنجهہ، منگهہ، ڪانيرا ۽ ٽيرڳي، اهي ڏار ڏار پکين جا نالا آهن. سالڪ هنر جو راز، ڳجهارت جي ڳجهہ کان ٿورو ڦيرائي، سولي نموني ۾ رکيو آهي.

ڳجهارت ۽ هنر ۾ تفاوت فقط هيءَ آهي. ڳجهارتن ۾ اسم، بلڪل پوشيده، پنهنجي مطلب لاءِ بيٺل ۽ ڪم آيل هوندا آهن. انهن کي اظهار ڪرڻ لاءِ تمام گهڻو خيال ۽ حافظو کپي. ڳجهارتي بندن ۾ آيل اسمن ۽ انهن جي ڀاڱن جو پورو پتو رکڻ ضروري آهي. مذڪر ۽ مؤنث لفظن جي لحاظ سان، اهڙيءَ طرز ۾ مشاڪت ڪرڻ فائدي واري ٿيندي، جا اصلي ڳجهہ سان ويجهو تعلق رکڻ واري هوندي. مثلاً:

جيڪڏهن ڳجهارت ۾ ڪپڙ، ڪَپڙَ جو، ڪَپڙَ جي لفظ ۾ ڪم آيل هوندا تہ اهي پنهنجي معنيٰ ۽ مطلب پٽيان ڳولبا. جيڪڏهن صرف "ڪپڙ" لفظ ۾ ڳولڻو هوندو تہ وينجهار ڪپڙ مان ڪنهن بہ ٺهيل شيءِ مثلاً پٽڪو، ڪوٽ، سٿڻ وغيره جو نالو ڪو نہ نهاريندا. پر ٽاڪيو، بافتو، هرڪ وغيره نموني سان نالا وٺندا. جيڪڏهن "ڪپڙ جو، لفظ ڪم آيل هوندو تہ پوءِ هر ڪنهن انهيءَ شيءِ جو نالو وٺندا، جا ڪپڙي مان ٺهيل هوندي، جيئن تہ شال، قميص، رومال وغيره. مؤنث جي حالت ۾ "ڪپڙ" جي لفظ هٿ ڪرڻ لاءِ ڪپڙي جي ڪنهن بہ جنس مؤنث واري نالي لاءِ ڳولا ڪندا، جو پڻ ڪپڙ جو ڪو ڀاڱو يا حصو هوندو. جيئن تہ ليڙ، ٻانڊڻي، اگڙي وغيره. اهڙي ويچار رکڻ سان اهي ئي ماڻهو ڳجهارتون ڳولي سگهندا، جن کي تمام گهڻي عام واقفيت هوندي ۽ تيز حافظو رکندا هوندا.

هنر جي ڳولا لاءِ حافظي جي گهٽ ۽ اعليٰ خيالن جي گهڻي ضرورت آهي. هنر ڳولين
جو ڪم ٿيندو هنر ۾ ڪم آيل پيچيدن لفظن کي چنڊي ڇاڻي، منجهانئن اصلي سچن لفظ
جي صورت ناهڻ. جهڙي ريت مهمان پنهنجو هنر صاف ڪري ڏيکاريو.

لفظ آڙي مان ورتل آڙي.

لفظ ڀولهاڙيءَ مان ورتل لفظ ڀول هاري يا ڀول واري.

لفظ هنجهه مان ورتل هنج معنيٰ گود.

لفظ منگهه مان ورتل لفظ منگهه. بادگير.

لفظ ڪانشيرا مان ورتل ڪان + وير نشان چٽيندڙ.

لفظ نير ڳيءَ مان ورتل نير رنگ نيرو رنگ.

مارئي عمر سومري کي ٿي چوي ته "اي عمر! تو اڙي انهن کي چوُ. جيڪي توسان ب
واريون آهن." "اڙي!" جو لفظ نڪاح واريءَ زال لاءِ صرف سندس مرد ڪم آڻي سگهي ٿو. ٻيو ڪ
ٻه مرد هن لاءِ اهو لفظ استعمال نٿو ڪري سگهي. اها حجت اُشاريندي، مارئي عمر کي چوي ٿ
ته پنهنجين نڪاح ٻڌل زالن کي "اڙي" چئو. چو ته اهي توسان ڀول ٻڌل آهن. هنج ۾ ويهڻ جي آ
انهن کي ڪر، جيڪي تنهنجي محلاتن ۾ بادگيرن هيٺان رهن ٿيون. يعني جيڪي تنهنج
راڻيون آهن. اي عمر! توکي شال بندوق جا ڪان ڌاهي ناس ڪن. تون اشراف عورتن ۽ انهن
شريف مائٽن کي چو ٿو بدنامي جا نيرا ٽڪا ڏين.'

جڏهن اهڙو ذومعنيٰ شعر مائهن ٻڌو. تڏهن زور ڪياڻونس ته "اجا ٻه الله جي ڏني
کي ٻڌاءِ." مهمان چيو ته "ادا! منهنجي زبان ڪا نه ٿي گسي. مون کي ٻه آهي ويهي اپا
تنهن ڪري ٻلي وينا ٻڌو."

تو نه ڀاري، سومرا! سا ڀاري ڀليتن
ڪڏهن ٻڌي سين ڪا نه ڪا، ڀٽ تي ڀليتن
آئي چاڙهي، سومرا! ڀٽي ڀليتن

سانگي ماٺهو پڻ چرا، رات ٻه پليتن

جوڙي ڏنئي جان ۾، هوند ٻه پليتن

اهو پهه پليتن، اڇيو عمر چام کي

هيءُ هنر اڳئين کان نرالو آهي. هتي صرف هڪ لفظ پليتن ۾ سڄي معنيٰ لڪائي وئي آهي. فقط لفظ "پليتن" هر هڪ سٽ ۾ جدا جدا معنيٰ رکي ٿو. اهي مختلف معنائن وارا لفظ گڏجي وري سڌي سنواٽي معنيٰ وارو شعر پيش ڪن ٿا، جو حقيقت تي ٻڌل ۽ بامعنيٰ آهي.

1. پليتن = پلي تن = تن پالي تاتي وڏي ڪئي.

2. پٽ تي پليتن = تن جي گهر ۾ ان جي پلي.

3. پٽي پليتن = تن مٽرن جي پلي پٽي.

4. رات ٻه پليتن = رات ٻه تن گذاري چڙي.

5. پليتن = پليتي واري بندوق.

6. پليتن = پليد، بدنيت.

مارئي ٿي عمر کي چوي، ته "اي عمر! تو مون کي پالي وڏو ڪين ڪيو آهي. مونکي منهنجن مائٽن ئي پاليو آهي، تنهن ڪري آءٌ انهن سندي آهيان. منهنجا مائٽ اهڙا ته غريب آهن، جن وٽ ڪڏهن به ان جي پلي رکيل ڪا نه ٻڌيم. هنن هميشه مٽرن ۽ چٽن جي پلي پٽي، آٽي چاڙهي ۽ انهيءَ تي ويلا واريو. هو مال جي سانگي تي رهندڙ ڏوٿي ماٺهو آهن. اڄ رات ٻه هنن وٽن جي پٽن يعني ڏٽ تي گذاري آهي. منهنجي مائٽن کي تنهنجي هن ڪڏي ڪرتوت تي اهڙي ته ڪاوڙ آهي، جو جيڪڏهن هو توکي ڏسن ها ته پليتي واري بندوق تنهنجي جان ۾ هٽي، توکي، پورو ڪن ها.

تون جو پرڏيهان پنڌ ڪري، فقط مون مسڪين عورت کي ڪٽي آيو آهين، تنهن لاءِ آءٌ سمجهان ٿي ته اهو ڏسُ توکي ڪن پليد ۽ بدنيت ماٺهن ڏنو آهي. اهڙي طرح هنرن

مٿان هنر ۽ ٻيتن مٿان ٻيت ڏيئي، مهمان ڪچهري کي چڱو وندرايو ويٺو هو تہ اوچتو ڪڪڙ ٻانگ ڏني. چيائون تہ "اٿو سهاٿو ٿي ويو." ڪچهريءَ خير خوبي سان برخاست ٿي. سڀ ڪو ويو گهروگهر. آرام ڪرڻ لاءِ تہ باقي وقت بچيو ئي ڪو نہ هو. سيئي ھٿا مالدار، وڃي مال جي ميڙياٺيءَ ۾ لڳا. اسين بہ مهمان پڙچ تي پئجي رهياسين. اُها ٿي مهل هئي تہ ماني تي چاٺو مکڻ جو رکي، بہ وٽا مهيءَ جا ڀري کڻي آيا. ماني کائي هر ڪنهن ورتو پنهنجو رستو.

2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

منسوب ڪرڻ	نسبت يا لاڳاپو جوڙڻ
پيشن گوئي	اڳواٽ ڳالهيون ٻڌائڻ
مجذوب	پنهنجون پاڻ کي جذب ڪرڻ
ملفوظات	سمورو ڪلام، شاعري، بزرگن جي قولن تي ٻڌل ڪتاب
خدا رسيد	الله تعاليٰ کي پهتل، بزرگ، درويش
مثلث	ٽڪندو يا ٽن سٽن وارو شعر
پرائڻ	حاصل ڪرڻ
همه گير	گهڻن مقصدن وارو
ناصحاڻو	نصيحتن وارو
تقليد	پيروي
دست اندازي	هٿ چراند
توصيف	ساراهه، واکاڻ
وحدانيت	هيڪڙائي، توحيد
دقيق	ڳوڙهو، سنهو
نوع	نمونو، قسم، طريقو
تتبع	پيروي
هيئت	طرز، نمونو
تڪلف	جهجڪ، حجاب
تمثيل	ڪهاڻي جي روپ ۾

سنگهار	مالوند، ڀاڳيو
ڀاڻا	مال ويهارڻ جا هنڌ، جايون
آس	اُميد
سُڄڻ	ڀڙڄڻ، معلوم ٿيڻ
برهه	عشق
وضع قطع	قد بُت، قد ڪاٺ
سٽ	قطار
جنگ	دلير، بهادر، ويڙهه
جنجال	ڏکيو، مشڪل
ڀلنگ	وحشي جانور، جيڪو چيتي جهڙو چالاڪ ٿئي ٿو
روبه	گدڙ
کُپَرُ	ڊيگهه ۾ ننڍڙو، پر نهايت زهريلو نانگ
جهن	ڌڪ، وار
برصواب	صحيح، برابر
سُڌير	عقلمند، سجاڳ ذهن جو مالڪ
ڀاڱو	حصو
ڪانپ ڪڍڻ	گوڏن کي ڇاتيءَ سان ڀڙي، ٻي اوڏو ٿي ويهڻ
جهانديدو	زماني کان واقف
لقمو	گرهه
ٻلهار	قربان
گوهرافشاني ڪرڻ	موتين جهڙا گفتا ٻولڻ
زاغُ	ڪانءُ

تاريڪي	اونداهي، ڪاراڻ
سهانو	صبح جو سوجهرو
پرڄ	تڏو
اوڄ	پوشاڪ، اوڇڻ
ڏندين آڱريون اچڻ	حيران ٿيڻ

2.5 خود آزمائي (2)

سوال نمبر (1)

درست لفظن مٿان نشان لڳايو.

(1) سانوڻ فقير ڪٿان جو رهاڪو هو؟ پاڳ ناڙي جو/ ڏوري ناري جو.

(2) "ناڙيءَ" جو مطلب آهي پاڳ ناڙيءَ جو باشندو/ نڙ وڄائيندڙ/ ذات جو ناڙي.

(3) هياس، ٿياس ۽ ڪياس، اهي لفظ سنڌ جي اتر/ لاڙ/ ٿر/ ڪوهستان ۾ استعمال ٿين ٿا.

(4) "ادا، منهنجي ٻه ٻڌي ڇڏيو." اهي لفظ آهن ٻڌير جا/ سروزي جا/ سالڪ جا.

سوال نمبر (2)

هيٺ ڏنل سوالن جا مختصر جواب ڏيو.

(1) ڳجهارت کي وڏيڪ پائيدار ڪيئن بنائين؟

(2) ڪلهي جوسي هجڻ جي معنىٰ لکو.

(3) "ڏندين آڱريون اچڻ" جملي ۾ استعمال ڪريو؟

(4) هنر جي ڳولهڻ ۾ ڇا جي گهٽي گهرج پئي ٿي؟

(5) صنچهريءَ ۾ ڪهڙين لوڪ صنفن جا نالا ورتا ويا آهن؟

سوال نمبر (3)

ڪچهريءَ جي اهميت تي مختصر، مگر جامع نوٽ لکو.

سوال نمبر (4)

سانوڻ فقير جي پڙهيل شاعريءَ کي نثر ۾ لکو.

3. خود آزمائشن جا جواب

خود آزمائي (1)

سوال نمبر (1)

(1) شاھ ڪريم جي ڪلام ۾

(2) ھالا ڪنڊيءَ جي

(3) بياض خادمي

(4) بيان العارفين

(5) ابيات سنڌي

سوال نمبر (2)

(1) ابيات سنڌي، بيان العارفين، العاشقين، ڪلام گرھوڙي.

(2) ماٺيو آسودا، ان پاڻي جام، عيدن براتن ۽ ميڙن ملاکڙن تي ماٺين ۾ سرھائي ھئي.

(3) پڻن وٺان سنڌ جي اڳوڻي تاريخ ھٿ ڪري، ان کي ترتيب ڏيڻ سان ھڪ مستند تاريخ جڙي سگھي ٿي.

(4) البيروني لکي ٿو تہ "ڏکڻ سنڌ جي درياھي ڪنارن جي ويجھو ملباري رسم الخط جو استعمال ھو ۽ ڪن ھنڌن تي ارڌناگري بہ رواج ۾ ھئي."

سوال نمبر (3)

خود لکڻو آھي.

سوال نمبر (4)

خود لکڻو آھي.

خود آزمائي (2)

سوال نمبر (1)

(1) ڏوري ناري جو

(2) ٽڙ وڇائڻ وارو

(3) ڪوهستان

(4) سُروزي

سوال نمبر (2)

(1) ڳجهارت کي وڌيڪ پائيدار بنائڻ لاءِ ٻن هڪجهڙيءَ معنيٰ وارن گهربل اسمن مان هڪ کي ڪاراڻتو ڄاڻبو آهي.

(2) هڪ جهڙو. برابري ڪري سگهڻ ڙ

(3) بازيگر جا ڪرتب ڏسي، ماڻهن کي ڏندين آڱريون اچي وڃن ٿيون.

(4) آڙي پکي آهي ۽ هيو هيءُ لفظ "اڙي" سان ملندڙ آهي. اڙي، سنڌ جا مرد زال کي سڏڻ لاءِ استعمال ڪندا آهن. ان مان گار جو مفهوم ظاهر ٿئي ٿو.

(5) هنر جي ڳولها لاءِ اعليٰ خيالن جي گهرج پوي ٿي.

(6) مدح، ڳجهارت، رسالو، ڏگها بيت، ٽڙ بيت ۽ ڏور

سوال نمبر (3)

خود لکڻو آهي.

سوال نمبر (4)

خود لکڻو آهي.

يونٽ نمبر 4

1. ٻولي ۽ ان جون ادبي خوبيون
2. علم ادب جي ترقيءَ جا طريقا

يونٽ جو تعارف

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

چوٿون يونٽ پڙهڻ لاءِ اوهان جي هٿن ۾ آهي. هن يونٽ جا ٻه معمول موجب ٻه حصا آهن. "هڪڙي حصي ۾ "ٻولي ۽ ان جون ادبي خوبيون" جي سري سان ۽ ٻئي حصي ۾ "علم ادب جي ترقيءَ جا طريقا" جي عنوان سان ٻه الڳ الڳ مضمون ڏنل آهن. ٻئي مضمون علمي ۽ ادبي لحاظ کان تاريخ ۾ تمام گهڻي اهميت رکن ٿا. توهان کي ٻه انهن جي ابياس مان انهن جي علمي ۽ ادبي فضيلت معلوم ٿي ويندي. ٻنهي اهم مضمونن جي مطالعي کانپوءِ اسان کي پڪ آهي تہ توهان انهيءَ لائق ٿي ويندا جو هيٺ لکيل مقصد حاصل ٿي ويندا.

يونٽ جو مقصد

(1) ٻوليءَ جي سمورن رخن کان واقف ٿي ويندؤ.

(2) ٻوليءَ جي صلاحيتن، لياقتن ۽ خوبين کي خود پرکي سگهندؤ.

(3) پنهنجي ٻوليءَ جي ارتقائي رخن کان آگاهہ ٿي سگهندؤ.

(4) ادب بابت هڪ تفصيلي مضمون لکي سگهندؤ.

(5) تهذيب ۽ ادب جي لاڳاپي کي سمجهائي سگهندؤ.

(6) سوانح نگاري ۽ ان جي اهميت ٻڌائي سگهندؤ.

فهرست

	صفحو
1. ڀولي ۽ ان جون ادبي خوبيون	109
1.1 ليکڪ جو تعارف	109
1.2 مضمون جو خلاصو	109
1.3 مضمون جو متن	110
1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	114
1.5 خود آزمائي نمبر 1	115
2. علم ادب جي ترقيءَ جا طريقا	116
2.1 ليکڪ جو تعارف	116
2.2 مضمون جو خلاصو	116
2.3 مضمون جو متن	117
2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	127
2.5 خود آزمائي نمبر 2	129
3. خود آزمائشين جا جواب	130

1. ٻولي ۽ ان جون ادبي خوبيون

1.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون، مشهور ليکڪ مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جو آهي، جيڪو سندس ڪتاب "آفتاب ادب" تان ورتو ويو آهي. حڪيم صاحب جو تعارف اڳ ۾ اچي چڪو آهي.

1.2 مضمون جو خلاصو

ٻولي ۽ ان جون ادبي خوبيون جي عنوان سان هن مضمون ۾ ٻوليءَ جي مختصر لفظن ۾ مڪمل وصف ٻڌائي ان جي علمي ۽ عقلي دليلن سان پٺڀرائي ڪئي وئي آهي. ان کانپوءِ انهيءَ نتيجي کي عالمن جي راءِ سان اڃا به پختو ڪيو ويو آهي.

اهو به ٻڌايو ويو آهي ته ڪا ٻولي پاڻ ۾ ادبي خوبيون پيدا ڪرڻ تائين ڪيترن ۽ ڪهڙن مرحلن مان پار پوندي آهي ۽ هر مرحلي تي ان ۾ ڪهڙا گڻ ۽ خاصيتون جنم وٺن ٿيون. ٻولين جون خاصيتون ۽ اهي گڻ اهڙي ته پيرائتي انداز سان پيش ڪيا ويا آهن جو جتي ٻولين جي باري ۾ پروڙ پوي ٿي، اتي ٻولين جي حيثيت ۽ اهميت به نمايان ٿيو پوي ٿي.

جيتوڻيڪ موضوع کي جامع انداز سان پيش ڪرڻ لاءِ اڃا به وڏي مضمون جي ضرورت هئي پر پوءِ به وڏي قابليت سان هيڏي ساري مقصد کي جنهن جامع صورت ۾ سمايو ويو آهي، ان تي مضمون نگار جي علميت کي داد ڏيڻو پوي ٿو. جنهن وڏيءَ سياڻپ سان ٻولي ۽ ان جي ادبي خوبين جو اهڙو سربستو ذڪر ڪيو آهي جو مضمون جي سهڻي رخن تي روشني پوي ٿي.

1.3 مضمون جو متن

پهرياڻين سمجهڻ گهرجي تہ ٻولي ڇا آهي؟ "ٻولي چئبو آهي اهڙي تلفظي ۽ معنيٰ دار آوازن کي، جن جي وسيلي هڪڙو ماڻهو پنهنجي ٻئي هم زبان (ساڳي ٻولي ڄاڻيندڙ) کي پنهنجو مطلب ۽ مراد، سمجهائي سگهي." ٻين اکرن ۾ "ٻولي چئبو آهي اهڙي ڳالهائڻ کي، جو ڳالهائيندڙ ڳالهائي تہ سندس هم زبان ٻڌندڙ ان جو پورو مطلب پوريءَ طرح سمجهي سگهي."

جيڪڏهن هڪڙو ماڻهو اهڙي ٻولي ڳالهائي ٿو، جو ٻڌندڙ جيتوڻيڪ اها ٻولي ڄاڻيندڙ آهي، تہ اُن جو مطلب سمجهي نٿو سگهي تہ ان کي عام ٻولي نہ چئبو. پهرين ڳالهايل لفظن ۽ جملن ۾، ڳالهائيندڙ جي مطلب ۽ مراد موافق، معنيٰ رکيل هجي، پر جڏهن تہ ٻڌندڙ ڪجهہ بہ نہ سمجهيو، تڏهن انهيءَ کي عام ٻولي سڏي ٿي نہ سگهبو ۽ اهڙو ڳالهائيندڙ "گونگو ڳالهائيندڙ" چئبو. گهٽي ۾ گهٽ اهڙي ٻولي فقط اهڙي ڳالهائيندڙ جي حق ۾ ٻولي چئبي، پر ٻڌندڙ جي حق ۾ نہ. پر جيڪڏهن ٻڌندڙ اها انوکي ٻولي سمجهي سگهندو هجي تہ بہ اها ٻولي بلڪل محدود دائري جي ٻولي چئبي، جا عام ٻوليءَ جي احاطي اندر اچي نٿي سگهي. وڏيڪ صفائي لاءِ سمجهڻ گهرجي تہ سچ پچ ٻولي اها آهي، جا ننڍو ڳالهائي تہ وڏو سمجهي، وڏو ڳالهائي تہ ننڍو سمجهي، شهري ڳالهائي تہ ڳوٺاڻو سمجهي، ڳوٺاڻو ڳالهائي تہ شهري سمجهي، زال ڳالهائي تہ مڙس سمجهي، مڙس ڳالهائي تہ زال سمجهي، هندو ڳالهائي تہ مسلمان سمجهي، مسلمان ڳالهائي تہ هندو سمجهي. اها آهي نج ۽ اصلي ٻولي ۽ انهيءَ جو ٻيو نالو آهي "عام ٻولي."

ادبي ٻوليءَ جو درجو عام ٻوليءَ کان بالا ۽ برتر آهي. انهيءَ درجي جي ٻوليءَ کي ادبي يا ساهتيہ سڏبو آهي. ٻولي انهيءَ درجي ۾ اچي، هڪ گلزار پُربهار بڻجيو پوي ٿي. ٻوليءَ جي انهيءَ ادبي گلستان ۾، قسمين قسمين چمن ۽ ٻارا ٻَڌجن ٿا. گونا گون گل ۽

گلبن ڀوڪيا وڃن ٿا، طرحين طرحين واس ۽ سڳنڌ ڦهلجن ٿا، ڀانت ڀانت جون رونقون ۽ رنگ پسجن ٿا، ڀري ڀري ڪان ادبي گلن ۽ ڦلن جون ڇڪيون، ادبي وڻن ٻوٽن جون جنسون آئي ڀوڪجن ٿيون، يعني اهو سڀ ڪجهہ سامان، موجود ڪرڻو ، وي ٿو، اهي سڀ مانداڻ منڊڻا ڀون ٿا، جن مان ادب جي گلزار ۾ سدا بهار اچي. عاشقانہ امنگ هجن يا مجاهدانہ جذبا، عيش پرستيءَ جا اسباب هجن يا محنت ڪشيءَ جا اوزار، سرمائيداريءَ جو سامان هجي يا مزدوري جو مانداڻ، شاهيءَ جو تخت هجي يا غربت جو تختو، بادشاهي تاج هجي يا گدائي جو پيالو، سڪندري تخت هجي يا دارا جو اقبال، محتاجي جو حل هجي يا اڪبري جلال، ابوالفضل جو ڪمال هجي يا علم ۽ ڪمال جو تال، انهيءَ هر هڪ حالت جي پرزور بيان ۽ اثرائتي اظهار لاءِ ادب يا ساهت ئي هڪ بهترين وسيلو آهي.

ادب، زبان جو زيور آهي ۽ ساهت ٻوليءَ جو سينگار. ادب ڪلام جو ڪمال آهي ۽ ساهت ٻولي جو ساهہ. ادبي رنگ ۾ وويڪ جي واٽي ۽ ضمير جو آواز وڌيڪ زوردار، اثرائتو ۽ وڌيڪ ڪارگر ٿئي ٿو. ادب ۽ ساهت جو جوهر، شمشير جي هردار کان بہ وڌيڪ تيز آهي.

دنيا جي انقلابن ۽ صحيح انقلابن ۾، تيغ ... کان وڌيڪ، ادبي ڪلام ۽ ساهت جي سخن جو هٿ رهيو آهي. تاريخ جي ڪتابن ۾ جاڳايل آهي تہ دنيا جون حڪومتون ترار کان ايترو ڀئو نہ کائينديون آهن، جيترو قلم کان. قلم ، ادبي نويسي جو تيز اوزار آهي، انهي ڪري ڪيس "شمشير قلم" سڏيو ويو آهي. ياد رکڻ گهرجي تہ دنيا جي ڪا بہ سڌريل ٻولي، ادب ۽ ساهت جي خزاني کان ڪڏهن بہ خالي نہ هوندي. جي ... ڪا بہ ٻولي، ادب ۽ ساهت جي موجودات ۾ سڃي آهي تہ پوءِ هوءَ سڌريل ٻولي نہ چئبي.

دنيا ۾ هزارين ٻوليون آهن جن مان ڪي سڌريل ۽ ادبي آهن ۽ ڪي جهنگلي ۽ اڻ سڌريل آهن. اڻ سڌريل ٻولين ۾ ادب ۽ ساهت جو ذخيرو يا تہ بنهہ ڪو نہ هوندو آهي، يا هوندو آهي تہ بلڪل گهٽ. اهو ڇو؟ اهو هن جي ڪري جو اڻ سڌريل ۽ جهنگلي ٻولين ۾ اها ڪشش، اهو مقناطيسي اثر، اهو قرب ۽ ميلاپ ۽ اها هردلعزيزي ڪا نہ هوندي آهي، جا

ڪنهن ادبي زبان ۾ هئڻ گهرجي. ملڪ جا اهي ڀاڱا يا ٽڪرا، جن ۾ سڌريل انسان ۽ انسانن جي گونا گون ضرورتن جا اسباب موجود هوندا آهن، يا اهي ڀاڱا جن جو لڳ لاڳاپو ملڪ جي سڌريل ڀاڱن سان هوندو آهي، تن ڀاڱن ۾ ئي ادبي زبان ۽ سڌريل ساهتيہ جنم وٺندي آهي.

ادبي ۽ سڌريل ٻولي جي لياقتن مان، ڪي لياقتون هيٺ ڏجن ٿيون. انهن لياقتن جي ڪسوٽيءَ تي ٻوليءَ کي پرکڻ سان ئي خبر پئجي سگهندي ته هو ادبي زبان آهي يا نہ.

(1) ادبي زبان اها چئبي، جنهن جي حرفن ۽ لفظن جا آواز، بدآواز جانورن جهڙا نہ هجن، بلڪ سريلا ۽ سوادي هجن. منجهن ڪراهت ۽ گراني يا تہ بلڪل نہ هجي، يا هجي تہ بلڪل گهٽ.

(2) ادبي زبان ۾ اصطلاح ۽ محاورا، تشبيهون ۽ ڪنايا، مثال ۽ پهاڪا گهڻا هوندا آهن. انهيءَ ڪري فصاحت ۽ بلاغت جون خوبيون بہ منجهس جججهيون هونديون آهن جي قدرت جي نظارن ۽ انقلابن موجب ملڪ جي رسمن ۽ رواجن پٽاندر ماڻهن جي طبيعتن ۽ سڀاءُ مرافق، گهڙيل هونديون آهن.

(3) دنيا جي هر ڪنهن شي جا نالا ۽ هر هڪ معنيٰ جا لفظ ادبي زبان ۾ لهندا آهن. جيڪڏهن ڪن لفظن ۽ نالن جي وٽس گهٽتائي هوندي آهي تہ ٻئي هنڌان بہ هٿ ڪري پوراٺو ڪندي آهي.

(4) ادبي زبان ۾ هڪ معنيٰ لاءِ گهڻا لفظ ۽ هڪ لفظ جون گهڻيون معنائون هونديون آهن.

(5) هم قافيہ تڪ ڀائي لفظ ۽ تجنيس حرفيءَ وارا لفظ بہ ادبي زبان جي خاص خوبين مان هڪڙي خوبي آهي.

(6) ادبي زبان ڏارين ٻولين مان بہ ڪيترائي لفظ پاڻ وٽ آڻي، پنهنجا بڻائي ڇڏيندي آهي، يعني منجهس جذب ۽ هضم ڪرڻ جي طاقت چڱي هوندي آهي. جيتوڻيڪ ڪٿي وٽس ادبي لفظن جي ڪمي ۽ ڪوتاهي نہ بہ هجي، تہ بہ پنهنجي ساهت وڌائڻ لاءِ بنا ڪنهن هٽڪ ۽ هٻڪ جي، ٻين ادبي ٻولين کان بہ مدد وٺڻ عيب نہ سمجهندي آهي.

(7) ادبي ٻوليءَ جي هيءَ خاصيت هوندي آهي، جو ٻين ٻولين کي پنهنجي ذخيري ۽ خزاني مان مدد ڏيڻ ۾ ڪوتاهي ۽ ڪنجوسي نہ ڪري، بلڪ ڪشادي دل سان سخاوت جو هٿ ڊگهيري ۽ پنهنجو مال کڻي، ٻين جي اڳيان رکي.

(8) جيئن جيئن دنيا ۾ علم ۽ هنر پيا وڌندا، سائنس نوان ايجادون پيون ٿينديون، نوان نوان اصطلاح پيا گهڙبا، تيئن تيئن سڌريل ۽ ادبي زبان، اهڙن علمن ۽ هنرن، اهڙن اصطلاح ۽ ايجادن جي معنائن لاءِ پاڻ وٽان نہ، تہ ٻين سڌريل ۽ ادبي ٻولين مان وٺي ڪي نہ ڪي لفظ پيش ڪري سگهندي ۽ انهيءَ ڏس ۾ پوئتي نہ پوندي.

(9) ادبي زبان ۾ هيءَ بہ لياقت هوندي آهي جو هن ۾ جيڪڏهن انسائيڪلوپيڊيا يعني علمن ۽ هنرن جو ذخيرو تيار ڪجي تہ ڪري سگهجي.

(10) ادبي زبان ۾ صرف ۽ نحو جا قاعدا ۽ قانون جاچيا کڻي تہ قدرت طرفان ضرور موجود هوندا، جن کي ترتيب ڏيئي علمي صورت ۾ آڻي سگهبو.

(11) سڌريل ۽ ادبي زبان ۾ "علم بديع و بيان" ۽ "علم معانيءَ" جو خزانو خوب ڀريل هوندو آهي.

اهي ڪجهہ ٿورين لياقتون جاڻايون ويون آهن، جي ادبي زبان ۾ لهنديون آهن.

1.4 ڏکين لفظن جي معنیٰ

جهبو اچڻ	روح کي چڪ اچڻ
وويڪ جي واڻي	اندر جو آواز، معنیٰ بي مقصد بحث ڪرڻ لاحاصل ڳالهين ۾ وقت وڃائڻ
تيغ برهنه	اگهاڙي تلوار
ڪو	خوف، پشو
فصاحت	سمجهائڻ جي خوبي
پٽاندر	مطابق، موجب
تجنيس حرفي	هڪجهڙي آوازن وارا لفظ
شهري	شهر ۾ رهندڙ
نج	خالص
ساهت	علم ادب
گونا گون	قسمين قسمين، طرحين طرحين
سڳنڌ	خوشبو
پانت پانت	قسمين قسمين
اُمنگ	آرزو، اميد
ڪمال	اوج
مقناطيسي	چڪ مڪ
ڪوتاهي	غفلت، سستي

1.5 خود آزمائي نمبر 1

سوال نمبر (1)

هيٺ ڏنل خالي جايون ڀريو:

(1) ادبي ٻوليءَ جو درجو .... کان بالا ۽ برتر آهي.

(2) زبان جو .... ۽ .... ٻوليءَ جو سينگار آهي.

(3) ادب نويسيءَ جي تيز اوزار کي .... سڏبو آهي.

(4) دنيا جون حڪمتون، ترار کان ايترو نه ڏچنديون آهن، جيترو .... کان

(5) جيڪڏهن ڪا به ٻولي .... ۽ .... جي موجودات ۾ .... آهي ته
پوءِ هوءَ سڌريل نه چئبي.

سوال نمبر (2)

هيٺ ڏنل سوالن جا مختصر جواب ڏيو:

(1) عالمن ٻوليءَ جي وصف ڪهڙي بيان ڪئي آهي؟

(2) عامي ٻولي ڇا آهي؟

(3) علم ادب جي صحيح معنيٰ لکو؟

(4) صرف ۽ نحو ڇا کي ٿو چئجي؟

(5) تهذيب جي معنيٰ لکو؟

سوال نمبر (3)

ادبي ۽ سڌريل ٻوليءَ جون پنج اهم لياقتون مختصر ڪري ڳڻايو.

2 . علم ادب جي ترقيءَ جا طريقا

2.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون علامہ آءِ . آءِ قاضيءَ جو آهي جيڪو سندس هڪ صدارتي تقريب تان ورتل آهي. ليکڪ جو تعارف اڳ ۾ اچي چڪو آهي.

2.2 مضمون جو خلاصو

"علم ادب جي ترقي جا طريقا" واري هن مضمون جي ابتدا ادب جي وصف ڏيڻ سان ڪئي وئي آهي. ادب جي معنيٰ ۽ مفهوم کي جتي لغوي معنيٰ سان ظاهر ڪيو ويو آهي، اتي عالمي مفڪرن جي قولن سان ان کي پختو ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ ريت ان کان ادب جي معيار پرکڻ واري ڪسوٽيءَ جو بہ ڪم ورتو ويو آهي.

ادب جي سلسلي جي پاڙ تهذيب ۽ ثقافت ۾ کتل ٿيندي آهي. ڇاڪاڻ تہ سوچ ۽ فڪر کانسواءِ ادب تخليق ٿي نٿو سگهي ۽ اها سوچ وري ثقافت کان آجي رهي نٿي سگهي. اهوئي سبب آهي جو ڪنهن بہ تهذيب ۽ ثقافت جو عڪس ان جي ادب ۾ نظر ايندو آهي، اها ڳالهہ بہ هن مضمون پڙهڻ کان پوءِ وڏيڪ سمجهي سگهجي ٿي.

ان کانپوءِ تاريخ ۽ ادب جو جيڪو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي، تنهن کي تہ علمي ۽ عقلي ڳالهين سان واضح ڪيو ويو آهي، پر ساڳئي وقت ادب جو معيار ڪهڙو هجڻ کپي، تنهن کي بہ نقل ۽ شاعريءَ مان مثال ڏيئي چٽو ڪيو ويو آهي.

مضمون ۾ انهن ڳالهين کانپوءِ ادب جي اهميت بيان ڪندي ٻڌايو ويو آهي تہ ڪهڙيءَ طرح ڪنهن قوم جو بقاءُ ۽ جٽاءُ بہ ادب تي دارومدار رکي ٿو، پر جيڪڏهن ڪنهن قوم معياري ادب اُپائڻ ڇڏي ڏنو تہ ان جا نقصان ڪهڙا نڪرندا، پر جي قومون ادب جي واڌاري ۾ رڌل رهن ٿيون، انهن جو قدر ڪهڙو ٿو ٿئي، سي سڀ نڪتا هن مضمون ۾ چٽا ڪيا ويا آهن.

2.3 مضمون جو متن

جيتري قدر مون کي ياد آهي تہ پهريون ڀيرو هن ادبي ڪانفرنس جي دادوءِ واري اجلاس جي موقعي تي مون پنهنجي موڪليل صدارتي تقرير ۾ لفظ "ادب" جي معنىٰ تي روشني وڌي هئي ۽ ٻڌايو هو تہ لغت جي لحاظ سان، لفظ "ادب" جي معنىٰ آهي، "ريڙهيون ڏيندڙ ٻار کي پنڌ سيکارڻ" يا پنهنجي سنڌي اصطلاح موجب، جڻ "اڻ گهڙيل ڪاٺ کي رندو هڻي سڌو ڪرڻ." انهيءَ مقصد سان ئي اسان جي معاشري ۾ استاد مقرر ٿيندا هئا، جن کي "اديب" سڏيو ويندو هو، چاڪاڻ تہ "تعليم" سان گڏ ٻار جي "تاديت" بہ سندن ئي ذمي هئي. ٻئي ڪنهن موقعي تي آءٌ اهو پڻ واضح ڪري چڪو آهيان تہ "علم ادب" جي صحيح معنىٰ آهي، "اها تحرير جا ادب، لطافت طبع، زيب ۽ زينت واري عمل ڏانهن اشارو ڪري ۽ انهن خوبين جي حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڪري."

حقيقت هيءَ آهي تہ قدماءِ جي نظر ۾ "ادب" ۽ ان جي مفهوم ۽ مقصد کي وڏي اهميت حاصل هئي، چاڪاڻ تہ انهن "ادب" کي جملي علم انساني تي حاوي ٿي سمجهيو. اصولي طور "ادب" جو مفهوم انهيءَ ڏينهن کان واضح ٿي چڪو، جڏهن کان "لاتقربا هذه الشجره وارو حڪم پهتو. پر هن موجوده دور ۾ "ادب" جون سڀئي راهون ايتر يقدر تہ ميئجي مسخ ٿي چڪيون آهن، جو لفظ "ادب" جي معنىٰ پوريءَ طرح پروڙي نٿي سگهجي.

فڪر ۽ ذڪر:

ڪانفرنس جي دادو واري اجلاس کي خطاب ڪندي، مون پڻ اهو واضح ڪيو هو تہ "علم ادب" جي واڌاري جو مدار "فڪر" تي آهي، جو تہ "فڪر" ئي هر مضمون ۽ بيان جو سرچشمو آهي. انهيءَ حقيقت کي هن مجلس ۾ اجا بہ قدري واضح ڪرڻ خاطر آءٌ اوهان صاحبن کي ذهن نشين ڪرائڻ چاهيان ٿو تہ "فڪر" جو سڄو دارومدار وري "ذڪر" تي آهي. "ذڪر" جي معنىٰ آهي "يادگيري." انهيءَ لحاظ سان "ياد" يا "حافظو" ئي اها زرخيز زمين آهي، جنهن

۾ "فڪر" جو سلو انگورجي ٿو. انهيءَ ڪري ٿي يونانين "حافظي جي ديوي"، نيموصين کي نون (9) نياڻين جي ماءُ قرار ڏنو جن ۾ تاريخ، غنسي شعر، عشقيه شاعري ۽ علم النجوم، چارئي شامل آهن. اهو ظاهر آهي تہ علم ادب جي گهڻن حصن جو مدار "تخيل" تي آهي ۽ "تخيل" جو مدار وري يادگيري يا حافظي تي آهي. هي بذات خود هڪ اهم نفسياتي مسئلو آهي، جنهن جي تشريح لاءِ اجوڪي خطبي ۾ گنجائش ڪانهي. حقيقت ۾ ڪانفرنس جي عام نشستن ۾ پيچيده نفسياتي نڪتن، فلسفيانہ مسئلن، يا ڳوڙهن ادبي بحثن ۽ نظرين جي وضاحت ٿي بيسود آهي. گذريل ڇهن - سَتن سالن جي تجربي مان آءٌ ڪم از ڪم انهي نتيجي تہ پهتو آهيان تہ اسان جي جلسن ۽ ڪانفرنس جو حال بلڪل "نشستند و گفتند و برخاستند" وارو وڃي رهيو آهي. اهڙي حالت ۾ ڳوڙهين ڳالهين ڪرڻ مان نڪي هڙ نڪي حاصل.

تهذيب:

هي اسان جون ڪانفرنسون، خرچ ۽ انتظام تڏهن سجايا ڇٽبا، جڏهن اسان "علم ادب" کي ڪا عملي ترقي ڏيڻي سگهنداسون. انهي ڪري وڏن خيالن ۽ خوابن جي بدران بهتر ٿيندو تہ پنهنجي وس آهر ٿورو ٿي ٿورو، پر ڪو عملي قدم کڻون. جيئن اسان وري پنهنجي "ادب" کي حاصل ڪري سگهون، جو اسان بلڪل وڃائي ويٺا آهيون. اڄڪلهہ جي محاوري ۾ وڃائڻ جي معنیٰ آهي "بي تهذيب" ٿيڻ. ڇاڪاڻ تہ "ادب" جي اصلي معنیٰ آهي "لطافت"، "تهذيب" يا "شائستگي". هن زماني ۾ جنهن شيءِ کي "ڪلچر" چيو ٿو وڃي ان جي معنیٰ آهي "حراثت" يا "تهذيب". "تهذيب" "هذب" مان نڪتل آهي، جنهن جي معنیٰ آهي سنوارڻ. ماڻهو کي "مهذب" بنجڻ لاءِ مسلسل سوڌ ۽ سنوار جي ضرورت آهي. خود زمين جي ڪلچر جو مدار بہ پهريائين جهنگ ڪڍڻ، پوءِ هر ڏيڻ، پوءِ ٻج ڇٽڻ، پوءِ پاڻي ڏيڻ، پوءِ سلن جي نگهباني ڪرڻ وغيره تي آهي. ساڳي طرح انسان جي ادب ۽ ڪلچر جو

مدار بہ تربيت، تاديب ۽ تعليم تي آهي. جيئن بہ ٻني صاف ڪرڻ ۽ ٻج ڇٽڻ کانسواءِ فصل جي اميد اجائي آهي، تيئن تربيت، تاديب ۽ تعليم کانسواءِ "ادب" جو پيدا ٿيڻ مشڪل آهي.

تاديب:

"تاديب " جو مقصد آهي "گهڙڻ" ۽ "اصلاح" واري رندي سان ڇلجي سنئون سڌو ٿيڻ. جيئن واڍو اڻ گهڙيل ڪاٺ جي ٽڪر کي واهولي، رندي ۽ رواٽ جي مهميزن سان هڪ خوبصورت شڪل ڏئي ٿو، تيئن انساني ٻار بہ والدين ۽ استادن جي تنبيهن، زماني جي لوڏن ۽ گردشن ۾ گسڻ پيسڻ واري "تاديب" بعد وڃي ڪنهن مهذب ۽ شائستہ شخصيت جو مالڪ بڻجي ٿو. اهي مهميزون ۽ تلخ تجربا ئي ڪيس ماڻهو بڻائين ٿا.

اسان مٿي چئي آيا آهيون تہ "ذڪر" ئي اها زرخيز زمين آهي جنهن ۾ "شعر" توڙي "فڪر" جا سلا انگورجن ٿا، ڇاڪاڻ تہ ذڪر جي معنيٰ آهي "حافظو" يا "يادگيري" جنهن ۾ "تخيل ۽ "تخليق" جو راز سمايل آهي. اها حقيقت نہ صرف فرد واحد سان تعلق رکي ٿي، پر جماعت، قبيلي، قوم، بلڪ پوري بني نوع انسان سان لاڳو آهي. فرد واحد جي حافظي جو سرمايو سندس ذاتي ياداشت تي منحصر آهي، پر قوم جي حافظي کي سڏجي ٿو "تاريخ." عام تاريخ کي زنده رکڻ، قوم جي حافظي کي زنده رکڻ جي برابر آهي.

تاريخ ۽ علم ادب:

ڪنهن قوم جي تاريخ جو گم ٿي وڃڻ ڄڻ ڪنهن شخص جي حافظي ختم ٿي وڃڻ جي برابر آهي. "نسليت" جي اعتبار سان ڪنهن بہ گروهہ جي تاريخ، ان گروهہ جي نظرين، جذبن ۽ احساسن ذريعي زنده رهي ٿي، پر نفسياتي توڙي ظاهري لحاظ سان اها انهن ڳالهين ۽ ڪهاڻين، نقلن ۽ نظيرن رستي محفوظ رهي ٿي، جيڪي ان گروهہ ۾ رائج آهن. اهي آکاڻيون ۽ ٽوٽڪا ساڳئي وقت "علم ادب" جو هڪ اهم حصو بہ آهن. انهي لحاظ سان جيڪڏهن "علم ادب" کي جيارڻو آهي تہ پوءِ ضروري آهي تہ قومي ياداشت جو اهو سرمايو هر حالت ۾ محفوظ ڪيو وڃي.

هاڻي سوال آهي تہ هن ڏس ۾ ڇا ڪرڻ گهرجي ۽ ڪهڙي ريت ميدان سنوارجي؟ جيئن اهڙي قسم جي اعلىٰ "علم ادب" کي فروغ ملي. جو حقيقي معنىٰ ۾ "خلق" يا قومي مزاج جي برابر هجي، بلڪ قومي "خلق" ۽ قومي "روح" جو آئينو بنجي. ان لاءِ منهنجو جواب ساڳيو آهي. جيڪو قرآن شريف ۾ اڳ ئي موجود آهي، يعني تہ پنهنجي سرمايي کي ڳولي هٿ ڪري، ان کي قلمبند ڪريو.

اسان مان هر هڪ لکيو پڙهيو، جنهن ۾ ذرو ڪجهہ لياقت آهي انهيءَ ڪم ۾ حصو وٺي سگهي ٿو. شايد اسان مان ڪو چوي تہ "پر سائين! اهو ڪم تہ عالمن ۽ مؤرخن جو آهي، اسان اهو ڪم ڪيئن ڪري سگهنداسون؟" هيٺئين عملي اشاري سان اُميد تہ هن قسم جي شڪ شبهي جي تلافي ٿي سگهندي.

وتائي فقير جو نالو شايد اوهان مان گهڻن ٻڌو هوندو، پر ويلن مان ڪو اهڙو بہ آهي، جنهن وتائي جا نقل، جيڪي سنڌ جي هند ڪڙڇ ۾ مشهور آهن، تن جي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هجي؟ ٻيجا نہ ٿيندو، جيڪڏهن آءُ هن موقعي تي وتائي جا فقط ٻہ نقل نموني طور بيان ڪريان، جيئن معلوم ٿي سگهي تہ انهن نقلن ۾ نہ صرف اسان لاءِ سبق سمايل آهي پر جيڪر سڄيءَ دنيا جي ملڪن جا ماڻهو انهن مان سبق حاصل ڪري سگهن.

چون ٿا تہ هڪ ڀيري وتايو فقير ڪنهن پاسيري ڀيڇري مان اڪيلي سر پنڌ ويو ۽ سندس ٻوڇڻ جي پلاند ۾ هڪ ڪلدار رپيو ٻڌل هو. خيال آيس تہ متان هن اڪيلي واٽ تي ڪو چور نہ گڏجي وڃي جو نہ رڳو ڪانٽس رپيو ڦري، پر هٿي ڦٽي بہ وجهي. سو ڇا ڪيائين جو رپيو ڇوڙي، ڪٿي گس جي پرسان بيٺل اَڪ جي پاڙ ۾ رکيائين. پوءِ الله جا شڪرانا بجا آڻيندي، چيائين تہ "اي ڏٿي منهنجا! چڱو جو هن جزا مان جند ڇڏايئي، هاڻي هٿين خالي ڪو ڊپ ڪونهي! نڪي هڙ ۾ هوندو، نڪي ڪير ڦريندو." ائين چئي اُٿي پنڌ پيو. ڪجهہ وقت گذري ويو ۽ واءُ لڳڻ سببان رپئي مٿان مٽيءَ جو تهہ وري ويو. هڪ ڏينهن ڪو مسافر ساڳئي گس تان اچي لنگهيو ۽ قضا حاجت لاءِ انهيءَ اَڪ جي پاڙ ۾ ويٺو. رپئي

واري جاءِ تي پاٽيٽ پيو. سو مٽي لهي وٺي ۽ هيٺان ڪلدار رپيو چمڪڻ لڳو. ٻنا هيڪ جي هن يار ٻه جهٽ ڪٽي هٿ ۾ ڪنيو. پانياٺين تہ اهو اڪيلو رپيو ڪو نہ هوندو. پر اتي ڪو خزانو پوريل آهي. سو سنبري وڃي مزور وٺي آيو ۽ اچي کوٽائڻ شروع ڪياٺين. چوڌاري کڏون لڳي ويون ۽ اڪ جي پاڙ کي پاڙن سوڌو کڏي ڪٽي ٻاهر ڪياٺون. پر هٿا ڪاريءَ واري ڪک، سو مِلين ڪو بہ ڪين. نيٺ سور پٽي، ڪک ٿي روانا ٿيا. هڪ ٻہ ڏينهن بعد وتايو ٻه وري ساڳئي انهي گس تان لنگهيو. ڏسي تہ مار! چوڌاري کڏون لڳيون پيون آهن ۽ اَڪ پاڙ سوڌو ٻاهر پيو سُڪي اُتي ٻٽي هٿ مٿي ڪٽي چياٺين تہ "شڪر اٿئي اي منهنجا مولا! جيڪڏهن آءٌ انهي رپئي مان جند نہ ڇڏايان ها تہ مون سان بہ ساڳي انهي اَڪ واري ڪار ٿئي ها."

دوستو! جيڪڏهن هي نقل ڪير ويهي ٺاهي لکي تہ جيڪر شاعرن کي بہ شهہ ڏيئي ڇڏي. سوچيندڙن لاءِ هن نقل ۾ ڪهڙو نہ قيمتي سبق سمايل آهي!

ٻيو نقل هن طرح آهي:

چون ٿا تہ وتايو ڏسي تہ هڪ گهورڙيو پيو گدرا وڪڻي. ڪيس رڳو چار پيسا گنڍِ ۾ هٿا سي ڪڍي ڏناٺينس ۽ گهورڙئي کيس هڪ چڱو ٺاهوڪو گدرو ڪٽي ڏنو. وتائي ڏٺو تہ گهر ۾ ماٺهو گهڻا آهن ۽ هن گدري مان تہ پورت ٿي ڪا نہ ٿيندي، وٽس وڌيڪ پئسو بہ ڪو نہ هو. ويچار ڪياٺين تہ گهورڙيي جي آڏو گدرن جو ڍڳ لڳو پيو آهي، سوال ڪريانس تہ من هڪڙو ڪٽي ڏئي. سو سوچي چياٺينس تہ "هڙ ۾ پئسو ڪو نہ اٿم جو ٻيو گدرو وٺان، پر پويان اڪهہ وڏي آهي ۽ هن گدري مان تہ هڪ ڦار ڦار بہ هٿ ڪا نہ ايندي، سو سائين جي نالي تي ٿو توکي سوال ڪريان تہ نامِ خدا انهيءَ مولا جي محابي هڪڙو ٻيو گدرو ڏيار! گهورڙيو ڪجهہ ويرم تہ ڪاوڙ وچان گهور ڪري ڏانهنس نهارڻ لڳو. آخر خفا ٿي، ڪُسندي مُنسدي، هڪ اهڙو ڪنو ڦٽل گدرو هٿ ڪياٺين، جو پانياٺين تہ ڪو بہ ڪو نہ وٺندو. سو ڪٽي وتائي فقير جي هٿ ۾ هنياٺين. وتائي هيءُ لقاءُ ڏسي، گدرو تري تي رکي

ڪٿي مٿي ڪنيو ۽ ڳوڙهن ڀريل اکيون آسمان ڏي ڪندي چيائين ته "اي الله! ماڻهن وٽ تنهنجو قدر اجهو اهو آهي، تنهن جي نانءُ ۽ نالي تي اجهو هيءُ مليو اٿم. ڏسان ٿو ماڻهن وٽ تنهنجي نالي کان چئن پئسن جو مان مڙيوئي مٿي آهي."

عزيزو! اوهان هن نقل کي شايد چرچو ڪري ڀانيو، پر عقلمند لاءِ هي نقل، عقل جي موتين سان ڀريل آهي. هنن ٻن نقلن جهڙا سوين نقل سنڌ ۾ رائج آهن. پر اوهان مان ڪنهن انهن کي قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟ اسان جڏهن ٻه وتائي جو نالو ٻڌون ٿا ته رڳو کلون ٿا ۽ بس سچ چيو اٿن.

"قدر زر، زر گر بداند، قدر جوهر جوهري!"

اهو ڪو تاريخي وڏو مسئلو ڪونهي. جنهن کي سمجهڻ ۽ لکڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي. اهي عام مقبول نقل ۽ نظير آهن. چا، انهن کي گڏ ڪرڻ ۽ لکڻ به ڪو مشڪل ڪم آهي؟

سوانح نگاري:

آءٌ هت هڪ ٻي تجويز به اوهان جي آڏو پيش ڪريان ٿو. سچ پڇو ته ڪي بهترين ڪتاب جن کي مون نهايت ئي ذوق سان پڙهڻ چاهيو آهي، سي ڪن شخصن لاءِ پنهنجو پاڻ بابت لکيل دستاويز آهن. انهن شخصن ۾ وڏين توڙي ننڍين حيثيتن وارا ماڻهو شامل آهن. ڀل ڪٿي ڪو افلاطون هجي يا ڪو عام غريب هاري. جيڪر هو پاڻ ويهي پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي ته ان جهڙو دلچسپ ٻيو بيان ٿي نٿو سگهي. بشرطيڪ هو پنهنجو پاڻ سچو ٿئي ۽ بنا ڪنهن هٻڪ جي، ته ماڻهو ڪيس ڀلو يا برو چوندا، ايمانداريءَ سان ويهي پنهنجو پاڻ بيان ڪري. محض سچائي ۽ ايمانداري هن ڪم لاءِ درڪار آهي. آخرڪار "من آنم ڪه من دانم"، ته پوءِ ڊپ ڪهڙو ته ماڻهو چا چوندا ته فلاڻو ڪهڙو ڪي ڪهڙو هو!

ٻئي طرف اٺين پائنٽ تہ آءُ ڪو وڏو ماڻهو ٿي ويو آهيان. مٿان منهنجي وڏ ماڻهپيءَ ۾ ڪو خلل پيو، اهو خود ڪي ڪُجهڻ جي برابر آهي. حقيقت هيءَ آهي تہ اسان مان گهڻن جي حالت جڻ هڪ اڻ جاول ٻارڙي جهڙي آهي. عاقل بالغ ٿيڻ تہ خير، پر جڻ تہ جاول ئي ڪين آهيون. جاپندي جام تہ ڪو بہ ڪونهي. محض جسمي طور جمڻ ۽ وڏو ٿيڻ هڪ ڳالهہ آهي ۽ ذهن جو جمڻ ۽ سمجهہ جو سُلو اُسرڻ ٻي ڳالهہ آهي. "بزرگي بعقل است، نہ بہ سال." پل حياتي ختم ٿي وڃي پر جي سمجهہ جو سلو نہ اُسريو تہ ڪنهن بہ شيءِ جي حقيقت جي خبر ئي ڪانہ پوندي. شاهہ صاحب چوي ٿو تہ.

"هيهر جاپي جاڻ، اِبر جي اوصاف ڪي."

هاٿي جيڪڏهن "شيءِ جي وصفن" ڪي سمجهڻ لاءِ بہ هيهر جاپڻ جي ضرورت آهي تہ هن ڪائنات ڪي سمجهڻ لاءِ تہ سوين هزارين حياتيون کپن.

انهيءَ لاءِ ڪم از ڪم ايترو ٿي سگهي ٿو تہ هر شخص پنهنجي حياتي جي حڪايتن ڪي لکي تہ من ٻين لاءِ اها ڪارآمد ٿي سگهن. اهڙيءَ طرح هر شخص ٻين سون هزارن حياتين جي تجربي مان سبق حاصل ڪري سگهي ٿو. غور ڪريو تہ هڪ ٻار لاءِ اها ڪهڙي نہ دلچسپ ڪهاڻي ٿيندي تہ اڪثر ٻارڙا ڇا ڪندا آهن؟ ۽ ڪن خاص موقعن تي ڪيئن اُٿندا ويهندا آهن؟ خود عاقل بالغ لاءِ بہ پنهنجي ٻاروتڻ جي ڪهاڻيءَ ۾ ڪيترو نہ سبق سمايل آهي. من پنهنجي ننڍڙائي محسوس ڪري! حقيقت ۾ انسان جيترو پنهنجي ننڍڙائي محسوس ڪندو، اوترو خدا جي وڏائيءَ کان آگاهہ ٿيندو. ڇا اسان مان هر هڪ پنهنجي ڪهاڻي نٿو لکي سگهي؟

ڪرٿو فقط هيءُ آهي تہ واندڪائيءَ ۾قلم کڻي، نهايت سچائيءَ سان پنهنجو ٻاروتڻ ياد ڪري ويهي. ان جو بيان لکون تہ اسان ان وقت ڇا هئاسون؟ اسان جو اٿڻ ـ ويهڻ ڪهڙي نموني سان هو؟ اسان کي ڇا ڇا وڻندو هو ۽ ڇا ڇا نہ وڻندو هو؟ اسان کي ڪنهن سان پيار هو ۽ ڪنهن سان نفرت هئي؟ مطلب تہ بناڪنهن اُڪي جي تہ ماڻهو اسان کي ڇا ڪري

سمجهندا، اسين نهايت ايمانداريءَ سان ويهي پنهنجي ٻاروتڻ جي ڪهاڻي لکون. منهنجي استدعا آهي تہ اوهان مان هر هڪ اها ڪوشش ڪري. جي سڀني پڙهيلن نهايت سچائي سان پنهنجي سوانح لکڻ شروع ڪئي تہ آءٌ اوهان کي خاطري ڏيان ٿو تہ اسان مان ڪيترا ئي فقط انهيءَ سوانح لکڻ سان مصنفن جي صف ۾ شمار ٿيندا ۽ ٿي سگهي ٿو تہ ڪن جا قلمي داستان اهڙا تہ معياري ڪتاب بنجي پون جو انهن جهڙا ڪي ورلي لکيا ويا هجن. سينٽ آگسٽين، روسو، گوئٽي ۽ گانڌي، مڙني ائين ڪيو ۽ ٻيا بہ سو اهڙا نڪرندا. ڪن مصورن پنهنجون تصويرون ڪڍيون، سَون وري پنهنجوُن سوانح عمريون لکيون.

صداقت جو معيار:

پر آءٌ اوهان کي خاطري ڏيان ٿو تہ اسان جي سوانح ۽ ٻاروتڻ وارا فطري باب جذبن ۽ احساسن سان لبريز هئڻ سبباب پڙهڻ ۾ نهايت دلپذير ٿيندا. البت ايترو سو ضرور آهي تہ تحرير ۾ سچائي ۽ محض سچائي جو معيار برقرار رکيو وڃي. ڇو تہ "صداقت" نہ صرف سوانح نگاري پر شاعري توڙي علم ادب جو روح آهي. ڪوڙ ۽ علم ادب جو پاڻ ۾ گڏجڻ جو ڪوڙو ئي نٿو لڳي، اهي ٻئي متضاد شيون آهن. حق ئي علم ۽ ادب ٻنهي جي واٽ توڙي منزل مقصود آهي، بلڪ "سرِ دين صدقِ مقال، اڪل حلال آهي."

صداقت، تاريخ جو روح آهي ۽ انهيءَ "صدق" ڪانسواءِ "فن لطيف" ايجاد بہ امر محال آهي تہ "علم ادب" جو اُسرڻ بہ ناممڪن آهي. افسوس جو هن پوئين دور ۾ "قوميت" جو تنگ نظريي ۽ "قومي حڪومتن" جي قيام جيڪي رجحانات پيدا ڪيا آهن، تن تاريخي حقيقتن کي محض "قوميت" جي عارضي ۽ محدود مطلبن خاطر مٽائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ انهن حرڪتن سبباب "فنون لطيفہ" توڙي اعلىٰ علم ادب جون بلڪل جڙون ڪٽجي ويون آهن.

شعائر الله:

اسلام ۾ "تاريخي تحقيق"، ديني فرضن ۾ شامل آهي ڇاڪاڻ تہ تاريخي نشان "شعائر الله" مان آهن جن کي ڳولڻ ۽ برقرار رکڻ هر مسلمان جو فرض آهي. پل تہ يورپ وارا ٿي سندس رنگ، نسل ۽ قوميت وارن مخصوص نظرين جي پرورش خاطر، تاريخي حقيقتن کي لڪائڻ ۽ منگهڙت قصن کي رائج ڪرڻ ۾ هڪ ٻئي سان هوڏون هڻن. اهو شغل ڪين ٿي نيبھ هجي! پر حقيقت کي لڪائڻ حماقت آهي ڇاڪاڻ تہ هميشہ لاءِ لڪي ڪا نہ سگهندي. عارضي طور ڀلي ڪوڙ هلائي پر آخر ڪار سچ پڌرو ٿي پوندو. مثال طور ڏسو تہ يورپ وارن پاڻ کي نج آريائي نسل ثابت ڪرڻ لاءِ انساني نوع ۽ نسل بابت ڪهڙا نہ عجيب ۽ غريب نظريا گهڙيا ۽ ڪيئن نہ تاريخ تي پردي وجهڻ جي ڪوشش ڪئي! پر فقط ملڪن، ماڻهن ۽ شهرن جي نالن، مثلاً ايران، افغانستان جي "آريانا"، بلوچستان جي "آري"، قديم ايران جي شهر "اردبيل" سنڌ جي بندر "ديبل" وغيره، قديم نالن لارڊ ڪرزن ۽ ٻين جي دليلن ۽ دعوائن جي قلعي کولي وڌي ۽ ثابت ڪيو تہ موجود، ايران، افغانستان ۽ بلوچستان وارا خطوئي آرين جو ماڳ ۽ مڪان آهي. قديم شهر ۽ کنڊرات تہ ڇڏيو، پر فقط اسم ۽ نالا بہ وڏا تاريخي نشان آهن ۽ تاريخي حقيقت تي شاهد آهن. هر هڪ نالو هڪ تاريخي حقيقت جو حامل ۽ محافظ آهي ۽ ان کي بدلائڻ جڻ تاريخي حيقيقت کي مٽائڻ جي برابر آهي. انهيءَ هوندي بہ عجب جي ڳالھ آهي جو محض ڪن شخصن يا جماعتن جي خوشنودي خاطر، يا "قوميت" جي تنگ نظريي جي زير اثر، تاريخي نشان توڙي نالا مٽايا ٿا وڃن.

فطرت طرفان اهڙي حرڪت ڪڏهن بہ معاف ٿي نٿي سگهي، ڇاڪاڻ تہ اهو گناه خود "حق" ۽ "روح يا قدس" جي خلاف آهي. مسلمانن جي شايان شان نہ آهي جو نالا ڦيرائي ۽ تاريخ جا نشان مسارين. تاريخ جا نشان خدا جا نشان آهن، انهيءَ ڪري آثار صناديد مٽائڻ ڪفر آهي.

ساڳيءَ طرح شخص واحد جي سوانح جا سچا نشان نهايت اهم حقيقتن جا رازدان آهن، جن جي محافظت سان ئي سوانح نگاريءَ جو حق ادا ٿي سگهي ٿو. جڏهن ته ڳالهيون ۽ مصنوعي اضافا، جي اسين پاڻيون ٿا، ته اسان جي حياتي جي بابن کي رنگين بنائين ٿا، سي درحقيقت ان کي ڪوڙي قصي ۾ تبديل ڪن ٿا. ٻئي طرف انساني ڪوتاهين ۽ خطائن جا سچا بيان هزارن اکين ۾ ڳوڙها آڻيندا. اسين پنهنجن ڪن سچن واقعن بيان ڪرڻ سان پنهنجي وقت وڃائي نٿا سگهون. اهي سچا بيان وري به اهو ثابت ڪندا ته ماڻهو ايترو بلند به ٿي سگهي ٿو، جو خود کي وساري ويهي! "وڃائي وجود، تهان پوءِ تڪبير چوّ" وارو شرط جيترقدر عبادت سان لاڳو آهي، اوترو ئي تحرير سان به لاڳو سمجهڻ کپي.

2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

تخليق	پيدا ڪرڻ. خلقڻ
تاديب	ادب سيکارڻ
واضح	چٽو. کليل
سرچشمو	بنياد
زرخيز	سرسبز. شاداب
نشتندو گفتندوبرخاستند	ويهي بحث مباحثو ڪرڻ ۽ اٿان اٿي ڇڙوڇڙ ٿيڻ
نگهباني	نظرداري. سنڀال
مهميز	چنبڪو يا جهٽڪو
تخيل	پيش ڪيل خيال
منحصر	دارومدار
فروغ	واڌارو
مؤرخ	تاريخ لکندڙ. تاريخ دان
تلافي	پورائو
ڪلدار	روڪڙو
لقاءُ	نظارو
سوانح نگار	پنهنجي باري ۾ لکندڙ
عاقل	عقل وارو يا بالغ
جاپي	جمي. پيدا ٿي
اِبر	سئي
استدعا	عرض. گذارش. درخواست

صداقت	سچائي
متضاد	ضد وارو، مخالف
شعائر الله	الله جون نشانيون
حماقت	بي عقلي
محافظ	حفاظت ڪندڙ
خوشنودي	مرضي
صناديد	سچائي، حقيقت
محال	مشڪل
تشريح	واضح، چٽو
اوصاف	وصف جي جمع. گڻ، خوبيون
مفيد	فائديمند
وِنڌڻ	موٽي ڀوڻ
لاتقربا هذه الشجرة	انهيءَ وڻ جي ويجهو نه وڃو (هيءُ اشارو، حضرت آدم عليه السلام کي ڪڻڪ جي ٻوٽي کان منع ڪرڻ واريءَ ڳالهه طرف ڪيل آهي.)
بزرگي بعقل است نه به سال	برزگي عقل تي آهي عمر تي ناهي
قدر زر، زر گر بداند	قدرجوهر جوهريءَ: سون جو قدر سوناري کي ۽ موتيءَ جو قدر جوهري کي هوندو آهي.

2.5 خود آزمائشي (2)

هيٺ لکيل سوالن جا مختصر جواب ڏيو.

(1) علم ۽ ادب جي صحيح معنيٰ ٻڌايو.

(2) عالمن جي نظر ۾ ادب ۽ ان جي مفهوم ۽ مقصد کي ڇو اهميت ڏني وڃي ٿي؟

(3) تهذيب جو مطلب ڪهڙو ٻڌايو ويو آهي؟

(4) "ذڪر" جي اهمت ڪهڙي بيان ڪئي وئي آهي؟

(5) تاريخ کي ڇو اهميت ڏني وئي آهي؟

(6) معياري علم ادب لاءِ صداقت ڇو ضروري آهي؟

(7) علم ادب کي محفوظ رکڻ لاءِ ڇا ڪرڻ گهرجي؟

(8) "شعائر الله" مان ڪهڙي مراد ورتي وئي آهي؟

3. خود آزمائشن جا جواب

خود آزمائي (1)

سوال نمبر (1)

(1) عامي ٻولي

(2) ادب ۽ ساهت

(3) شمشير قلم

(4) نيموصين

(5) قلم

(6) ادب، ساهت، سڃي

سوال نمبر (2)

1. ٻولي اها آهي جو ڪو ڳالهائيندڙ ڳالهائي سگهي ته سندس هم زبان ٻڌندڙ ان جو پورو مطلب پوري طرح سمجهي ۽ ساڳيءَ طرح جواب ڏئي سگهي.
2. عام ٻوليءَ اها آهي جنهن ۾ ننڍو ڳالهائي ته وڏو سمجهي، وڏو ڳالهائي ته ننڍو سمجهي، مرد ڳالهائي ته عورت سمجهي، عورت ڳالهائي ته مرد سمجهي. اهڙيءَ طرح ڪنهن به ڳالهه جو هر عمر، هر مذهب ۽ هر طبقي ۾ هڪ جيترو ۽ هڪ جهڙو مطلب سمجهڻ ۾ اچي.
3. اها تحرير، جا ادب، لطافت طبع، زيب ۽ زينت واري عمل ڏانهن اشارو ڪري ۽ انهن خوبين جي حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڪري.

4. صحيح ٻولي ڳالهائڻ ۽ لکڻ لاءِ مقرر ڪيل قاعدن ۽ اصولن کي صرف ۽ نحو چئجي ٿو.

5. تهذيب جي معنيٰ آهي سنوارڻ.

سوال نمبر (3)

1. ادبي زبان جي حرفن ۽ لفظن جا اُچار سُريلا هجن ٿا.

2. ادبي زبان ۾ اصطلاح، استعارا، تشبيهون، ڪنايا، محاورا، مثال ۽ پهاڪا گهڻا ٿين ٿا ۽ ان ۾ فصاحت، بلاغت ۽ سلاست جون خوبيون جام ٿين ٿيون.

3. ادبي زبان ۾ دنيا جي ڪنهن به شيءِ لاءِ لفظ موجود هوندا آهن يا اهڙن لفظن گهڙڻ جي ان ۾ گنجائش موجود هوندي آهي.

4. ادبي زبان ۾ هڪ لفظ لاءِ گهڻيون معنائون هونديون آهن.

5. ادبي زبان ۾ هم قافيه ۽ تڪبنديءَ واري لفظن جي به کوٽ نه هوندي آهي.

خود آزمائي (2)

1. اهڙي تحرير، جيڪا ادب، لطافت طبع، زيب ۽ زينت واري عمل ڏانهن اشارو ڪري ۽ انهن خوبين حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڪري.
2. عالمن جي آڏو، ان ڪري ادب ۽ ان جي مفهوم ۽ مقصد کي اهميت ڏني وئي آهي جو اهي ادب کي انسانذات بابت سمورن علمن کان مٿيرو ڄاڻن ٿا.
3. تهذيب جو ماخذ "هذب" آهي، هذب جي معنىٰ آهي سڌارڻ يا سنوارڻ. تهذيب اهو عمل آهي جنهن سان فرد کي مسلسل معاشرتي ڪوششن وسيلي سڌاري ۽ سڌاري معاشري جو ڪارگر ۽ ڪارائتو جزو بنايو وڃي ٿو.
4. "ذڪر" کي اهڙي زرخيز زمين سان ڀيٽ ڏني وئي آهي، جنهن ۾ شعر توڙي فڪر جا سلا انگورجن ٿا.
5. تاريخ کي ڪنهن به معاشري ۾ رائج نظرين، جذبن ۽ احساسن کي ڳالهين، ڪهاڻين، نقلن ۽ نظرين وسيلي محفوظ رکڻ جو ذريعو ڄاڻايو ويو آهي.
6. صداقت کي نه رڳو سوانح نگاري، پر شاعري توڙي علم جو به روح ڪوٺيو ويو آهي، پر صداقت کانسواءِ، فن يا ڪنهن به ايجاد جي تخليق ممڪن ناهي ۽ نه ئي علم ادب اُسري سگهي ٿو.
7. هر شخص طرفان پنهنجي علمي، ادبي ۽ تاريخي سرمايي کي ڳولهي، سموهي ۽ سهيڙي معاشري جي پڙهيلن ڳڙهيلن تائين پهچائڻ جون لڳاتار ڪوششون جاري رکڻ سان علم ادب کي محفوظ رکي سگهجي ٿو.
8. تاريخي نشانن کي الله تعالىٰ جون نشانيون ڪوٺيو ويو آهي.

يونٽ نمبر 5

1. شاھ جو شعر ۽ شاعري

2. دنيا جو وڏي ۾ وڏو شاعر

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

توهان هيءُ پنجون يونٽ پڙهي رهيا آهيو. هن يونٽ ۾ شامل ٻن مضمونن مان هڪڙي ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعري جو جائزو ورتل آهي ۽ ٻئي مضمون مان پڙهندڙن کي اهڙي نئين سوچ ملي ٿي، جنهن سان اهي خود ئي ڪنهن شاعر جي شاعريءَ جو جائزو وٺي سگهن ٿا. اسان کي يقين آهي ته هن يونٽ جي مطالعي ڪرڻ کانپوءِ اوهان به ان لائق ٿي ويندا جو.

يونٽ جو مقصد

1. عظيم شاعريءَ جي اصولن کان واقف ٿي سگهندا.
2. مقرر ڪيل اصولن جي آڌار تي شاعري جو معيار پرکي سگهندا.
3. وڏن شاعرن بابت ملڪي ۽ غير ملڪي ماهرن جي راين کان آگاهه ٿي سگهندا ۽ شاعرن جو معيار خود به مقرر ڪري سگهندا.
4. سٺي ۽ رواجي شاعري ۾ فرق معلوم ڪري سگهندا.
5. شاهه جي شعري خوبين کان باخبر ٿي سگهندا.

فهرست

	صفحو
1.شاھ جو شعر ۽ شاعري	139
1.1 ليکڪ جو تعارف	139
1.2 مضمون جو خلاصو	140
1.3 مضمون جو متن	141
1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	146
1.5 خود آزمائي نمبر 1	148
2. دنيا جو وڏي ۾ وڏو شاعر	149
2.1 ليکڪ جو تعارف	149
2.2 مضمون جو خلاصو	149
2.3 مضمون جو متن	150
2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	156
2.5 خود آزمائي نمبر 2	158
3. خود آزمائشين جا جواب	159

1. شاهہ جو شعر ۽ شاعري

1.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون سنڌ جي مشهور عالم ۽ اديب، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي محنت جو ثمر آهي. سندس پورو نالو ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي آهي. علمي ۽ ادبي اعتبار کان ادبي تاريخ ۾ سندس مان ۽ مرتبو گهڻو مٿي آهي. شاهه عبداللطيف ڀٽائي بابت سندس ڪيل تحقيق ۽ تحرير کي هر هنڌ سند طور مڃيو وڃي ٿو. موصوف جي پيدائش جو سال 1884ع ۽ جنم جي جاءِ حيدرآباد سنڌ آهي. پاڻ ابتدائي تعليم به اتي ورتائين.

1905ع ۾ ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچي مان بي. اي پاس ڪري وڌيڪ تعليم لاءِ ممبئيءَ ويو، جتي 1907ع ۾ ولسن ڪاليج مان ايم اي جي سند ورتائين. ان کان پوءِ پي. ايچ. ڊي ڪرڻ لاءِ ولايت ويو ۽ اتان "انگريزي شاعريءَ ۾ تصوف" جي عنوان تي 1928ع ۾ علم جي اها اعليٰ ڊگري حاصل ڪري موٽي سنڌ ۾ آيو ۽ آخري عمر تائين پنهنجي پڙهڻ واري ڊي. جي ڪاليج ڪراچي ۾ پروفيسر ۽ پرنسپل جي حيثيتن ۾ ڪم ڪندو رهيو. فيبروري 1947ع تي هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائين.

سنڌي ادب ۾ "شاهه جو رسالو" ٽن جلدن ۾، "نورجهان" ناول ۽ "لنواريءَ جا لال" سندس علمي فضيلت جي ساک پرين ٿا. هيءُ مضمون، سندس ادبي شاهڪار "مقدمہ لطيفيءَ" تان ورتو ويو آهي.

1.2 مضمون جو خلاصو

شاه جي شعر ۾ اسان کي اهي سموريون خوبيون ۽ خاصيتون ملن ٿيون جيڪي ڪنهن اعليٰ پائي جي شاعري ۾ هجڻ کپن. شاه صاحب جي ڪلام ۾ پنهنجي دور کان اڳ وارن وڏن شاعرن جي پيٽ ۾ نوان به آهي ته سندس دور جي برک شاعرن جي پيٽ ۾ خيالن جي بلنديءَ به بهتر ملي ٿي.

شاه صاحب سنڌي سماج، ثقافت، سنڌي ٻولي ۽ سنڌين جي مزاج کان به پورو پورو واقف هو، تنهن ڪري پاڻ جتي سنڌي ثقافت جي اعليٰ قدرن کي شاعري ۾ بهتر نموني پيش ڪيو اٿائين، اتي سنڌي سماج جي خوبين ۽ خاصيتن کي به اوليت ڏني اٿس. شاه سائين جتي ٻولي لاءِ ڪم ڪري، ان جي اوڻاين ۽ ڪمزورين کي ڪڍي ڀرپور بڻايو آهي، اتي هن ٻولي جي سهڻي صلاحيتن ۽ لياقتن مان به مڪمل فائدو وٺي پنهنجو پيغام پهچايو آهي. جيئن ته پاڻ سنڌين جي مزاج کان به واقف هو، تنهن ڪري موضوع به اهڙا چيندڙ چونڊيا اٿس، جيڪي عوامي زندگيءَ سان واسطو رکندڙ آهن. اهو ئي سبب آهي جو شاه جو شعر هر ننڍي خواه وڏي، پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل، عورت توڙي مرد لاءِ يڪسان ڪشش رکي ٿو. سندس ڪلام صحيح معنيٰ ۾ آفاقي آهي.

1.3 مضمون جو متن

سنڌ ڏيهہ ۾ شاعرن جي ڪمي ڪانهي. گهڻن ئي درجن جا شاعر ٿي گذريا آهن ۽ اڃا تائين بہ پيا پيدا ٿيندا. جيستائين حسن ۽ حق، عشق ۽ خوبي دنيا ۾ موجود آهن، تيستائين شعر جو ميدان پڻ گرم رهندو. پر شعر ڪي بہ لاها چاڙها آهن، بعضي سندس زمين آباد آهي، بعضي غير آباد. جڏهن انساني سياءُ روحاني شين کان وڌيڪ جسماني شين ڏي مائل ٿيندو آهي، تڏهن شعر جي بازار بہ البت بي رونق ٿي ويندي آهي، پر وري نوان نوان رنگ روپ ڌاري، وڃي پنهنجي اصلوڪي اوج تي رسندو آهي. شعر نيڪ نيتن، پاڪ خيالن ۽ عشق جي اُمنگن جو ترجمان آهي. ڪير جاڻي؟ تہ ڪَرَ هان پڻ، ڪو وڏو شاعر فطرت جي ڪک ۾ سمايل هجي، جنهن جي اَچي ٿيڻ جو اڃا وقت نہ آيو آهي.

سچل ۽ ساميءَ، بيدل ۽ بيڪس، يوسف ۽ صادق جا نالا هر ڪنهن سُڻا هوندا. هر هڪ جي ڪلام ۾ پنهنجي پنهنجي خوبي ۽ لذت آهي. ڪن پڙهندڙن کي هڪڙي مان مزو ايندو، تہ ڪن کي ٻئي مان. شاهہ عبداللطيف جهڙو هر وجہ ڪامل ۽ هر دلعزيز شاعر، سنڌ ۾ اڃا ٻيو ڪو نہ پيدا ٿيو. اهڙو ڪو سنڌي خواندو مشڪل ليکندو، جنهن کي سندس ڪلام جي سڪ نہ هوندي ۽ اهڙو ڪو هنڌ خالي نہ هوندو جتي سندس شعر جو پڙاڏو ڪن نہ پوندو. سندس شاعرائيءَ "ڪستوريءَ جي خوشبو سڀ ولات واسي ڇڏي آهي." شاهہ ئي آهي جنهن ۾ هڪ وڏي شاعر جون ڪلي لياقتون موجود آهن. سندس خيالي قوت جو هڪ وڏو پرياڻ هيءُ آهي تہ جيئن جيئن سندس شعر تي اونهون غور ڪنداسين تيئن تيئن اسان ۾ نئين نئين حيرت اُٿين ٿيندي. ٻين شاعرن جي خيالي قوت پڻ چڱي آهي، پر شاهہ جي دز کي بہ نہ رسي سگهندا. شاهہ جو ڪلام، خواهہ خلوت ۾ پڙهيو وڃي، خواهہ محفل ۾، خواهہ ڪنهن مثال يا ٽيڪا طور ڪتب آڻبو تہ نيون نيون خوبيون اسان جي اچرج جو ڪارڻ ٿينديون ۽ سندس طبع جي فراوانيءَ جون شاهديون ڏينديون ۽ وري وري پڙهڻ سان سندس شعر ۾ ضرور اهڙي ڪا نئين نزاڪت نظر چڙهندي، جا اڳي

اڪ ڪان گُسي ويٺي هوندي، اهڙو ڪو ورلي لڀندو، جنهن کي شاهه جي مهراڻ مان معنيٰ جا موتي هٿ نه آيا هجن، يا جو سياڻپ ۽ ساڃاهه جي سبق پرائڻ کان محروم رهيو هجي.

"جي تو بيت ڀانئيا، سي آيتون آهين،
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي."

ڪنهن به شاعر جي بزرگي اوتري قدر قبول ڪئي ويندي، جيتري قدر منجهس جمال جي مشاهدي ماڻڻ جي قابليت آهي ۽ جيتري قدر ان مشاهدي جي ڪري سندس جيءَ ۾ جذبا ۽ اُمنگ اُٿن ٿا. جمال جا پڻ ڪيترائي قسم آهن، جهڙوڪ طبيعي، جسماني، اخلاقي ۽ روحاني، پر درحقيقت سڀني جو مول هڪ ئي آهي ۽ جنهن جنهن ويس ۾ پاڻ کي پڌرو ڪري ٿو تنهن تنهن ويس جي پسڻ سان نينهن کي نوان نوان نيش اڃن ٿا. دنيا ۾ ادنيٰ ۾ ادنيٰ انسان به حسن تي حيران آهي ۽ ڏانهس رغبت اڪثر رکي ٿو پر اها رغبت اڪثر منجهس پنهنجي ڪامنا پوري ڪرڻ جي اڃا اُتپن ڪري ٿي، پر نه اها اِڃا ڪيترو اُٿلڪي هجي. اهڙو ماڻهو صرف مشاهدي سان گهڻي تائين ريجهه رهاڻ ڪرڻ جي قابل نه آهي، سنت ٿي پنهنجي ڪامنا سڌ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، جو ئي سندس اصلي ۽ آخرين مقصد آهي. اهو ئي سبب آهي جو هو قدرتي توڙي صنعتي حسن جي نظاري مان سگهو ئي ڪڪ ٿيو پوي. پر شاعر جي حالت ۾ ڀهريون ئي ڀهريون اثر جو حُسن جي مشاهدي ڪري مٿس پيدا ٿئي ٿو، سو آهي سندس "وجود جو ورق" ڌوئي صاف ڪرڻ. سندس ساري هستي سونهن واري شيءِ جي مشاهدي سان پرجي ٿمتار ٿيو پوي، پوءِ اها شيءِ خواهه ڪو قدرتي نظارو هجي، جهڙوڪ چمن جو ڇهڇٽو، درياهه جي لس ليٽ، چنڊ جي چٽائي، تارن جي جهرمر، ڪڪرن جي ڪارونڀار وغيره، خواهه انساني حُسن جو جلوو هجي، جهڙوڪ سپرينءَ جي سونهن، پاڻ کي محو ڪيو ڇڏي ۽ پنهنجي شخصيت کي وساري خودخوشيءَ جي آرسي بڻيو پوي. اهڙي وقت ۽ اهڙي حالت ۾ پروڙيل حقيقت نس پس اها شيءِ نه آهي، پر خود "سونهن جو سُر جنهن مان اها شيءِ ڦٽي نڪتي، آهي. پروڙيندڙ ۽ پروڙيل شيءِ ٻيئي پنهنجو پاڻ وڃايو لئي ٿيو وڃن. يوسف نالي شاعر اها حالت هن ريت نروار ڪئي آهي.

"محبوب ڪي صورت مين گم هوڪي ويک نظارا، آپ سارا."

شاعر ڪي نہ فقط اهڙو نڪشام يا لاطمع مشاهدو نصيب ٿئي ٿو، پر ان جي اظهار ڪرڻ لا پڻ سندس دل ۾ هڪ زبردست جنبش جاري ٿئي ٿي ۽ سيمابي صورتن جي مشاهدي بعد سندس خيال اڳيان تري رهيا آهن تن کي هڪ محڪم ۽ سهڻي شڪل ڏيڻي ٻين انسانن جي دلين ۾ پڻ اهڙن جذبن اثارڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، جهڙا مشاهدي وقت سندس دل ۾ اُٿيا ٿيا آهن. هو هاڻ پاڻ کي گويا هڪ پيغمبر يا داعي ڪري سمجهي ٿو. حق ۽ حسن جو هوڪو ڏئي ٿو ۽ انسان ذات جي انتيءَ ۽ آسائش جو ڪارڻ بنجي ٿو ۽ ماڻهو پڻ اهڙي اعلىٰ انسان وٽان حياتيءَ جي سچي مقصد جو سبق پلئ‍ءِ پت پرائي سگهن ٿا. سندس پيغام هڪ قسم جو الهام آهي. مولانا رومي فرمائي ٿو.

"شاعري جزويست از پيغمبري"

شاعريءَ ۾ فقط حُسن جي مشاهدي ۽ حقيقت جي پرورڻ جي قابليت هئڻ گهرجي، پر ان سان گڏ هڪ ٻئي هنر جو هئڻ پڻ ضروري آهي، جنهن کي شاعري صنعت چئجي ٿو. شاعر ان صنعت جي وسيلي پنهنجي خيالن ۽ جذبن کي اهڙن عمدن ۽ اشرائتن لفظن ۾ اهڙي سليس پر رنگين عبارت ۾ اهڙن نون ويسن، ورنن ۾ ۽ اهڙي ڍنگ ۽ طرز سان بيان ڪري ٿو، جو پڙهندڙن ۽ ٻڌندڙن جون دليون بي اختيار ڇڪجيو وڃن ۽ اها نقش ڪيل تصوير سندس اکين اڳيان پيئي ڦري. ازنسواءِ وزن ۽ قافيي جو هئڻ پڻ ضروري آهي، جنهن جي ذريعي شاعر جو ڪلام وڌيڪ لطيف ۽ لذيز ٿئي ٿو، پر ڪلام اهڙو هئڻ گهرجي. جو ماڻهن جي دلين تي بجليءَ جهڙو اثر پيدا ڪري. انهيءَ لاءِ ڪن ٻين خاصيتن جو شاعر ۾ هئڻ پڻ واجب آهي، جن جي دوران شعر جو حسن هيڪاري نکريو نروار ٿيو پوي. اها ڪامل شعر جي آخرين منزل آهي. اهي خاصيتون آهن. فصاحت. بُلاغت. سلاست. جدت ۽ جوش.

فصيح ڪلام اهو آهي جنهن ۾ هر هڪ لفظ اهڙو ڪم آيل هجي جنهن جي اُچار ڪرڻ ۾ زبان کي ڪا بہ تڪليف يا ٺهڪ نہ ٿئي. اهو نمونو نہ فقط ڪڏهن ڪڏهن. مگر

هميشہ شاعر جي ڪلام ۾ اختيار ڪيل هجي، نہ تہ سندس ڪلام کي فصيح نہ چئبو. بلاغت اها آهي، جو ڪلام وقت ۽ حال جي مطابق هجي. انسان ۾ طرح طرح جا پور ۽ جذبا اٿن ٿا ڪڏهن غم ۽ غصو، ڪڏهن ڪل ۽ خوشي، ڪڏهن مستي ۽ مدهوشي، ڪڏهن عشق ۽ محبت، ڪڏهن بيتابي ۽ بيقراري وغيره وغيره. شاعر کي اهي سڀئي حالتون اهڙي صفائي، چٽائي ۽ درستيءَ سان مختصر، مگر مائيدار لفظن ۾ بيان ڪرڻ گهرجن جو پڙهندڙن ۽ ٻڌندڙن جي ڏيان کپي وڃي ۽ سندس سحرنگاريءَ تي موهت ٿي پون.

سلاست جي معنیٰ آهي تہ ڪلام ۾ اهڙا لفظ ڪم آيل هجن جيڪي روزمره ماڻهو استعمال ڪن ٿا. استعارا، تشبيهون ۽ ٻيون ڪلامي صفتون اهڙيون ساديون ۽ سوليون هجن جو ماڻهو هڪدم پروڙي سگهن ۽ هر هڪ ماڻهو پنهنجي پنهنجي فهم ۽ لياقت آهر ان مان لطف ۽ مزو حاصل ڪري سگهي. سڀ ڪان سهڻو شعر انهيءَ کي چئبو. جو جڏهن ڪو ماڻهو ان کي پڙهي يا ٻڌي تڏهن ازخود ائين چوي تہ "سچ آهي" ۽ ان جي سلاست ۽ سادگي ڏسي، دل ۾ اچيس ٿو تہ اهڙو ڪلام "آءُ پڻ چئي سگهان". مگر جڏهن چوڻ جي ڪوشش ڪري تہ وايون ٻتال ٿي وڃنس.

جدت جي هيءُ مراد آهي تہ شاعر کي گهرجي تہ مضمون اهڙا عليحده عليحده اختيار ڪري جن تي ٻين شاعرن پنهنجي طبع آزمائي نہ ڪئي هجي يا جيڪڏهن ڪئي هجين تہ انهن کي اهڙيءَ طرز ۽ نموني ۾ ادا ڪري، جو ائين معلوم نہ ٿئي تہ ڪنهن جو نقل يا تتبع ڪيو اٿس. اڙان سواءِ پنهنجو مطلب اهڙن نون طريقن سان بيان ڪري ۽ هڪڙي خيال کان ٻئي خيال ڏي وڃڻ ۾ اهڙي ڪاريگري ڪتب آڻي جو پڙهندڙن جو ڌيان ٽٽي نہ وڃي ۽ پڻ سندس لفظن ۽ جملن ۾ اهڙو جوش ۽ اثر هجي جو ڀانئجي تہ اهي لفظ ۽ جملا سندس اندر مان اُڌما ڏيئي نڪتا آهن.

شاه عبداللطيف ۾ مٿيون جاٺايل لياقتون هر طرح موجود هيون. رواجي شاعرن جي ڪلام تي غور ڪبو تہ ڏسبو تہ ٻــو ٿي ٻــو آهي، يا تہ مضمون ساڳيو ئي ساڳيو اٿن يا تہ طرز ساڳي ئي ساڳي يا تہ رڳو حسن جون هاڪون ۽ عشق جون صدائون آهن يا رڳو تصوف ۽

ويدانت جا مٿا مڙهيل آهن يا تہ فقط ويدانت جي واڪان آهي يا تہ روڳو ڀڳتي مارگ جي پلٽ آهي. اهو حاصل نہ فقط سنڌي شاعرن جو آهي پر اڪثر ڪري ڏکڻ ايشيا جي ٻين ٻاڳن جي شاعرن جو پڻ. پر شاهہ عبداللطيف جو شعر طرحين طرحين قسمن جو آهي ۽ نهايت رنگين ۽ گونا گون آهي. هو هر قسم جي شاعرن جو اُستاد هو. سنڌ ڇڏيو ڏکڻ ايشيا ۾ بہ سندس مٽ ڳولڻ مشڪل آهي. سندس نالو دنيا جي نامر ڪٿين شاعرن جي دفتر ۾ داخل ٿيڻ جي هر وجہ لائق آهي. شاهہ جي شاعرائي ذات اهڙي اعلىٰ درجي جي هئي جو شاعري جو ڪو بہ فن نہ آهي، جنهن ۾ سندس دماغ درياءَ جي لهرن وانگر چوليون نہ ماريون آهن. هر طرح جا مضمون سندس خيالي خزاني ۾ ميسر آهن ۽ هر قسم جون خوبيون سندس عبارت ۾ موجود. مختلف موقعن لاءِ سندس عبارت مختلف آهي. هر طرح کان سندس ذات باڪمال هئي. جيڪڏهن صرف شاعر ڪري ليکبس تہ شاعرن جو شاهہ هو. جيڪڏهن صوفين جي صف ۾ شمار ڪبس تہ فاني في الله هو ۽ جيڪڏهن عاشقن جي قطار ۾ ڳڻبس تہ عاشقن جو تاج هو. سندس ڪماليت جو دامن نهايت وسيع آهي.

1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

پريان	پارُ، نشان، علامت
اُتپن	جاڳڻ، پيدا ٿيڻ
خِلوت	اڪيلائي
اچرج	حيرت
ڪارن	وجهه، سبب
فراواني	گهڻائي
ورلي	ڳولهيو
جلوو	ڏيکائي، تجلي
لبيس	لباس، گفتگوءِ جو انداز
نس پس	هوبهو
صنعت	ڪاريگري، ڪارخانو
ورن	نموني، قسم
سحر	جادو
مائيدار	ڀرپور
سلاست	سادگي
فهم	ڄاڻ، عقل
فاني	فنا ٿيندڙ
فاني في الله	الله ۾ گم ٿيل
شاعري جزويست از پيغمبري	شاعري پيغمبريءَ جو جزو آهي
استفادو ڪرڻ	فائدو حاصل ڪرڻ، لاڀ حاصل ڪرڻ

مٽ	برابر، ثاني
واکاڻ	ساراهه، تعريف
بسوڻي بسر	خالي خالي
صداڻون	بلند آواز
جيءُ	اندر، روح
مول	مقصد
ويس	روپ، لباس

1.5 خود آزمائشي (1)

سوال نمبر (1)

شاھ جي شعر جون چند اھم خوبيون ٻڌايو.

سوال نمبر (2)

ھيٺين سوالن جا مختصر جواب ڏيو:

(1) فصاحت ڇا آھي؟

(2) شعري صنعت ڇا کي چئبو آھي؟

(3) جدت مان ڪھڙي مراد ورتي وئي آھي؟

(4) بلاغت ڪنھن کي ڪوٺيو ويو آھي؟

(5) سلاست جي معنىٰ ڇا آھي؟

سوال نمبر (3)

عالمي مفڪرن جي راين کي ڪسوٽي بنائي، شاھ جي شعر جو معيار مقرر ڪيو.

2. دنيا جو وڏي ۾ وڏو شاعر

2.1 ليڪڪ جو تعارف

هيءُ مضمون مرحوم علامه آءِ. آءِ قاضي جن جو لکيل آهي. اصل ۾ هيءُ مضمون، ليکڪ جي انگريزيءَ ۾ شاه جي رسالي جي لکيل شرح جو سنڌي ترجمو آهي، ليکڪ جو تعارف اڳ ۾ اچي ويو آهي.

2.2 مضمون جو خلاصو

هر قوم کي ٻيءَ قوم جي ڀيٽ ۾ پنهنجي ثقافت ۽ ٻوليءَ ۾ هر هنڌ ۽ هر وقت خوبيون ۽ گڻ نظر ايندا آهن. جن جي آڌار تي اها مٿن ناز ڪندي رهي ٿي. اها انهيءَ ادا ۾ ڪافي حد تائين درست به آهي، ڇاڪاڻ ته ٻولي ثقافت مان وسعت تڏهن جڏهن ادب تخليق ڪرڻ لائق ٿيندي آهي، تڏهن پنهنجي سوچ، فڪر، احساس ۽ جذبي جي اظهار لاءِ ان جا اديب ۽ شاعر ادب اُپائڻ لڳندا آهن. بامقصد ادب اپائيندڙ ۽ اعليٰ آدرشن واري شاعري تخليق ڪندڙن لاءِ پنهنجي قوم وٽ وڏي عزت ۽ احترام ملندو آهي.

ان قوم کي پنهنجن اهڙن شاعرن ۽ اديبن تي ناز ڪرڻ ته سونهين ٿو. پر انهن کي ٻيون ٻوليون ٻوليندڙن ۽ انهن ٻولين جي شاعري ۽ اديبن جي ڀيٽ ۾ مٿاهون ڪري پيش ڪرڻ تيستائين نٿو جڳائي، جيستائين ڪا ڪسوٽي ڪني انهيءَ تي ڪين پرکي ۽ سندن تخليق کي پروڙي سگهجي.

ڪي قومون پنهنجي شاعرن جي گهڻي ڪلام کي سندس وڏائي طور پيش ڪنديون آهن. پنهنجي طرفان ڪنهن کي وڏو مڃڻ ٻي ڳالهه آهي، پر وڏو اهو آهي جنهن ٻي ٻيا وڏ مڃين. هن مضمون ۾ دليلن سان ثابت ڪيو ويو آهي ته وڏو شاعر اهو آهي، جنهن جي شاعري ۾ پيش ڪيل مواد ڪو مقصد پيش ڪري. اصلاح ۽ سڌاري جو سڏ ڏئي، هر مصرع

ترنم واري ۽ سمورو ڪلام ڳائڻ جهڙو هجي. سندس شاعري اهڙي ته مڪمل ۽ پختي هجي جو ان ۾ لفظ جي تبديلي جي به گنجائش نه هجي.

اهڙيءَ طرح مضمون نگار هڪ ڪسوٽي پيش ڪئي آهي، جنهن تي هر ڪو پڙهندڙ ڪنهن شاعر جو معيار مقرر ڪري سگهي ٿو.

2.3 مضمون جو متن

اسان جو موجوده دور "بين الاقواميت" تي نازان آهي، حالانڪ انهيءَ نظريي جو بنياد ديني خواه قانوني طور اڄ کان تقريباً چوڏهن سئو سال اڳي رکيو ويو. پر انهيءَ هوندي به سين مسلمان اڄ به دل و جان سان پڪا قوم پرست آهيون. عجب ته اهو آهي جو خود قرآن جي دين کي "قومي نظريي" ۾ تبديل ڪيو ويو آهي. جنهن جو لازمي نتيجو اهو نڪتو آهي جو هر معاملي ۾ "ٻانهنجو" ۽ "تنهنجو" خيال ڪارفرما آهي ۽ انهي ڪري هر ڪوئي "پنهنجن" شاعرن تي فخر ڪري ٿو. اهڙي خيال ۾ ڪو به هرج ڪونهي. بشرطيڪ ڪو صاحب محض "پنهنجي" کي چمڪائڻ خاطر ٻئي جي گهٽتائي نه ڪري. درحقيقت، صحيح ذوق حسن مقصود آهي ۽ انهيءَ ڪري ٿي حسن کي انهي لاءِ نٿو ساراهيو وڃي جو هو حسن آهي. پر محض انهيءَ لاءِ ته اهو "منهنجو" آهي. لهذا شاه عبداللطيف رحه متعلق ڪنهن به راءِ قائم ڪرڻ لاءِ اسان ڪيس انهي ڪسوٽي تي پيٽڻ ٿا گهرون جا اسان جي پنهنجي دل چاهي ٿي. پر ان لاءِ اسان اهي تنقيدي معيار مدنظر رکنداسون، جي اجوڪي ادبي دنيا ۾ مسلم ۽ مروج آهن.

پهريون معيار: اٽڪل هڪ سئو سال اڳ ڪارلائيل (Carlyle) پاڻ نظم کي جڏي نثر اختيار ڪيو ۽ چيائين ڪڪڪڪ آهي ... انجيل ۽ قرآن به نثر ۾ آهن ته منهنجي لاءِ به اهو ڪافي آهي. نظم ۾ ڪيمن جي اسان جي خاطر ڪو هيئن به چيائين ته جيڪڏهن اوهان

جو نظم ، ڳائڻ جي لائق نہ آهي تہ ان کي شعر هرگز نٿو چئي سگهجي ۽ ان جو لکڻ ئي فضول آهي.

هاڻي اچو تہ دنيا جي وڏي ۾ وڏي شاعر کي انهيءَ ڪسوٽيءَ تي پرکيون. ڇو ءِ ڪٿي اهو شيڪسپيئر (Shakespeare) هجي يا ملٽن (Milton) ، گوئٽي (Goethe) هجي يا دانتي (Dante) ، ويندي واشيٽمين (Whitman) تائين. ڏسون تہ اهو انهيءَ معيار تي پورو اچي ٿو؟

پر انهي فيصلي کان اڳ اچو تہ انهي مطابق جيڪي ڪجهہ پائمرادو طيءِ ٿي چڪو آهي، انهيءَ تي غور ڪريون. سوال آهي تہ آيا سندس شعر جي هر هڪ مصرع خود سندس ملڪ ۾ هن کان اڳ ڳائجي چڪي آهي يا نہ؟ هن سلسلي ۾ هن سوال کي تہ آيا سندس ڪلام هن وقت بہ ڳائڻ جي لائق آهن يا نہ. پل ڪٿي درڪنار هجي. انهيءَ باري ۾ موجوده نئين روشني جو صاحب مبادا مرڪي چوي تہ "پر، سندس سمورو ڪلام ڪو Lyrical تہ آهي. پر اهڙن بين عنوانن تي مشتمل آهي جن جو ڳائڻ لازمي نہ آهي" هاڻو پر اهو دليل ڪارلائيل جي نظريي جي عين مطابق نہ آهي.

لطيف پنهنجن بيتن کي ڪڏهن بہ "ڪارنامو" (Works) ڪري نہ ڄاتو. ڇاڪاڻ تہ سندس واسطي انهيءَ جي چوڻ ۾ ڪنهن بہ خاص قسم جي "ڪوشش" جي ضرورت ئي ڪا نہ هئي. هن اهي بيت هڪ اهڙيءَ وجداني ڪيفيت ۾ چيا جنهن ۾ "ڪوشش" جي گنجائش ئي ڪانہ هئي. انهيءَ ڪري هن پنهنجي شعر ۾ "نياپو" ڪري سڏيو ۽ سندس شعر جي هر هڪ مصرع، بنا ڪنهن خاص تنقيد جي ڳائجي رهي آهي. جن ماڻهن سندس ڪلام کي سمجهيو آهي. خواه اهي ماڻهو جن ان کي ذري جيترو بہ ڪين سمجهيو آهي سڀني سندس بيتن کي الاپين پيا. بهرحال، سندس شعر ڳائجي پيو ۽ ماڻهن کي ان جي ڳائڻ کان ڪير بہ موڙي نہ سگهي. هيءَ حقيقت ڪارلائيل جي نظريي

مڪمل تائيد ڪري ٿي تہ بيشڪ شعر اهو آهي جنهن کي هر هڪ ماڻهو پڙهڻ جي بدران ڳائڻ چاهي ٿو.

جيئن اسان راڳ کي "آوازن جي تنظيم" سمجهون ٿا. تيئن هڪ عرب مصنف شعر کي "لفظن ۾ سمايل راڳ" ڪري ڄاڻايو آهي يعني تہ هو انهيءَ نظريي کي ترجيح ڏئي ٿو تہ هر مصرع ۾ ترنم جي خصوصيت جو هجڻ شعر جو هڪ لازمي جز آهي. بس! دنيا جي سڀني وڏن شاعرن جي ڪلام کي پرکڻ لاءِ اها پهرين ڪسوٽي آهي. ڪو بہ صاحب ان کي انهي ڪ... وٽي تي پيٽي پنهنجو نتيجو ڪڍي سگهي ٿو.

ممڪن آهي تہ ڪو صاحب مختلف شاعرن جي ڪلام جي ضخامت جي حجت اٿاري. پر انهيءَ ڏس ۾ بہ لطيف جي ڪلام جو ذخيرو دنيا جي اڪثر وڏن شاعرن جي ڪلام جي ذخيري جي ڀيٽ ۾ ڪافي ڪجهہ آهي. سندس رسالي ۾ ڪم و بيش 36 مختلف عنوان ۽ انهن مان هر هڪ جا ڪيئي مختلف داستان آهن. انهيءَ لحاظ سان بہ سواءِ شيڪسپيئر ۽ گوئٽي جي ٻين ڪن ٿورن شاعرن جي ڪلام جو ذخيرو سندس ڀيٽ ۾ اچي سگهندو.

ٻيو معيار: ٻيو معيار، جو موجوده دور جا وڏا نقاد شعر کي پرکڻ لاءِ تسليم ڪن ٿا سو هيءُ آهي تہ آيا شعر جي ڪلام جي ڪنهن بہ مصرع ۾ ڪو بہ اهڙو لفظ بدلائي سگهجي ٿو جا. جو انهيءَ تبديلي سان مصرع کي زياده موثر يا فصيح بنائي سگهي يا ان ۾ وڌيڪ ترنم پيدا ڪري سگهي؟

هڪ دفعي جڏهن بن جانسن (Ben Jonson) کان پڇيو ويو تہ هو پنهنجي نظم جي ڏهن ڪان بہ زياده دفعا تصحيح ڪري ٿو. حالانڪ شيڪسپيئر ڪڏهن بہ پنهنجي شعر جي دوبارہ اصلاح ڪا نہ ڪئي. تڏهن جواب ڏنائين تہ سندس خيال موجب بهتر ٿئي ها. جيڪڏهن شيڪسپيئر ويهہ دفعا پنهنجي شعر جي اصلاح ڪري ها. پر انهيءَ هوندي بہ زمانو شاهد آهي تہ سندس اهو نظم، جنهن جي ڏهہ دفعا تصحيح ڪئي وئي آهي. ان ۾ اجا

بہ اصلاح جي گنجائش باقي آهي. پر شيڪسپيئر جون في البديهہ چيل مصراعون اصلاح کان بالاتر آهن ۽ انهن مان گهڻن ۾ ڪنهن بہ هڪ لفظ جي ڦير گهير سڄي مصرع جي ترنم کي تباهہ ڪري ڇڏيندي. بهرحال اهڙي تبديلي سڌاري جي بدلي نقصانڪار ثابت ٿيندي.

حقيقت ۾ ڪنهن ورلي شاعر جو ڪلام هن معيار تي پورو بيهي سگهندو. پر لطيف جي ڪلام ۾ تہ فقط هڪ لفظ جي تبديلي بہ سڄي لئي جي ترنم کي بگاڙي ڇڏي ٿي، بلڪ ختم ڪري ڇڏي ٿي ۽ ناقابل برداشت بنائي ڇڏي ٿي. بس! امڪان نہ آهي جو ڪنهن بہ مصرع ۾ رڳو هڪ لفظ بہ هٽائي يا مٽائي سگهجي. سندس سڄو ڪلام انهيءَ نفيس توازن ۽ نزاڪت جو حامل آهي. نہ فقط هر هڪ مصرع پر هر هڪ لفظ ۽ ان جي بيهڪ کي هڪ خاص اهميت آهي ۽ ان جو بدلائڻ محال آهي. دنيا جو ڪو بہ شاعر سندس ڪلام جي سڄي ذخيري جي نقطہ نگاهہ کان هن پرک ۾ پورو بيهي نہ سگهندو. ٻين شاعرن کي تہ ڇڏيو پر خود شيڪسپيئر جي بہ ڪيترن ئي مصراعن کي ترميم بعد بهتر سمجهيو ويو آهي. موجوده يورپي نقادن ڪنهن بہ شاعر کي پرکڻ واسطي اهو بہ معيار مقرر ڪيو آهي.

ٽيون معيار: اهي مٿيان ٻہ معيار ڪنهن بہ شاعر جي دنيا جي شاعرن جي قطار ۾ درجي مقرر ڪرڻ واسطي ڪافي آهن . پر اجا بہ ٽيون هڪ آخرين نهايت اهم ۽ ناگزير معيار آهي، جو ازروءِ جامع تنقيد، قطعي طور ڪنهن بہ شاعر جي درجي قائم ڪرڻ لاءِ تجويز ڪيو ويو آهي. اهو معيار آهي زبان جو استعمال جنهن جي ذريعي شاعر پنهنجي خيالات جو اظهار ڪري ٿو.

چيو وڃي ٿو تہ ملٽن پنهنجي جملي ڪلام ۾ انگريزي زبان جا اٺ هزار لفظ ۽ شيڪسپيئر سورهن هزار لفظ استعمال ڪيا آهن. لفظن جي صحيح استعمال کي درڪنار ڪندي بہ خيالات جي وسعت کي تورڻ تکڻ جو هيءُ فقط هڪ طريقو آهي. درحقيقت زبان واري معياري پرک جو اهو (الفاظ جو ڳاڻيٽو) ڪو موزون ترين طريقو نہ آهي. سوال آهي تہ سورهين صديءَ واري انگريزي زبان اندر، خيالات جي اظهار جي وسعت جيڪا شيڪسپيئر

پيدا ڪئي. انهيءَ ڪان وڌيڪ وسعت پيدا ڪرڻ جو بہ ڪو امڪان هو ڇا؟ بين لفظن ۾ معيار آهي زبان ۾ وڌ کان وڌ خيالات جي اظهار لاءِ وسعت پيدا ڪرڻ. سواءِ شيڪسپيئر جي ٻئي ڪنهن شخص جي نہ وهم گمان ۾. نڪي امڪان ۾ ٿي هو تہ هو ايلزبيٿ جي دور واري انگريزي ٻولي ۾ اهي خيالات اظهار ڪري، جي شيڪسپيئر ڪيا. ڊانٽي ۽ گوئٽي جي حالت ۾ بہ اهو چوڻ صحيح ٿيندو پر سواءِ شيڪسپيئر جي ٻوليءَ جي وسعت پيدا ڪرڻ واري جنهن منزل کي هو پهتا، سا نسبتاً گهٽو گهٽ هئي. بمقابلہ انهي ارڙهين صدي واري سنڌي زبان جي جنهن کي لطيف نباهيو. وڌايو ۽ ويجهايو. ڪنهن جي وهم گمان ۾ ٿي نٿو اچي تہ لطيف واري زبان ڪا انهيءَ دور ۾ سنڌ اندر ڳالهائي ويندي هئي! سنڌي، جا وڌ ۾ وڌ تہ بہ هڪ صوبائي محاوري جي منزل تي هئي، سا شاهہ صاحب جي هٿن ۾ هڪ نهايت گرانمايہ ۽ وسيع ترين ٻولي بنجي پئي، ايتري جو اسين نہ سچائي ٿا سگهون ۽ نڪي سمجهي ٿا سگهون تہ زبان ڪا اها ساڳي سادي صوبائي ٻولي آهي. لهذا انهيءَ ناگزير معيار مطابق پڻ جو يورپ جي وڏن نقادن آخرين تصور ڪيو آهي، ڪاميابي جو سهرو لطيف جي سر تي ٿي آهي.

اهي ٽي معيار، جيڪي مٿي بيان ڪيا ويا آهن سي اسان جا نہ. پر دنيا جي نهايت ترقي يافتہ قومن جا تجويز ڪيل آهن ۽ انهن جي ذريعي اهو آساني سان معلوم ٿي سگهندو تہ سواءِ لطيف جي دنيا جو ڪو بہ شاعر انهن تي هر پهلوءَ کان پورو نٿو اچي سگهي.

هت اسان تصوف جي گهرائي، تخيل جي پرواز، شاعرانہ فهم نظر ۽ فطري نغمہ سرائيءَ وارن نڪتن جو بيان ئي نٿا ڪريون اهو هڪ جدا گانہ باب آهي. اسان هت انهي مسئلي کي بہ ڇڏي ڏيون ٿا تہ شاهہ جو شعر ڪيتريقدر انساني زندگي جي هر پهلوءَ کي روشن ڪري ٿو ۽ نڪي وري اسان انهيءَ پنهنجي عام مروج مسئلي کي ئي ڇيڙيون ٿا تہ شاهہ جو شعر ڪيتريقدر قرآن کان متاثر آهي ۽ ڪيتريقدر ان جو تفسير. نڪي وري اسان جو

مقصد آهي تہ ڪو شاهہ جي بيت روميءَ سان ڪريون جنهن جي "مثنوي" متعلق چيو ويو آهي تہ:

"هست قرآن در زبانِ پهلوي"

اهي جملي نُڪتا اسان جي محققن جي ... جي لائق ... تي ... جا ڪتاب لکجي سگهجن ٿا. انهن جي اپنا ... هي موقعو آهي ... سهل ... ڪري اسان انهن ٽن معيارن تي اڪتفا ڪريون ٿا، جي مٿي بيان ٿي چڪا ... تہ دنيا ڀان ڏسي بشرطيڪ ان ڪي اهي اکيون آهن جن تي تنگ "قومي" جذبات جو پردو چڙهيل ناهي!

2.4 ڏکين لفظن جي معنیٰ

نازان	فخر ڪرڻ
حرج	نقصان، ڇيهو
مفقود	غائب
مسلم	پڪو، پختو
درڪنار	پري
مبادا	متان
مشتمل	ٻڌل
وجداني	وجد ۾ آڻڻ واري ڪيفيت
ترجيح	مٿيرو، اهميت
ضخامت	گهاٽائي، ٿولهه، ڪشادگي
تصحيح	درستي، سڌارو
في البديهه	بغير ڪنهن ڪوشش جي چيل شعر
بالاتر	مٿاهون
نقاد	تنقيد ڪندڙ
گرنمايه	تمام قيمتي، املهه
ناگزير	اٽل
سهرو	موڙ، ڪلنگي
محقق	کوجنا ڪندڙ

ايثار	تفصيل
اڪتفا	ڪافي ڄاڻ
آيا	ڇا
بامرادو	پنهنجو پاڻ
مروج ڪامل	سڀني پارن مڪمل، پورو

2.5 خود آزمائي نمبر 2

سوال نمبر (1)

ڪنهن شاعر جي حيثيت ۽ معيار مڃرائڻ لاءِ عالمن جي مقرر ڪيل ڪسوٽي جا ڪجھ اهم نڪتا بيان ڪريو؟

سوال نمبر (2)

علامہ آءِ آءِ قاضي شاهه لطيف جي ڪلام ۾ هڪ لفظ جي تبديلي جي حوالي سان ڇا لکيو آهي؟

سوال نمبر (3)

هيٺ ڏنل جملن ڪي خالي جاين سان ڀريو:

(1) اڄو ۔ ۔ما جي وڏي ۾ وڏي شاعر کي .... تي پرکيون.

(2) جيئن اسان راڳ کي .... سمجهون ٿا، تيئن هڪ عرب مصنف شعر کي ....ڪري ڄاڻايو آهي.

(3) ڇيو وڃي ٿو تہ ملٽن پنهنجي ڪلام ۾ انگريزي زبان جا .... لفظ ۽ شيڪسپيئر .... لفظ استعمال ڪيا آهن.

(4) اهي ٿي معيار جيڪي مٿي بيان ڪيا ويا آهن سي اسان جا نہ پر دنيا جي نهايت .. ..ڪيل آهن.

3. خود آزمائشن جا جواب

خود آزمائي (1)

سوال نمبر (1)

1. جيئن جيئن شاهه جو شعر پڙهندو رهجي ٿو تيئن تيئن ان ۾ نوان نوان نڪتا ۽ نيون نيون خوبيون نظر اچن ٿيون.
2. شاهه جي شعر کي وري وري پڙهڻ سان نيون معنائون ملن ٿيون ۽ پڙهندڙ کي بيزاري نٿي ٿئي.
3. شاهه وٽ حسن جي پرک جو معيار انوکو آهي. هر شيءِ ۽ ان جي عمل مان اهڙيون لڪل لياقتون ۽ خوبيون ڳولهيو لهي، جن تائين هر هڪ جي نگاهه نٿي پهچي.
4. شاهه وٽ طبعي، جسماني، اخلاقي ۽ روحاني جمال جي مشاهدي جا اڻ ڳڻيا مان پريل آهن، جتان هر شعر ۽ هر موضوع لاءِ نوان نظارا نروار ٿين ٿا.
5. شاهه شعر جي صنعتگريءَ جو وڏو ڄاڻو آهي.
6. شاهه صاحب فصاحت، بلاغت، سلاست، جدت ۽ نواڻ وارين خوبين کان بہ باخبر آهي.

سوال نمبر (2)

1. اهڙو ڪلام جنهن جو هر لفظ اچارڻ ۾ آسان هجي.
2. اهڙي انداز جي شاعري، جنهن ۾ شاعر پنهنجن خيالن، جذبن ۽ مشاهدي کي اثرائتي ۽ عمدي نموني پيش ڪيو هجي.

3. شاعري ۾ اهڙا نوان خيال شامل هجن جن تي ٻين شاعرن اڳ ۾ شاعري نہ ڪئي هجي.
4. جيڪا شاعري وقت ۽ حالتن مطابق هجي.
5. اهڙين تشبيهن ۽ استعارن جو استعمال ڪجي جيڪي عام رواجي زندگي ۾ استعمال ٿيندڙ هجن ۽ انهن جي معنيٰ اڪثريت کي ايندڙ هجي.

سوال نمبر (5)

خود حل ڪرڻو آهي

خود آزمائي نمبر ٻہ جا جواب

سوال نمبر (1)

ڪنهن شاعر کي ممتاز مڃڻ لاءِ عالمن جيڪا ڪسوٽي قائم ڪئي آهي تنهن جا اهم نڪتا هي آهن:

1. شاعر جي سموري شاعري پڙهڻ جي بجاءِ ڳائڻ جي لائق هجي.
2. شاعري جي هر مصرع ۾ ترنم هجي.
3. شاعري ويهي رديف قافيا ملائي ڪيل نہ هجي پر اها وجداني ڪيفيت ۾ ڪيل هجي.
4. شاعري بامقصد هجي ۽ ان ۾ پيغام ڏنل هجي.
5. جنهن ٻولي جي شاعري هجي تنهن جي ڳالهائيندڙن جي اڪثريت ان شاعري جي مفهوم کان واقف هجي.

6. شاعر جو ڪلام شعر يا ڪنهن به مصرع ۾ ڪنهن به لفظ تبديل ڪرڻ سان شعر يا مصرع کي وڌيڪ مؤثر بنائڻ يا ان ۾ اڃا به ترنم پيدا ڪرڻ جي گنجائش نه هجي.

7. لفظن جي جڙاوت اهڙي هجي جو نه رڳو انهن ۾ ترنم هجي، پر اهي معنائن جي موتين سان ڀريل ۽ مؤثر مفهوم ڏيندڙ هجن ۽ اهي عام فهم به هجن.

8. خيالن ۾ نواڻ هجي.

9. شاعري اهڙي هجي جو ان کي ڪيترا ڀيرا به پڙهجي ته هر ڀيري ان مان معنيٰ جا اهڃا نوان نڪتا ملن جو پڙهندڙ ڪڪ ٿيڻ بدران چاهه سان پڙهي پسند ڪري.

10. شعري صنعتگري اهڙي هجي جو ان ۾ سمايل معنيٰ کان سڄو معاشرو يڪسان واقف هجي.

سوال نمبر (2)

شاهه لطيف جي ڪلام ۾ هڪ لفظ جي تبديلي سڄي لئي جي ترنم کي بگاڙي ڇڏي ٿي، بلڪ ختم ڪري ڇڏي ٿي ۽ ناقابل برداشت بنائي ڇڏي ٿي. بس امڪان نه آهي جو ڪنهن به مصرع ۾ رڳو هڪ لفظ به هٽائي يا مٽائي سگهجي. سندس سڄو ڪلام انهي نفيس توزان ۽ نزاڪت جو حاصل آهي.

سوال نمبر (3)

خالي جايون

(1) ڪسوٽي

(2) آوازن جي تنظيم — لفظن ۾ سمايل راڳ

(3) اٺ هزار — سورهن هزار

(4) ترقي يافته قومن

يونٽ نمبر 6

1. سنڌي ٻولي ۾ ناول نويسي

2. عام سنڌي شاعري

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

ڇهون يونٽ اوهان جي اڳيان مطالعي لاءِ موجود آهي. هن کي موضوع جي لحاظ کان ٻن ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي. پهرئين ڀاڱي کي "سنڌي ٻولي ۾ ناول نويسي" جي نالي سان لکيو ويو آهي. هن ۾ ناول جي وصف ۽ جوڙجڪ کان وٺي ويندي، سنڌي ناول جي اوسر وارن سڀني ڏاڪن جو جُز وار ذڪر ڪيو ويو آهي.

ٻئي ڀاڱي کي "عام سنڌي شاعري" جي سري سان مڪمل ڪيو ويو آهي. هنن ٻنهي مضمونن ۾ ڏنل مواد جي مطالعي ڪرڻ ڪانپوءِ اسان کي پڪ آهي ته اوهان هن لائق ٿيندؤ جو هيٺ ڏنل مقصد حاصل ڪري سگهو.

يونٽ جو مقصد

(1) ناول، قصي ۽ افساني ۾ فرق کي سمجهي سگهو.

(2) ناول جي جوڙجڪ ڪندڙن جزن کان خبردار ٿي سگهو.

(3) ناول جو معيار مقرر ڪري سگهو.

(4) سنڌي ناول جي تاريخ ۽ اوسر کان آگاهه ٿي سگهو.

(5) عام سنڌي شاعريءَ جي اهميت معلوم ڪري سگهو.

(6) عام سنڌي شاعري جي ٻولي ۽ تخليق ڪندڙن جي سڃاڻ کان واقف ٿي سگهو.

فهرست

	صفحو
1. سنڌي ٻوليءَ ۾ ناول نويسي	169
1.1 ليکڪ جو تعارف	169
1.2 مضمون جو خلاصو	169
1.3 مضمون جو متن	170
1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	183
1.5 خود آزمائي نمبر 1	185
2. عام سنڌي شاعري	186
2.1 ليکڪ جو تعارف	186
2.2 مضمون جو خلاصو	187
2.3 مضمون جو متن	187
2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	196
2.5 خود آزمائي نمبر 2	197
3. خود آزمائشين جا جواب	198

1. سنڌي ٻوليءَ ۾ ناول نويسي

1.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون محترم عبدالقيوم "صائب" جو لکيل آهي. "صائب" صاحب شاعريءَ سان گڏ تحقيقي ۽ تخليقي نثر به لکندو رهيو آهي. سنڌن علمي معيار هن مضمون مان پڌرڪي سگهجي ٿو.

1.2 مضمون جو خلاصو

يونٽ جي هن حصي کي اهڙي نموني لکيو ويو آهي جو ان جي پڙهڻ کان پوءِ جتي ناول جي معنيٰ ۽ وصف ظاهر ٿئي ٿي اتي ان جي تاريخ ۽ پس منظرن جو به پتو پوي ٿو. هن حصي ۾ ناول جي جوڙجڪ وارن جملي جزن جو احوال به اهڙي طرح ڏنو ويو آهي جو پڙهندڙن کي هر هڪ جزي جي اهميت به معلوم ٿي وڃي ٿي.

مضمون نگار، هن مختصر مضمون ۾ ناول ۽ قصي، ناول ۽ افسانوي جي صنفن ۾ فرق کي به اهڙي اثرائتي انداز سان بيان ڪيو آهي جو پڙهندڙ انهن سڀني صنفن جو فرق سمجهي سگهي.

مضمون جي آخري حصي کي جيتوڻيڪ "سنڌي ناول جي مختصر تاريخ" جي عنوان سان سڏيو ويو آهي، پر اهو حصو سنڌي ناول لاءِ ڪيل ڪوشش، ڪوششون ڪندڙن ۽ انهن ڪوششن جي وسيلي ٿيل واڌاري جو احوال ڏيئي، جتي ادب جي هن اهم صنف لاءِ ٿيندڙ جاکوڙ جي اُپٽار ڪئي وئي آهي، اتي ان جي مرحلي وار ترقيءَ کي به اجاگر ڪيو ويو آهي.

1.3 مضمون جو متن

ناول انگريزي ٻوليءَ جو لفظ آهي جنهن جي معنىٰ آهي نئين يا عجيب شيءِ. هڪ ادبي صنف جي حيثيت ۾، سنڌي ۾ ناول، انگريزي ادب جي ذريعي داخل ٿيو ۽ ان تي اهو نالو صرف انهيءَ ڪري پئجي ويو جو شروعات ۾ داستانن ۽ قصن جو رواج هو، جن ۾ رڳو خيالي ڳالهيون هونديون هيون. اهي خيالي ڳالهيون ان وقت جي رائج ڀرمن ۽ سنسن جي بنيادن تي ٻيٺل هيون، جن ۾ جنن ۽ ڀوتن، پرين ۽ ديون وغيره کي مکيه ڪردارن جو وڳو ڀهرائي پيش ڪيو ويندو هو، پر پوءِ ان جي جاءِ تي ناول ۾ روزمره جي زندگيءَ جي اصلي واقعن ۽ حقيقتن جي عڪاسي ٿيڻ لڳي.

ادب ۾ ناول انهيءَ نثري قصي کي چيو وڃي ٿو جنهن ۾ ڪنهن خاص نقط نگاه سان زندگي جو حقيقي ۽ سچو روپ پيش ڪيو ويو هجي. ناول ۽ قصي ۾ فرق هيءُ آهي، جو پراڻن قصن ۽ داستانن ۾ گهڻو ڪري، مافوق الفطرت شين کي اهميت ڏني ويندي آهي ۽ ناول انساني زندگيءَ جي چوڏاري ڦري ٿو. قصي يا داستان تي ڀرم ۽ سنسو ڇانيل ٿئي ٿو، پر ناول انساني زندگي جي روزمره جي واقعن جو مظهر هوندو آهي.

جيئن ته ناول زندگيءَ جي حقيقتن ۽ واقعن کي اکيان رکي اڳتي وڌيو آهي، تنهن ڪري ان جو ميدان به ايترو ئي ويڪرو ۽ وسيع آهي، جيتري ٻاڻ زندگي، جنهن ۾ ماڻهن جا قول ۽ فعل، خيال ۽ جذبا، ڪاميابيون ۽ ناڪاميون، تڪليفون ۽ پريشانيون، بيوقوفيون ۽ ڏاهپون، تفريحون ۽ دلچسپيون، مطلب ته حياتي جي عظمت ۽ ذلت جي پوري ڪهاڻي سمائجيو وڃي. اهڙي طرح ناول انسان جي انفرادي توڙي اجتماعي زندگي جي تصوير ڪڍيو ڪٿيو رکي. اڄڪلهه ادب برائي زندگيءَ جا دلداده ناول ۾ ڪجهه اهڙي قسم جي زندگيءَ خلقي رهيا آهن جيڪا نڪي اسان جي اڄڪلهه جي زندگي سان لاڳاپو رکي ٿي ۽ نڪي پراڻي زندگي سان. انهن ماڻهن جو زندگي مان

طلب آهي اها زندگي جيڪا نفسياتي يا سياسي نظرئي جي عينڪ لڳائي ڏٺي ويئي هجي.
هن جون واٽون اڻ ڳڻيون آهن، پر هيٺيون نمايان آهن.

1) ته جديد علم نفسيات جي اصول آهر انساني فطرت جو عڪس چٽجي، دماغي ڪيفيتن جو هوبهو نقشو ڪڍجي، ڪردار جي دماغ ۾ اُبتا سبتا جيڪي خيال ڪنهن به وقت يا ڪنهن به حالت ۾ آيا هجن، انهن سڀني کي هوبهو ظاهر ڪري ڇڏجي. جيمس جوائس انهي واٽ جي مکيه اڳواڻن مان آهي.

2) ٻي واٽ به جديد نفسيات تي مبني آهي، پر ان ۾ فوائڊ جو اثر وڌيڪ نمايان آهي جنهن ۾ گهڻو ڪري جنسياتي محرڪن سان واسطو هوندو آهي ۽ عريان نگاريءَ کي ئي فطرت نگاري، بلڪ زندگي جي صحيح مصوري سمجهيو وڃي ٿو.

3) ٽين واٽ هيءَ آهي ته زندگيءَ کي ڪارل مارڪس جي اشتراڪي انقلابي نظرئي سان ڏٺو وڃي. هن رستي وارا خواه مخواه سماجي، مذهبي ۽ اخلاقي قدرن جي خلاف آهن.

اهڙن نظرين جي اثر ۾ اچي، ناول نگار زندگي جي يڪ رخو ڪري پيش ٿا ڪن، جنهن ڪري طرفداري ۽ تعصب جي فضا پيدا ٿيو پوي. ان مان نه رڳو هر وقت ڪنهن نه ڪنهن تصادم پيدا ٿيڻ جو انديشو رهي ٿو بلڪ زندگي هڪڙي شڪنجي ۾ جڪڙجيو پوي.

ناول جا قسم ڳڻائيندي سهيل بخاري لکي ٿو. "موضوع جي لحاظ کان ناول جا گهڻائي قسم آهن، پر سهوليت خاطر ان جا ٻه وڏا قسم ليکي سگهجن ٿا . هڪڙو رومانوي ته ٻيو نفسياتي. رومانوي ناول ۾ واقعن تي گهڻو زور ڏنو ويو آهي ۽ ان مان وندر، سڌاري يا ڪل خوشي پيدا ڪرڻ جو ڪم نٿو ورتو وڃي ۽ نڪي ان ۾ حاضر مسئلن تي ڪو بحث ٿو ٿئي، بلڪ ان ۾ لاڙو عجائب نگاريءَ، مثاليت پسنديءَ، جنگ آزمائيءَ، بزم آرائيءَ، اخلاق سيکارڻ، محبت اختيار ڪرڻ ۽ سونهن پيدا ڪرڻ. مطلب ته انهيءَ هر ڪنهن پاسي رهي ٿو جتي تخيل جي اُڏام هڪ بلند ۽ آزاد ٿي سگهي. ان جون ٻيون ننڍيون ننڍيون شاخون آهن. پرچاري، علمي، اسراري يا جاسوسي، تاريخي، مهماتي، عشقيه، سياحتي ۽ سائنسي. پرچاري ناول ۾ مذهبي يا اخلاقي

سبق ڏنو وڃي ٿو. علمي ناول تعليمي مسئلا سمجهائي ٿو. اسراري ناول ۾ اسرار، جادو يا ڪنهن راز جي ظاهر ڪرڻ ڏي ڌيان ڇڪايو وڃي ٿو. تاريخي ناول ۾ ڪنهن تاريخي شخصيت، يا واقعي جو بيان هوندو آهي. مهماتي ناول ۾ جنگين ۽ معرڪن جو بيان هوندو آهي. عشقيه ناول ۾ حسن ۽ عشق جا داستان ھڏايا ويندا آهن. سياحتي ناول ۾ بري، بحري ۽ هوائي سفر ۽ نون نون ملڪن جا حالات درج ٿيل هوندا آهن ۽ سائنسي ناول ۾ موجوده دور جون ايجادون ۽ سائنسي امڪانن جو نقشو ڪڍيو ويندو آهي.

ناول جو ٻيو وڏو قسم آهي نفسياتي ناول، جنهن ۾ تخيل ۽ ڳوڙهي ويچار کي ايتري آزادي نٿي ملي ۽ ان ۾ حقيقت نگاري وڌيڪ هوندي آهي. ناول نگار جو ذهن ۽ تخليل پاڻي ۽ مٽيءَ جي دنيا جي جملي پابندين ۾ وڏي حد تائين جڪڙيل رهندو آهي.

هن وقت ناول بذات خود سنڌي ادب لاءِ نئين صنف آهي، پر ان جو جيڪو تاجي پيڙو ورهين کان وٺي موجود هو، تنهن کان سنڌي ادب گهڻو اڳي واقف هو.

اسان جي ٻوليءَ ۾ شروع شروع ۾ قصا، ڪهاڻيون ۽ داستان هئا جيڪي اسين گهر جي وڏڙن ۽ ٻڍڙن جي واتان ٻڌندا هئاسين. جن مان ڪي الف ليليٰ جو داستان، امير حمزي جو داستان، ممتازدمساز جو قصو. گل بڪاوليءَ جو قصو، شهزادو بهرام جو قصو وغيره ناﻟﻦ سان ڇاپي هيٺ آيل آهن ۽ ڪي ته وري اڄ ڏينهن تائين واتان وٺي ٻڌجن ٿا. جهڙوڪ ڏمڻ سوناري جي آکاڻي، صورت جي مورت وغيره. انهن قصن ڪهاڻين ۽ داستانن اڳتي هلي ناول جي نئين صورت ورتي پر ناول سموري جو سمورو ڪو قصي يا داستان جي ارتقائي صورت ڪانهي. البت ناول ۾ ڪي عنصر انهن قصن ۽ داستانن کان ورتا آهن، جهڙوڪ آکاڻي، منظر ڪشي، ڪردار نگاري، مثاليت پسندي ۽ ديگهه ان ڪري ناول ۽ داستان ۾ ڪي قدر هڪجهڙائي نظر اچي ٿي، پر ان کان اڳتي ناول پنهنجو رخ اختيار ڪري ويو. ناول اهو رخ اختيار ڪندي فني اصولن، مرڪزي خيال، تنظيم ۽ ترتيب، رٿا ۽ واقعن جي ٻيهڪ، ماحول ۽ ڪردار نگاري ۾ نئين واٽ وٺي هلڻ لڳو ۽ ائين ٿي ناول ۽ داستان جو فرق معلوم ٿئي ٿو. فني لحاظ کان ناول، زندگيءَ جون جيڪي منزلون ماري

تڪميل جي پايي تي پهچي ٿو، تن ۾ داستان وارين منزلن ۾ اُپ ۽ ڏرتيءَ جو فرق آهي جو داستان ۾ زندگي بابت جيڪو چٽڀو سو سونهندو. ڇاڪاڻ جو اهو صرف خيالي پلاءُ هوندو ۽ مافوق الفطرت ڪ. دارن لاءِ ٺهڪي ايندو. پر ناول ۾ روزمره جي زندگيءَ بابت ٻوٽو پوي ٿو ۽ اهڙيون ڳالهيون ڪرڻيون آهن جيڪي اسين سمجهون ته برابر اسان جهڙن انسانن ۾ ٿي سگهن ٿيون ۽ ٿين پيون. ناول جو مرڪزي خيال، زندگيءَ جي مختلف نظرين مان ورتل ٿئي ٿو ۽ داستان گهڻو ڪري، نفس جي سڌاري ۽ اخلاقي سکيا تائين محدود رهيو آهي. ناول جي تنظيم ۽ ترتيب جي ڪڙي ۾ ڪڙي مليل هوندي آهي جيڪا ان جي رٿا، واقعن جي تناسب ۽ بيهڪ کي ارتقائي صورت ڏيندي ويندي آهي پر داستان جي تنظيم ۽ ترتيب گهٽي قدر ڍري هوندي آهي ۽ ان ۾ صرف قصي جي دلچسپي ڏانهن ڌيان ڏنو ويندو آهي. باقي ڪڙي ڪڙي ۾ ملي سو ڪو لازمي نه آهي. ناول جو ماحول بنيادي طور تي انساني زندگيءَ جي ارد گرد ڦرندو آهي ۽ ان ۾ غير فطرتي واقعا ۽ ڳالهيون گهٽ، بلڪ نه جهڙيون هونديون آهن، پر داستان ته غير فطرتي ڳالهين سان ڀرپور ٿيندو آهي. مطلب ته داستان نگار جيڪي ۽ جهڙيءَ طرح گهرندو آهي، تهڙيءَ طرح ٿيندو آهي ۽ ورهين جون واٽون گهڙين ۾ طئي ٿي وينديون آهن. ناول ۾ انهي دنيا جي تصوير ڪڍبي آهي، جنهن ۾ اسان ۽ توهان رهون ڪريون ٿا. ان ۾ اتفاق اٽي ۾ لوڻ برابر به ڪو نه ٿين ۽ واقعا، سبب ۽ نتيجي جي منطقي ڊوڙ جي سڄي ۾ ٻڌل هوندا آهن. ان ريت ناول جي واقعن جو لاڳاپو امڪاني دنيا سان داستان جو ڳانڍاپو تخيلي دنيا سان ٿئي ٿو. ناول سبب سان بحث ڪري ٿو ته داستان اتفاقن سان.

جهڙيءَ طرح ناول ۽ داستانن ۾ فرق آهي تهڙيءَ طرح ناول ۽ افسانن ۾ به فرق آهي. اهو صحيح ڪونهي ته ناول ۽ افسانن ۾ رڳو عمر يا ڊيگهه جو فرق آهي يا ناول هڪ وڏي آڪاڻي آهي ۽ افسانو ننڍي آڪاڻي يا ناول ڪن افسانن جو مجموعو ٿئي ٿو يا افسانو ناول جو ننڍو ڀاڱو آهي. هن قسم جا رايا ڪنهن حد تائين صحيح ٿي سگهن ٿا پر سراسر صحيح نه. حقيقت ڪري ناول ۽ افسانن ۾ بنيادي ۽ فني فرق آهن. ناول ۾ انساني زندگيءَ جو مڪمل نقشو ڪڍبو آهي ۽ افساني

۾ زندگيءَ جي ڪنهن هڪڙي موقعي يا واقعي جي تصوير پيش ڪبي آهي. قصي جو داستان وارو لطف ناول مان حاصل ٿي سگهي ٿو، نڪي ڪي افساني مان. ناول ۾ مرڪزي پلاٽ سان گڏوگڏ ضمني پلاٽ به ٿيندا آهن جن مان مرڪزي پلاٽ جي تعمير ۽ تاثير جي وڏي حد تائين تڪميل ٿيندي آهي، پر افساني ۾ هڪڙو پلاٽ ٿيندو آهي. ناول ۾ ڪردار افساني جي مقابلي ۾ گهڻا هوندا آهن ۽ اهڙيءَ طرح ان ۾ ڪردار نگاري جو وجهه پڻ وڌيڪ ملندو آهي. ناول پنهنجي ڪردارن جي ذهني ارتقا جا پورا پورا نقش اجاگر ڪندو آهي پر افسانو ڪنهن ڪردار جو هڪڙو رخ يا وقتي خصوصيت ڏيکاري سگهي ٿو. ان ڏس ۾ به ناول کي جيڪو وسيع ميدان ۽ ماحول مليل آهي سو افساني کي نصيب ڪونهي. اهڙيءَ طرح ڏسبو ته ناول زندگي جي هر ڏس ۾ نقش ڪڍيو آڻيو اسان جي اڳيان بيهاري، پر افسانو ڪنهن هڪڙي ڪنڊ تائين محدود رهجيو وڃي. چاڪاڻ جو ان وٽ ايترو وقت ئي ڪونهي جو هو ويهي هر هڪ جزي ۽ جذبي جي نقش گري ڪري. اهو ئي سبب آهي جو افسانو صرف مرڪزي اهم ڳالهيون ڪري جند ڇڏايو وڃي ۽ باقي خانه پري خود پڙهندڙ تي ڇڏيو ڏئي ۽ ناول پنهنجي وسعت جي ڪري هر هڪ جزي ۽ جذبي جي مڪمل تصوير ڪڍيو رکي ۽ پڙهندڙ کي وڌيڪ سوچڻ جي تڪليف ئي ڪو نه ڏئي. هڪ نقاد لکي ٿو "اها آکاڻي جنهن مان دنيا ۾ افساني جي شروعات ٿي هئي سا هڪ طرف گهڻن ئي واقعن جي پيچيدگيءَ سان موجوده ناول جي شڪل ۾ جلوه گر ٿي ته ٻئي طرف پنهنجي وحدت ۽ اختصار سادگيءَ ۽ پرڪاري سان افساني جي قالب ۾ ظاهر ٿي. ان ريت ناول ۽ افسانو، ساڳئي بنياد هوندي به، پنهنجين ارتقائي منزلن، شڪلين ۽ فني خصوصيتن جي لحاظ کان هڪ ٻئي کا گهڻو مختلف ٿي ويا."

ناول جا عناصر آهن: قصو، پلاٽ، ڪردار نگاري، ماحول ۽ منظر نگاري. چاڪاڻ ته رڻ مان فنڪار جي فڪر جي سڌ پوي ٿي. آکاڻي گهڙڻ سولي آهي پر آکاڻي جي وسيلي پنهنجي ڳالهه چوراڻڻ ڏکي آهي. اها رڻائي آهي جنهن جي ذريعي فنڪار پنهنجن پڙهندڙن ۾ کوجنا جي لذت پيدا ڪري ٿو ۽ پنهنجن آکاڻي کي يقين آفرين بنائي ٿو. اها ڳالهه ته هيئن چو نه ٿيو ۽

جي اُبتڙ جو ٿيو تنهن تي ايمان آڻائڻ ۾ اها رٿا مدد ڪري ٿي. رٿا جي هيٺائي معنيٰ فڪر جي ڪمزوري يا ته پوءِ حقيقت جي خلاف ڪوڙ ڳالهائڻ جي ڪمزوري.

واقعن جي ترتيب ۾ هڪ قسم جو ڳانڍاپو ۽ سلسلو هئڻ گهرجي ورنه اها هڪ هٽرادو، اوپري ۽ زوريءَ مڙهيل رٿا ٿي پوندي ۽ پڙهندڙن کي ڪک ڪري وجهندي. "ناول ڇا آهي؟" ۾ لکيل آهي. "رٿا تيار ڪرڻ هڪڙي قسم جو تعميري فن آهي ۽ سٺي رٿا واري ناول جو هر هڪ حصو ان طرح ٺهندو آهي، جيئن ڪنهن عمارت جا ڏار ڏار ڀاڱا. سڌي رٿا جا عام طور تي پنج حصا هوندا آهن. پهرئين ۾ سڀني ڪردارن جي سڃاڻپ ٿي ويندي آهي. ٻئي حصي ۾ انهن ڪردارن جي معاملن ۾ مونجهارا پوڻ لڳندا آهن. ٽئين حصي ۾ مونجهارا ان حد تائين پهچندا آهن جو انهن جو سمجهڻ ڏکيو لڳندو آهي. چوٿين حصي ۾ سڀئي مونجهارا سمجهڻ لڳندا آهن ۽ پنجين حصي ۾ مڙئي معاملا اچيو اَنت ڪن. جذبات نگاري، گفتگو يا مڪالمو، ٻولي ۽ بيان، نقطه نظر ۽ ٽيڪنيڪ يا فنڪاري هڪڙي ناول جا مکيه جُزا آهن.

1. **قصو:-** قصو ناول جو ضروري عنصر آهي جنهن کانسواءِ ناول کي ناول چئي ڪو نه سگهبو. داستان لاءِ به قصو ضروري آهي پر ٻنهي ۾ فرق هيءُ آهي جو ناول جو قصو ٿي سگهڻ واري ڳالهه تي ٻڌل هوندو آهي، جڏهن ته داستان جي قصي ۾ اڻ ٿيڻي ڳالهه کي اهميت ڏبي آهي.

2. **پلاٽ :-** ناول جي قصي کي ئي پلاٽ چئبو آهي پر قصو اصل ۾ واقعن جي مجموعي کي سڏبو آهي، جڏهن ته پلاٽ انهن واقعن جي فني ترتيب ۽ رٿا کي چئبو آهي.

3. **ڪردار نگاري :-** هيءُ ناول جو تمام اهم عنصر آهي. هن جز جي روءِ کان ڪردار اهڙا هجن جو پڙهندڙ کي پنهنجائپ محسوس ٿئي. ٻيو ته ڪردار اهڙا هجن جن کي مثال ڪري مڃيو وڃي ۽ ڪرادرن کي ماحول جي مناسبت سان پيش ڪيو وڃي.

4. **ماحول ۽ منظر نگاري :-** ناول ۾ ماحول جو مطلب آهي "زمانو ۽ طرز زندگي" يعني ناول ۾ ڏنل قصي جو لاڳاپو ڪهڙي دور ۽ زماني سان آهي، جڏهن ته منظر نگاري مان مراد اها آهي ته جنهن به نظاري، جهنگ جهر، باغ بستان، ميلي ملاڪڙي، محفل ۽ موسم وغيره جو نقشو اهڙو چٽجي،

جو اهو نظارو هوبهو اڳي اڳيان تہ بيهي، پر انهيءَ منظر جو لاڳو واقعن ۽ ڪردارن سان هجڻ ضروري آهي.

5. **جذبات نگاري** :۔ انساني زندگيءَ سان هر قسم جا چڱا توڙي مٺا جذبا وابستہ آهن. ڪامياب ناول نگار صرف اهو آهي، جيڪو اهڙن جذبن جي اهڙي تہ سچي ۽ صحيح تصوير پڙهندڙ کي پيش ڪري جو هُو پاڻمرادو اصل حقيقت تائين پهچي وڃي.

6. **گفتگو يا مڪالمو** :۔ ناول، مڪالمو ڊرامي کان وٺي پنهنجي اندر سمائي، پنهنجو ڪري چڪو آهي. مڪالمي جي ذريعي ڪردار جي خاصيت، احساسن، ارادن، جذبن، اختلافن ۽ انفراديت جي پلي پٽ سڌ پوڻ ضروري آهي. تنهن ڪري مڪالما اهڙا صاف ۽ موزون هجن جو انهيءَ ڪردار کي صاف ۽ چٽو ڪري بيهارين ۽ ناول جي رٿا ۽ ان جي اوسر جو بہ پتو پئجي وڃي.

7. **ٻولي ۽ بيان** :۔ ناول نگار کي ٻوليٰ جي ڄاڻ هئڻ ضروري آهي اٿين نہ ٿئي جو اٿلهڪندڙ ورجيسون ۽ پهاڪا ڪتب آڻي ٻولي جي چيلهہ ئي ڀڃي ڪري وجهجي. حقيقت ۾ ٻولي اهڙي ڪتب آڻجي جيڪا ڪردارن جي منهن تي پوي. اها سليس ۽ سہڪ، عام فهم، پر محاوريدار، رس ڀري ۽ ويا ڪرڻ جي اصولن تي بيٺل هئڻ گهرجي. بيان وري اهڙي دلنشين پيرائي ۾ هئڻ گهرجي جو ناول هٿ ۾ کڻجي تہ وري ڇڏڻ تي روح ئي نہ چوي، تان جو پڙهي وڃي پورو ڪجيس. اهڙي ٻولي ۽ بيان نہ رڳو ادبي سونهن پيدا ڪن ٿا، بلڪ دل ۽ دماغ کي طراوت بخشيو جذبي کي اُڀاريو ڇڏين جنهن ڪري ماڻهو ۾ ڪجهہ ڪري ڏيکارڻ جو چاهہ پيدا ٿيو پوي جا ڳالهہ ڪنهن قوم کي سجاڳ ڪرڻ لاءِ وڏي وٿ آهي.

8. **نقطہ نظر** :۔ هر هڪ ليکڪ زندگي ۽ سماج کي پنهنجي پنهنجي خيال ۾ سمجهہ آهر ڏسندو آهي. هن جو فڪر ۽ فن، تجربو ۽ مشاهدو جيترو وسيع، همہ گير ۽ اونهون هوندو، اوترو ئي سندس لکڻين ۾ رس، ميناج ۽ اثر وڌيڪ ٿيندو. ناول نگار بہ ليکڪ آهي. هو بہ پنهنجي نقطہ نگاهہ موجب ناول جا ڪردار تخليق ڪندو ويندو آهي ۽ جيڪي ڪجهہ چوڻو هوندو اٿس سو سڀ ڪجهہ انهن ڪردارن کان چوارائيندو ۽ ڪرائيندو ويندو آهي. ان ريت ناول نگار ناول ۾ پاڻ کي

سمائي چڙهيندو آهي. البت ڪي ناول نگار اُئين ڪندي پاڻ ظاهر ڪري وجهندا آهن ته ڪي اهو ڪم اهڙي فنڪاريءَ سان ڪندا آهن جو پڙهندڙ کي پتو ئي ڪو نه پوندو آهي ته هو ڪهڙي وهڪ ۾ وهي رهيو آهي ۽ اها ئي ناول نگار جي صحيح ڪاميابي چئجي. جيڪي ناول نگار زندگيءَ جو اونهون اڀياس ڪندا آهن، سي ڪنهن نه ڪنهن نتيجي تي ضرور پهچندا آهن. اهڙا نتيجا پڙهندڙن کي به متاثر ڪندا آهن، اهو ئي سبب آهي جو اعلى اخلاقي قدر وارا ناول سماج کي سڌارڻ ۾ وڏو ڪم ڪيو وڃن ۽ ڪريل ڪرتوتن جي نمائندگي ڪندڙ وري سماج جي ستياناس ڪرڻ ۾ وسان ڪو نه گهٽائين. ناول نگار جي نقطه نظر کي پرکڻ لاءِ اسان کي اهو ڏسڻو پوندو آهي ته هو جنهن ڳالهه جي طرفداري ڪري ٿو تنهن کي ڪهڙي فنڪاري سان ناول ۾ سمايو اٿس.

9. **فنڪاري** :- ناول نگاري به هڪڙو فن آهي جنهن کي پنهنجا اصول آهن. ناول نگار انهن اصولن کي ڪٿي اڳتي وڌندو آهي ۽ ناول کي تڪميل تي پهچائيندو آهي. هو ناول لکندي، جي وجي اصولي پيچيدگين ۾ ڦاٿو ۽ نهائي ويو ته اهڙو ناول فن جي لحاظ سان ڪيڏو به ڪٿي اوچو ٿو وجي پر ان ۾ تصنع وڌي ويندو، تنهن ڪري ناول نگار کي گهرجي ته ٽيڪنيڪ کي قدري ڍرو رکي ته جيئن (آورد) جي بدران (آمد) جو سلسلو پيدا ٿيڻ ۾ سهوليت ٿئي. عام پڙهندڙ اصول ۽ فنڪاري کي گهٽ ڏسندو آهي. هن کي ته قصي سان ڪم هوندو آهي، تنهن ڪري اصول اهڙي طرح ڪم آڻجن جو اڳلي تي بار نه ٿي پون. هونئن به فن ۽ اصول کي اهي سمجهندا، جيڪي اهي ڳالهيون سمجهڻ ۽ پرکڻ جي صلاحيت رکندا هوندا. ظاهر آهي ته اهي ماڻهو ٿورا هوندا ۽ ناول رڳو ٿورن ماڻهن لاءِ ڪو نه لکيو ويندو آهي، پر ان ۾ زندگي جي رنگا رنگيءَ جو چٽ چٽيو ويندو آهي، جنهن ۾ ڍنگ به هوندو آهي ته بي ڍنگي به، ترتيب به هوندي آهي ته بي ترتيبي به تنهن ڪري ناول جي رٿا توڙي بين اصولن ۾ فني ڳالهين ۾ قدرتي ڍرائي هئڻ گهرجي.

سنڌي ناول جي مختصر تاريخ

سن 1843ع ۾ انگريزن سنڌ ورتي ۽ انگريزي تعليم ۽ ادب کي ملڪ ۾ ڦهلائڻ شروع ڪيو. 1885ع ۾ پادري ٻمبرج سنڌ ۾ Literary Society نالي سان ڪراچي ۾ هڪڙي ادبي جماعت قائم ڪئي جنهن جون هفتيوار گڏجاڻيون "ڊينسو هال" ۾ ٿيڻ لڳيون. انهن گڏجاڻين ۾ سنڌ جي اوائلي اديبن پڻ حصو ورتو ۽ انگريزي ادب سان ڪافي واقفيت حاصل ڪئي ۽ انهن ئي ادبين سنڌي ناول نگاري جو بنياد وڌو.

سنڌي ٻوليءَ ۾ جو پهريون ناول آيو، سو هو "راسيلاس" جيڪو جڳ مشهور انگريز اديب، ڊاڪٽر جانسن جي ساڳئي نالي واري ناول جو ترجمو هو. ساڌو نولراءِ ۽ منشي اڌارام ٿانور داس گڏجي هيءُ ترجمو (1870ع) ۾ اهڙي سليس، سپڪ ۽ عام فهم سنڌي ٻولي ۾ ڪيو جو ان مان اصلوڪي ناول جو ڀلاءُ پيو اچي ۽ اڄ تائين سنڌي ادب ۾ پنهنجي جاءِ والاريو ويٺو آهي. هن ناول جو موضوع آهي، تلاش ۽ کوجنا. هن ۾ حبش جي شهزادي "راسيلاس" ۽ سندس ڀيڻ "نيڪايا"، "عملاڪ" نالي هڪڙي سائنسدان جي سنگ ۾ اچي، شهزادن واري ڀڪرخي زندگي مان ڪڪ ٿي، مائٽن کي اطلاع ڏيڻ کان سواءِ لڪ چوري نڪري، دنيا جو سفر ڪري، وڏو تجربو حاصل ٿا ڪن. هن ناول ۾ سائنس جي ايجاد جي وسيلي هوا ۾ اڏامڻ جي اڳڪٿي پڻ ڪئي ويئي هئي. ان بعد مرزا قليچ بيگ "دلا رام" (1888ع) نالي ناول لکيو، جيڪو سنڌي ٻوليءَ جو پهريون اصلوڪو ناول ليکيو وڃي ٿو پر فني لحاظ سان خام ۽ ڪچو آهي. هيءُ ناول، داستان کان ڏاڍو متاثر ٿيل آهي جو ان ۾ مافوق الفطرت ڳالهين ۽ واقعن سان گڏ غيبي مدد ۽ اتفاق جو وڏو سهارو ورتو ويو آهي. حالانڪ مرزا صاحب جي چوڻ موجب ان ۾ رواجي اتفاقن جو ذڪر اچي ٿو ۽ نيڪي بدي ڪرڻ مان جيڪي نتيجا نڪرن ٿا، سي چڱيءَ طرح منجهس ڏيکاريل آهن. مرزا صاحب هڪڙو ٻيو اصلوڪو ناول "زينت" (1890ع) ۾ لکيو، جنهن بابت اها غلط فهمي عام آهي ته اهو "صحت النساء" نالي ڪتاب جو ترجمو آهي پر تازو مرزا صاحب جي سوانح حيات

"سائو پن ۽ ڪارو پنو" سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي، جنهن اها غلط فهمي دور ڪري ڇڏي آهي. ازانسواءِ "صحت النساء" جو اڳتي هلي ڀاڻ مرزا صاحب سنڌي ۾ ترجمو ڪيو آهي جيڪو ناول نہ، بلڪ ٻارن جي پرورش بابت صحت جي اصولن تي مبني آهي. هن ناول ۾ مسلم سماج ۽ ان ۾ هلندڙ ريتن رسمن جو عمدو نقشو چٽيل آهي. فني لحاظ سان بہ هي هڪ عمدو ناول آهي. ساڌو هيرانند جي مخزن "سرسوتي" ۾ سر والٽر اسڪاٽ جي تاريخي ناول Talisman جو ترجمو "طلسم" (1891ع) نالي سان قسطوار ڇپجڻ لڳو. هن ناول جو ترجمو شروع ۾ ٻولچند ڪوڏو مل ڪيو، پر پوءِ ان جي گذاري وڃڻ ڪري باقي حصو ڪاڪي ڀيرو مل ترجمو ڪري ناول کي مڪمل ڪيو، ڇاڪاڻ تہ سرسوتي ۾ مترجم جو نالو ڪو نہ هو، تنهن ڪري اها غلط فهمي پڻ عام آهي تہ هن ناول جي شروعاتي، حصي جو ترجمو ساڌو هيرانند ڪيو هو، ورنہ اها حقيقت نہ آهي. ان بعد "عجيب ڀيٽ" (1892ع) نالي اصلوڪو ناول ملي ٿو، جيڪو ديوان پريتمداس حڪمت راءِ لکيو هو. هن ناول ۾ حيدرآباد جي هندن ـ عاملن ۽ ڀائيبندن جي سماج جو نقشو چٽيل آهي. هي ناول هوندي تہ فني لحاظ کان بہ عمدو آهي پر ان جي وچ ۾ هڪڙي اهڙي اڪائي آيل آهي، جنهن جو ناول سان ڪو بہ واسطو ڪونهي ۽ اوپري اوپري پئي لڳي ۽ ناول ۾ پڻ وڏ پيدا ٿي پئي آهي. ڪراچيءَ مان وري "سناتن ڌرم پرچارڪ پتر" نالي هڪ ماهوار رسالو، سناتن ڌرم سڀا وارن 1901ع ۾ ڪڍيو هو جنهن ۾ پڻ ناول قسطن ۾ ڇپجڻ لڳا. هن جو پهريون ناول هو "هندو ڪٽنب" (1902ع)، جيڪو هنديءَ ۾ لکيل ناول "هندو گرهست" تان، جيٺانند رتنسي ترجمو ڪيو هو ان ۾ طوائف جي زندگيءَ تي روشني وڌل آهي. هيءُ ناول گهڻو پسند پيو ۽ وري وري پئي ڇاپيو ويو. انهيءَ ساڳئي رسالي ۾ ٻيا هيٺيان ناول شايع ٿيا.

"هندو سنسار"، "نول لڪشمي"، "چڙواڳ رما ۽ پروس سندري"، "نقائون يا چندالن جي چوڪڙ ڪري"، "نقلي مندم"، "لتا للتا"، "راج لڪشمي"، "سهاڳڻ"، "پتورت ناري"، "ليلان" ۽ "گنگا جو ڪٽنب" وغيره. ترجمن جو هيءُ سلسلو لڳ ڀڳ 1915ع تائين هلندو رهيو. هن رسالي جي هلائڻ وارن جو مطلب هو سماج جو سڌارو، سو هنن جيڪي ناول ڇاپيا تن ۾

سماجي ۽ گهرو اوڻاين کي چٽو ڪري ڏيکاري. انهن کي سڌارڻ لاءِ واٽ ڏسيل آهي. جا ڳالهہ ان وقت گهٽڻ وڌڻ ۽ ابن ڏاڏن جي رسمن تي پختيءَ طرح هلندڙن کي ڏاڍي ڏکي لڳي هئي پر پوءِ ڪم ڪرڻ وارا ڪم ڪندا ويا ۽ سماج ۾ مناسب سڌارو ايندو ويو. لعلچند امر ڏني مل وري سرسوتي رسالي ۾ "چوٽ جو چنڊ يا پرم جي پلاٽي" (1905ع) لکيو جنهن جو ذڪر اڳ اچي چڪو آهي. مکي سيرومل ساگرائيءَ 1910ع کان سلسليوار ناول شروع ڪيا، جن مان پهريائين 28 . ڀاڱن ۾ "چندر ڪانتاستني" شايع ڪيائين، جيڪو ديوڪي نندن کتريءَ جي هنديءَ ۾ لکيل ناول تان ورتل هو. هن ۾ طلسم ۽ عياري جو اهڙو دلچسپ جار وڇايل هو جو ماڻهن ۾ وڏو چُوبول پيدا ٿي پيو، جنهن ڪري ناول هٿو هٿ وڪامي ويو هو. هن اڳتي هلي وري "پوتنات جي جيوني" جا 24 ڀاڱا شايع ڪيا، جيڪو بہ ڏاڍو وڪاڻو. هن ناول ۾ جيتوڻيڪ مافوق الفطرت واقعن جي ڀرمار آهي پر ڪردار نگاري اهڙي ڪيل آهي جو انهن جا ڪردار تيجسنگ، پوتنات جي ڪملني ۽ مايا راڻي جهڙڪ مثالي ڪردار بڻجي پيا. هنن ناولن جي ڪري هندي ٻوليءَ جي لفظن جو وڏو ذخيرو سنڌي ٻولي ۾ داخل ٿي ويو. آهستي آهستي نت نوان نوان ناول لکيا ويا، جن ۾ قليچ بيگ جا "گلن جي نوڪري" (1911ع) ۽ "ٽي گهر" (1913ع)، هريسنگ جو "راجڪماري پنا ۽ فيروز شاهہ" (1912ع) دوارڪا داس جا "راڻي جي ٻانهہ" ۽ "وردنا جو انگ" ۽ گربخشاڻي جو "نورجهان" (1915ع) وغيره اچي وڃن ٿا. هنن سڀني ناولن ۾ "نورجهان" ڪر کنيو بيٺو آهي، توڙي جو غلط تاريخي روايتن تي ٻڌل آهي. سنڌي ۾ هيءُ پهريون تاريخي ناول آهي. انهيءَ ساڳئي دور ۾ جاسوسي ناولن جو سلسلو شروع ٿئي ٿو، جنهن جو بنياد جيٺانند ٿڌيمل، رينالڊ جي ناولن "جوزف ولمٽ" ۽ "ميري پراڻيس" جي ترجمن سان وڌو. هيءُ ناول منشي خوسيرام هيرانند پنهنجي ماهوار رسالي "ناول" ۾ ڇاپيا هئا. ڪاڪي ڀيرومل جي اصلوڪا ناول هندو سماج جي ريتن ۽ ڪريتن کي اڳيان رکي لکيا، سي هئا آنند سندريڪا" 1910ع ڌاري ۽ "موهني ٻائي" (1917ع) ۽ مسلم سماج تي ٻيهاريل جاسوسي ناول "وريل ۽ نعمت" جو، پوءِ

ايم. آر. ماٿيداساڻي "جاسوس" (1946ع) جي ناليِ سان ٻيهر ڇپايو هو. حڪيم عبدالخالق خليق موراڻيءَ وري هندو سماج تي ٻيهاريل ٽي ناول "سندري"، "ستيءَ جي سيتا" ۽ چتر پٽي" 23-1922ع ڌاري سنڌ جي تاريخ جي پس منظر ۾ لکيا، جن مان "سندري" گوءِ کٽي ويو ۽ ٻولي توڙي فن جي لحاظ کان گربخشاڻي جي "نورجهان" سان برميچيو بيٺو آهي. اهڙيءَ طرح 1930ع تائين دکي انسان، زٽنوني، طوفان، سون ورنيون دليون، ايسٽ لن، هٿلير ٽن جا ناول ڏاڪڙا وينسبري اَکهه جو قصو، گولن جا گوندر، دلبر دل نينگر، تارن جو اپياس ۽ بلو کوکر. ٿامس هارڊي جي ناول The Mayor of Casterbridge جو ترجمو سنڌ جي ڳوٺاڻي زندگيءَ ۾ ٺهڪايو ويو آهي. تارن جو اپياس Tow on a Tower جي ترجمي کي وري سنڌ جي هندن جي شهري جيوت جو رنگ ڏنو ويو آهي. اڳتي هلي ملڪ جون سياسي حالتون گهڻو بدلبيون ويون ۽ مختلف سياسي تحريڪن جو وڏو اثر پوڻ لڳو، جنهن ڪري انهن تحريڪن جي نظرين ۽ ويچارن آهر ناول به پنهنجو سفر شروع ڪيو. هن ڏس ۾ ديوان ڪوڙي مل بنگالي ناول نويسن جي ناولن جا ترجما "چندر مکي" ۽ "روهني" نالن سان ڪيا. 1947ع تائين ڪافي سياسي چوٻول هليو. ديوت ڪندارام وري "آنند مٺ" جو ترجمو ڪيو هي ٽيئي ناول بنڪم چندر چٽر جي جهڙي ناول نويس جي قلمڪاري جو نتيجو آهن. انهي ساڳئي دور ۾ مرزا علي نواز جا "انتقام" (1928ع) ۽ "ملڪ سرفراز" 1931ع ۽ محمد صديق ميمڻ جا "حياتي جو پهريون دور" (1931ع) ۽ "حياتي جو ٻيو دور" (1932ع)، غلام احمد نظامي جو "حور دمشق" (1929ع)، محمد عثمان ڏيپلائي جا تاريخي ناول "ڏاهري رنگ محل"، "گلستان حسن"، "نور توحيد"، "مصطفىٰ ڪمال"، "سوڊان جي سونهن"، "سنگدل شهزادي"، "عيد جو چنڊ" وغيره ڇاپي هيٺ آيا ۽ 1925ع کان وٺي سنڌي ادب تي به ترقي پسند تحريڪ جو اثر پوڻ لڳو، جنهن ماتحت پڻ ڪيترائي ناول جهڙوڪ "انقلابي شاهراه"، "آنچل" ۽ "ساٿي" وغيره شايع ٿيا. هتي مامتو راءِ "شاعر" ۽ پنهاڻيءَ جي "وڏوا"، "مالهڻ" ۽ "غريبن جو ورثو" جو ذڪر مناسب آهي، جيڪي ناول فني توڙي ٻئي هر ڪنهن لحاظ کان ناول نگاريءَ جي

دنيا ۾ پنهنجو نالو وجايو بيٺا آهن. ان ڏس ۾ رام پنجواڻيءَ جي "قيدي"، ديو سپاڻي جي "انقلاب" ۽ گلي سدا رنگاڻي جي "اتحاد" کي وساري نٿو سگهجي.

ورهاڱي کان پوءِ ناول جيڪا ترقي ڀارت ۾ ڪئي آهي سان سنڌ ۾ ڪا نه ٿي آهي پر حالتون سازگار نه هئڻ ڪري ڀارت ۾ ڇاپيل ناولن جي گهٽ دستيابي سبب انهن جو وڌيڪ وستار نٿو ڪري سگهجي، البت انهيءَ تي نالي ماتر روشني وجهجي ٿي. گوبند مالهي "آنسو"، "زندگيءَ جي راهه تي"، "جيون ساٿي"، "عشق ناهي راند"، "شرم هوٽي"، "چنچل نگاهون" ۽ "پکيئڙا ولر کان وڇڙيا" ناول لکيا آهن. جن مان "زندگي جي راهه تي" وڌيڪ ڪامياب آهي. سندري اُتمچندانيءَ "ڪرنڊڙ ديواريون" ۽ "پريت پراڻي ۽ ريت نرالي" لکيا آهن. جيڪي ٻئي پنهنجي جاءِ تي ڪامياب ناول آهن. رام پنجواڻيءَ "آهي نه آهي"، "زندگي ۽ موت" ۽ "شل ڏيئر نه جمن" ناول لکيا آهن. جن مان پوئين ناول ۾ سماج جي ڏيتي ليتي جي ڪري جيڪي ڪُڪرم ٿيندا رهيا آهن تن تي روشني وجهندي ڪڙي نڪته چيني ڪيل آهي. موهن ڪلپنا، "زندگي" ۽ "آواره"، داس طالب "چيخ"، شوي رامناڻي "گمان"، موتي پرڪاش "انڌيرو اُجالو"، آنند "مجو"، لڇمڻ ساٿي "اُڏري وڃ ڪونج" ۽ "ساهيڙي"، ڪلاپرڪاش "هڪ دل هزار ارمان" ناول لکي سنڌي ادب کي گهڻو ڪجهه ڏنو آهي.

سنڌ ۾ پڻ ناول جو ذوق ۽ شوق ڏينهون ڏينهن ويتر وڌندڙ آهي. ورهاڱي کانپوءِ هتي جيڪي ناول لکيا ويا آهن تن ۾ شوق جو "اديون ڏيوم صلاح"، محمد حسين جو "بولي"، گل نصرپوريءَ جو "درياءَ جي ڪپ تي"، قاضي عبدالڪريم جو "نوران"، محمد عثمان ڏيپلائيءَ جا "سانگهڙ" ۽ جپاني گڏي"، "1857ع جو بلوو" ۽ "امڙ"، سراج جو "پڙاڏو سو سڏ"، فضل احمد بچائيءَ جو "عاشي"، الهه بخش ٽالپر جو "پرديسي جو پيار" ۽ صائب جو "ڪوماڻو ڪنول"، ذڪر ڪرڻ جوڳا ناول آهن.

ناول سماج تي سڌو سنئون گهرو ۽ گهڻو اثر ڪري ٿو ۽ سماج جي اوڻاين ۽ عيبن جي اوگهڙ ڪري انهن کي عوام تائين آڻي، سڌاري جون سوين راهون کوليو ٿو ڇڏي. تنهن ڪري

جيڪڏهن اسين گهرون ٿا تہ سماج ۾ سڌارو اچي ۽ ان ۾ نت نيون خواهشون ۽ امنگ پيدا ڪجن تہ پوءِ اسان کي ناول جهڙي صنف ڏانهن وڌيڪ ڌيان ڏيڻ گهرجي.

1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

مافوق الفطرت	حقيقت کان پري
مظهر	ظاهري صورت واريون شيون
جامعيت	مجموعي، سڀني پارين
هيئت	بناوٽ
همعصر	ساڳئي عهد وارو، ساٿي، دوست، هم عمر
زوال	انت، پڇاڙي
نقاشي	نقش يا چٽ ناهڻ
عڪاسي	عڪس يا هوبهو شڪل تيار ڪرڻ
دل داده	دل سان چاهيندڙ
عرياني	اگهاڙپ
تعصب	ساڙ، بغض
تصادم	مقابلو، ٽڪراءُ
انديشو	امڪان، گمان
شڪنجو	ڦاسٽي
بزم	محفل
برميچڻ	برابري ڪرڻ
واکاڻ	ساراهہ، تعريف

ڏاهپ , سياڻپ	داناڻي
طريقا	اطوار
ڳوٺاڻا	دهقان
ڏاڍو ڏاڍو ڪري ڪٺو ڪرڻ	سهيڙڻ
بستي, آبادي	وستي
ڏي وٺ	ڏيتي ليتي
بيزار	ڪڪ

1.5 خود آزمائي نمبر 1

سوال نمبر (1)

هيٺ ڏنل خالي جايون ڀريو:

(1) سنڌيءَ ۾ لکيل پهرين ناول جو نالو .... آهي.

(2) قصي يا داستان ۾ .... ڪردارن کي اهميت آهي.

(3) ناول ۾ ....ڪردارن کي جاءِ ڏجي ٿي.

(4) افسانې ۾ حقيقت جو .... شامل هوندو آهي.

(5)ناول ۾ .... ڀريل هوندو آهي.

(6) .... نالي، ناول جا 24 ڀاڱا شايع ٿيا آهن.

(7) .... جو "ڀڙاڏو سوڻي سڏ" ناول لکيل آهي.

سوال نمبر (2)

هيٺ لکيل سوالن جا مختصر جواب ڏيو.

(1) ناول جي معنيٰ ڇا آهي؟

(2) ادب ۾ ناول ڇا کي ٿو چئجي؟

(3) فرانس وارو انقلاب ڪهڙي سال آيو هو؟

(4) ناول جا اهم جزا ڪهڙا آهن؟

(5)ناول جي موضوعن کي ڪهڙن اهم عنوانن ۾ ورهايو ويو آهي؟

سوال نمبر (3)

ورهاڱي کانپوءِ سنڌي ناول جي ارتقا بابت خيالن جو اظهار ڪيو.

2. عام سنڌي شاعري

2.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مشهور ڪتابن مان هڪ "ٻيلاين جا ٻول" تان کنيو ويو آهي. ڊاڪٽر صاحب جو، سانگهڙ ضلعي جي ڳوٺ جعفر خان لغاري ۾ جنم ٿيو. ابتدائي تعليم اتي ئي حاصل ڪرڻ کانپوءِ هن 1935ع ۾، نوشهري فيروز واري مشهور مدرسي مان ميٽرڪ پاس ڪئي. ان کانپوءِ 1940ع ۾ ممبئي مان بي. اي پاس ڪري اعلىٰ تعليم لاءِ آمريڪا ويو، جتان تعليم (Education) ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري وٺي واپس وطن وريو. ڪجهه وقت مرڪزي حڪومت جي ملازمت ڪرڻ کانپوءِ 1952ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي "تعليم ۽ سنڌي" جي شعبن جو صدر مقرر ٿيو. تنهن کانپوءِ ساڳي يونيورسٽيءَ ۾ وائيس چانسلر مقرر ٿيو. جتان وفاقي حڪومت جي مختلف اعلىٰ عهدن تي اسلام آباد ۾ ڪم ڪندو رهيو. ڪيس تاحيات پروفيسر هجڻ جو اعزاز بہ حاصل آهي. سنڌي ٻولي جي با اختيار اداري جي باني چيئرمين هجڻ جو اعزاز پڻ حاصل آهي.

ڊاڪٽر موصوف کي سنڌ، سنڌي ادب، لغت، ادبي تاريخ، لطيفيات ۽ سنڌي لوڪ ادب تي کوجنا ڪرڻ سبب سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر وڏي عزت ۽ مرتبو حاصل آهي. پاڻ ڪيترن ئي عنوانن تي بيشمار مقالا ۽ مضمون لکندا رهيا آهن. سنڌ جي لوڪ ادب سهيڙڻ ۽ سموهي ان کي شايع ڪرائڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب جيڪا خدمت سرانجام ڏني آهي سا سدائين ياد رهندي.

2.2 مضمون جو خلاصو

عام سنڌي شاعري ڇا آهي، ان جي هيئت ڪهڙي آهي ۽ ان جا تخليق ڪندڙ ڪير آهن ۽ ان جي اهميت ڪهڙي آهي؟ اهي اهڙا سوال آهن، جن جا سربستا جواب "عام سنڌي شاعري" جي عنوان هيٺ لکيل مضمون ۾ ڏنل آهن.

مضمون نگار، عام سنڌي شاعري کي اهڙو عام وکر وهاڻيندڙ سڏيو آهي، جنهن وٽ سون جهڙا قيمتي قول به آهن ته سماج جي ترقيءَ لاءِ گهربل لوهه جهڙو خام مال به ملي ٿو. سنڌس راءِ آهي ته اها ئي شاعري آهي، جيڪا اصل سنڌ جي حيات لاءِ آبحيات جو ڪم ڪري ٿي.

عام سنڌي شاعري پنهنجي سماج جهڙي سادي آهي ۽ ان ۾ رک رکاءُ يا ٺاهه ٺوهه جو نالو نشان به نٿو ملي، ان ۾ نج ۽ نهار ٻولي ڪتب آيل آهي ۽ ان جو دائرو سنڌي سماج جي حدن کي وڃيو ڇهي. اها شاعري، جتي لوڪ صنفن ۽ سنڌي ٻولي جي محافظ ۽ ترقي جي امين آهي، اتي قديم روايتن جي پاسباني به ڪري ٿي ته اسان جي عوام کي پنهنجي سماجي ۽ اخلاقي اقدارن ۽ سرزمين سان لنو لائڻ جو سبق به سيکاري ٿي.

2.3 مضمون جو متن

وڏائي ۽ واکاڻ تنهن واحد کي جڳائي جنهن اسان جي زبان کي اثر ڏنو ۽ منجهس بيان جو سحر سمايو. قربان سندس نبي ڪريم ﷺ جن تان، جن فرمايو ته "شعر ۾ حڪمت ۽ دانائي آهي".

عربي شاعريءَ متعلق خليفو حضرت عمر رضي الله عنه چوندو هو ته "هيءُ عربن جو عام دفتر آهي، ان کي ياد ڪريو ۽ ان جي حفاظت ڪريو!" خليفي حضرت عمر رضي الله عنه جو قول نهايت وزندار آهي. تحقيق شاعري هر قوم جو عام دفتر آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ جي سٽاءَ ڪانسواءِ انهيءَ قوم جي اخلاق، عادات، اطوار، ريتن رسمن، تاريخ، فلسفي، سمجهه ۽ عقل جو سرمايو محفوظ آهي. سنڌ جي دهقاني يا نج شاعري خاص سنڌين جي حيات جو آئينو آهي جنهن تي اک

وجهڻ سان اهل سنڌ جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ جي اصليت پنهنجي سچي جوڀن جنسار، رنگ روپ، خال ۽ خط، خوبين توڙي خامين سميت سربستگيءَ سان نظر اچي ٿي.

پر افسوس جو اسان يا تہ رڳو جڙتو وزني شاعري جي دام ۾ گرفتار ٿي سنڌ جي اصلي ۽ نج شاعري ڏانهن توجهہ ئي ڪونہ ڪيو. يا تہ وري پنهنجي اڻڄاڻائيءَ ۽ ناداني‌ءَ سبب انهيءَ ڳوڻائيءَ شاعريءَ جي جواهر پارن کي مٽي جا ڪوڏ سمجهي ڪٽي ڦٽو ڪيو. اسان جي اونڌي سمجهہ ڏسو، جو اسان سنڌ جي شاعرن جي سرتاج ۽ سردار سونهاري سيد عبداللطيف رحہ جي شاعري جو بہ رڳو اڌورو قدر ڪيو! سندس ڳوڙهن خيالن جا بيشڪ ڳڻ تہ ڳايا، پر سندس شاعري جي فن کي ڪين سڃاتو. جيڪڏهن اسين سندس فن جو قدر ڪريون ها تہ هن اُستاد جي حقيقي شاگردن جي هنر، يعني تہ سنڌ جي عام شاعرن جي شعر تي جيڪر بلڪل پاڻي نہ ڦيري ڇڏيون ها.

سنڌ جي عام شاعري هڪ اعلىٰ ۽ عجيب فن آهي، جنهن کي قابل اُستادن سموهي، سينگاري، هڪ مستقل علم يا سائنس جي درجي تي وڃي پهچايو آهي. هن فن جون گونا گون شاخون آهن. ترڪيب جي لحاظ سان دوهيڙو، بيت ۽ ڪافي ئي مکيہ قسم آهن ۽ معنوي لحاظ کان ڏٺ، معما، ڳجهارت، هنر، ڏور، دراها، ڏهس نامو ۽ سينگار مڙيئي هن فن جا محاورا آهن. وري هن فن ۽ هنر کي پڪيڙڻ ۽ پڌري ڪرڻ لاءِ بہ سمجهہ وارن جو هڪ خاص نظام آهي. هڪڙا شاعر جي اٽڪليون ۽ اٽڪليون ڳالهيون پنهنجي شعرن جي ذريعي نروار ڪن، ٻيا سگهڙ يا انهن شعرن جا راوي جي شاعرن جي گفتن ۽ بيتن کي ياد ڪري ٻين تائين پهچائين. سٽڻ ٻڌڻ وارن مان هڪڙا سالڪ، جي ڳالهہ جو سُر سهي ڪن ۽ گفتن جي معنىٰ ۽ مراد ڪن، ٻيا سمجهو، جي ٻُڌي سمجهي واهہ واهہ ڪن ۽ ٽيان نالي ماٺهو، جي سٽن پر سمجهن ڪين. اهڙن جاهلن کي عام شاعرن جانورن برابر ڪيو آهي.

رڳن اڳيان رباب، وڄائيندي ورهيہ ٿيا.

تان هوءَ ڳلي ڳس نہ ڇڏي ۽ جوڙي ڏٿي نہ جواب........ الخ

يا جيئن "ڀيلي جي شاھ" ڪبير شاھ چيو آھي تہ.

ڳوھ اڳيان ڳالهاءِ توڙي ڪٿي مرليون محبت جون هٿي،

تان هن موڳيءَ ڪي مجلس جو نالي سُر سماءُ.....الخ.

لسڀيلي جي شاعري عام سنڌي شاعري جو هڪ مکيہ ڀاڱو آھي ۽ جڻ ڪ بهتر ڀاڱو، جو تہ لسڀيلي جي شاعري ڀيلي جي سجاڻ سگهڙن ۽ سمجهو سالڪن جي ذوق سبب پنهنجي اصلي صورت ۾ موجود ۽ مروج آھي ۽ زماني جي لٽ ۾ اجا لٽجي نہ ويئي آھي، پر سنڌ جي عام شاعريءَ مان رڳو ڀڏل ڀيڙيءَ واريون هريڙون وجي رهيون آهن جن کي بہ ڪو سهيڙڻ ۽ سنڀالڻ وارو ڪونهي. جيئن ڀيلي جي شاعريءَ بہ عام سنڌي شاعري جو جز ۽ جگر آھي، انهيءَ ڪري هن عام شاعري جي اصليت پرکڻ ۽ پروڙڻ ضروري آھي.

"عام سنڌي شاعري" مان اسان جي مراد اهو سنڌي شعر آھي، جو سنڌ جي عوام ۾ مقبول ۽ مروج آھي. اهو شعر جو صرف پڙهيل تائين محدود ڪونهي بلڪ سنڌ جي اڻ پڙهيل ڪڙمي خواه ڪاسبي، هاري توڙي ڀيليءَ جي ذوق جو ورد وظيفو آھي. اهو شعر جو سنڌ جي جهر جهنگ، واهڻ، وسينءَ، ڳوٺ ۽ ڀنيءَ ۾ جاري ساري آھي. اهو شعر جو رڳو شهرن جي شهرت کان آجو آھي: اهو شعر ڀهراڙيءَ جي عام ٻوليءَ ۽ مضبوط محاورن ۾ چيل آھي ۽ شعر جي بگڙيل ٻولي ۾ ضعيف اصطلاحن کان پاڪ آھي. اهو شعر، جنهن جي زبان پڙهيل جي عبارت کان وڌيڪ پختي ۽ جنهن جي سٽا ڪتاب خوانن جي ايجاد ڪيل لفظن ۽ لفظي بناوتن کان وڌيڪ شستہ ۽ بلند آھي.

عام سنڌي شاعر جو خطاب عوام الناس ڪي آھي ۽ نہ خاص پڙهيل ڪي. انهيءَ ڪري سنڌي شعر علمي پيچيدگين کان آجو آھي. عام شعر جي وزني سٽا لچڪيدار آھي، انهيءَ ڪري عام شاعري علم عروض جي نپايل موزون شاعريءَ کان مختلف آھي. موزون شاعريءَ بہ عام شاعريءَ جي دائري کان خارج ڪانهي، بشرطيڪ موزون شاعري جو خطاب عام هجي. خليفي گل محمد موزون شاعري کي عام محاوري ۽ اصطلاح ۾ نباهڻ جي ابتدائي ڪوشش ڪئي، پر

آهستي آهستي موزون شاعري جا مخاطب خاص علم وارا بنجي ويا، جنهن ڪري موزون شاعري ۽ عام شاعري ۾ هڪ وڏي گهاري پئجي ويئي. عروضي شاعر بہ پنهنجي عام خطاب سان عوام جو شاعر بنجي سگهي ٿو، بشرطيڪ سندس خطاب عام هجي. انهي معنيٰ ۾ خليفو گل محمد حافظ حامد عام شاعر هئا، حالانڪ سندن شعر اڪثر عروض جي نهايت موزون شاعريءَ ۾ چيل آهي. انهيءَ معنيٰ ۾ اڄ جي شاعرن مان مولوي ثناءُ الله ثنائي ۽ مولوي احمد ملاح عام جا شاعر آهن.

عام شاعريءَ جو مول متو ۽ سناءُ نهايت سادي ۽ فطري آهي ڇو تہ جهڙي آهي عام شاعرن جي زبان، تهڙو آهي سندن ڪلام. شعر جي واسطي خاص الفاظ بازي يا محاورن جي جڙتو جوڙجڪ وٽن ڪانهي. سندس لفظي ۽ اصطلاحي پيچ. گهڻ تہ بلڪل فطري آهي. ٺيڪ عروضي وزن جي ڪين ضرورت ڪانهي. سندن ساهمي جي ترازي ۾ اٽل جي ڪافي گنجائش آهي. رڳو ايترو لحاظ رکئو آهي تہ جيئن هيو ترازو بلڪل پٽ سان نہ وڃي لڳي. قافيو عام شاعري ۾ بہ بلڪل ضروري آهي پر عام شاعري جو قافيو عروضي قافيي جي قيد ۽ بند کان آزاد آهي. ضروري صرف ايترو آهي تہ هر قافيو آواز ۾ لازمي طور مناسبت رکي. ڪن عام شاعرن پنهنجي آزاد طبع سان وزني ڊار خواه قافين ۾ نوان نوان رنگ پيدا ڪيا آهن. مثلاً ڏگهي وزن ۽ اندورني قافين جي سلسلي کي شيخ ابرهيم ۽ ڪبير شاه ڪمال تي پهچايو جيئن اڳتي بيان ٿيندو.

عام شاعري لغت جي اٽڪ ڪاڻ آهي. عام جو شاعر سر زمين سنڌ جي هر خطي ۽ ماحول جو نيپاڄ آهي. هو عام فهم زبان ۽ ان جي اصطلاحن جي علاوه پنهنجي تر ۽ جوءِ جي خاص لفظن ۽ محاورن جو بہ ماهر آهي جن کي پنهنجي شعر ۽ فطري طور ان جي اصلي ۽ حقيقي خواه اصطلاحي معنيٰ ۾ استعمال ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح هر ماحول ۽ پاڳي جي شاعر پنهنجي ٻوليءَ کي شعر جي ماني ۾ ولوڙيو آهي. ڪيترن ئي نون ۽ انوکن لفظن کي پنهنجي ڪٽي. مٿي جهڻ گاڏئون، مکڻ جي ڦٽين مثل پارکن جي آڏو پيش ڪيو آهي. جيڪڏهن ملڪ جي هر ونهين ولوڙيندڙ شاعر وٽان انهيءَ مهيءَ ۽ جهڻ جي ورج وٺجي تہ هوند لفظن ۽ لغت جي گهڻ مکڻ جا ڍڳ

لڳي وڃن ۽ اسان جي سنڌي زبان سائي سُرهي ۽ سٺيي ٿي پوي. پر ويچارا نازڪ مزاج پڙهيل شهري، بدقسمتي سان اڄ اسان جي سنڌي ٻولي جا وارث بڻجي ويٺا! جن جو ذائقو رڳو چپن جي چس تائين محدود آهي، سي ڪٿي ٿا هنن ڀاڳوند ڀاڳين ۽ ولوڙيندڙن جو قدر سڃاڻن . هي ويچارا گاڏڙ ڪير پيئندڙ ڪٿي ٿا پلر پِي سگهن. هي ڏيک ۽ صفائيءَ جا ستايل ڪٿي ٿا پٽ تي ويهي جَهڻ ڪي جڳهي سگهن. هيءَ تہ انهيءَ سٺيي جهڻ کي ڪٽي لسي سمجهي ان جي ويجهو ئي ڪين ويا آهن. ويچارن ابوجهن کي اها ڪل ئي ڪا نہ آهي تہ ڪو مکڻ انهيءَ جهڻ جهڳڻ مان هٿ ايندو. هنن رڳو بيڪار هيستائين پٽي پاڻي ولوڙيو آهي.

عام جا شاعر اصلي نج سنڌي ٻولي جا ابا آهن! هنن جي اردگرد روزمره جي گفتگو ۾ لفظن جي وڍ ٽڪ ۽ اصطلاحن جي ڌطري پيچ گهڙ لڳي پئي آهي. نوان نوان محاورا ۽ الفاظ برجستہ زبانن مان نڪري عام ڪچهرين ۾ پچي پختا ٿي پيا رواج ۾ اچن. ٻوليءَ جي اصلي لفظن جو قديم ذخيرو بہ نج ٻهراڙين ۾ جن کي شهري هوا اجا گندو نہ ڪيو آهي، محفوظ ۽ سلامت آهي ۽ وڏڙن جي صدري دفتر ۾ سمايل آهي ۽ پشت بہ پشت موروثي طور هلندو اچي. هر ڪنهن فن ۽ ڌنڌي جي اطوارن، اوزارن، محاورن ۽ معنائن جا نج سنڌي نالا، اصلي ڪاريگرن وٽ محفوظ ۽ مروج آهن. لوهارن، واڍن، ڪورين، ڪنڀارن ۽ ملاحن وٽ انهن فني نالن جون فهرستون موجود آهن. درحقيقت سنڌ ۾ لوهارن، واڍن، ڪورين، موچين، ڪنڀارن ۽ ٻين اهڙن ڪاسبين جا دوڪان مارڪن ۽ ڪچهرين جا اڏا ٿي رهيا آهن. جتي هميشہ محفل ۽ مجلس، رس ۽ رهاڻ جا رات ڏينهن رنگ لڳل هئا ۽ گفتي جي ملوڪت ۽ پيچ گهڙ جا منڊل متل هئا. اجا تائين بہ انهن ماڳن مڪانن تي، هُرلن ۽ نارن تي يا ڀاڳين جي ڀاڻن تي انهيءَ جهوني وندر ۽ ورونهہ جا اهڃاڻ نظر ايندا. عام سنڌي سگهڙ شاعر لاءِ وکر وٺڻ توڙي پنهنجي وکر وڌڻ جون جايون اهيئي ڀاڻ ۽ انوکن محاورن سان مالا مال آهي. بلڪ عام شاعري هڪ بي بها بٺي آهي، جنهن جي ذريعي نوان لفظ ۽ محاورا زبان زد عام ٿي پچي راس ٿين ۽ رائج ٿين ٿا.

عام شاعري پنهنجي آزاد هوليءَ ۽ آزاد خيالي سبب نهايت پختي ۽ زوردار آهي. اسان چيو ته جا عام شاعرن جي زبان، سو سندس ڪلام. جڙتو ناهه ئوهه ڪان عام شاعر جو ڪلام آجو آهي، ڪيس جيڪي زبان تي چڙهي آيو سو چئي ڏنائين. هنن سنئين سڌي ڳالهه ڪري پنهنجو حال اوريو آهي ۽ پنهنجي صاف ساديءَ زبان ۾ پنهنجي اندر جو احوال ۾ بيان پيش ڪيو آهي، جنهن ڪري جو لاهو چاڙهو سندس زبان ۾ آهي، سو ئي سندس ڪلام ۽ بيان ۾ آهي. عام شاعر پنهنجي هٿي عام غير شاعر پاٿر وانگر ٺلهو ڪاٺيندڙ، ٺلهو هنداٺيندڙ ۽ ٺلهو ڳالهائيندڙ آهي. سندس ٺلهو ۽ کهرو ڳالهائڻ سندس ڪلام مان ظاهر آهي، پر خوبي به انهيءَ ٺلهي ۽ سادي ڪلام جي اصل صورت ۾ آهي. سندس ڪلام انهي ڪنوار جي مثل آهي، جنهن جون خاميون توڙي خوبيون سندس صورت ۾ ڪليل ۽ پڌريون آهن. پر هڪ ته پاڪيزگي ۽ سادگي سبب، ٻيو وري، اُٺاهه جواني جي زور سبب سندس حسن ٻهڪي پيو. جواني موٽڻ بعد به نج نسل ۽ صاف خون سبب سندس رونق ۽ ڏيا باقي رهي آهي. ان عام شاعري جي برعڪس، علمي ۽ عقلي شاعري جي صورت انهيءَ سالي خورده عيار ۽ نازڪ مزاج عورت جي مثل آهي، جنهن صابڻ جي صفائي، مساڳ جي لالائي، وڳن جي سينگار، ڳهن جي جنسار سان پنهنجي حسن کي ٻهڪايو آهي ۽ آواز جي لطافت سان پاڻ وٺايو آهي، پر حقيقت ۾ سندس اها سوڀيا رڳو انهن جڙتو ٽيڪن تي بيٺل آهي ۽ سندس رنگ ۽ لالائي رڳو پائوڊر جي مهٽ سهٽ ۽ مسي مساڳ جي آهي ۽ نه جواني ۽ جوڀن جي. اهڙيءَ طرح علمي ۽ عقلي شاعري جي چٽڪو ۽ چشڪو رڳو وقتي آهي. سندس دلچسپ نزاڪت ۽ دلچسپ رنگت، زبان جي لهس لهيٽ، لوڏ ڏوڏ ۽ اُٿل پٿل بعد جهڪي جهمي ٿي وڃي. پر ان جي برعڪس عام شاعري فطري ۽ پائيدار آهي. جيئن ڳاءِ تيئن مٺي، جيئن مهٽ، تيئن سُرهي.

عام شاعر ڳوٺ ۽ ٻهراڙي جو پليل ۽ جهنگ جهر جو نپايل آهي. صاف پاڻي، صاف هوا، سادي کاڌي، سادي ڪپڙي ۽ سادي رهڻيءَ ڪهڻيءَ سبب سندس طبع ۾ به سادگي ۽ صفائي سمايل آهي. انهيءَ سادگيءَ سبب جسم پهلوان آهي، اوترو سندس ذهن جوان آهي. سندس طبع جي

صفائي ۽ ذهن جي قوت سبب سندس ڪلام ۾ بہ زور پيدا ٿئي ٿو. جڏهن هو شعر چوي ٿو، تڏهن پنهنجي طبع جي زور ۽ رواني سبب ڪلام جي اُٿل ڪري، بات بيان جون موڪون لائي ڇڏي ٿو. نہ آهي وٽس الفاظ جي ڪمي، نہ بيان جي گهٽتائي، نہ محاورن جي کوٽ ۽ نہ معنائن جي ڪوتاهي. جڏهن زبان چوري ٿو تہ پلٽجي پوي ٿو. جڏهن ٻولي ٿو، جڻ ٻوڙي ٿو. انهيءَ زور ۽ برجستگيءَ سبب، انهيءَ اوچتي ٻول ۽ ٺهہ پهہ گفتي سبب، عام شاعر جو ڪلام کهرو پر کرو آهي.

عام شاعر عام وکر جو وهائو آهي. انهيءَ ڪري سندس سٽاءُ ۾ لوهہ توڙي سون ٻيئي نظر ايندا، ڪوڏ ۽ سپون توڙي موتي ۽ ماڻڪ ٻيئي ملندا، سڪا ڪڙا توڙي ساوا سلا ٻيئي گڏوگڏ نظر ايندا. هن پنهنجي پارس زبان سان لوهہ مان سون پيدا ڪيو آهي، پر پنهنجي لوهہ واري سامان کي لڄ وچان لڪايو ڪو نہ آهي. هن لوهہ وارو سرمايو ۽ ان مان پيدا ڪيل سون جا داڻا گڏي پيش ڪيا آهن. هن ٿڌيون هٿي ڪوڏ ۽ سپون ڪٺا ڪري ان مان موتي ۽ ماڻڪ ڪڍيا آهن، پر ڪوڏن ۽ سپن جا ڪرڪٽا لڪايا ڪين آهن. بلڪ انهن کي بہ موتين ماڻڪن سان لڳو لڳ پيش ڪيو آهي. هن سڪيءَ زمين کي ٻاڻي ڏيئي، ٻج ڇٽي سلا اُپايا آهن. پر انهن ساون سلن کي فطري طور ڪيڙيءَ ۾ ٻيٺل ڏيکاريو اٿس. اها عام شاعر جي سادگيءَ ۽ ايمانداري جي حد ڪمال آهي جو مخاطب کي ٻيئي جنسون گڏوگڏ پيش ڪري، ذهن نشين ڪرايو اٿس تہ هي لوهہ، ڪوڏ، سپون ۽ سڪا ڪڙا ٻي ڪما نہ آهن. بلڪ هي سون، موتي، ماڻڪ پيدا ڪندڙ ۽ ساوا سلا اُپائيندڙ آهن. انهيءَ طور وکر وندڻ تي سندس لياقت ۾ ڪمي نٿي اچي، بلڪ سندس مرتبو، سندس ايمانداري ۽ اخلاص ۽ سندس هنر اڳئين کان اڳرو نظر اچي ٿو. چو تہ هر ڪو سالڪ ۽ پارکو سمجهندو تہ شاعر پارس آهي، جنهن لوهہ کي هٿي سون ڪيو. بلڪ ٽوٻو آهي، جنهن اونهي عميق مان ڪوڏ ۽ سپون ڪڍي موتي ۽ ماڻڪ پڌرا ڪيا. بلڪ استاد هاري آهي، جنهن سڪي زمين کي سر سبز ۽ سائو بنايو. مطلب تہ عام شاعرن جهڻ مکڻ گڏي پيش ڪيا آهن. ممڪن آهي تہ اڻجاڻ جهڻ ڏسي منهن موڙي، پر عاقل خوب سمجهي سگهي ٿو تہ مکڻ جَهڻ مان ئي ملندو. عام شاعري اهو

هار آهي، جنهن ۾ لعلون، مرجان، پٿريون توڙي موتي، ماڻڪ ۽ ڪرڪنا گڏ پوتل آهن، پر جنسون سڀئي حقيقي ۽ اصلي آهن ۽ نه بناوتي. نقلي مٽين ۽ موتين خواه ڪوڙي ڪچ ۽ ڪاٺي جو عام شاعريءَ ۾ نالو ئي ڪونهي.

عام شاعري اصل سنڌ جي حيات جو آئينو آهي. عام شاعر سنڌ جي سرزمين جو اُپايل آهي. ﻣﻦ جي نظر تيز ۽ ذهن سليم آهي. هو پنهنجي ملڪ جي حال احوال ۽ ريتن رسمن کان واقف آهي. هو راڄ ڀاڳ جي اُٿڻ ويهڻ کان واقف آهي. هو مال متاع جي هڏڻ چوڙڻ کي سمجهي ٿو ۽ جهنگ جهر جي وڻن ٻوٽن کي پروڙي ٿو. هو زمين جي ننڍي وڏي ڀيچري کي جاچي ٿو ۽ آسمان جي ڪٺ نڪٺ کي سڃاڻي ٿو. جيتوڻيڪ سندس خيال جو پرواز هڪ علم واري شهريءَ کان گهٽ آهي پر سندس نظر ۽ حافظو وڏيڪ تيز آهن. هن جي عام زندگي جي جملي شعبن ۽ طرفن تي هڪ گهري نظر آهي، جا سندس روزمره جي فطري طبيعت جو نتيجو آهي. سندس ڪلام جو واسطو به عام زندگيءَ جي عام شعبن ۽ شغلن سان آهي، جن تي گهري نظر ۽ ٻوليءَ تي ملڪي هئڻ سبب کيس وصف ۽ بيان جي بي انتها طاقت آهي. جيئن ته رهڻيءَ ڪهڻيءَ جي جملي اطوارن جو "جزئياتي تفصيل" کيس ازبر آهي، انهيءَ ڪري جيڪڏهن ڳالهه ڪندو ته ذري پُرزي بيان ڪندو ۽ انهيءَ بيان ۾ سڀئي سڄي سوڌا ڀار پتا ڏيندو.

اسان چيو ته سندس نظر حياتيءَ جي سڀني شعبن، شغلن ۽ شين تي آهي. اُٺ، گهوڙا، مينهون، رڍون، ٻڪريون ۽ ٻيو سڀ مال متاع، جهنگ جهر، گاهه گلزار، ٿر بر، رڻ راڻو، اهي سڀ سندس شعر جا اعلىٰ عنوان ۽ سٺا مضمون آهن. انهي کانسواءِ عزت، غيرت، مردانگي، سيرت، صورت، سورهياڻي، سچائي، سخا ۽ ٻين سڀني سهڻن گڻن کي، جي مرد خواه عورت ۾ سونهن ٿا، تن کي خوب ڳايو اٿس. وري زندگيءَ جي جذباتي پهلو مثلاً حسن ۽ عشق، ڏک ۽ درد، جهيڙا ۽ جهڳڙا به پوريءَ طرح بيان ڪيا اٿس. ان کانسواءِ سنڌي زندگي جا تمدني پهلو، مثلاً نسب ۽ ذاتيون، ريتون ۽ رسمون، پليون خواه لايون به پنهنجي شعر ۾ شايع ڪيون اٿس. مطلب ته عام سنڌي شاعر اهل سنڌ جي رهڻي ڪهڻي ۽ راڄ ڀاڳ جي تمدن ۽ تهذيب کي پنهنجي شعر ۾ پوري

طرح محفوظ ڪيو آهي ۽ بقول حضرت عمر رضي الله عنه جيڪڏهن "عربي شعر عربن جو عام دفتر آهي" تہ عام سنڌي شاعر اهل سنڌ جو عام دفتر آهي. انهي عربي "ديوان" وانگر سنڌي شعر جو دفتر ۽ "ديوان" بہ نهايت مڪمل آهي، جنهن ۾ ہيو تہ خير پر وڻ ٽڻ، گاهہ ڏٿ ۽ رڍ ٻڪري جو ذڪر بہ پوريءَ طرح ڏنل آهي. شايد سواءِ عربن جي دنيا ۾ ٻي ڪنهن قوم جيڪڏهن حياتي جي انهن ننڍڙن شعبن، شغلن بابن ۽ ڀاڱن کي بہ ايتريقدر چٽي ۽ گهري طرح ۽ پوري "جزئياتي تفصيل" سان بيان ڪيو آهي تہ اهي سنڌ جا سگهڙ ۽ شاعر آهن، جن پنهنجي عام سنڌي مقولن ۽ سنڌي شاعريءَ ۾ پنهنجي وقت جي چال چلت ۽ حال حقيقت متعلق جڻ سڀ ڪجهہ چٽي ڦٽو ڪيو بمصداق "جف القلم بِما هُوَ ڪائنَ."

2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

عوام الناس	عوام، جمهور
علم عروض	شعر جوڙڻ وارن قاعدن جو علم
موزون	مناسب، وزن تي پورو
جُوءِ	علائقو
ڀاڳيا	اهڙا مال وارا ماڻهو، جن جا واڙا مال سان ڀريل هجن
ڀَلر	بارش جو پاڻي
جهڻ	لسي، ڏڌ جي گجي
موروثي	ورثي ۾ مليل
پُشت بہ پُشت	پيڙهي بہ پيڙهي، نسل بہ نسل
سال خورده	پوڙهپائي، پيرسني
عيار	ٺگ،چالباز
پارس	اهڙو پٿر، جيڪو لوهہ کي لڳي تہ اهو بہ سون ٿي پوي
جف القلم بما هو کائن	اهو قلم، جو تقدير لکي سگهي ويو

2.5 خود آزمائي نمبر 2

سوال نمبر (1)

هيٺ لکيل سوالن جا مختصر جواب ڏيو.

(1) شاعري بابت حضرت عمر رضي الله عنه جو ڪهڙو قول آهي؟

(2) نج سنڌي شاعري بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪهڙي راءِ آهي؟

(3) عربي شاعري بابت حضرت عمر رضي الله عنه ڪهڙو تاڪيد فرمايو آهي؟

(4) عام سنڌي شاعري مان ڪهڙي مراد ورتي وئي آهي؟

(5) عام سنڌي شاعري ۾، شاعر ڪنهن سان مخاطب هوندو آهي؟

سوال نمبر (2)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب عام سنڌي شاعري جون موضوع جي اعتبار کان ڪهڙيون شاخون ٻڌايون آهن ۽ ماڻهن جا ڪهڙا قسم ڳڻايا آهن؟

سوال نمبر (3)

عام سنڌي شاعريءَ جون ڪجهه اهم خوبيون ڳڻايو.

3. خود آزمائين جا جواب

خود آزمائي نمبر 1

سوال نمبر (1)

(1) راسيلاس

(2) مافوق الفطرت يا جن شين جو دنيا ۾ وجود نہ هجي. خيالي ڪردار

(3) حقيقي

(4) جز

(6) ڀوتنات جي جيوني

(7) سراج

سوال نمبر (2)

(1) ناول جي معنیٰ نئين يا عجيب شيءِ.

(2) ادب ۾ ناول اهڙي نثري قصي کي ٿو چئجي، جنهن ۾ هڪ خاص مقصد سان زندگي جو حقيقي روپ پيش ڪيو وڃي.

(3) 1789ع

(4) قصو، پلاٽ، ڪردار نگاري، ماحول ۽ منظر نگاري، جذبات نگاري، گفتگوءِ يا مڪالما، ٻولي ۽ بيان، نقط نظر، فنڪاري.

(5) ٻہ وڏا قسم آهن۔ هڪڙو رومانوي ۽ ٻيو نفسياتي.

سوال نمبر (3)

مضمون جي مطالعي کانپوءِ خود تيار ڪرڻو آهي.

خود آزمائي نمبر 2

سوال نمبر (1)

(1) حضر عمر رضي الله عنه جو قول آهي تہ "شاعري هر قوم جو عام دفتر آهي" جنهن ۾ ٻولي جي سٽاءَ کانسواءِ انهيءَ قوم جي اخلاق، عادتن، طور طريقن، ريتن رسمن، تاريخ، فلسفي، سمجهہ ۽ عقل جو سرمايو محفوظ ٿيل هوندو آهي.

(2) نج سنڌي شاعري، سنڌين جي زندگي گهارڻ وارن طور طريقن جو آئينو آهي، جنهن تي اک وجهڻ سان سنڌ واسين جي رهڻي ڪهڻي جي اصليت، پنهنجي سڄي جوڀن جنسار، رنگ روپ ، خال خط ۽ خوبين توڙي خامين سميت سڄي ساري نظر اچي ٿي.

(3) عربي شاعري بابت حضرت عمر رضي الله عنه تاڪيد فرمايو آهي تہ "اها عربن جو هڪ عام دفتر آهي. ان کي ياد ڪيو وڃي ۽ ان جي حفاظت ڪئي وڃي."

(4) اهڙو سنڌي شعر جيڪو بغير ڪنهن مذهبي فرق جي، امير ۽ غريب، شهري ۽ ڳوٺاڻي جي تفريق کانسواءِ هر هڪ وٽ هڪ جيترو مقبول ۽ پسند پيل هجي.

(5) عام ماڻهو جنهن کي عام طور تي عوام الناس چيو ويندو آهي.

سوال نمبر (2)

ڊاڪٽر موصوف ٻڌايو آهي تہ عام سنڌي شاعريءَ ترڪيب جي لحاظ سان ڏوهيڙي، بيت ۽ ڪافي جي صنفن ۾ ورهائي سگهجي ٿي، پر معنوي اعتبار کان ان جا موضوع ڏٺ، معما، ڳجهارت، پرولي، هنر، ڏور، ڊراهو، ڏهسنامو ۽ سينگار کي بنائي سگهبو، ليڪن فن جي خيال کان ان جا تخليق ڪندڙ اهڙا شاعر آهن، جيڪي جذبي ۽ احساسن

هيٺ شاعري ڪن ٿا. ٻيا سگهڙ آهن جيڪي هڪ طرف سوچ ۽ فڪر سان سهٽا، سبيتا ۽ پُر معنيٰ نڪتا گهڙين ٿا ته ٻئي طرف شاعرن جي شاعري ۽ سگهڙن جا سخن ڪٿي عام ڪي رسائين ٿا. ٻئي طرف ٻڌندڙن ۾ هڪڙا ٿين سالڪ، جيڪي شاعرن توڙي سگهڙن جي قولن، ڪلامن ۽ سخنن جا سُر سهي ڪري، گفتن جي معنيٰ ۽ مراد ڪي من سان هنڊائين.

ٻڌندڙن جو ٻيو طبقو آهي، سمجهو ۽ سياڻن جو، جيڪي ٻڌل ڳالهين مان مقصد واري مام پروڙيو وٺن. البت ٽيون طبقو، رڳو اهڙن انسانن جو وجي رهي ٿو، جن ڪي رڳو ماٺهو چٺجي. جن ڪي اهڙي ڳالهين سان ڪابه رغبت نٿي رهي.

سوال نمبر (3)

عام سنڌي شاعري جون چند اهم خوبيون هي آهن.

(1) عام سنڌي شاعريءَ جو مول، متو ۽ سٽاءُ تمام سادي ۽ فطري ٿئي ٿي.

(2) عام شاعرن جي ڪلام ۾ روز مره زندگي ۾ استعمال ٿيندڙ ٻولي ڪتب آيل هوندي آهي.

(3) عام سنڌي شاعري اجائي لفاظي ۽ محاورن جي جڙتو جوڙجڪ کان آجي هوندي آهي.

(4) هن قسم جي شاعري ۾ جيڪا لفظي ۽ اصطلاحي ڀيچ گهڙ هوندي آهي، اها پنهنجي اصلي فطري رنگ ۾ هوندي آهي.

(5) هن قسم جي شاعري ۾ به قافيو هوندو آهي، پر اهو عروضي شاعري وانگر هجڻ جي برعڪس رڳو آواز جي مناسبت سان هوندو آهي.

(6) عام سنڌي شاعريءَ ۾ لغت جي اٽڪٽ ڪانه هوندي آهي.

يونٽ نمبر 7

1. پورهيتن جو ڏينهن

2. مصطفىٰ جي الوداعي نصيحت

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

هيءُ ستون يونٽ آهي. هن ۾ شامل ٻن مضمونن مان هڪ جو تعلق پورهيتن جي هلايل عالمي هلچل جي حوالي سان آهي. انهيءَ هلچل ۾ پورهيتن کي وڏيون قربانيون ڏيڻيون پيون. مشڪلاتن ۽ مصيبتن جهڙين ڪيترين ئي آزمائشن مان پار پوڻو پيو. پر پوءِ به ٻڌي، اتحاد ۽ مقصد حاصل ڪرڻ واري جذبي کي هٿان نہ ڇڏيائون ۽ نيٺ سوڀارا ٿيا.

ٻيو مضمون هڪ نصيحت آهي، جيڪا اسان جي اديب هڪ تصوراتي ڪردار مصطفيٰ جي واتان پنهنجي معاشري جي مختلف طبقن کي ڪئي آهي. ان نصيحت ۾ به اهڙيون ڪارگر ۽ ڪارائتيون هدايتون ڏنل آهن جن تي عمل ڪرڻ سان معاشري جي اصلاح ۽ سڌاري جي واٽ ملي ٿي. اسان کي پڪ آهي تہ هن يونٽ جي مطالعي ڪانپوءِ اوهين ان لائق ٿي پوندا جو:

يونٽ جو مقصد

(1) محبت جي مفهوم ۽ مفادن کان واقف ٿي سگهو.

(2) مقصد ماڻڻ لاءِ پنهنجي اصول تي اٽل رهي سگهو.

(3) معاشري جي اجتماعي ڀلائي وارن ڪارگر نڪتن کي پروڙي ۽ انهن تي عمل ڪري سگهو.

(4) پورهيتن جي حقن واري هلچل جو قدر ڪري سگهو.

(5) ڀيرين مٺي جي اهميت جاڻي سگهو.

(6) پورهيتن واري هلچل جي پسمنظر کان آگاهہ ٿي سگهو.

فهرست

صفحو	
207	1. پورهيتن جو ڏينهن
207	1.1 ليکڪ جو تعارف
208	1.2 مضمون جو خلاصو
209	1.3 مضمون جو متن
213	1.4 ڏکين لفظن جي معنیٰ
214	1.5 خود آزمائي نمبر 1
215	2. مصطفیٰ جي الوداعي نصيحت
215	2.1 ليکڪ جو تعارف
215	2.2 مضمون جو خلاصو
217	2.3 مضمون جو متن
228	2.4 ڏکين لفظن جي معنیٰ
229	2.5 خود آزمائي نمبر 2
230	3. خود آزمائشين جا جواب

1. ڀورهيتن جو ڏينهن

1.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون جناب رشيد ڀٽي صاحب جو لکيل آهي. ڀٽي صاحب پيشيءَ جي اعتبار کان سکر جي وڏن وڪيلن ۾ شمار ٿيندو هو. 6 جولائي 1933ع ۾ سکر ۾ پيدا ٿيو ۽ 16 فيبروري 1988ع تي وفات ڪيائين.

ڀاڻ ننڍي لاڪون لکڻ شروع ڪيائين ۽ اجا شاگرد ئي هو، جو سندس لکڻيون، وقت جي وڏن رسالن ۽ مکيه اخبارن ۾ ڇپجڻ لڳيون هيون. ٿوري ئي وقت ۾ سندس نالو سنڌ جي سڄاڳ اديبن ۾ شمار ٿيڻ لڳو.

موصوف نثر جي سُٺن ليکڪن ۾ ليکجي ٿو. نثر ۾ بہ طنز ۽ مزاح سندس من پسند موضوع هو. البت، سنجيده ۽ تاريخي عنوانن کي بہ سٺو نڀائي ڄاڻيندو هو. هيءُ مضمون سندس علميت جو آئينو آهي.

1.2 مضمون جو خلاصو

اوڻيهين صديءَ ۾ پورهيتن پنهنجن حقن جي پوراڻي جا مطالبا شروع ڪيا. ڪين انسان ڄاڻڻ جي بجاءِ حيوان سمجهي، مزوري ڪرائي ويندي هئي، جڻ ته اهي ڪنهن مشين جا پرزا هئا، جيڪي نه بيمار ٿيندا، ڪاڏو ڪاٿيندا، آرام ڪندا، سک ڏسندا ۽ نه وري ڪين ڪي سماجي ذميواريون نڀاهڻيون آهن. جنهن لاءِ انهن کي ڪي مالي ضرورتون به پوريون ڪرڻيون پون ٿيون. بس، انهن کي رڳو ڪارخاني وارن يا دولتمندن جي مرضي مطابق سواءِ ڪنهن معقول معاوضي جي سدائين ڪم ڪرڻ گهرجي.

انهن ڏاڍاين جي خلاف انهن آواز اٿاريو ته مڙئي مزور هڪ آواز ٿي ويا، جن کي خاموش ڪرائڻ لاءِ سخت ڪارروايون ڪيون ويون، جن جي نتيجي ۾ پنهنجي حقن جي گهر ڪندڙ انسان، رڍن ۽ ٻڪرين وانگر مارجڻ لڳا. اهڙي ظلم کي سدائين سهڻ جي بجاءِ، آمريڪا جي مزورن هڪ هڪاڻ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. جيتوڻيڪ مٿن سختيون ٿيون، اذيتون مليون ۽ مصيبتن جا پهاڙ ڪڙڪي پيا، پر پنهنجي تحريڪ کي پوئتي پوڻ نه ڏنائون. نيٺ ڪامياب ۽ ڪامران ٿيا. ٻڌي ۽ اتفاق سان ثابت ڪيائون ته ٻڌي ۽ اتفاق ۾ وڏي برڪت آهي.

اهي ۽ اهڙيون ٻيون ڳالهيون اسان جي پڙهڻ لاءِ هت موجود آهن، جن جي پڙهڻ ڪانپوءِ پهرين مئي 1886ع واري انهيءَ عالمي تحريڪ جي پسمنظر ۽ نتيجن جي پروڙ پوي ٿي.

1.3 مضمون جو متن

پورهيتن جي جدوجهد ۽ پنهنجي حقن لاءِ لڙڻ جي تاريخ ۾ ، 1 - مئي جي ڏينهن کي وڏي اهميت آهي. سڄيءَ دنيا ۾ هر سال، هي ڏينهن "پورهيتن جو ڏينهن" ڪري ملهايو ويندو آهي. سن 1886ع جي مئي مهيني جي پهرين تاريخ تي آمريڪا جي مزورن ۽ پورهيتن، سرمائيدارن ۽ نفعي خورن خلاف بغاوت جو جهنڊو هٿ ۾ کنيو. ان ڏينهن سڄ اُڀرڻ سان ئي لکن جي تعداد ۾ مزور اچي شڪاگو ۽ ٻين شهرن جي گهٽين ۾ ڪٺا ٿيا. هو شاهوڪارن ۽ ملن جي مالڪن جي ڏاڍاين ۽ ظلمن خلاف آواز اُٿاري رهيا هئا ۽ پنهنجا حق گهري رهيا هئا. مٿن ٿيندڙ ظلمن کين هڪ ڪري ڇڏيو هو. پنهنجا سمورا ويچا وساري، ڏاڍ سان منهن ڏيڻ لاءِ هو پاڻ ۾ ٻڌ ٿي چڪا هئا. هو حق ۽ سچ جي راهه تي هئا. هنن کي پنهنجي جدوجهد ۾ ويساهه هو ۽ سوڀ جي پڪ هئي. هنن جي مکيه گهر اها هئي تہ "هو سورهن يا ارڙهن ڪلاڪن بجاءِ، رڳو اٺ ڪلاڪ روز ڪم ڪندا."

پورهيتن، سرمائيدارن يا موڙيءَ وارن خلاف اها بغاوت ڇو ڪئي؟ مالڪ ۽ مزور جو اهو جهڳڙو ڇو پيدا ٿيو؟ ان سمجهڻ لاءِ اسان کي سماجي سرشتن جي اوسر جي تاريخ جو اڀياس ڪرڻو پوندو.

جاگيرداري ۽ زميندار‌ي سرشتي واري سماج ۾ شين جي پيداوار ڳوٺائين دستڪارين ۽ گهرو هنرن وسيلي ٿيندي هئي. ساڳيو ئي گهر جو مالڪ ۽ سندس پاتي ان ننڍڙي ڪارخاني جا مالڪ بہ هوندا هئا تہ مزور بہ. ماڻهن جون گهرجون ٿوريون هونديون هيون، ان ڪري اها ننڍڙي پيماني واري پيداوار ئي انهن جو پورائو ڪري ڇڏيندي هئي. زماني جي ترقي سان گڏ هوريان هوريان ماڻهن جون گهرجون بہ وڌنديون ويون. ان ڪري شين جي لوڙ بہ وڌندي ويئي. هٿن سان ماڻهو گهڻيون شيون پيدا ڪري نٿي سگهيا. چوندا آهن تہ "ضرورت ايجاد جي ماءُ آهي". سو انسان تڪڙي ۽ گهڻي پيداوار هٿ ڪرڻ لاءِ مشينون ۽

ڪلون ايجاد ڪيون. ان مشيني دور ۾ سرمائيداري سرشتي جو پايو پيو. اڳ جو مالڪ پاڻ پورهيو ڪندو هو. تنهن مشين تي ڪم ڪرڻ لاءِ مزور لڳايا. مزور محنت ڪندو رهيو ۽ مالڪ رڳو سرمايو يا موڙي سيڙائي ويٺو. ان جو نفعو ۽ ڪٽيو ڪائيندو هو. اهڙي ريت سماج ۾ ٻہ طبقا يعني سرمائيدار ۽ پورهيت پيدا ٿيا. طبقن جو اختلاف تڏهن بہ جاري رهيو. جاگيرداري سرشتي ۾ جاگيردار ڦورو ۽ هاري ڦرجندڙ، تہ وري هن سرشتي ۾ اها جاءِ سرمائيدار ۽ مزور والاري. پيداوار جي وسيلن تي ڪن ٿورن سرمائيدارن جو قبضو رهيو جي پورهيت جي پورهئي جي ڦُرمار ڪندا رهيا.

پورهيتن جي پورهئي جي ڦُرمار يا ڦرلُٽ ئي سرمائيدار ۽ مزور جي طبقاتي جنگ جو ٻايو وڌو. اسان ڏسون ٿا تہ هر شيءِ جي پيداوار ۾ گهڻي ۾ گهڻو حصو پورهيت جي پورهئي جو هوندو آهي. پر ڪٽيو گهڻو. يا اجا بہ چئجي تہ ذري گهٽ سارو، سرمائيدار ٿو ڪائي. هو رت ست ڏيئي. لکين ميٽرڪ ٽن ڪوئلو ڪائين مان ڪوٽي ڪڍي ٿو. پر ڪيس ايترو ڪوئلو بہ نصيب نٿو ٿئي، جو بہ ڏينهن چلهہ گرم رکي سگهي. هو هڏ گڏ ٿڪائي، هزارين ميٽر ڪپڙو اڻي ٿو، پر ڪيس بت تي پائڻ لاءِ بہ ڪپڙو نصيب نٿو ٿئي. هو گهاڻي جي ڏاند جيان ڳهي ڳهي هزارين ميٽرڪ ٽن کنڊ تيار ڪري ٿو، پر ڪيس عيد برات تي بہ ڪا چپٽي مشڪل ملي ٿي. ٻئي پاسي سرمائيدار، ان جي پورهئي مان پيدا ٿيل شين جو وڪرو ڪري. ناجائز نفعو ڪائي ، وجي ٿو ڏينهون ڏينهن ڪروڙپتي ۽ ارب پتي ٿيندو. ان اڻ برابريءَ، بي انصافيءَ ۽ ظلم ئي مزور کي سرمائيدار خلاف ڀڙڪايو.

ان اختلاف چٽي ۽ چوکي صورت تڏهن اختيار ڪئي، جڏهن شين جي گهرج وڌي وڃڻ سبب سرمائيدارن ۽ ڪارخانن جي پاڻ ۾ چٽاڀيٽي ۽ ڊوڙ شروع ٿي، هر مل جو مالڪ چاهڻ لڳو تہ سندس مال گهڻي ۾ گهڻو پيدا ٿئي ۽ ججهي انداز ۾ وڪامي. گهڻي مال ٺهڻ لاءِ ضروري آهي تہ مزور گهڻو وقت ڪم ڪن. گهڻي وڪري لاءِ وري اهو ضروري آهي تہ مال سستو وڪامي. مال سستو تڏهن وڪرو ٿيندو جڏهن ان تي لاڳت ٿوري ايندي. ان ڪري

هر ڪارخانيدار اها ڪوشش ڪرڻ لڳو تہ سندس مزور ٿوري ۾ ٿوري مزوري يا اجرت تي گهڻي ۾ گهڻو ڪم ڪن. ان ڪري هو نہ رڳو مزورن جي مزوري گهٽائڻ لڳا، پر هنن کان ڪم بہ گهڻو وٺڻ لڳا. نتيجو اهو نڪتو جو گهٽي ڪم سبب مزور ويو هيٺو ۽ بيمار ٿيندو. ٻئي پاسي، ڪيس ايترو بہ ڪين ملندو هو. جو هو ڪاڏو خوراڪ خريد ڪري. پاڻ کي سگهارو رکي سگهي يا دوا درمل ڪري. صحت قائم رکي سگهي. هو سک سهنج تہ ڇا، پر جيئڻ رهڻ جي ضرورتن کان بہ محروم ٿيو. سٺو ڪاڏو، چڱي رهائش، تعليم ۽ تندرستي تہ هو خواب ۾ بہ ڏسي نہ سگهندو هو. ٿوري ۾ هو انسان نہ پر جانور وجي رهيو هو. هن کي اٽي، لٽي ۽ اجهي جهڙين بنيادي ضرورت کان بہ نهٺ جواب ٿي مليو.

مزورن پنهنجي حقن گهرڻ لاءِ هڙتالون شروع ڪيون. سرمائيدارن سندس گهرون پوريون ڪرڻ بجاءِ ڪين نوڪريءَ مان ئي نيڪالي ڏيڻي پئي چڏي. هو انهن جي جاين تي نوان مزور ڀرتي ڪندا هئا يا وري هڙتالي مزورن کي هرڪائي، ريهي ريبي ڪم تي آڻيندا هئا يا وري غير هڙتالي مزورن کي وڌيڪ روز جي لالچ ڏئي، ڪائنن ڀيٽو ٽيٽو ڪم وٺندا هئا. ان حالت مزورن کي پاڻ ۾ ٻڌي ڪرڻ جو احساس ڏياريو. هنن ملي ڪري جماعتون (ٽريڊ يونين) ٺاهيون ۽ پنهنجي هل چل ۽ جدوجهد کي اڳتي وڌايو.

پهرين مئي وارو مظاهرو بہ ان هل چل جي هڪ چمڪندڙ ڪڙي آهي. ان ڏينهن تي آمريڪا جي ڪن صنعتي شهرن ۾ مزور پر امن جلوس ڪڍي، پنهنجن حقن حاصل ڪرڻ لاءِ هل چل هلائي. سڀ کان وڏا جلوس ۽ مظاهرا شڪاگو شهر ۾ ٿيا. سرمائيدارن جي سرڪار مظلومن جي حق ۽ سچ جي آواز ٻڌڻ کان انڪار ڪيو. سچ ۽ انصاف جي نعرن تي هو مچرجي ويٺي. انهن مظلومن ۽ امن پسند مزورن تي سرڪار جي حڪم سان بي روڪ ٽوڪ گولين جو مينهن وسايو ويو. ڪيترائي مزور مري ويا. شڪاگو جا رستا رت سان وهڻ لڳا. سرمائيدارن ۽ انهن جي چاڙتي سرڪار سمجهيو هو تہ ائين ڪرڻ سان مزورن کي ماري مات ڪندا ۽ سندس اُٿيل آواز کي گهٽي ڇڏيندا! پر هو ڀليل هئا. حق کي ڪو بہ دٻائي نہ

سگهيو آهي. هو مانجهي مڙس بہ مُڙڻ وارا نہ هئا. هو اڳتي وڌندا رهيا، پٺتي نہ هٽيا. هنن پنهنجي ساٿين جي هاريل رت مان ڪپڙا رڱيا ڪري پنهنجا جهنڊا ٺاهيا. هنن اٿين مزور تحريڪ کي جهنڊو ڏنو. اڄ بہ سڄي دنيا جي مزورن جي جهنڊي جو رنگ ڳاڙهو آهي. ان تي سرڪار صبر نہ ڪيو. هزارين پورهيت اڳواڻ گرفتار ڪيا ويا. سون کي ڦاهي تي چاڙهيو ويو. سرمائيدارن مزورن کي ماري تہ سگهيا پر سندس هل چل کي مات نہ ڪري سگهيا. اهي خوش نصيب حق جي راهہ تي جان ڏيئي شهادت جو پيالو پي ويا، پر مزورن جي آواز ۽ نعري کي زنده ڪري ويا. آخر دنيا کي ائن ڪلاڪن واري اصول کي مڃڻو پيو.

اڄ بہ سڄي دنيا جا مزور ۽ پورهيت هر سال پهرين مئي تي انهن شڪاگو جي شهيدن کي سلام ڪري، پنهنجي هل چل ۾ نئين جان وجهندا آهن ۽ اڳتي وڌندا آهن. اڄ بہ هي انسان دنيا جي پورهيتن لاءِ وهائو تاري جي حيثيت رکن ٿا. انهن جو رت پورهيت تحريڪ جون راهون روشن ڪري ويو آهي. اهو ڏينهن پري نہ آهي، جڏهن هو پنهنجي جائز حقن حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندا ۽ هر ڪنهن کي پنهنجو حق ملندو. هينئر ڪو ڪنهن جي ڦرلٽ نہ ڪندو نہ وري ڪنهن رت پٽ تي پلجندو. اوچ نيچ جا سنڌا ميٽجي ويندا ۽ سڄي انسان ذات صحيح معنيٰ ۾ "اشرف المخلوقات" ٿي پوندي ۽ هي سڀ خوبيون اسان کي مذهب اسلام ۾ موجود نظر اينديون.

1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

سوڀ	ڪاميابي
اڀياس	مطالعو
لوڙ	گهرج، ضرورت
ڪلون	انجڻيون، مشينون
چٽاڀيٽي	مقابلو
نپٽ	بلڪل، صفا
هرڪائڻ	لالچ ڏيڻ
ريهڻ ريبڻ	ورغلائڻ
مچرجڻ	چڙڻ، ڪاوڙجڻ
وهائو تارو	ڏينهن ٿيڻ کان اڳ ڏينهن ٿيڻ جو پيغام ڏيندڙ صبح وارو روشن تارو.
نفعي خورن	فائديمندن
ٻٽ	گڏ
ويساهه	ڀروسو، يقين
اوسر	ڦٽڻ
موڙي	دولت، سرمايو
ڦرمار	ڌاڙو هڻڻ، طاقت جي زور تي کسڻ
چٽي	واضح، پڌري
ججهي	ڪثرت، لاتعداد
ماري مات	خاموش ڪرائڻ

چاڙتي	من پسند
گهٽي	دباني چڏڻ
اوچ نيچ	ننڍ وڏائي
سنڌا	فرق، تفاوت

1.5 خود آزمائي نمبر 1

سوال نمبر (1)

هيٺ لکيل سوالن جا مختصر جواب ڏيو.

(1) پورهيتن جي پهرين جڳ مشهور هلچل ڪهڙي ملڪ جي ڪهڙي شهر ۾ هلي هئي؟

(2) پورهيتن اها هلچل ڪهڙي سن ۾ هلائي هئي؟

(3) پورهيتن جي اهم گهر ڪهڙي هئي؟

(4) سرمائيدار ۽ مزور جي طبقاتي جنگ جو پايو ڪنهن وڌو؟

(5) مالڪ ۽ مزور جي انهيءَ جهڳڙي جو سماجي سبب ڇا هو؟

(6) ڪهڙي طاقت مڙني مزورن کي هڪ ڳالهه تي متفق ڪيو؟

(7) سرمائيدار سرشتي جو پايو ڪڏهن پيو؟

(8) مزورن پنهجن حقن ميراڻ لاءِ ڪهڙي ڪوشش ڪئي؟

سوال نمبر (2)

مالڪن کي اها ضرورت چو پيش آئي، جو انهن مزورن کان ڪم وڌيڪ ورتو ۽ کين اُجرو گهٽ ڏنو.

2. مصطفيٰ جي الوداعي نصيحت

2.1 ليکڪ جو تعارف

هيءُ مضمون، مرحوم عثمان علي انصاري جي ڪاوش آهي. جيڪو سنڌس مشهور ڪتاب "ادبي انتخاب" تان ورتو ويو آهي. انصاري صاحب 1901ع ۾ شڪارپور شهر ۾ پيدا ٿيو. سنڌس وابستگي تعليم جي شعبي سان رهي ۽ ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن اِن سنڌ جي عهدي تي بہ فائز رهيو. انصاري صاحب 1948ع ۾ سچل سرمست جو رسالو بہ ايڊٽ ڪيو. سنڌس افسانن جو مجموعو "پنج گنج" اهم آهي. هن جيڪو ڪجهہ لکيو سو سنڌس شهرت جو باعث بڻيو سندن وفات 1962ع ۾ ٿي.

2.2 مضمون جو خلاصو

اسان جي اديب، هن يونٽ ۾ شامل "مصطفيٰ جي نصيحت" واري هن شهپاري ۾ زماني جي تجربن کان باخبر هڪ بزرگ جي خيالي ڪردار کي پيش ڪيو آهي. انهيءَ ڪردار کي هن مصطفيٰ جو نالو ڏنو آهي. مصطفيٰ ڪنهن شهر ۾ وڏو عرصو گذارڻ کانپوءِ پنهنجي وطن واپس ورڻ چاهي ٿو. کيس الوداع چوڻ لاءِ زندگي جي اهم شعبن سان تعلق رکندڙ ماڻهن جا نمائندا وٽس ملڻ اچن ٿا، انهن ملڻ وارن ۾ عورتون، مرد، ٻڍا، نوجوان، شاگرد ۽ عالم شامل هئا. هر طبقي جو اڳواڻ کيس اهڙي نصيحت ڪرڻ لا ءِچوي ٿو. جيڪا هن کي ڪارائتي ۽ ڪارگر زندگي گهارڻ ۾ مدد ڏئي.

درويش پنهنجي علم، تجربي ۽ مشاهدي جي آڌار تي هر هڪ کي جيڪا نصيحت ڪري ٿو، تنهن جو بنياد پاڻ ۾ پيار ۽ محبت سان ڀڌي ۽ اتحاد ۾ رهڻ واري سبق تي آهي. ان کانپوءِ هر هڪ طبقي جي نمائندگي ڪندڙ کي پنهنجي سماجي، اخلاقي ۽ مذهبي ذميوارين نڀائڻ ۽ معاشري طرفان مٿن مقرر ڪيل فرضن جي پورائي جي به هدايت ڪري ٿو. اهي هدايتون اهڙن نڪتن تي ٻڌل آهن، جن تي هلي ڪري سڄي سماج جي اصلاح ڪري سڌاري سگهجي ٿو.

2.3 مضمون جو متن

مصطفیٰ محبوب. پنهنجي زماني جو سج. ٻارهن سال پرديس ۾ گذاري پنهنجي وطن ڏي ويو. موٽڻ واري ڏينهن ٽڪري جي چوٽي تان ڏٺائين ته ڪيس واپس وٺي هلڻ لاءِ. هڪ ٻيڙي سمنڊ جي ڪناري تي بيٺي هئي. بيحد خوشيءَ جي ڪري، اکيون ٻوٽي خاموشيءَ سان شڪر ڪيائين. پر جيئن ٽڪريءَ تان هيٺ لٿو، تيئن سندس خوشي ڏک ۾ بدلجي ويئي. دل ۾ چيائين.

"هن شهر ڇڏيندي منهنجي دل کي درد ٿو رسي. مون هن شهر ۾ ٻارهن ورهيه مٺيءَ مٺيءَ مصيبت جا گذاريا آهن. هينئر هن شهر کي ڪيئن ڇڏيان؟ ميرو ڪپڙو هجي ته لاهي اُڇلايان، پر بندن جي کل ته ايذاءَ کان سواءِ ڪين لهندي؟ ڪو خيال هجي ته وساري ڇڏيان، پر پنهنجي درد مند دل کي هتي ڪيئن ڇڏي وڃان؟ اهي بک ۽ اُڃ جون راتيون ۽ ڏينهن ڀلا وسري به سگهندا ڇا؟ دل ٿي گهري ته هتئون جو سڀ ڪجهه ساڻ کڻي وڃان پر کڻي نٿو سگهان. باز پنهنجي آکيري کي ڇڏڻ وقت ڪو وڻ کي به کڻي سگهندو ڇا؟

جيئن ٻيڙيءَ ڏي ٿي آيو تيئن ڏٺائين ته شهر جا مرد ۽ زالون، پنهنجو ڪم ڪار ڇڏي، سندس پٺيان پئي آيا. بزرگ خيال ڪيو ته "هي سڀ مون کي چوندا ته ڪين ڪجهه نصيحت جا به لفظ چئي پوءِ هتان روانو ٿيان. مان ڀلا ڪين ڪهڙي نصيحت ڪري سگهندس؟ مان گهٽي ۾ گهٽو ته پنهنجو اونداهو فانوس مٿي جهلي، قدرت جي مالڪ کي عرض ڪندس ته منجهس تيل ۽ وٽ وجهي، روشن ڪري، جيئن اُها روشني انهن جي اندر کي به اجالو ڏئي...."

بزرگ کي ٻيو به ڪجهه دل ۾ هو پر چئي نه سگهيو، ڇو ته شهر جا ماڻهو هينئر اچي ڪيس مليا. پوءِ هڪ ٻڍو شخص اڳتي وڌي آيو ۽ اچي بزرگ کي چيائين ته "سمجهون

ٿا تہ توهان کي پنهنجي وطن جي سڪ لڳي هوندي. اسين اوهان کي روڪيون ٿا. فقط هيءُ عرض ڪريون ٿا تہ پنهنجي معلومات جي نور مان ڪجهہ روشني اسان کي بہ ڏيئي وڃو.“

بزرگ فرمايو. ”اوهان کي ڇا ٻڌايان؟“

هڪ شخص اڳتي وڌي آيو ۽ چيائينس، ”اسان کي محبت بابت ڪجهہ ٻڌايو!“

بزرگ منهن مٿي ڪري سيني ڏي نهاريو. سڀ خاموش بيٺا هئا.

بزرگ فرمايو: ”محبت جو رستو ڪيترو بہ مشڪل هجي تہ بہ اوهان سندس سڏ ۾ سڏ ڏيو ۽ جڏهن محبت پنهنجا پيار ڀريا پر کولي اوهان کي پنهنجي آغوش ۾ وٺڻ لاءِ تيار ٿئي، تڏهن اوهان هي خوف نہ ڪجو تہ مٿان سندس پرن ۾ ڪا تلوار لڪل هجي، جا اوهان کي ڦٽي وجهي.

”محبت جا لفظ جيڪڏهن اوهان جي خوشيءَ جي دنيا کي تاراج ڪري رکن، جيئن خزان جي موسم، باغن کي ويران ڪري ڇڏيندي آهي، تہ بہ اوهان اکيون پوري دل جي ڪنن سان لفظ ٻڌندا رهو ڇو تہ محبت جي دنيا نرالي آهي، جنهن ۾ تخت ۽ تختي جو فرق ڪونهي، جنهن ۾ هر خوشي غم جي شروعات آهي ۽ هر غم خوشيءَ جي تمهيد، جنهن ۾ انسان خادم ٿيندو آهي مخدوم ٿيڻ لاءِ، ۽ مخدوم ٿيندو آهي خدمت لاءِ.

”محبت اوهان کي پاڻ وٽ ائين گڏ ڪندي، جيئن هڪ ڪڙمي پنهنجي ٻار ۾ ڪڻڪ گڏ ڪندو آهي، پوءِ اوهان کي ڳٽين جي ڳاهہ ۾ ڳاهي، اوهان جي تُهہ ۽ مٽي جدا ڪري، اوهان کي جدائي جي جنڊ ۾ پيهي، اچو اٽو ڪندي، پوءِ وري پريت جو پاڻي وجهي اوهان کي ڳوهي، برھ جي ٻاھ ۾ پچائي، اوهان کي انهيءَ لائق ڪندي جيئن اوهان پاڻ کي پنهنجي محبوب جي مهماني لائق بنائي سگهو. پر جيڪڏهن اوهان خوف کاڌو ۽ محبت جي مُهريءَ کان پاڻ بچايو تہ پنهنجن تُهن ۽ مٽيءَ ۾ حياتي جا ڏينهن گذاري مري ويندا. اوهان جي حياتي اهڙي بي حس گذرندي، جنهن ۾ نہ سيارو هوندو نہ اونهارو، نہ خزان هوندي نہ بهار. اوهان کلندا، فقط وات وڏي ڪرڻ سان نہ روح سان، اوهان روئندا تہ فقط اکين سان ۽ نہ دل سان.“

"محبت اوهان کي ڏيندي بہ محبت ۽ وٺندي بہ محبت. نہ اوهان جي ٿيندي ۽ اوهان کي پنهنجو ڪندي. چو تہ محبت فقط محبت جي ٿيندي آهي ۽ فقط محبت کي پنهنجو ڪندي آهي."

"محبت ڪرڻ وقت ائين نہ چئو تہ محبت اسان جي دل ۾ آهي بلڪ چئو تہ اسين محبت جي دل ۾ آهيون. چو تہ جا شيءِ اوهان وٽ آهي، تنهن تي اوهان حڪم هلائي ٿا سگهو، پر محبت اوهان تي حڪم ٿي هلائي چو تہ اوهان وٽس آهيو."

"محبت ڪانسواءِ جيڪڏهن ٻي ڪا بہ خواهش اوهان جي دل ۾ پيدا ٿئي تہ اها محبت نہ پر اوهان جي خواهش آهي."

"محبت جي هر هڪ امتحان ۾ جدا جدا قسم جي لذت پيل آهي. مثلاً جي اوهان کي فراق جي ڪوٺاريءَ ۾ وجهي ڳاريو وڃي تہ اوهان خوش ٿيو چو تہ اوهان کي رقيق بنائي، درد، جي رقت جو مزو چکايو ويو."

"هر روز صبح جو اٿي، اول شڪر ڪريو تہ اوهان کي هڪ وڌيڪ ڏينهن محبت ڪرڻ لاءِ نصيب ٿيو ۽ هر رات جو وري شڪر ڪريو چو تہ اوهان کي اڃا هڪ رات ملي تہ پاڻ کي فراق ۾ پچائي پختو ڪريو ۽ پچائڻ واري کي دعائون بہ ڪريو."

پوءِ هڪ ٻڍيءَ عورت جنهن جي گود ۾ ٻار هو تنهن چيو تہ "سائين، اولاد بابت اوهان جو ڇا خيال آهي؟"

بزرگ فرمايو: "اولاد اوهان جو نہ آهي. قدرت جا اهي پٽ ۽ نياڻيون آهن، جي انسان ذات جي تخم کي فنا ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ قدرت پيدا ڪرائيندي ٿي رهي.

"اولاد اوهان مان دنيا ۾ نٿو اچي، البت اوهان جي معرفت ٿو اچي ۽ توڻي جو اوهان انهن کي پاليو ٿا تہ بہ هو اوهان جي ملڪيت نہ آهن."

"اوهان پنهنجي ٻارن کي پيار ڏيو ٿا چاڪاڻ تہ اهڙي پيار ڏيڻ ۾ اوهان کي خاص لذت ٿي اچي، اهو ڪو هنن تي احسان نٿا ڪريو."

"ٻارن کي اوهان پنهنجا خيال نہ ڏيو ڇو تہ هو قدرت کان پنهنجا خيال بہ وٺي آيا آهن، جي بلڪل تازا ۽ نوان آهن."

"اوهان هنن جي گهٽي ۾ گهٽي بدني پرورش ڪري سگهو ٿا. سندن ذهن جي پرورش، اوهان جي قدرت کان ٻاهر آهي، ڇو تہ سندن ذهنيت انهيءَ مستقبل جي محلات ۾ ٿي پلجي، جتي اوهان جي خيال کي بہ وڃڻ جي اجازت نہ آهي."

"هنن کي پاڻ جهڙي بڻائڻ جي ڪوشش بہ نہ ڪجو، البت جي ٿي سگهي تہ پاڻ هنن جهڙا ٿي وڃجو، ڇو تہ ارتقا جو اصول آهي تہ دنيا ترقي ڪندي رهي، مستقبل کي ماضي جو انتظار ڪو نہ ٿيندو آهي."

"والدين جڻ تہ هڪ ڪمان جا بہ پاسا آهن جي نڪاح جي زه سان ٻڌا ويا آهن، جن ٻنهي جي گڏيل عمل سان قدرت پنهنجي مرضي موجب جيترا تير، اولاد جي صورت ۾ ڪنهن خاص نشاني جي چٽڻ لاءِ هٽندي ٿي رهي، جن مان ڪي ٺيڪ نشاني تي وڃي ٿا لڳن، ڪي اوري ڪري ٿا پون."

"قدرت جي انهيءَ مشغلي ۾ جيترو حصو ڪمان جو آهي، اوترو ٺي تيرن جو تنهن ڪري ٻيئي سندس محبوب هستيون آهن."

پوءِ هڪ دولتمند چيو، "سائين، خيرات ڏيڻ بابت بہ ڪجهہ ٻڌايو!"

بزرگ فرمايو تہ، "اوهان جڏهن پنهنجي ملڪيت مان ڪجهہ خيرات ڏيو ٿا، تڏهن حقيقتاً ڪجهہ بہ نٿا ڏيو، البت جڏهن پاڻ مان ڪجهہ ڏيو ٿا، تڏهن سچ پچ خيرات ڏيو ٿا، ڇو تہ اوهان جي ملڪيت ۾ دراصل اهو ڪجهہ آهي جو توهان احتياطً سنڀالي رکيو آهي تہ جيئن آئي ويل ڪم اچي، پر ممڪن آهي جو اها آئي ويل اوهان جي اڳيان ڪنهن ضرورت جي پيش ڪرڻ جي بدران، انسانيت جي آخرين ضرورت يعني موت آئي بيماري، تنهن ڪري آئيءَ ويل جو بهانو ڏيئي، دولت گڏ ڪرڻ هڪ انساني ڪمزوري آهي جا ڏيڻ واري داتا مان اوهان جو ايمان گهٽ ڪندي رهي ٿي.

"اوهان مان ڪي پنهنجي گهڻي مان ڪجهہ ڏين ٿا، انهيءَ لاءِ تہ نالو ٿئي، تن بہ جڻ تہ ڪين ڏنو. ڪي پنهنجي ڪافيءَ مان ڪجهہ ڏين ٿا، تن قدرت جي ڏيڻ، وٺڻ جي اصول کي سمجهيو. ڪي پنهنجي ٿوري مان بہ ڪجهہ ڏين ٿا، تن انسانيت جي لذت ورتي."

"سائل کي ڏيڻ بہ چڱو، پر سوال کان اڳ ڏيڻ بهتر. حقيقي سخي اهو آهي، جو سائل کي ڳوليندو ٿو رهي."

"اوهان مان ڪي چوندا تہ اسين ڏيڻ لاءِ تيار آهيون پر ڪو مستحق بہ تہ هجي! خيال ڪريو تہ جيڪڏهن اهڙي چوندا اوهان جي باغن جا ميويدار وڻ بہ ڪن، تہ هوندا دنيا ميوي کان خالي ٿي وڃي. ميويدار وڻ، ميوو هن خيال سان نٿو ڏئي تہ ڪير لائق کائيندو يا نالائق. هن کي فقط پنهنجي قدرت کان مليل ڏات کي ظاهر ڪرڻو آهي، تنهن ڪري اول ڪُلندو آهي، پوءِ ميوو ڏيندو آهي ۽ وري ٻئي فصل جي تياري ۾ لڳي ويندو آهي. محنت ڪري زمين جي پاتال مان رس چوسي، ميوو تيار ٿو ڪري انهيءَ لاءِ تہ هر ڪو کائي."

پوءِ هڪ مزور چيو، "سائين، محنت بابت بہ ڪجهہ ٻڌايو!"

بزرگ فرمايو: "محنت جو بهترين مظاهرو محبت آهي.

قدرت ڏينهن ـ رات محنت ڪندي ٿي رهي انهيءَ لاءِ تہ انسان بہ سبق سکي، جو تہ حياتي، اُمنگ کانسواءِ بي معنيٰ، اُمنگ، عقل کانسوءِ انڌو، عقل، محنت کان سواءِ خالي، دهل، ۽ محبت محنت کانسواءِ هڪ عذاب آهي."

"ڪوري ڪپڙو ٿو اُڻي ڪيس گهرجي تہ هڪ هڪ تار اهڙي محنت سان وجهندو رهي، جو جڻ تہ اهو ڪپڙو پنهنجي محبوبن لاءِ ٿو تيار ڪري."

"رازو گهر ٿو ٺاهي. ڪيس هڪ هڪ سر اهڙي پريم سان هڻڻ گهرجي جڻ تہ انهيءَ گهر ۾ سندس پريتم اچي رهندو."

"آرائين باغ ٿو ويهاري. ڪيس هر هڪ ٻوٽي جي اهڙي سنڀال ڪرڻ گهرجي جو جڻ تہ سندس باغ جو سمورو ميوو ۽ گل سندس حبيب اڳيان ويندا."

"هڪ پگهاردار نوڪر اوهان جي روٽي ٿو ڏاهي ۽ هڪ ماءُ پنهنجي ٻچن لاءِ ماني ٿي پچائي." فرق ڏسو.

"دنيا جون زنده قومون فقط اهڙي محنت پيدا ڪري سگهيون آهن جا محبت سان معمور هجي."

تنهن ڪانپوءِ هڪ عورت چيو. "سائين، اسان کي ڏک سک بابت به ڪجهه ٻڌايو!"

بزرگ فرمايو ته، ڏک جڏهن پردي ۾ آهي ته ڏک آهي ۽ جڏهن بي نقاب ٿو ٿئي، تڏهن اوهان هن کي ٻيو نالو ڏيئي، سُک ٿا سڏيو. پوءِ ڇا ٿو ٿئي. جو جنهن چشمي کي اوهان پنهنجي لڙڪن جي پاڻيءَ سان ڀرپور ڪيو ٿا، انهي ساڳئي چشمي مان اوهان خوشي جا جام پيئندا ٿا رهو.

"ڏک جيترو اونهو اوهان جي وجود ۾ ويندو اوتري وڏيڪ اوهان وٽ خوشيءَ جي ماپڻ لاءِ جاءِ پيدا ڪندو."

"خيال ڪريو. جنهن جي ڪوزي ۾ اوهان فرحت ڏيندڙ ٺڏو پاڻي ٿا پيو سو اول اول ڪنهن ڪنڀر جي آويءَ ۾ جليو هوندو."

"يا جنهن بانسري جو مٺو آواز اوهان کي مست ڪندو ٿو رهي تنهن جو اندر ڪنهن تيز چاقو سان ڪوري خالي ڪيو آهي."

"جنهن وقت پاڻ کي بيحد خوش سمجهو، انهيءَ وقت مهرباني ڪري ٿورو غور ڪري ڏسو ته اوهان جي خوشي جي پيدا ٿيڻ جي جاءِ به ساڳي اُها آهي، جنهن مان ڪجهه اڳ درد پيدا ٿيندو رهيو يا نه؟"

"جيئن نر ۽ مادي قدرت جي بنايل جفت آهي، تيئن ڏک ۽ سُک به قدرتي جوڙو آهي، تنهن ڪري جي هڪ هوندو ته ٻئي جو هجڻ به لازمي آهي. پوءِ جي هڪ اوهان جي دسترخوان تي اوهان سان گڏ آهي، ته ٻيو وري بستري تي اوهان جو منتظر هوندو."

"حقيقت جي نظر سان ڏسبو تہ انسان، ڏک ۽ سک جي ٻن پارٽين جي وچ ۾ هڪ ڪينهون؛ مثال آهي. هيڏانهن هڪ ڏک تہ هوڏانهن ٻئي جي مهميز. اها بہ قدرت جي رانديگرن جي ڪيڏ ڇڻبي، جو ڪينهون ٻنهي حالتن سان مانوس ٿيو وڃي."

پوءِ وري هڪ رازي چيو تہ "سائين، ڪجهہ اسان جي گهرن بابت بہ ٻڌايو!"

بزرگ فرمايو تہ "اوهان جا گهر وڏي پيماني تي اوهان جا آڏيل آهن. ڪاش مان اوهان جا گهر ريتيءَ جي ذرن وانگر ميڙي مٺ ۾ري هوا ۾ اڏائي سگهان!

"قدرت جا ٻار آهيو. اوهان کي قدرت جي ٺاهيل ڇت هيٺان رهڻ گهرجي، جيئن پنهنجون قدرت کان مليل طاقتون وڌائي سگهو. جهڙيءَ طرح وڻ، پکي ۽ ٻيا جاندار ٿا رهن."

"مون کي ٻڌايو تہ اوهان پنهنجن گهرن ۾ ڪهڙين قيمتي شين جي حفاظت ڪري ٿا سگهو؟ ڇا ڪسجي وڃڻ يا چوراڄجي وڃڻ جو خوف اوهان کي درن يا ديوارن اندر رهڻ لاءِ مجبور ٿو ڪري؟"

"ڇا اوهان جا گهر، اوهان جي ذهني قوتن جي حفاظت ڪري سگهن ٿا؟ اوهان جي دلي يا روحاني خوشي انهن گهرن ۾ محفوظ آهي؟"

"اوهان پنهنجي قدرت کان مليل حسن جي حفاظت گهرن اندر ڪري سگهو ٿا؟ جي انهن سڀني سوالن جو جواب نفيءَ ۾ آهي تہ آءٌ چوندس تہ اوهان جا گهر فقط عيش پرستي جا منارا ۽ اوهان جي ڪوڙيءَ وڏائي جون ثابتيون آهن."

"اوهان جا گهر اهڙا هئڻ گهرجن، جهڙا اکين جي بچاءَ لاءِ قدرت اوهان کي ڇپر ڏنا آهن، جن ۾ آرام جي وقت اوهان محفوظ رهي سگهو. نہ تہ اهي بنگلا ۽ ماڙيون اوهان جي بي حساب قوتن کي زائل ڪري ڇڏينديون. اهي پلنگ ۽ آرام ڪرسيون اوهان مان جوانمردي ڪڍي ڇڏينديون. وڏين وڏين ديوارين جي اندر رهڻ ڪري اوهان جي تندرستي خراب ٿيندي. تازي هوا نہ ملڻ ڪري اوهان جو حسن بہ ويندو رهندو ۽ اها ٿڌي ڇانو ۽ آسائش اوهان کي اهڙو بيڪار ڪري ڇڏيندي، جو اوهان ڪنهن بہ سختي سهڻ لائق نہ رهندا."

تنهن کانپوءِ هڪ واپاري چيو تہ : "سائين، واپار بابت بہ ڪجھ ٻڌايو!"

بزرگ فرمايو: "اوهان جو ڌنڌو ڏاڍو شاندار آهي ۽ اوهان ڪڏهن بہ محتاج نہ ٿيندا جي اوهان قدرت جي ڏي ـ وٺ جي اصول تي هلندا. ڌرتيءَ مان مليل يا هٿ ڪيل نعمتن جي اهڙي متاسنا ڪريو جيئن هر ڪو پنهنجي ڪيل محنت جو ميوو هٿ ڪري راضي رهي، پر جيڪڏهن اوهان جي متاسنا، محبت ۽ انصاف تي ٻڌل نہ هوندي تہ اوهان مان ڪي حريص ٿي پوندا تہ ڪي وري بکيا رهجي ويندا.

"اوهان وٽ وهنوار سانگي ڪيترائي ڪاسبي ايندا ڪڙمي، باغائي، ڪوري، موچي، ڪنهار ۽ ٻيا پنهنجي محنت جا ڦل کڻي اوهان وٽ ايندا. اوهان کين محبت ۽ سچائي سان يقين ڏياريندا رهو تہ حقدار کي ضرورت حق پلئہ پوندو. جيڪڏهن انهن مان هڪ بہ هٿين خالي پنهنجي گھر موٽيو تہ قدرت جو ڪوپ اوهان تي ڪرندو، ڇو تہ جي قدرت پنهنجي هر هڪ ٻچي جون روزانيون ضرورتون پوريون ٿيل نہ ڏسندي تہ ظلم ڪندڙ کي سک سمهڻ ڪين ڏيندي. اڄ نہ سڀان، خود ڪان، نہ تہ سندس پوين ڪان، سمورو حساب ڪتاب چڪتو ڪري وٺندي."

پوءِ هڪ منصف اڳتي وڌي آيو ۽ چيائين، تہ "سائين، اسان کي ڪجھ ڏوھ ۽ سزا بابت بہ ٻڌايو!"

بزرگ فرمايو: "جڏهن اوهان جو روح (جو اوهان جو سچو رهبر آهي) غير حاضر آهي ۽ اوهين اڪيلا ۽ بي رهبر آهيو، تڏهن اوهان ٻين جو ڏوھ ٿا ڪريو. اهو حقيقت ۾ پاڻ تي ظلم ٿا ڪريو.

"هر انسان تي ٽن قوتن جو حڪم ٿو هلي: هڪ سندس "صالح" حصي جو، جنهن کي "نوري" حصو بہ چئجي ٿو، ٻيو "انسانيت جي حصي جو" ۽ ٽيون "حيوانيت جي حصي جو"، اهو حيوانيت جو حصو اوهان جو غلام آهي. اوهين جيئن هن کي چوندا، تيئن

ڪندو. اوهان جو نوري حصو ڏوھ ۽ گناھ کان پاڪ. باقي رهيو اوهان جو انساني حصو جو گناھ به ڪري ٿو ۽ سزا به پوڳي ٿو.

اوهان جڏهن ڪنهن ڏوهيءَ جو ذڪر ڪندا آهيو ته اٿين معلوم ٿيندو آهي جڻ ته هو اوهان مان هڪ فرد نه آهي، بلڪ ڪنهن ٻيءَ دنيا جو رهواسي آهي. ياد رکو ته انسانن مان جيڪو نيڪ کان نيڪ يا پاڪ کان پاڪ انسان آهي، سو به انسانيت جي دائري کان مٿي نٿو ٿي سگهي. خراب ۾ خراب انسان به هڪ حد کان هيٺ نٿو ڪري، ڇو ته انهيءَ ڪريل حالت ۾ به هو اوهان جي سماج جي هڪ فرد ليکجڻ ۾ ايندو. جيئن وڻ جي هر هڪ پن پنهنجي ساوڪ تڏهن ڇڏيندو جڏهن ان وڻ جو اندروني انتظامي ڪيس حڪم ڪندو، تيئن ڏوهي به ڏوھ تڏهن ڪري سگهندو جڏهن اسان جو سماج هن کي بُري ڪم لاءِ ميدان تيار ڪندو.

"هڪ وڏي لشڪر مان باقاعدي قدم کڻندي جيڪڏهن ڪو سپاهي ڪنهن پٿر تان ٿابو کائي ڪري ٿو پوي ته ڏوهي! سچ پچ هڏايو ته خطا ڪنهن جي؟ يقيناً انهن جي، جي هن کان اڳ اُتان لنگهيا، پر انهيءَ پٿر کي پري نه ڪياٿون. جنهن تان ٿابو کائي هيءُ گنهگار ڪري پيو ۽ ڪرندي ڪرندي به پنهنجي پٺيان ايندڙن کي خبردار ڪندو ويو ته سنڀالي لنگهن، متان ڪين به ٿابو نه اچي. تنهن ڪري اٿين نه سمجهو ته ٻي ڏوهي سچ پچ ٻي ڏوهي هئا. ڇاڪاڻ نه ٿابو ڪين کاڌاٿون ۽ ٿابو کائي ڪرڻ وارو يقيناً ڏوهي هو. ڇاڪاڻ ته ڪري پيو. ڇو نه هيئن چئو ته انهيءَ ڪرڻ واري اڳين جو ڏوھ به پنهنجي سر تي کنيو ۽ پوين لاءِ به رستو صاف ڪري ڇڏيو."

"هڪ ڪوري اڇيون ۽ ڪاريون تندون گڏ اُڻندو ٿو وڃي، پوءِ جيڪڏهن ڪا ڪاري تند ڇڇي پوي ته ڪوريءَ کي گهرجي ته اُڻڻ بند ڪري پنهنجي آڏاڻي کي جاچي ڏسي ته متان اڳتي هلي ڪي سفيد تندون به ڇڇي پون."

"ڪنهن عمارت جي اڏاوت ڪندي ڪن پٿرن کي زمين اندر پوريو ۽ ڪن کي چوٽي تي بيهاريو ويو آهي نه ته عمارت ڪين ٺهي سگهندي. پوءِ اوهان ڪيئن چئي سگهندا

تہ هيئيان پٽر مٿين پٿرن کان ذليل آهن. آخر ڪن کي تہ ضرورت هيٺ ڪرڻو آهي، جيئن بيا مٿي چڙهن."

پوءِ هڪ نوجوان چيو تہ "سائين، دوستي بابت بہ ڪجهہ ٻڌايو!"

بزرگ فرمايو: دوست! اوهان جي ضرورتن جو پيار ڀريو جواب آهي. دوستي هڪ اهڙو فصل آهي، جو محبت سان پوکبو آهي ۽ شڪريي سان لڻبو آهي. جيڪڏهن اوهان جو دوست خاموش آهي تہ کيس خاموش نہ سمجهو، ڇو تہ دوستي جو سُڪوت ايتريقدر فصيح آهي، جو هر هڪ لطيف خيال، پياري اُميد، مٺي نصيحت ۽ اندروني خوشيءَ جو اظهار انهيءَ گنگي طريقي سان ممڪن ٿيو پوي ۽ ناطق زبان ڪُٺيو پوي.

"دوستي فقط دوستي خاطر ڪجو ڇو تہ جيڪا دوستي ڪنهن مطلب لاءِ ڪئي ٿي وڃي سا دوستي نہ آهي پر هڪ ڄار آهي، جنهن ۾ صيد ۽ صياد ٻيئي ڦاسن."

"پنهنجي دوست کان پاڻ نہ لڪايو. جيڪڏهن هن کي فقط اوهان جي نيڪين جي ڄاڻ آهي تہ پنهنجون اوڻايون بہ مٿس ظاهر ڪيو."

پوءِ هڪ شاگرد چيو تہ "سائين، تقرير بابت اوهان جو ڪهڙو خيال آهي؟."

بزرگ فرمايو: "جڏهن اوهان جو پنهنجي خيالات سان جهيڙو ٿيندو آهي. تڏهن اوهان مجبوراً گفتگو شروع ڪندا آهيو. ڇو تہ جو شخص پنهنجي دل جي صحبت کان محروم ٿو ٿئي تنهن کي لاچار پنهنجي زبان جي صحبت اختيار ڪرڻي ٿي پوي، جيئن کيس پنهنجي آواز مان مزو اچي."

"تقرير ڪرڻ وقت اوهان کي پنهنجي خيالات کي مارڻو ٿو پوي ڇو تہ خيال هڪ آزاد پکي آهي جنهن کي لفظن جي پڃري ۾ جيڪڏهن قيد ڪبو تہ هو ڦٿڪي ڦٿڪي دم ڏيندو......"

"اوهان مان ڪي اهڙا آهن جن کي گهٽي ڳالهائڻ وارن جي سنگت پسند آهي. جو تہ اڪيلائي جي خاموشي سندس ضمير جي اڳيان سندن افعالن جي اگهاڙي تصوير اچي ٿي پيش ڪري، جا هو ڏسڻ نٿا گهرن."

پوءِ هڪ شخص چيو تہ "سائين قوم بابت اوهان جو ڇا خيال آهي؟"

بزرگ فرمايو: "منهنجا دوستو! افسوس ڪاٿو انهيءَ قوم تي جا وهم ۽ وسوسي سان ڀريل ۽ مذهب کان خالي آهي. افسوس ڪاٿو انهيءَ قوم تي جا ڪپڙا پائي ٿي پر ڌارين جا ٺهيل، روٽي کائي ٿي پر پرائي پوکيل اَن جي."

"افسوس ڪاٿو انهيءَ قوم تي جا جابر کي هيرو ۽ ظالم کي سخي ٿي سمجهي."

"افسوس ڪاٿو انهيءَ قوم تي جنهن جون دانهون فقط پنهنجن جنازن تي بلند ٿيون اچن، جا پنهنجي برباديءَ تي بہ فخر ڪندي ٿي رهي."

"افسوس ڪاٿو انهيءَ قوم تي، جنهن جا اڳواڻ شيطان کان گهٽ نہ آهن، جنهن جو فيلسوف مداري ۽ جنهن جو هنر فقط نقل ڪرڻ آهي."

"افسوس ڪاٿو انهيءَ قوم تي جنهن جا مدبر گونگا ۽ ٻوڙا آهن ۽ جنهن جا نوجوان اڃا پينگهن مان هيٺ لهڻ نٿا گهرن."

"افسوس ڪاٿو انهيءَ قوم تي جا ٽڪرا ٽڪرا ٿي پيئي آهي ۽ جنهن جو هر هڪ ٽڪرو پاڻ کي پوري قوم ٿو سمجهي."

آخر ۾ هڪ عابد چيو تہ "سائين! مذهب بابت ڪجهہ ٻڌايو!"

بزرگ فرمايو: "هن وقت تائين مذهب کان سواءِ ڪنهن ٻئي موضوع تي ڳالهايو اٿم ڇا؟ انساني زندگيءَ جو هر هڪ پهلو جنهن تي ٿورو يا گهٽو [illegible] ڪرٽو پوي ٿو، سو مذهب جو هڪ جدا باب آهي. سزا يا جزا انسان جي عمل تي منحصر آهي."

2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

آغوش	جهولي، گود
تمهيد	آغاز، ابتدا
خادم	خدمت ڪندڙ
مخدوم	جنهن جي خدمت ڪئي وڃي
مهري	ان صاف ڪرڻ لاءِ ڪتب ايندڙ ڏندو
تخم	ٻج، نسل وڌائڻ وارو مادو
سائل	سوال ڪندڙ
مستحق	حقدار
پريتم	جنهن کي پيار ڪجي
نقاب	پوش، پردو
جُفت	ٻـڌي، جوڙو جوڙو
دسترخوان	ڪاڏي ڪائڻ وقت وڇائڻ وارو ڪپڙو
وهنوار	ڪاروبار، ڏيتي ليتي
ڪاسبي	مزوري ڪندڙ
ڪڙمي	هاري، ڪڙمت ڪندڙ
ڪوپ	ڏمر، ناراضگي
اوڻائي	خامي، ڪمزوري
سُڪوت	خاموش، جدائي
جزا	اجُر، اجرو

ٿهه	ٽوڪڙ، سنگن جا اهي ڇلڪا ، جن ۾ اُن تيار ٿيندو آهي.
آوي	ڪنڀر جي ٿانون پچائڻ واري ڪوري
صيد	شڪار
صياد	شڪاري. شڪار ڪندڙ

2.5 خود آزمائي نمبر 2

سوال نمبر (1)

هيٺيان حوالا ڏيئي، سمجهايو:

(1) "ميويدار وڻ، ميوو هن خيال سان نٿو ڏئي تہ ڪو لائق ڪائيندو يا نالائق؟"

(2) "محنت جو بهترين مظاهرو محبت آهي."

(3) "دوستي فقط دوستي خاطر ڪجو، ڇو تہ جا دوستي ڪنهن مطلب لاءِ ڪئي ٿي وڃي سان دوستي نہ آهي."

(4) "ميرو ڪپڙو هجي تہ لاهي اُڇلايان پر بدن جي ڪل تہ ايذاءَ ڪانسواءِ ڪين لهندي."

سوال نمبر (2)

هيٺ ڏنل سوالن جا مختصر جواب لکو:

(1) بزرگ محبت جي باري ۾ ڇا وراڻيو؟

(2) بزرگ خيرات بابت ڪهڙي هدايت ڪئي؟

(3) محنت لاءِ بزرگ ڇا فرمايو؟

3. خود آزمائين جا جواب

خود آزمائي نمبر 1

سوال نمبر (1)

(1) آمريڪا جي شهر شڪاگو ۾ اها پهرين جڳ مشهور هلچل هلي هئي.

(2) پورهيتن اها هلچل پهرين مئي 1886ع ۾ هلائي هئي.

(3) پورهيتن جي اهم گهر اها هئي تہ "اهي سورهن ڪلاڪن جي بجاءِ اٺ ڪلاڪ ڪم ڪندا."

(4) دراصل سرمائيدارن ۽ مزورن جي انهيءَ طبقاتي جنگ جو پورهيتن جي پورهئي جي ڦرمار ۽ ڦرلٽ تي پايو وڌو هو.

(5) مالڪ ۽ مزور جي انهيءَ جهيڙي جي سماجي سبب اهو هو جو جيئن جاگيرداري سرشتي ۾ هاري کي جاگيردار پيو ڦريندو آهي، تيئن سرمائيداري نظام ۾ وري پورهيت ڦربو آهي، سرمائيدارن جي هٿان. سو هتي بہ پيدوار جي انهيءَ اڻ برابري ۽ ناانصافيءَ واري ورڇ جهيڙيءَ جو باعث بڻي.

(6) مزورن مٿان ٿيندڙ ظلم ڪين هڪ ڳالهہ تي متفق ڪيو هو.

(7) سرمائيدار سرشتي جو پايو مشيني دور ۾ پيو.

(8) مزورن پنهنجي حقن مڃرائڻ لاءِ ٽريڊ يونينون قائم ڪري، منظم نموني هلچل هلائي.

سوال نمبر (2)

هر مل جو مالڪ چاهي پيو تہ سندس پيدوار وڌي ۽ وڪرو بہ مل جي پيٽ ۾ گهٽجي نہ ٿي. ان لاءِ ضروري هو تہ مزور گهٽ وقت ڪم ڪري. پر مال جي گهٽي وڪري جو

دارومدار مال جي سستي هجڻ تي هو. مال سستو ان صورت ۾ ٿي پئي سگهيو، جڏهن ان تي خرچ گهٽ اچي. خرچ ان حالت ۾ گهٽ اچي پيو، جنهن حالت ۾ مزور کي رقم گهٽ ڏجي، تنهن ڪري هر ڪارخانيدار انهيءَ ڪوشش ۾ رهيو ته وٽس مزور ڪم گهڻو ڪن، پر اُجرت ڪيس گهٽ ڏيڻي پوي.

خود آزمائي نمبر 2

سوال نمبر (1)

(1) اهي سٽون، مصطفىٰ جي نصيحت واري مضمون تان ورتل آهن. اهي جملا بزرگ هڪ دولتمند طرفان خيرات بابت پڇيل سوالن جي جواب ۾ چيا هئا، جن جو مقصد آهي ته خيرات ڏيڻ ۾ صرف نيت سچي ڪرڻ گهرجي. ان ڳالهه کي نه نهارجي ته سوال ڪندڙ خيرات کي ڪهڙي مقصد لاءِ ڪتب آڻيندو.

(2) هيءُ جملو "مصطفىٰ جي نصيحت" واري مضمون ۾ موجود آهي ۽ بزرگ هڪ مزور کي محنت بابت ٻڌائيندي چيو هو. ان جو مقصد آهي ته جيڪڏهن محنت ڪرڻ ۾ محبت، خلوص ۽ ايمانداري شامل آهي ته پوءِ پڪ اڳتي ان جو اُجرو به بهتر ملندو.

(3) هي سٽون "مصطفىٰ جي نصيحت" واري مضمون مان کنيون ويون آهن جيڪي هڪ نوجوان طرفان بزرگ کان دوستي بابت پڇيل سوال جي جواب ۾ بزرگ جون چيل آهن. انهن جو مطلب آهي ته دوستي اها آهي جيڪا ڏکئي وقت ۾ ڪم اچي، پر جيڪڏهن لالچ رکي دوستي ڪبي ته پوءِ اها دوستي نه ڇٽبي.

(4) هي سٽون "مصطفىٰ جي نصيحت" واري مضمون مان کنيون ويون آهن. هن شهر کي ڇڏيندي پنهنجي يادن جي وهڪري ۾ وهندي چوي ٿو ته هي شهر ڇڏڻ درد ۽ تڪليف ڏيڻ کان گهٽ ڪونهي ڇو جو ميرو ڪپڙو ته لاهي اڇلائي ڇڏجي ٿو پر بدن جي کل ته ايذاءَ ۽ تڪليف کان سواءِ نٿي لهي.

سوال نمبر (2)

هيٺ لکيل سوالن جا مختصر جواب ڏيو:

(1) محبت جي باري ۾ بزرگ هدايت ڪئي تہ محبت جي دنيا نرالي آهي. ان دنيا ۾ تخت ۽ تختي يعني ڪاميابي يا ناڪامي، فائدي يا نقصان جو ڪو بہ تصور ناهي. ان دنيا جي هر خوشيءَ جي ابتدا غم مان ٿيندي آهي، پر اها فقط محبت آهي، جيڪا هر جاندار کي عام طور تي ۽ خاص طور تي انسانن کي اتحاد ۽ اتفاق ۾ رکي سگهي ٿي.

(2) بزرگ خيرات جي ڏس ۾ چيو تہ اها پنهنجي مشهوري ۽ نالي پيدا ڪرڻ لاءِ نہ ڏجي ۽ نہ ان جي ڏيڻ مهل اهو ڏسجي تہ خيرات جنهن کي ملي ٿي اهو ان کي ڪهڙي مقصد ۾ ڪتب آڻيندو. خيرات ڏيڻ وقت، ڏيندڙ کي سچي نيت ڪرڻ کپي ۽ بس.

(3) محنت جي ڳالهہ ڪندي، بزرگ چيو تہ هر ڪم جيڪو اوهان جي حوالي سان ڪيو ويو آهي، ان کي پوري ڪرڻ وقت محبت، ايمانداري ۽ سچائي جو مظاهرو ڪيو. ان ڪم ۾ لالچ نہ ڪيو. دنيا ۾ اهي ئي قومون زنده ليکجن ٿيون جن محنت کي محبت کان الڳ نہ ڪيو.

يونٽ نمبر 8

نظم جو ڀاڱو

شاعر

1. قاضي قادن
2. شاهه ڪريم
3. شاهه عبداللطيف ڀٽائي
4. خواجه محمد زمان لنواري شريف

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

شاعريءَ واري حصي جو هيءُ پهريون ۽ پنهنجي نصاب جو اٺون يونٽ اوهان پڙهڻ شروع ڪيو آهي. هن يونٽ ۾ سنڌيءَ جي ڇهن اهم ۽ عظيم شاعرن جي احوالن سان گڏ سندن شاعريءَ مان به مثال ڏنا ويا آهن. اسان کي پڪ آهي ته هن يونٽ پڙهڻ کانپوءِ اوهين انهيءَ لائق ٿي ويندا جو:

يونٽ جا مقصد

(1) شاعرن جي زندگين جي احوال کان آگاهه ٿي سگهندا.

(2) لفظن جي معنيٰ وسيلي شاعرن جي ڏنل پيغام کي سمجهي سگهندا.

(3) شاعرن جي ڪلام جو مقصد سمجهي سگهندا.

(4) شاعرن جي شعري روايتن کان واقف ٿي سگهندا.

فهرست

	صفحو
1. قاضي قادن	241
1.1 تعارف	241
1.2 بيت	242
1.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ	244
1.4 قاضي قادن جي بيتن جي سمجهاڻي	245
2. شاهه ڪريم	247
2.1 تعارف	247
2.2 بيت	247
2.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ	249
2.4 شاهه ڪريم جي بيتن جي سمجهاڻي	251
3. شاهه عبداللطيف ڀٽائي	253
3.1 تعارف	253
3.2 سُر ڪلياڻ	254
3.3 سُر يمن ڪلياڻ	254
3.4 سُر ڪنڀات	255
3.5 سُر ليلا چنيسر	256
3.6 ڏکين لفظن جي معنيٰ	257
3.7 سُر ڪلياڻ جي بيتن جي سمجهاڻي	261
3.8 سُر يمن ڪلياڻ جي بيتن جي سمجهاڻي	262

3.9 سُر کنهات جي بيتن جي سمجهاڻي 263

3.10 سُر ليلا چنيسر جي بيتن جي سمجهاڻي 264

4. حضرت خواجه محمد زمان 266

4.1 تعارف 266

4.2 بيت 266

4.3 ڏکين لفظن جي معنیٰ 268

4.4 بيتن جي سمجهاڻي 269

4.5 خود آزمائي نمبر 1 272

5 خود آزمائي جا جواب 274

1. قاضي قادن

1.1 تعارف

قاضي قادن جا وڏا اصل سيوهڻ جا هئا پر پوءِ بکر ۾ اچي رهيا هئا، ڪري قاضي صاحب کي ڪن عالمن "سيوستاني" يعني سيوهڻ جي پراڻي نالي سيوستان جو سڏيو آهي ته ڪن وري بکر جو هئڻ ڪري "بکري" چيو آهي.

سنڌ جو پهريون ۽ مڪمل شاعر آهي. قاضي قادن ابجد جو علم ڄاڻندو هو. سلوڪ جي رستن ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيل هئس. حرمين شريف جي زيارت ڪيل هئس. سنڌ ۾ ارغونن جي حڪومت جو وڏو قاضي مقرر ٿي رهيو.

قاضي قادن جا ست بيت سڀ کان پهرين شاهه ڪريم جي ڪلام جي پڇاڙي ۾ ڏنا ويا هئا. پر 1978ع ڌاري هندوستان جي هرياڻا صوبي جي ننڍڙي ڳوٺ راٽيلا جي صديون پراڻي مندر جي کنڊرن مان پراڻي ديوناگري رسم الخط ۾ لکيل 112 بيت هٿ آيا. ان کانپوءِ هندوستان جي وڏي عالم هيري ٺڪر انهن بيتن کي موجوده سنڌي ۾ ترتيب ڏيئي ڪتابي شڪل ۾ پڌرو ڪيو. قاضي قادن جو ڪلام نج سنڌي ٻولي جي هئڻ جي ڪري هن ۾ محاورا، عوامي قصا توڙي تاريخي داستان به شامل آهن. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته قاضي صاحب جو سنڌ جي تاريخ سان گهرو واسطو رهيو آهي. هو پنهنجي وقت جي هڪ عظيم شخصيت هو جنهن کي ان زماني جي علمي ۽ سياسي حلقن ۾ به خاص اهميت حاصل هئي. قاضي قادن 958ھ برابر 1551ع ۾ وفات ڪئي.

1.2 بيت

1. زيران زبران آيتان، اڪر انتُ نہ پار
هيڪڙيو ايمان ۾، لهڻ سيني سار

2. ڪنز قدوري ڪافيا، ڪي ڪين پڙهيام
سو ڏيهو ٿي ڪو ٻيو، جان ٿي پرين لڌام

3. اڪر ٻيا وسار، الف اڳهون ٿي ياد ڪر
سوتون ڏيئو ٻارِ، جو نہ اجهنپہ ڪڏهين

4. لائي لام الف سان، ڪاتب لکين جيئن
مون هنيڙو پريان سانءِ لڳو آهي تيئن

5. دل اندر درياو ڀُڇڻ ڪيا سمندر ڪل
ماڻڪ اِهَ سرياو، چڳي چوڪي نہ ڪٽي

6. ڪايا مُهہ ڏيئي، ٻيڻا جي درياءَ ۾
پسندا سيئي، ماڻڪ اکڙين سين

7. جي سالو رو سڌِ لَهي، ڪنولان سنڌي ڪاءِ
تو پيو پاتال ۾، هوندو نہ متي ڪاءِ

8. اک اندر سريو، جاڳي پَسُ جُوانُ
منجهيئي مَکو ٿيڻ، منجهيئي مُلتان

9. جو ڳي جاڳيا يوس، سٿو هٿس تند ۾
تهان پيو ٿيوس، سندي پريان پيچري

10. سوئيڙيان سنهڙو، جتن ڪيوءِ نه تنيو
توکي اکيڙين ۾، پرين پيندو ڪنيو

1.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ

انت	آخر
هيڪڙيو	فقط هڪ
ڪوڙين	ڪروڙين (انيڪ)
ايهہ	اِها
جان جان	اِتان اِتان
ڪافيا	ديني فقہ جا ڪتاب
لوڪ	دنيا جا ماڻهو
اگهون	سڀ کان اڳ
اجهنپ	اجهامي، وسامي
ڪَلَ	پتو، ڄاڻ
مُهہ	منهن
بيتا	هڪ قدم نہ چُريا
سيئي	اهي ئي
سالورو	ڏيڏر
سڌ	ڄاڻ، خبر
ڪنولان	ڪنول جا گل
پاتال	تلاءُ جو ترو
سريو	سڌ ٿيڻ، حاصل ٿيڻ
سوئيڙيان	سنهڙي سٽي ڪان

1.4 قاضي قادن جي بيتن جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

زيرن، زبرن، آيتن ۽ اکرن جو ڪو انت پار نہ آهي. فقط پڪو ڀروسو رکڻ سان پرين سيني جي سار لهن ٿا.

بيت نمبر 2

ديني فقہ ۽ ويا ڪرڻ جا ڪتاب، ڪنز قدوري ڪافيا انهن ما ڪو بہ ڪو نہ پڙهيو اٿم. اهو هنڌ ٿي ڪو ٻيو آهي، جتان ٿي پنهنجي پريتم ڪي پاتو اٿم.

بيت نمبر 3

ٻيا سڀ اکر وساري، سڀ کان اڳ الف (الله) جو اکر ياد ڪر اهو ڏيٺو ٻار، جو ڪڏهن بہ نہ وسامي.

بيت نمبر 4

اي ڪاتب! (لکڻ وارا)، تون الله لکڻ وقت جيئن الف کي لام (ل) سان جوڙي لکين ٿو، منهنجو من پنهنجي پرين سان اٿين ٿي جڙيل آهي.

بيت نمبر 5

دل اندر ٿي درياه آهي، سمنڊ جو پتو چو پيو پڇين، دل جي درياه ۾ موتي ماڻڪ پيا آهن تون چونديي سچا ماڻڪ ڪٿين ٿي نٿو.

بيت نمبر 6

جيڪي پنهنجي سرير ڏانهن منهن ڪري سرير روپي درياه اندر گهرندا، اُهي ٿي پنهنجي اکين سان املهہ ماڻڪن جو درشن ڪندا.

بيت نمبر 7

جيڪڏهن ڏيڏر کي اها ڄاڻ پوي ته تلاءُ ۾ ڪنول به آهن ته اهو جيڪر پاتال ۾ ويهي مٽي نه کائي.

بيت نمبر 8

اي جوان، تون سجاڳ ٿي ڏس، تنهنجي اک اندر ئي سڀ مهيا آهي. مڪو به تنهنجي اندر ۾ آهي ته ملتان به تنهنجي من ۾ آهي.

بيت نمبر 9

مان غفلت جي ننڊ ۾ ستو پيو هوس، اچي جوڳي مونکي جاڳايو، منهنجي من مان ميران ڪڍي، مون کي محبوب جو سڌو پيچرو ڏيکاريائين.

بيت نمبر 10

پرين ته سنهڙي سئي ڪان به سنهڙو آهي. تو ان کي اکين ۾ سمائڻ لاءِ ان مطابق ڪوشش ئي نه ڪئي آهي. تنهنجي اکڙين ۾ پرين ڪيئن سمائجي سگهندو.

2. شاھ ڪريم

(1537ع. 1621ع)

2.1 تعارف

سيد عبدالڪريم بلڙي وارو متعلوي ساداتن مان هو. سن 944 هجري، (38. 1537ع) ۾ جائو ۽ سن 1030 ھ (22. 1621ع) ۾ وفات ڪيائين. سڄو ڏينهن عبادت ۾ مشغول رهندو هو. سندس حياتي ۽ ڪرامتن جو احوال، ڪتاب "بيان العارفين في تنبيه الغافلين" ۾ ڏنل آهي، جو ميان محمد رضا عرف، مير دريائي ٺٽوي؛ سندس وفات کان اٺ ورهيه پوءِ، يعني 1038 ھ ۾ تصنيف ڪيو.

شاھ ڪريم جا مقولا ۽ ارشاد "بيان العارفين" ۾ جمع ٿيل آهي، جو فارسيءَ ۾ لکيل آهي. سنڌي بيت بہ چيا اٿس، جي ڏوهيڙن جي شڪل ۾ آهن ۽ سنڌي شعر جي پهرين ڪڙي سمجهيا وڃن ٿا.

2.2 بيت

1. مُورک مَور نہ بَجهتا، هيڏانهن هوڏانهن ڪن
ڪَتَر جنين اکين ۾، سي ڪيئن پرين پسن.

2. سڄڻ ساعت هيڪڙي، جي ٿئي اکيئيون ڏار
تہ ڪر سڀ جمار، ڏٺوسين نہ ڪڏهين.

3. مجازي موهي، ڪڏهن ويندءِ نڪري
اکڙيون توهي، مچڻ وهين وسهي.

4. جي جاڳندي مَن ۾، سُتي پڻ سيئي
مَن پريان نيئي، پڳهيو پاڻ ڳري.

5. پاٽياريءَ، سِر ڀڃڙو، جَر تي پڪي جيئن،
اسان سڄڻ تيئن رهيو آهي روح ۾.

6. وَرُ سا سُڄي ويڙ، جتي سَڄَڻُ هيڪڙو
سو ماڳوئي ڦير، جتي ڪوڙ، ڪماڙوئين.

7. چاڄَر چُڳيرن، گهور نہ اچي گهاتوئين
اڪيون اُنين سنديون، ڪڏا ڪروُن پُڇن.

8. هنجهہ تتشين هوءِ، اونهي ۾ اوڙاھ جو
اي ڪانيرو ڪوءِ، ڇاڇر ۾ ڇيرون ڪري.

2.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ

مُتعلوِي	متيارين جي رهڻ وارن کي عربن انهيءَ اُچار سان لکيو آهي.
مورک	موڳو، اڻڄاڻ
مُور	اصل، بلڪل
ٻُجهڻ	سمجهڻ
ڪَتَرُ	ڪَکُ، ڦلو يا نفرت، بغض
ٻانئيون	خالي، خشڪ
ڍانڍا	برتن، ڍانچا، ڍُڳرو جسم
مجازي	مجاز وارا
موهي	لالچ ڏيئي
مچڻ	متان
وِسَهُ	اعتبار، ڀروسو، يقين
ڏکڻُ	ڏک هڻڻ، ڪُٽڻ
سڃو	سڪڻو، ويران، برباد
ڳرلائڻ	سُوري ڀهنجو ڪرڻ، ويجهو ڪرڻ، سيني سان لڳائڻ
پاڻياري	پاڻي ڀرڻ واري
سِرُ	مٺو
ٻهڙو	ٻيلهڙو
جرُ	پاڻي
ورُ	ڦيرو

وَرُ ڪرڻ	رخ موڙي وڃڻ، ڇڏي ڏيڻ
ماڳ	هنڌ، جاءِ
ڪماڙوئين	ڪوڙ ڳالهائيندڙ ڪوڙ جو ڪاروبار ڪندڙ
ڇاڇر	درياءَ جي ڪناري وارو گهٽ پاڻي، بيٺل يا خراب پاڻي
ڇڳير	بُزدل، ڏڄڻو
ڪَڏا	پاڻي جون ڪَڏون، جتي ٻڏڻ جو خطرو نہ هجي
ڪرون	پاڻي جا نشان
گهاتو	گُهتون هڻندڙ، اڻموٽ، بهادر، پاڻي ڪان نہ ڏڄندڙ، شڪاري
اوڙاهہ	وڏو پاڻي
ڪانيرو	درياهي پکي
ڇيرون ڪري	خوشيون ملهائي

2.4 شاهه ڪريم جي بيتن جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

شاعر، غافل انسان کي اهڙي مورک سان ڀيٽ ڪيو آهي جنهن کي خود فيصلي ڪرڻ جي سمجهه نه هوندي آهي. جيڪو به ڪيس ڪو ڏس ڏيندو آهي يا ڳالهه ٻڌائيندو آهي ته پنهنجي عقل ڪم آڻڻ کانسواءِ ان تي عمل شروع ڪري ڏيندو آهي، اهڙيءَ ريت اهو بجاءِ پنهنجي منزل تي رسڻ جي، سڄي عمر هيڏي هوڏي ڀٽڪندي گذاري ڇڏيندو آهي. شاعر جي نظر ۾ اهو شخص اهڙو ته ناڪام ۽ نامراد آهي، جنهن وٽ ان جو محبوب ملاقاتي ٿيڻ لاءِ خود هلي آيو، پر پاڻ ان کي ان ڪري ڏسي نه سگهي جو ان جي اکين ۾ سرٽ يا ڪک پنجي ويو هجي.

بيت نمبر 2

هن بيت ۾ شاعر، سالڪ ۽ حبيب جي وچ ۾ روحاني رشتي جي ڳالهه ڪندي ٻڌائي ٿو ته جيڪڏهن سالڪ کان سندس پرين رڳو هڪ پل لاءِ پري ٿي وڃي ٿو ته کيس اٿين بيقراري ٿي محسوس ٿئي، جڏهن ته سڄي عمر هُن هڪبئي کي نه ڏٺو آهي.

بيت نمبر 3

شاعر، هن شعر ۾ سالڪ کي صلاح ڏيندي چوي ٿو ته رڳو اکين تي ڀروسو ڪري نه ويهه، محبوبن جي چال (ادا) نرالي اٿئي، اُهي، توکي مجاز ۾ مرهي هليا ويندا ته پتو به ڪو نه پوندو.

بيت نمبر 4

شاعر زماني سازيءَ مان سالڪ کي مثال ڏيندي سمجهايو آهي ته جن کي جاڳندي ۾ ياد ڪيو رهبو آهي، ننڊ ۾ به اهي ئي ياد ايندا آهن. منهنجي مَن کي به منهنجي محبوب اٿين

ولي پاڻ وٽ قابو ڪيو آهي ۽ هاڻي جاڳندي توڙي سُتي ۾ سڄڻ سا ملاقات ٿيندي رهندي آهي.

بيت نمبر 5

پاڻيءَ جو ڪو پکي جڏهن ترڻ لڳي ٿو تڏهن اُن پاڻي ۾ پکيءَ جي وچ ۾ وار جي به وٿي ڪا نه بچندي آهي. منهنجي مَنَ ۽ محبوب جي وچ ۾ ڪا به وٿي رهيل ناهي.

بيت نمبر 6

اها جاءِ يا ماڳ مڪان جتي ڀيو ڪو به نه هجي پر جيڪڏهن پرين موجود آهي ته اهو هنڌ بابرڪت آهي، اتي وڃڻ به سجايو آهي. اهڙو هنڌ يا ماڳ ڇڏي ڏيڻ گهرجي، جتي موجود ماڻهن وٽ رڳو ڪوڙ ٿو ڪمائجي.

بيت نمبر 7

بي همت ۽ ڊڄڻا ماڻهو، ترڻ جي سڌ ڪري هلن ته ٿا، پر درياءَ ڏسيو دهلجيو ٿا وڃن. اهي وچ ۾ وڃي ترڻ جو اصل لطف حاصل ڪرڻ جي بجاءِ ڪناري واري ننڍي پاڻي ۾ پاسي ڪان ويهي پاڻي جا نشان ڏسيو پيا خوش ٿين.

پر جيڪي دلير ۽ گهاتو يا شڪاري آهن ۽ ترڻ کان واقف آهن، تن کي درياهه کان ڪو به ڀئو ڪو نه ٿو ٿئي. اهي ئي آهن، جيڪي وڏي ڪان وڏي پاڻي ۾ وڃي ترڻ جو اصل مزو ٿا ماڻين.

بيت نمبر 8

هنجهه پکيءَ جو هنڌ وڏو پاڻي آهي، پر ننڍي ۽ خراب پاڻي ۾ جيڪو ترُڳي رهيو آهي اهو هنجهه نه پر ڪانيرو پکي آهي ڀنهي جي خاصيتن ۾ اهو ئي وڏو فرق آهي.

3. شاھ عبداللطيف ڀٽائي

(1689ع-1752ع)

3.1 تعارف

سنڌ جو ناميارو شاعر شاھ عبداللطيف ڀٽائي، حبيب شاھ جو فرزند ۽ شاھ عبدالڪريم بلڙي واري جو ٽڙ پوٽو ھو. سندس وڏا، امير تيمور جي زماني ۾ سنڌ ۾ آيا ھئا ۽ حيدرآباد ضلعي موجوده مٽياري جي ھالا تعلقي ۾ اچي مقيم ٿيا.

شاھ عبداللطيف 1102 ھجري، مطابق 1689ع ۾ ڄائو. ننڍي ھوندي کان سندس طبع جو لاڙو فقيري ڏانھن ھو. جواني ۾ عشق جي چوٽ لڳيس، جنھن رچائي ريٽو ڪيس. ويھن ورھين جي عمر ۾ شادي ڪيائين، پر اولاد ڪو نہ ٿيس. شاھ صاحب سير ۽ سفر جو ڪوڏيو ھو. راڳ سندس روح جي راحت ھو. سندس شعر ۾ اھي سڀ خوبيون موجود آھن، جيڪي ھڪ الھامي شاعر ۾ ھئڻ گھرجن.

پنھنجي والد جي وفات کانپوءِ اھو لڏي اچي ھڪ واري جي ڀٽ تي رھيو ان ڪري کيس "ڀٽائي" ڪري چوندا آھن.

شاھ صاحب ھجري 1165ھ برابر سن 1752ع ۾ صفر مھيني جي چوڏھين تاريخ وفات ڪئي. ھر سال انھيءَ تاريخ تي ڀٽ تي ميلو لڳندو آھي.

3.2 سر ڪليا‎ڻ

1. تون حبيب، تون طبيب، تون درد جي دوا
جانب، منهنجي جيءَ ۾، آزار جا انواع
صاحب! ڏيج شفا، ميان! مريضن کي.

2. تون حبيب ، تون طبيب، تون درد جو دارون
دوا آهن دل کي، تنهنجون تنواروُن
ڪريان ٿي ڪارون، جئن ڀڪي ڀنڊئون نہ ٿيي.

3. تون حبيب، تون طبيب، تنهنجو ڏٺن ڏُکُ
تون ڏيين، تون لاهيين، تُنهنجو هادي، ربُ
آهم اِيءُ عجب، جِن واريو ويڄ وهاريين.

4. تون حبيب، تون طبيب، تون دارون کي دردن
تون ڏيين، تون لاهيين، ڏاتر کي ڏکندن
تڏهن ڦڪيون فرق ڪن، جڏهن امر ڪر هوان کي.

3.3 سُريمن ڪليا‎ڻ

1. پڇ پتنگن کي، سنديون ڪامڻ خبرون
آئثو وجهن آڳ ۾، جي پنهنجو جيءُ
جيٺري جنين کي، لڳا نيزا نيهہ جا.

2. پتنگ چايين پاڻ کي، تہ اَچي آگ اُجهاءِ
پچڻ گهٽا پچائيا، تون پچڻ کي پچاءِ
واقف ٿي وساءِ، آگ نہ ڏجي عام کي.

3. پتنگن پَهہ ڪئو، مڙئا مٿي مَچَ
پسي لهس نہ لچئا، سڙيا مٿي سَچَ
سندا ڳچين ڳچ، ويچارن وڃائيا

4. چڙهئو چڪاسڻ چاءِ، آگ ٻرندي آئيا
وَهَسن واڙي ڦُل جنءِ، محبتي مچ لاءِ
آئي پاڻ اڙاءِ، ڪٺي ڪوري وچ ۾.

3.4 سر ڪنڀات

1. چوڏهينءَ چنڊ! تون اُڀرين، سهسين ڪري سينگار
پَلَڪَ پريان جي نہ پرين، جي حيلَن ڪريين هزار
جهڙو تون سڀ ڄمار، تهڙو دم دوست جو.

2. سهسين سجڻ اُڀري، چوراسي چنڊن
با الله، ري پرينَ، سڀ اُنداهي ڀائيان.

3. چنڊ! چٽائي تُنهنجي، سياهيءَ ۾ سُور
لايان لال لڱن کي، چنڊن پري ٻُور
ڪومايو ڪَپُورُ، مون واجهائيندي پرينءَ کي.

4. چند! چئين حق، جي ڏرهين جي وچرين
ٻه اکيون ٿئو نڪ، تو ۾ ناه پرين جهو.

5. چند! چئين سچ، جي مٺي مور نه پاڻيين
ڪڏهين اُپرين سنهڙو، ڪڏهين اُپرين ڳچ
جو منهن ۾ ٻريئي مچ، سو پدم پريان جي پير ۾.

3.5 سُر ليلا چنيسر

1. ليلا! حيلا ڇڏ، جي تون سوهي! سکيين
پاڻيءَ پاند ڳچيءَ ۾، پاڻ غريبيءَ گڏ
هڏ نه چندڙ لڏ، جي ڪارون آئين ڪانڌ کي.
2. جي ڪارون آئين ڪانڌ کي، ته روئي ريجهائيج
ليلا! ليلائيج، اٿئي ماڳ منٿ جو.
3. جي ليلائي نه لهين، تان پڻ ليلائيج
آسرم لاهيج، سڄڻ ها جهيندڙ گهٽو.
4. سيئي سها ڳٽيون، سيني ڳچيءَ هار
پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي، سهسين ڪن سينگار
ڊول تنين جي ڊار، هيٺاهيون هلن جي.

3.6 ڏکين لفظن جي معنيٰ

سر ڪلياڻ

آزار	تڪليف، مشڪلاتون
انواع	جمع آهي "نوع" جو. نوع = قسم، نمونو
شفاء	ڇوٽڪارو، نجات
دارون	علاج، دوا
تنوار	صدا، آواز، يادگيري
ڪارون	پڪارون
ٻُڪي	دوا جي پڙي
ٻنڌون	ٻين ڪان، ٻين وٽان
ڊپ	جهنگلي گاهه، سُتي، پساري جي دوا
هادي	هدايت ڏيندڙ
واريو	موٽايو
ويج	طبيب
ڏُکندو	ڏک، تڪيلف، بيماري
ڦُڪي	دوا جو وزن، دوا جي پڙي
آڳ	باهه
اَمُرُ	حڪم

سُريمن ڪلياڻ

ڪامڻ	سڙڻ
جيءُ	جان، وجود
نيهه	عشق

چاڻين	چواڻين
اجهاءِ	وساءِ
جيرو	ٻاھ جي جري
تَوَ	تپش، حرارت
سهائي	آسري تي، ڀروسي تي
اروٽ	ڪچرو، سيڪڙات
ڪوريُ	ٻرندڙ ٻاھ جو ھنڌ، جتي سرون يا ٿانو پچن
پَهَ	فيصلو، عزم
لهس	گرمي
لچڻا	ڊنا
گَجُ	وڏو حصو
وِهسَنُ	خوش ٿيڻ
واڙي	رڍن ٻڪرين جي ڏڻ ويهارڻ واري جاءِ، باغيچو، گلن جي واڙي
قَلَ	گُل
اڙائڻ	داخل ڪرڻ، شامل ڪرڻ، وجهڻ
سهسين	بي شمار، ڪيترائي
پَلَڪَ	اکين جا پلڪ
پَلَڪُ	گهڙي، پَلُ، ساعت
حيلا	ڪوششون، جَتَنَ
جمار	عمر
دم	ساھ
باالله	الله سان، الله جو قسم

ري	ڪانسوءِ، بغير
چٽائي	روشني
مٺي	مٺيان، ڪاوڙ، ناراضگي

سُر ڪنڀات

سياهي	ڪاراڻ، اونداهي
ڪپور	ڪافور
چٺين	چوان
وچرين	چڙين، ناراض ٿيڻ
ڇهو	جهڙو، وانگر
پدم	جُتي، روشني
جهڪو ٿيڻ	گهٽجڻ
ڪوماڻ	(ماضي ڪوماڻو) شرمائڻ، مُرجهائڻ
قُمرُ	چنڊ
ٽاٽب	غلام، حڪم هيٺ، خدمت ڪندڙ
ديکڻُ	ڏسڻ
جوهر	روشني
جمال	حُسن
سوڀ	فتح، ڪاميابي

سُر ليلا چنيسر

حيلا	بهانا، اجائي دليل بازي
پاند	جهولي، دامن

ڪانڌ	مڙس، ور
پاڻ غريبيءَ گڏ	پاڻ کي حقير سمجهڻ، غرور ۽ تڪبر ڪڍي ڇڏڻ
لڏ	هلي وڃ
ڪارون	ڪوششون، وسيلا
ريجهائڻ	پرچائڻ
ڍول	محبوب
ڏار	لاڙو، پاسو، رخ

3.7 سر ڪلياڻ جي بيتن جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

سالڪ پنهنجي مالڪ کي ٻڌائيندي چوي ٿو تہ اي مالڪ! تون ئي منهنجو حبيب بہ آهين ۽ طبيب بہ آهين. منهنجي جسم ۾ قسمين قسمين بيماريون ۽ مرض آهن انهن مرضن مان تون ئي ڇوٽڪارو ڏيار.

بيت نمبر 2

منهنجو حبيب بہ تون ۽ طبيب بہ تون ئي آهين. منهنجي دردن جي دوا بہ تون آهين. هي جي مرض لڳل اٿم، تن مان تنهنجي ذڪر سان شفا ملندي آهي. مان ان ڪري پڪارون پيو ڪيان تہ هن بيماري جي دوا ٻيو ڪير بہ ڪري نہ سگهندو.

بيت نمبر 3

تون ئي حبيب تون ئي طبيب آهين. منهنجي بيمار جان جو علاج بہ تون آهين. اهي درد ۽ تڪليفون ڏيڻ ۽ لاهڻ بہ تنهن جي هٿ ۾ آهن. هدايت ڏيندڙ ۽ جان جو مالڪ بہ تون آهين. اها ئي حيراني اٿم تہ جن مرضن جو علاج ويجن ۽ حڪيمن کان نٿو ٿئي اهو تون اهڙي انداز سان ڪريو ڇڏين، جو ويچ ڏسيو عبرت ٿا حاصل ڪن.

بيت نمبر 4

تون حبيب بہ آهين ۽ طبيب بہ تون ئي آهين ۽ تون ئي هنن دردن جي دوا درمل بہ آهين. اهي درد ۽ تڪليفون ڏيڻ ۽ لاهڻ وارو بہ تون آهين. ظاهر ۾ بيشڪ انهن تڪليفن جو علاج دوائن وسيلي ٿئي ٿو، پر اهي بہ اثر ان مهل ڪن ٿيون جڏهن تون انهن کي حڪم ڏيئي ٿو.

3.8 سُريمن ڪلياڻ جي بيتن جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

سالڪ شاعر کي صلاح ٿو ڏيئي تہ سڙڻ جون خبرون پتنگن کان پُڇ، جيڪي باھ ڏسڻ سان، پنهنجا جسم آڻيو ان ۾ اڙائين. (اهو ئي عشق آهي. انهن کي بہ عشق لڳل آهي، تڏهن بنا ڪنهن خوف خطري جي اچيو باھ ۾ پاڻ اڙائين.)

بيت نمبر 2

جيڪڏهن اي سالڪ! تون بہ پنهنجي عشق کي پتنگ وانگر پختو ٿو چاهين تہ اچ، اچي پنهنجي جسم جي ٿڌاڻ سان باھ کي وساءِ باھ جي تپش تہ هر شيءِ کي پچائيندي آهي، پر تون پاڻ ۾ اهڙي باھ پيدا ڪر، جو خود پچڻ بہ ان ۾ پچي وڃي. انهي راز کي پاڻ وٽ محفوظ رک ۽ هر ڪنهن کي ان کان آگاھ نہ ڪر.

بيت نمبر 3

پتنگن تہ پچڻ جو پَهہ ڪري ڇڏيو آهي. مَچ ڏسي، ڪيئن نہ خوشي خوشي ان جي چوڌاري گڏ ٿيا آهن. باھ ۾ تاءُ هوندي بہ اهي، ذري پر پوٌ نٿا ڪن. سچ تي سِر ڏيڻ وارا پلا ڪيئن سِرَ جو سانگو ڪندا. اهي ويچارا سدائين سچ جي ڳولا ۾ رهندا آهن. هاڻي سچ ڏسي، پلا پاڻ کي ان کان پري ڪيئن ڪندا. اهو ئي سبب آهي جو بنا خوف خطري جي اهي پنهنجي ڳچين جا ڳچ ڪرايو ٿا ڇڏين.

بيت نمبر 4

ڏيئو روشن ٿيو تہ اها روشني ڏسي، پتنگ ڪيئن نہ اچي ڪٺا ٿيا آهن. ڦيريون پايو سڙڻ ۽ برڻ واريءَ جاءِ کي پيا ڏسن. مچ جا اهي محبتي، باھ ۾ سڙڻ لاءِ واڙيءَ جي گلن وانگر پيا ٽڙن ۽ خوش ٿين. تون بہ جي عاشق آهين تہ پتنگن وانگر ڪوريءَ ۾ خوشي سان ڪاهي پئو.

3.9 سُر ڪنڀات جي بيتن جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

اي چوڏهينءَ جا چنڊ، اُڀرڻ مهل تو برابر ڏاڍا سينگار ڪيا آهن. پلي تون هزارين حيلا هلاءِ، پر پرينءَ جي پرونءَ برابر بہ ڪو نہ آهين. تنهنجي ساري عمر ۾ منهنجي محبوب جي هڪ پل جو جلوو، پوءِ بہ منهنجي محبوب جو جلوو توکان مٿي آهي.

بيت نمبر 2

ڪيترا ئي سج اُڀرن ۽ چنڊ بہ ساڻن گڏجي روشنايون ڪن، پر خدا جو قسم تہ جي منهنجو محبوب ناهي، تہ اهو سڀ ڪجهہ مون کي اونداهي مثل ٿو لڳي.

بيت نمبر 3

اي چنڊ، اونداهيءَ ۾ تنهنجي روشني اٿين تي لڳي، جڻ جسم جي ڪنهن حصي ۾ سور هجي. چندن جي خوشبوءِ واري ڀور سان جسم کي ۽ گهَر کي ڪافور جو واس ڏنو اٿم، چو جو محبوب اچڻو آهي. محبوب جو انتظار ڪري ڪري اهي ٻئي پنهنجي پنهنجي خوشبوءِ جهڪي ڪري چڪا آهن پر سڄڻ اجا ڪونهي آيو.

بيت نمبر 4

اي چنڊ، مان توکي چوندس سچي ڳالهہ پوءِ پلي ناراض ٿي. تو ۾ منهنجي محبوب وانگر ٻہ اکيون ۽ هڪ نڪ تہ نظر ٿي ڪو نہ ٿو اچي.

بيت نمبر 5

اي چنڊ، جي ڪاوڙ نہ پاڻثين تہ سچ چوانءِ، تون ڏس تہ ڪڏهن سنهڙو ۽ ڪڏهن وڏو ٿي پيو اُڀرين. پلي ڪٿي منهن مان روشني جا مچ نڪرنثي، پر تون انهيءَ جتيءَ جي برابر بہ ناهين، جيڪا منهنجو محبوب پير ۾ پائيندو آهي.

3.10 سُر ليلا چنيسر جي بيتن جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

شاهه سائين هن بيت ۾ ليلا کي مخاطب ٿيندي فرمائي ٿو ته جيڪڏهن توکي پنهنجي مڙس کان پنهنجي خطا معاف ڪرائڻي آهي ته هي حيلا ۽ بهانا ڇڏ! پنهنجي غلطي تي پردو وجهڻ لاءِ ان تي اجائي دليل بازي جو پردو نه وجهه جيڪڏهن معافي گهرڻ چاهين ٿي ۽ مڙس تي سوڀ حاصل ڪرڻ چاهين ٿي ته سندس منٿ ميڙ ڪر. ان جي اڳيان گڙ گڙاءِ ۽ وري معافي گهر. پنهنجو پاڻ کي ان جي اڳيان عاجز ۽ بيوس، حقير ۽ ناچيز تصور ڪر بس توکي پنهنجو ور تڙي نه ڪڍندو، تو تي ضرور رحم ڪندو ۽ توکي معاف ڪندو.

بيت نمبر 2

شاهه صاحب هن بيت ۾ ليلا کي مخاطب ٿي فرمائي ٿو ته جيڪڏهن پنهنجي مڙس کان پنهنجي خطا جي معافي وٺين ٿي ته توکي گهرجي ته ان جي اڳيان منٿ ميڙ ڪر. ان جي اڳيان پڇتاوي جا ڳوڙها وهاءِ. هتي توکي عاجز ٿي پيش ٿيڻو پوندو ڇو ته اهو مقام ٿي اهڙو آهي جو توکي هٺ ۽ وڏائي دور ڪري عاجزي ۽ انڪساري کان ڪم وٺڻو پوندو.

بيت نمبر 3

شاهه صاحب ليلا کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته منٿ ميڙ ڪرڻ سان به تنهنجو مڙس نٿو پرچي تڏهن به تون ڪوشش ڪر ۽ بار بار ڪوشش ڪر. مايوس نه ٿي ڇو ته هو ڏاڍو ٻاجهارو ۽ رحم ڪرڻ وارو آهي. هو رحم دل آهي تو کي ضرور معاف ڪندو.

بيت نمبر 4

هن بيت ۾ شاه صاحب چنيسر جي ناراضگي کانپوءِ ليلا کي پنهنجي ور کان معافي گهرڻ ۽ خطا معاف ڪرائڻ جي صلاح ڀڏائيندي فرمائي ٿو تہ جيڪڏهن توکي پنهنجي مرد کان حقيقي طور تي معافي گهرڻي آهي تہ نياز ۽ نوڙت جي راه اختيار ڪر چو تہ جيڪڏهن تون هن کي عاجزي، انڪساري ۽ احترام سان هيٺاهين وٺي معافي گهرندئين تہ تنهنجو مڙس توکي بلڪل معاف ڪري ڇڏيندو.

4. حضرت خواجہ محمد زمان

(1713ع. 1774ع)

4.1 تعارف

حضرت خواجہ محمد زمان جن سنڌ جي اهم بزرگن مان هئا. سندن طريقو نقشبندي هو ۽ بدين ضلعي ۾ لنواري سندن ڳوٺ هو. سندن حياتيءَ جو گهڻو احوال "مرغوب احباب" نالي ڪتاب ۾ بيان ڪيل آهي. سندس ولادت 21. رمضان 1125 هجري (1713ع) ۾ ٿي. پاڻ جمندي جام هئا. سجو وقت الله تعالیٰ جي عبادت ۽ ماڻهن کي فيض ڏيڻ ۾ گذاريندا هئا. شاه عبداللطيف ڀٽائي جن بہ سندن ملاقات ۽ ڪانئن فيض حاصل ڪرڻ لاءِ لنواري آيا هئا.

ڪڏهن ڪڏهن سندن مبارڪ زبان مان بيساختہ سنڌي بيت پڻ جاري ٿي ويندا هئا. سندن وفات 1188 هجري (1774ع) ۾ ذوالقعد مهيني جي 4 تاريخ تي ٿي.

4.2 بيت

1. سجڻ ڏٺو جن، تن ڏسڻ غير گناه
جنين لڌي راهَ، وِهڻ تنين وِه ٿيو.

2. لڳو واءُ وِصالَ، جنين ساعت هيڪڙي
تن سا لڌي لعل، جنهن لئہ جڳ خلقيو.

3. عارف ۽ عشتاق، پسڻ گهرن پرينءَ جو
جَنت جا مشتاق، اچا اوراهان ٿيا.

4. تانسين تون نہ فقير، جانسين سانگ سِيءَ جو
ماٺڻو تن ملير، جن جو مال مباح ڪيو.

5. چڏيان هي جهان، هُو پڻ گهوري گهوريان
پلڪ پريان ساڻ، جي مون سري جيڏيون.

6. سِڪُ روحاني ساميين، جسمي جاهلن
ٻگهن مڃي من، پارس پسن ڪينڪي.

7. پهرين پوءِ پچار، ملڪ ۾ ميثاق جي
ڪُڪ پن ڪَن اِقرار، اسين ٻانها، تون ڌڻي

8. پرِيان جي پچار ۾، اڇي جن آرام
دنيا تن ڪي دام، پڇن موسم موت جي.

9. ماهيت مينهن نه پوءِ، قُلزم اندر قطري
مگر وڃي سو، جڳ ڇڏي جالار ۾.

10. اکر پڙهه عشق جو، ڪَنزُ قدوري ڇڏ
چڙهه تنين جي مڏ، جي سُتي ڏين شراب جي.

11. صوفين صاف ڪئو، ڏوئي ورق وجود جو
تڏهن تن ٿيو، جيري پسڻ پرينءَ جو.

4.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ

ڄام	قابل، لائق، سرادر، اڳواڻ
ولادت	پيدائش
بي ساخت	ٺاهه ٺوهه جي بغير، از خود
غير	ڌاريو، اڻ واقف
لعل	ڳاڙهي رنگ جو قيمتي پٿر
عارف	معرفت جو ڄاڻو
عُشاق	عاشق جو جمع
اوراهان	اورتي
سانگ	سانگو، احساس
سِسي	سِري، مُنڍي
ماڻڻ	حاصل ڪرڻ
جُسو	بدن
مُباحُ	حاضر ڪرڻ، پيش ڪرڻ
وهُلور	پري ٿيڻ
گهورڻ	صدقي ڪرڻ، قربان ڪرڻ
سَرَڻ	گذرڻ
ساميين	سامي فقيرن کي
پارس	اهڙو پٿر، جنهن لاءِ روايت آهي ته لوهه کي لڳي ته ان کي سون بنائي ڇڏي.
پچار	ذڪر، يادگيري
مشاق	معاهدو، ٺاهه، اقرار

اقرار ڪرڻ	وعدو ڪرڻ، قبول ڪرڻ
دام	قيد، ڪوڙڪي، ڦاسٽي
جالار	جام، گهڻو، بي حساب پاڻي
ڪنز قدوري	علم تصوف بابت ڪتابن جا نالا
قطرو	ڦڙو
مَذُ	پيهي

4.4 بيتن جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

سجڻ ڪي جنهن بہ هڪ ڀيرو ڏٺو، تنهن ٻئي ڏي نهارڻ گناهہ ڪري ڄاتو. جن بہ محبوب ڏي ويندڙ واٽ ڏسي ورتي، تن ڪي ويهڻ وري ڪيئن ايندو؟

بيت نمبر 2

جن ڪي رڳو هڪ گهڙي محبوب جي ملاقات نصيب ٿي، تن لاءِ اها ملاقات اٿين آهي، ڇوڻ تہ ڪين تمام ڪو اهڙو املهہ لعل لڀي ويو آهي، جنهن لعل لاءِ هيءَ ڪائنات خلقي وئي آهي.

بيت نمبر 3

معرفت جا صاحب ۽ عاشق هر وقت محبوب جي ديدار جي طلب ٿا رکن. پر جن کي جنت جي ملڻ جي لالچ ۽ حرص هو، اهي نہ جنت ماڻي سگهيا ۽ نہ انهن کي محبوب جو ديدار نصيب ٿيو.

بيت نمبر 4

جيستائين تو کي پنهنجو ساهہ عزيز آهي، تيستائين فقير نٿو بڻجي سگهين. ملير تہ انهن کي حاصل ٿيندو آهي جن پنهنجي جان ۽ جسم محبوب تان گهوري ڇڏيا.

بيت نمبر 5

هيءَ جهان بہ نہ گهرجيم ۽ هو جهان مليم تہ اهو بہ جيڪر قربان ڪري ڇڏيان، پر جي انهيءَ قرباني جي عيوض محبوب رڳو هڪ گهڙي گڏجي گذاري (تہ بہ اهو سودو سستو ڇاڻان.)

بيت نمبر 6

سامي فقير ٿي روحاني طور تي محبوب لاءِ سڪ رکن ٿا. باقي جن کي سڄڻ جي وجود لاءِ پيار آهي، اهي جاهل آهن. (اهي اٺين آهن). جيئن ٻگهہ پکيءَ کي رڳو مڇيءَ جي وات ۾ وجهڻ جي لالچ هوندي آهي. حالانڪہ مڇي بہ اتي ٿي آهي. جتي پارس پيل آهي، پر ٻگهہ کي اهو پارس نظر ٿي نٿو اچي.

بيت نمبر 7

سڄي ملڪ ۾ سالڪ ۽ مالڪ جي وچ ۾ ڪيل اقرار جي پچار پئي ٿي هلي. ڪڪ توڙي پن انهي واعدي (الست بربڪم ....قالوُ بلىٰ) جو اقرار پيا ڪن (چون پيا تہ) بيشڪ تون مالڪ ۽ اسين تنهنجا ٻانها آهيون.

بيت نمبر 8

اهي سالڪ، جيڪي محبوب جي پچار ٻڌڻ ۾ سڪون ۽ قرار ٿا محسوس ڪن، تن لاءِ هيءَ دنيا قيدخاني مثل آهي. اهي رڳو موت جي مُند جو انتظار پيا ڪن. جو انهن کي موت ڪانهوءِ واري وقت ۾ يقين آهي تہ اهي ان وقت پنهنجي پرين سان وڃي ملندا.

بيت نمبر 9

مينهن جي اصليت معلوم ڪرڻي اٿئي تہ درياءَ تي غور ڪر. جتان اهي قطرا ٻاڦ بڻجي، ڪڪر جي صورت ۾ مٿي ويا ۽ وري مينهن جو روپ وٺي موٽي درياهہ جي شڪل ۾ وهڻ لڳندا.

بيت نمبر 10

اهي ڪنز ۽ قدوريءَ جا فِقه وارا ڪتاب پڙهڻ ڇڏي ڏي، تون رڳو عشق وارا سبق پڙهه، پنهنجي صحبت بہ انهن سان رک، جيڪي توکي عشق واري شراب جي سُرڪ پيارين ٿا.

بيت نمبر 11

صوفي فقير بہ جڏهن رياضتون ۽ عبادتون ڪري، پنهنجا اندر ڏوئي، اُجارين ٿا، تڏهن ڪين جيئري هوندي محبوب جو ديدار ٿو نصيب ٿئي.

4.5 خود آزمائي نمبر 1

سوال نمبر (1)

(1) قاضي قادن جا وڏا اصل ڪٿان جا هئا؟

(2) قاضي قادن ڪهڙي حڪومت ۾ وڏو قاضي مقرر ٿيو؟

(3) قاضي قادن جا 112 بيت هندوستان جي ڪهڙي سنڌي عالم ترتيب ڏئي ڪتابي شڪل ۾ پڌرا ڪيا؟

(4) قاضي قادن جي وفات ڪهڙي سال ۾ ٿي؟

سوال نمبر (2)

هيٺين سوال جا مختصر جواب لکو:

(1) اکين ۾ ڪنڊر هجڻ واري تشبيهہ جو مطلب ڇا آهي؟

(2) شاعر هنجهہ جو هنڌ ڪٿي ٻڌايو آهي؟

(3) شاعر پتنگ مان ڪهڙي مراد ورتي آهي؟

(4) شاعر سامين کي ڪهڙي سڪ رکندڙ ڪوٺيو آهي؟

(5) شاعر ڪهڙن ڪتابن جي بجاءِ عشق جي سبق پڙهڻ لاءِ هدايت ڪئي آهي؟

سوال نمبر (3)

هڪ لفظ ۾ جواب ڏيو:

(1) شاهہ ڪريم جي زندگيءَ جو احوال ڪهڙي ڪتاب ۾ آهي؟

(2) متعلوي جو ڇا مطلب آهي.

(3) شاهہ ڪريم رشتي ۾ شاهہ لطيف جو ڇا هو؟

(4) شاهہ ڪريم جا مقولا ءِ ارشاد ڪهڙي ڪتاب ۾ آهن؟

(5) خواجہ محمد زمان بابت گهڻو احوال ڪهڙي ڪتاب ۾ ڏنل آهي؟

سوال نمبر (4)

هيٺين بيتن جو مطلب لکو:

(1) شاهه ڪريم جو بيت نمبر 8

(2) سُر ڪليان جو بيت نمبر 3

(3) سُر ليلا چنيسر جو بيت نمبر 4

(4) خواجه محمد زمان جو بيت نمبر 5

(5) خواجه محمد زمان جو بيت نمبر 10

سوال نمبر (5)

سُر ڪنڀات جو خلاصو لکو.

سوال نمبر (6)

خواجه محمد زمان جي زندگيءَ جو مختصر احوال لکو.

5 خود آزمائي جا جواب

سوال نمبر (1)

(1) قاضي قادن جا وڏا اُصل سيوهڻ جا هئا.

(2) قاضي قادن ارغونن جي حڪومت ۾ وڏو قاضي مقرر ٿيو.

(3) قاضي قادن جا بيت هندوستان جي عالم ميرو نعمر ڪتابي صورت ۾ پڌرا ڪيا.

(4) قاضي قادن جي وفات 958هه 1551ع ۾ ٿي.

سوال نمبر (2)

(1) اهڙي شخص جو مثال ڏنو ويو آهي جنهن جي اک ۾ ڪک پئجي ويو هجي ۽ هو پنهنجي محبوب کي نه ڏسي سگهندو هجي.

(2) شاعر هنجھ جو هنڌ وڏي ۽ گهري پاڻي ۾ ٻڌايو آهي.

(3) شاعر پتنگ مان اهڙي قرباني ڏيندڙ شخص جو مثال ورتو آهي جيڪو مقصد ماڻڻ لاءِ وڏي کان وڏي قرباني ڏيڻ کان پوئتي نه پوي.

(4) شاعر سامين کي پنهنجي محبوب لاءِ روحاني سڪ رکندڙ ٻڌايو آهي.

(5) شاعر، فقھ جي ڪنز ۽ قدوري نالي وارن ڪتابن پڙهڻ جي بجاءِ، عشق جو سبق پڙهڻ جي هدايت ڪئي آهي.

سوال نمبر (3)

(1) بيان العارفين في تنبيھ الغافلين.

(2) متياري جو رهاڪو.

(3) ٽڙ ڏاڏو.

(4) بيان العارفين.

(5) مرغوب احباب.

يونٽ نمبر 9

شاعر

1. سچل سرمست
2. حمل فقير

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

هيءَ نائون يونٽ اوهان جي اڳيان آهي. هن يونٽ ۾ سنڌي جي ڪن ممتاز شاعرن جي زندگيءَ جو مختصر احوال ۽ سندس شاعري مان ڪجهه مثال پيش ڪيا ويا آهن تن مان سچل سرمست کي هفت زبان شاعر سڏيو ويو آهي. سندس شاعري سنڌي کانسواءِ ٻين ٻولين ۾ بہ آهي، ٻئي طرف حمل فقير لغاري جي شاعري اسان کي سنڌي ۽ سرائيڪي ۾ بہ ملي آهي. ٻنهي شاعرن جي پنهنجي پنهنجي جاءِ تي حيثيت مجيل آهي.

انهن بابت هتي جيڪي ڪجهه ڏنو ويو آهي، تنهن جي مطالعي کانپوءِ اوهين انهيءَ لائق بڻجي ويندا جو:

يونٽ جو مقصد

(1) ٻنهي شاعرن جي زندگين جي احوالن کان واقف ٿي سگهندا.

(2) ٻنهي شاعرن جي بلند خيالي کان باخبر ٿي سگهندا.

(3) شاعري ۾ ڏنل سندن پيغام کي خود سمجهي سگهندا ۽ ٻين کي سمجهائي سگهندا.

(4) شاعرن جي ڏنل پيغام تي عمل ڪري، زندگي کي ڪامياب بڻائي سگهندا.

فهرست

صفحو

1. سچل سرمست	281
1.1 تعارف	281
1.2 سر سسئيءَ مان بيت	281
1.3 سُر سارنگ مان بيت	283
1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	285
1.5 سُر سسئي جي بيتن جي سمجهاڻي	288
1.6 سُر سارنگ جي بيتن جي سمجهاڻي	290
2. حمل فقير	292
2.1 تعارف	292
2.2 سِڪ بابت بيت	292
2.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ	295
2.4 بيتن جي سمجهاڻي	297
3. خود آزمائي نمبر 1	299

1. سچل سرمست

(1739ع. 1829ع)

1.1 تعارف

سچل سرمست جو نالو ميان عبدالوهاب هو. سندس مائٽ کيس سچو يا سچيڏنو ڪري سڏيندا هئا. شعر ۾ بہ پنهنجو ساڳيو نالو قائم رکيو ائس. سندس پيءُ ميان صلاح الدين فاروقي جي وفات کانپوءِ سندس چاچي ميان عبدالحق سندس سنڀال ڪئي ۽ طريقت جي دڳ تي لاتائينس.

سچل، قرآن پاڪ جو حافظ ۽ فارسي ۽ عربي جو عالم هو. چون ٿا تہ شاه عبداللطيف هڪ ڀيري درازن ۾ آيو، اتي ننڍي سچل کي ڏسي، ميان صاحب ڏني کي مخاطب ٿي چيائين: "جيڪو ڪنو اسان چاڙيو آهي تنهن جو ڍڪڻ هيءُ نينگر لاهيندو."

سچل جو ڪلام بيباڪيءَ جو آئينو آهي، رندي ۽ مستي سان ڀريل آهي. جيڪو ڪلام سنڌي ۽ سرائيڪي ۾ چيو ائس اهو سمورو ، سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.

1.2 سر سسئيءَ مان بيت

1. اٺي ويا اوٺار، ڪٺي سات سويل جو
هاٺي اديون آٺيا ، ڏورڻ مون ڏونگار
ڀيا ڀي هوت هزار. منهنجو ڀيچ ڀنهونءَ سان.

2. منهنجو ڀيچ ڀنهونءَ سان، ازل لاڪون آه
هاٺي ويهڻ چاه، ڀينر هن ڀنيور ۾؟

3. ڪريان ڪوھ پنھور ۾، پنھون پجاڻاءَ
سوز چڪايو ساءَ، ويھڻ مون وھُ ٿيو.

4. ڪريان ڪوھ پنھور ۾، پجاڻان پرين
وار نہ سي ويھن، جنين مٿي مامرو.

5. ور ۾ وساريج، ھيءَ تان سنديو آھ
وڃي ڪيچ وٺن مَ، ھيءَ سڌر ساريج
تيتر مَ ماريج، جيتر توکي نہ مڙان.

6. ساري شھر پنھور جي، چڏي لوڪ لذت
توريءَ ڏٺي ڪو نہ ٿو، ماڻھو عام عزت
ٿئي ساھ صحت، جي ھيھر ھاروچا اچين.

7. ڪيو ڪميٺيءَ ڪچ، جو سُتي سويلي رھي
انھيءَ جي افسوس سين، ڪيو محبت مچ
پنھون جام پرچ، نامِيا نماڻي سان.

8. ٿيون ھن ھٿاءَ، ڪيٿي موراثون مديون
پنھون ڏسي پاڻ ڏي، آسڻ منھنجي آءَ
سانول توريءَ ساءَ، اچي ماڻھنان ڪين پنھورجي.

9. پنهون پنهون ٿي ڪريان، آءٌ پڻ پنهون پاڻ
اديون ٿيس اَجاڻ، جو ڪين پروڙيم پاڻ کي

10. جان پروڙين پاڻ لي، تان پنهون پاڻ ٿي آهيان
ڪنهن طرف ڪاهيان، چوڌ طرف مڙيئي تم ٿيا.

11. پيهي پروڙيوم، تان پنهون پاڻ ٿي آهيان
پاڻ ۾ منجهان پاڻ کي، هيءُ پڙلاءُ پيوم
صحيح ڪن ڪيوم، تہ غير گمان اٿي ويا.

1.3 سر سارنگ مان بيت

1. مون ۾ آهين تون، تون ۾ آهيان مان
بجلي بادل سان، آهي جيئن سپرين.

2. سارنگ سندا سات، سرتيون سائڻ آيون
ڦيريو راڳن ناتَ، وجن ويس وَس ڪيا.

3. پورب سندي پار جا، ڪڪر ڪارونيار
وڄن ۾ وڄڻ سان، چڙهن ٿا چوڌار
اَيي ڪي آبيندي، لڏثون سنڌڙيءَ سار
ساوا ٿيا سنگهار، مولئ سندي مهر سان.

4. راتاڪر ريهن سان، رڻ ڪياٺين ريج
پنهنجي راٺي ريج ڪري. جيٺن ساوڻ پيج
برن ۾ بهار ڪٺي، گلزاريءَ جي گيج
"سچل" سارنگ سيج، سونهي ساوڪ وچ ۾.

5. وسي پيو وڏڦڙو، پنيون، پٽ پريون
پٽاريون پٽن تان، وٽاٺين وريون
ڪيرن جون ڪريون، چاڏيين ڏنٺون چاھ مان.

6. والي وساٺيج، دردمنديءَ جو ديس
پرين مون پرديس، اٺي ايندم اوڏڙا.

1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

آسڻ	اگَڻ
ماٿهنان	ماٿهن مان
اڄاڻ	ناواقف، اڻڄاڻ
پروڙ	سمجهه، سوچ
پڙلاءُ	آواز، غوغاءُ
سپرين	پرين، پيارا
ساٽ	سوڻ
ٺاٽ	راڳ جو قسم ـ ٺٽ، ٺانگر، وڏائي، عيش
وس	وسڪارو، ڪوشش، حيلا ڪرڻ
پورب	اوڀر طرف، اوڀر ۽ اُتر طرف جي ڪنڊ
پار	ٻئي ڪناري تي، طرف، بدلو
ڪارونڀار	ڪڪرن جو ڪارو رنگ
وِڄُ	کنوڻ، آسماني بجلي
اُڀو	اوڀرپاسو
آبيندي	آب پياريندي = پاڻي ڏيندي، ريج ڪندي
سار	سنڀار، ياد
مِهرَ	رحم
ٻهه ٻهه	خوشين مان
ٻڪروال	ڪڪرن جو قسم، جنهن مان ڏاڍو مينهن وسندو آهي.
ٿَهَنُ	ٿاهه ڪائڻ، ڌجي وڃڻ
آهو	هَرَڻُ

چونگا	هرڻ جا چال
ٻلال	سارين جو سُڪل گاهه
منڊل	خوشيون، شادمانا
اُنا	وسيا
جهري پوڻ	مينهن جي ڪري جهڳين جو وسي پوڻ، جڳهين جو ٺمڻ
اجهال	مينهن نه جهلي سگهندڙ
ننگ پال	عزت رکندڙ
پت	عزت، مان
جهل	روڪ، رنڊ
ڪَهَل	رحم
ڪاهل	سست، رحم يا ڪهل جي لائق
راتاڪُر	رات کان وٺي
گيج	ڏيک
سونهي	سونهين = ٺهي، سهڻو لڳي
ڪڪوريا	اڳ پڌرا، ظاهر ٿيا
سورڻ	شروع ڪرڻ، اڳتي وڌائڻ
پتاريون	کير جون پهليون ڳٿون ۽ مينهون
چاڏي	کير جمائڻ لاءِ ڪتب ايندڙ ٺڪر جون وڏو ٿانءُ
کير جون ڪريون	کير ڏيڻ ۾ تيز
اوڏا	وُيجها، قريب
پر سوڻ	اُڏامڻ جي تياري ڪرڻ
پاتون پات	قسمين قسمين، ڪيترن قسمن جا

هاڄ	ڪمر ڪار
ڇنُ	ڪليل ڇت وارو گهر، ويڪرو منهن
رن	اها عورت، جنهن جو مڙس زنده نه هجي
واهر	مدد
واهرو	مدد گار، سنڀاليندڙ
ڪوڙ	چوٽيون
سوڙ	ڏاڍو مينهن
ميگهه	بارش، برسات
لوڙ	گهرج، ضرورت، ڳولا
قزح	اندلٺ، قوس و قزح
جُهلي آئي	لهي آئي،

1.5 سر سسئي جي بيتن جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

اٺن وارا اٺن تي سامان لڏي، سوير ئي اُٺ اٿاري ويا. اي ڀينر! انهن جي وڃڻ ڪانپوءِ، پوئتي منهنجو ڪو بہ سهارو ڪونهي. هاڻي اهي جبل مون کي اڪيلي سِر پار ڪرڻا پوندا. هوت قبيلي جا ڀيا بہ ڪيتراڻي ماٺهو آهن، پر منهنجو پيچ تہ رڳو پنهون سان پيل آهي.

بيت نمبر 2

پنهونَ سان منهنجو اهو عشق اصل کان وٺي ٿيل آهي. سرتيون! پنهون هليو ويو، هاڻي پنهون بغير ڀنڀور ۾ رهڻ وري ڪهڙو؟

بيت نمبر 3

پنهون مونکي ڇڏي هليو ويو. مان انهيءَ جي بنا ڀنڀور ۾ رهي ڇا ڪنديس. سندس عشق ۾ ايڏو تہ لطف آيو اٿم، جو هاڻي ويهڻ وهُ ٿو لڳيم.

بيت نمبر 4

ٻرين جي وڃڻ ڪانپوءِ ڀنڀور کي ڇا ڪنديس! جنهن شخص جي مٿان مامرو (مصيبت، تڪليف) اچي پوندي آهي، اهو هڪ وار بہ ويهي نٿو سگهي.

بيت نمبر 5

اي منهنجا مالڪ! تون مونکي اصل نہ وسارجانءِ، مان توهان جي پنهنجي آهيان. اٿين نہ ٿئي جو تون مونکي وساري وڃي ڪيچ ۾ آرام سان ويهين. وساريو تہ مري وڃڻ ڪانپوءِ آهي، مون کي تيسين نہ مارجانءِ، جيسين تو سان ملاقات نہ ڪري وٺان.

بيت نمبر 6

ڀنڀور شهر مان تہ مزو چڙهائي ويو آهي، پر هاڻي ماڻهن سان ڳالهہ ٻولهہ ۾ بہ ڪو سواد نہ رهيو آهي. ڇاڪاڻ جو تو ڪانسواءِ ڪير بہ عزت ڪو نہ ٿو ڏئيم. اي پيارا. هاڻي ڀيهر اچي ملندين تہ هن مٽل ۾ بہ وري زندگي اچي ويندي.

بيت نمبر 7

هن ڪميڻي اما ڪيڏي نہ غلطي ڪئي جو جاڳڻ جي بجاءِ سوير ئي سمهي پئي. هاڻي نہ رڳو ان ڳالهہ جي ڳڻتي اٿم. پنهون جام! الله لڳ رسڻ ڇڏ ۽ اچي پر ڇاڻ ڪر.

بيت نمبر 8

هن ٻندي ڪان ڪيترين ئي غفلتون ٿيون آهن، پر پنهل سردار! تون پاڻ ڏي ڏس منهنجي انهن عيبن ڏي نہ نهار. منهنجي اڳڻ تي اچ. اي سانول! توڪانسواءِ هت جيڪي بہ ماڻهو آهن تن جي ڏسڻ مان مونکي ڪو بہ لطف نٿو اچي.

بيت نمبر 9

مان بہ ڪيڏي نہ اڻ ڄاڻ. ناسمجهہ آهيان جون پنهون پنهون ڪندي پٺي وتان. جڏهن تہ پنهون مان پاڻ آهيان. اي منهنجون جيڏيون! مان اڻڄاڻ ٿي پيس جو ٻهريائين پنهنجو پاڻ سڃاڻان ها.

بيت نمبر 10

سچل سائين هن بيت ۾ چوي ٿو تہ جڏهن مون پاڻ کي پروڙيو تہ خبر پيم تہ دراصل آءٌ ئي پنهون آهيان. ڪهڙي پاسي وڃان چارئي طرف تہ آءٌ ئي آءٌ آهيان.

بيت نمبر 11

سچل سائين هن بيت ۾ چوي ٿو تہ جڏهن سسئي پهاڙن ۽ جبلن ۾ پنهجي ڏکي پنهون کي ڳوليو پئي ۽ پنهون کي نہ مليس تڏهن وڏي سوچ ويچار کانپوءِ چيائين آءُ پاڻ ئي پنهون آهيان. چاڪاڻ تہ منهنجو اندر اهو پڙلاءُ پيو ڪري. جڏهن اجا بہ غور ڪيم تہ يقين ٿي ويم ۽ سڀ شبها ختم ٿي ويا.

1.6 سر سارنگ جي بيتن جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

تنهنجي وجود ۾ مان ۽ منهنجي جان ۾ تون. اسين ٻئي هڪٻئي سان ائين لاڳاپيل آهيون، جيئن بادل ۾ بجلي هر وقت سمايل هوندي آهي.

بيت نمبر 2

اڄ سرتيون گڏجي، سارنگ جا ساڻ ڪرڻ آيون آهن. هيڏانهن سرتين سارنگ اچڻ بابت راڳ ڳائڻ شروع ڪيا ۽ هوڏانهن وڄون وري وسڻ جا ويس پهري تيار ٿي اچي پهتيون آهن.

بيت نمبر 3

پورب جي پاسي ڏي، ڪڪرن جي ڪاراڻ تہ ڏسو! وڄن جا چوڏاري وسڪارا لڳا پيا آهن ۽ ڪڪر آهن جو، ڪر ڪنيو مٿي اُپرندا پيا اچن. اوپر پاسي کي مينهن وسائي پاڻي پياري انهن هاڻي منهنجي سنڌ جي سرزمين جو رخ ڪيو آهي. مولا جي اها مهر ڏسي، مال وارا ماڻهو ڏاڍا خوش ٿيا آهن.

بيت نمبر 4

رات ڪان وٺي ڪڪرن ريهون ۽ رڙيون ڪيون آهن ۽ ڪنوڻين سان وسڪارا ڪري آباد ۽ رڻ پٽ جهڙيون ويران ٿيل زمينن تي خوب ريج ڪيا اٿائين. اهي سڀ "هُوَ" ساون وانگر پنهنجو پاڻ پسائيندو رهندو آهي. ويران پٽن تي مينهن وسڻ سان ساوڪ ٿي آئي آهي ۽ گل ڦل ڦٽي آيا آهن. اي سچل! سارنگ جي اها سيج ڏس تہ ساوڪ جي ڪري، ڪهڙي نہ سهڻي ٿي پئي آهي!

بيت نمبر 5

وڏ ڦڙي مينهن وسي وسي هيٺ مٿاهيون پاٽيءِ سان پري ڇڏيون آهن. ڪير ڏيندڙ ڀليون ڳئون ۽ مينهون پٽن ۽ پٽن تان ساوا ۽ سٺا گاهه چري، هاٺي وٿاڻن ڏي موٽڻ لڳيون آهن. اهي ڪير جون اڳئي ڀليون هيون، پر هاڻي تہ وڏيون چاڏيون ڪير سان ڀري ڏيڻ لڳيون آهن.

بيت نمبر 6

اهي منهنجا وارث والي! هن دردن ماري جوديس آباد ڪر تہ منهنجا پرين جيڪي ڪمائڻ لاءِ پرديس هليا ويا آهن، اهي بہ مينهن سبب آيل خوشحالي جون خبرون ٻڌي موٽي اچي ملن.

2.حمل فقير

(1225-1296هه)

2.1 تعارف

حمل فقير ذات جو لغاري بلوچ هو. سندس ولادت رياست خيرپور ۾ تقريباً 1225هه مطابق 1809ع ڌاري ٿي. ابتدائي عمر ۾ هو تعليم ڏيڻ جو شغل ڪندو هو. لنواري وارن بزرگن جو مريد ۽ خاص عقيدت مند هو. هن بزرگ چنچر رات، 2. صفر 1296هه ۾ وفات ڪئي.

سندس سمورو ڪلام، "ڪليات حمل" ۾ سهيڙيل آهي. جنهن کي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سهيڙيو آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.

2.2 سڪ بابت بيت

1. سانديم سدائي، سڪ توهان جي ساهه ۾
اندر ۾ اُڏما ڏئي، سا ڪل نه ڪنهن ڪائي
حمل چئي هيءُ دل تو، گهورن سا گهائي
جا لئون لوهان لائي، سا ڪنهن دم وسري ڪينڪي.

2. سڪندي ٿيڙم سال، تو سڪ نه لاٿي سپرين!
اُٺ ٿي پهر اندر ۾، آ تنهنجي سڪ سنڀال
اچين هوند حمل چئي، ڪري پلايون پال
ته ملڪ مڏيون سڀ مال، سر سوڌو صدقو ڪيان.

3. سڪ مڙيئي سور، سور بہ سرجيا سڪ مون
صبر سڪ وڃايو، ماٺ تہ اچي مور
ڏاڍهون درد فراق جون، ڏيهہ ڀڃهن ٿيون ڏور
حمل! هيءُ ڪلور، جو ساجن سٽي، ڪينڪي!

4. ساجن تنهنجي سڪ جي، آهہ اندر ۾ اُڻ تُڻ
ڦوڙائي فراق جا، ٿا چاڪ ڪرن چُڻ چُڻ
هيڪر حال حمل جو، ساجن تان سُڻ سُڻ
تنهنجون ڳالهيون ء ڳُڻ ڳُڻ، ڪنهن دم وسرن ڪينڪي.

5. ساجن تنهنجي سڪ، ڪيا اندر آڪيرا
راتيان ڏينهان روح ۾، ڪيا وَهمن واهيرا
اچين هوند حمل چئي، ڏينهان ڏهہ ڀيرا
تان جان جگر جيرا، توکي دوست دعا ڪرن.

6. سورن سَوَ هزار، لکڻ ليکو ناهہ ڪو
وهمن وڏي وڻ ڪيا، ڏکن مُڪا ڏار
دعا ڪريو تان دوست اچي، حمل چئي هيڪار
تان ساجن تئون سو وار، صدقو ساهہ سڀي ڪريان.

7. ساجن سدائي، جيئرو هئين جهان ۾
مون کي تو منهنجا پرين، ڪا لئون لڳجهي لائي
اندر آڳ عشق جي، تو دلبر دکائي
حمل چئي هن حال جي، ڪل پوئي ڪائي
تان جاني جدائي، هوند موٽي مون سان نہ ڪرين.

8. ڪيئن ڪريان ڪاڏي وڃان، ڪنهن سان ڳرهيان ڳالهہ
ساندڻ سڪ سجڻ جي، مشڪل آهہ محال
اندر ۾ اڏما ڏئي، ويسند ناهہ هڪ وال
حمل هيءُ حوال، ڪنهن پر پهچي پرين کي.

9. ڪاڻ ڪنين جي ڪاڻ، آءُ ڪاٽون ڪڍان ڪن جون
نہ تہ ڪير ڪاڻ ڪير اسين، ڪير ڪڍي هوند ڪاڻ
اسين پاڻ اُتامرا، ڪڍون نہ ڪنهن جي ڪاڻ
پر حمل سرهي ساجن ڪاڻ، تا ڪاٽون ڪڍون ڪن جون.

2.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ

سانديل	سنڀالي رکيل، حفاظت ۾ رکيل
سهيڙڻ	گڏ ڪرڻ
اڏمون اچڻ	جذبن جو ڦاٽ ڪائي ٻاهر اچڻ
گهائڻ	ڦٽڻ، زخمي ڪرڻ
پال	قرب، ٿورا، احسان
مِلڪ	ملڪيت
مڏي	گهر، ملڪيت
سر سوڏو	جان سميت
سرجڻ	سائو ٿيڻ، اُپرڻ، ظاهر ٿيڻ
اُڻ تُڻ	ڳڻتي، چنتا
ڦوڙائو	غم، فڪر
چاڪ	ڦَٽَ، زخم
ليکو	حساب، ڳاٽيتو
ڳرهيان	ونديان، ورهايان، ورچيان
محال	ڏکيو، مشڪل
ويسند	واندڪائي، فراغت
ڪاڻ ڪڍڻ	نوڙت سان هلڻ، برداشت ڪرڻ، خيال رکڻ، احسان ڪرڻ.
اُتامرا	فخر وارا، ماناڻتا، مرتبي وارا
دم	گهڙي، پل

اٺئي پهر	ڏينهن رات ۾ اٺ پهر ٿيندا آهن، چار پهر ڏينهن جا ۽ چار پهر رات جا
فراق	جدائي
وهم	وسوسو، ڳڻتي
الم	دانهن، ڇڪ، رنج، صدمو

2.4 بيتن جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

تنهنجي سڪ ڪي مون سدائين ساهه ۾ سانڍي رکيو آهي. اها سڪ منهنجي دل ۾ جيڪي اُڌما ٿي اُٿاري، اُها رڳو مون کي خبر آهي. حمل فقير ٿو چئي ته هن دل کي تو گهورن سان گهايل ڪيو آهي. تنهنجي نيڻن جي ڪري، هڪ پل لاءِ به تنهنجي ياد دل مان نٿي نڪري.

بيت نمبر 2

اي منهنجا محبوب! تنهنجي لاءِ سڪندي، مونکي ڪيترا سال گذري ويا آهن، پر تو ڪڏهن اها سڪ گهٽائڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي. مونکي دل ۾ اڃا به تنهنجي سڪ ڀريل آهي. حمل ٿو چوي ته قرب ڪري، مون وٽ هڪ گهڙي لاءِ اچين ته هيءُ پنهنجي جند جان ۽ سڄي مال ملڪيت انهيءَ گهڙيءَ تان قربان ڪري ڇڏيان.

بيت نمبر 3

شاعر سڪ جو فلسفو سمجهائيندي چوي ٿو ته سڪ سڄي سور آهي، پر سور به ته سڪ مان جنم وٺن ٿا. سڪ صبر ختم ڪري ڇڏيو ۽ عاشق رڳو درد فراق جون دانهون پيو ڪري ۽ حمل فقير کي اها ڳالهه حيران ٿي ڪري ته سڄڻ کي ان حالت جو پتو ئي ڪانهي.

بيت نمبر 4

اي منهنجا ساجن! تنهنجي لاءِ اندر ۾ رڳو ڳڻتي اٿم. جدائي جي ڪري، دل ۾ جيڪي زخم اٿم، اهي هر وقت سور ۾ سڙون پيا ڏين. حمل ٿو چوي ته هيڪر اچي منهنجو حال ڏسي وڃ ته اهو تنهنجو احسان سدائين ياد رهندو.

بيت نمبر 5

منهنجا ساجن! تنهنجي سڪ منهنجي دل ۾ ديرو لاتو آهي ۽ ڏينهن رات دل ۾ وهم پيا پون. جيڪڏهن ڏينهن ۾ ڏهه ڀيرا اچين ته منهنجو انگ انگ تنهنجو دعا گو رهندو.

بيت نمبر 6

سيني ۾ اڻ ڳڻيا سور اُڀريا اٿم، پر وهم به وڏي وڏا ٿيا آهن. دوستو، حمل کي دعا ڪيو ته رڳو هڪ ڀيرو ڪيس سڄڻ اچي ملي ته هوند ساهه جهڙي قيمتي شي به ان ساعت تي قربان ڪري ڇڏيندو.

بيت نمبر 7

منهنجا پرين شال سڄي جهان جون عمريون ماڻين. اي محبوب تو منهنجي دل ۾ ڪا اهڙي لنوَ لاتي آهي، جو اندر ۾ جڻ ته آڳ لڳي پئي آهي. شاعر حمل ٿو چوي ته جيڪڏهن توکي منهنجي اندر جي حالت معلوم ٿي وڃي ته هوند وري اهڙي جدائي نه ڪرين.

بيت نمبر 8

شاعر پريشاني جي عالم ۾ پڇي ٿو ته ڪيڏانهن وڃان ۽ ڪنهن سان دل جي اُها ڪيفيت ظاهر ڪيان. هاڻي ته سڪ سنڀالڻ به مشڪل ٿي پئي آهي. انهي اندر ۾ اُڌما لاٿي ڏنا آهن ۽ هڪ گهڙي جي وار به نٿي اچي. حمل ٿو چوي ته هاڻي اهو احوال ڪنهن پر پرين کي پهچي.

بيت نمبر 9

ڪنهن کي کهڙي خبر ته ڪنهن جي لاءِ ڪنهن ڪنهن جون ڳالهيون ٻڌڻيون ٿيون پون. جي اها جهوري لڳل نه هجيم ته هوند ڪير ٿو ڪنهن جي نوڙت ڪري ۽ هيڻاهون هلي. شاعر ٿو چوي ته اسين پاڻ هٺيلا آهيون ۽ ڪنهن جي غلامي ڪو نه ڪيون، پر حمل رڳو محبوب جي سر جي ڪري ٻين جون اهي ڳالهيون پيو برداشت ڪريان.

3. خود آزمائي نمبر 1

سوال نمبر (1)

سسئيءَ جي مختصر ڪهاڻي لکي ڏيکاريو.

سوال نمبر (2)

شاعر سسئيءَ جي موضوع تي ڪهڙن احسانن جو اظهار ڪيو آهي؟ وضاحت ڪيو.

سوال نمبر (3)

"سنڌ ۾ وسڪارو" جي عنوان تي گهٽ ۾ گهٽ 25 سٽن جو هڪ جامع مضمون لکو.

سوال نمبر (4)

"سارنگ" جي سري سان ڏنل شاعري ۾ پيش ڪيل ڪيفيتن کي بيان ڪيو.

سوال نمبر (5)

شاعر "سڪ" بابت جن خيالن جو اظهار ڪيو آهي، تن کي پنهنجي لفظن ۾ لکو.

نوٽ: سوال جا جواب توهان کي يونٽ جي متعلق حصي ۾ ملندا.

پوئنٹ نمبر 10

شاعر

1. خلیفو گل محمد
2. قادر بخش بیدل

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

اوهان پنهنجي نصاب جو هيءُ ڏهون يونٽ پڙهڻ شروع ڪيو آهي. هن يونٽ ۾ ذڪر ڪيل شاعرن جي زندگي جا احوال پڙهڻ سان گڏ، اوهان کي انهن جي، چونڊ شاعري پڙهڻ جو به موقعو ملندو.

اسان کي يقين آهي ته هن يونٽ جي مطالعي مڪمل ٿيڻ کانپوءِ اوهان خود ٿي انهي لائق ٿي ويندا جو:

يونٽ جا مقصد

(1) خليفي گل جي غزل جو اندازو پروڙي سگهو.

(2) شاعرن جي زندگي جي احوال کان آشنا ٿي سگهو.

(3) سنڌي ڪافي جي شاعري کان آگاهه ٿي سگهو.

(4) سنڌي شاعري جي پيغام کي سمجهي سگهو ۽ سمجهائي سگهو.

فهرست

	صفحو
1. خليفو گل محمد	307
1.1 تعارف	307
1.2 غزل 1	307
1.3 غزل 2	308
1.4 ڏکين لفظن جي معنیٰ	309
1.5 غزل نمبر 1 جي سمجهاڻي	311
1.6 غزل نمبر 2 جي سمجهاڻي	311
2. قادر بخش بيدل	312
2.1 تعارف	312
2.2 ڪافي 1	312
2.3 ڪافي 2	313
2.4 ڏکين لفظن جي معنیٰ	315
2.5 ڪافي نمبر 1 جي سمجهاڻي	316
2.6 ڪافي نمبر 2 جي سمجهاڻي	317
3. خود آزمائي	318

1. خليفو گل محمد

1.1 تعارف

خليفو ميان گل محمد تخلص "گل" مشهور سانوٽي مُلن مان هو ۽ پراڻن هالن ۾ رهندو هو. فارسي، عربي ۽ علم تصوف مان گهڻي قدر واقف هو. ڪنگري واري پير پاڳاري جو مريد ٿيو. جتان خلافت جي پڳ مليس، جنهن ڪري خليفو سڏجڻ لڳو. گهڻو وقت ذڪر ۾ گذاريندو هو. آخري ڏينهن ۾ حرمين جي زيارت لاءِ اُسهيو. ممبئيءَ ۾ پنهنجي غزلن جو ڪتاب "ديوان گل" جي نالي سان ڇپايائين، پوءِ عربستان روانو ٿيو، جتي 1855 ع وفات ڪيائين.

خليفو گل محمد پهريون سنڌي شاعر آهي جنهن سنڌي الف۔ب جي قافين تي ديوان تيار ڪيو. سندس شعر بحر وزن تي آهي. پراڻي وقت جا نج سنڌ لفظ ڪم آندا اٿس.

1.2 غزل نمبر 1

1. نير رنگ واڌو ڪڍي، منجهہ جهگ جهب
عشق وارو وڌ وڌي منجهہ لوس لب

2. پاڻي تي ٿهڪي ٽپي جڻ جڻ ڪُنو
ٿو رجهي تيڻن ڪاج جيئن سانپين اُب

3. يون مَنيءَ تي ٿا ٿين پوکون پُڙ
گاهہ، ويءَ، بيلا، ڪَلَر ۾ ٿُبَ ٿَبَ

4. ٿي پڪي عادت وڏي، جا پٽي نندي
ٿيا پڪي پختا، ڪچي پيا جنهن کي ڪُبَ

5. ڪين نڪرن ٿا سلا سالم اُتي
جت هجي پون ڳاهُ ڪَرڙو ڪُبَ ڪَبَ

6. تڙ تڪڙ ۾ ڪيئن وجهي وک ترت ۾
پير ۾ "گل" جنهن جي نڪتي آهي ڳُهبُ

1.3 غزل نمبر 2

آئي رات سانوڻ سندي، مينهن وسي ڪيڙا ملهار.
ڍٺ وسيا برپٽ وسيا، سرها ٿيا سانگي سنگهار.
ڳاهه ساوا سبز ٿيا، هرسو پريا پاٽين تراهه
ڀريا پوٺن وٺي چو طرف پنهنجا ڏڻ ڏرار.
هڪ طرف ڳاجون ۽ گوڙيون، ٻئي طرف ڪنوٽيون ڪنون
مينهن ٿهه ٿهه ڪيو ٿمن، ٻاهيون ٻرن چوڏس هزار.
خوش ٿيون سرهيون سنگهاريون، پٽ ڦرن سينگار ڪيو
لويون لاڪيون لال سر تي، ڳچي پويون پايو هار.
ڪيا منڊل برسات برسي، "گلِ" ٿڙيا پوئن مٿي
زعفران و سنبل ونرگس ڪليا ۽ ڪٽنهار.

1.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

حرمين	حرم پاڪ، مڪو مدينو
اُسهڻ	روانو ٿيڻ
واڌو	زائد، وڌيڪ، اضافي
جهَنگَ	گجي، ڪير يا لسي جي گَجي
جهبڻ	جيئن زالون چاڏي مان مکڻ ڪڍڻ وقت جهبينديون آهن.
وڙ	جزو، مادو، احساس
لُوس لَبُ	خواري، بدنامي، رولڙو
ڪاڄ	ڪاڌو، ماکي جو ڪاڄ
اُبَ	ٻاڦ، حرارت
لويون	شالون
سانپيان	سچ سمجهڻ، هوبهو، وانگر
برپٽ	ميدان
پونءِ	زمين، ڌرتي
ڪُبَ	ڪُبو، ورَي ويل، وَر وارو
ڪرڙو	سخت زمين، زمين جو قسم
ڪنٿهار	گل جو قسم
سلو	ٻوٽو
ڪُبَ ڪُبَ	هيٺ مٿاهيون
ٽُرت	سُتت، بروقت، فوري

گهبَ	گندي پاڻي ۾ هلڻ سبب پير ۾ نڪرڻ واري ڦرڙي
ملهار	ٺڏڪار، بهاري
هرسُو	هر پاسي، هر طرف، چوڌاري
تراهه	هيٺاهين
لاڪيون	لاک جون ٺهيل، اوني

1.5 غزل نمبر هڪ جي سمجهاڻي

1. نير جو رنگ پساڻ ڪافي ناهي. پر ان ڪي جيئن هٿ سان جهڳبو تيئن ان ۾ گهاٽاڻ وڌندي. عشق بہ اشين آهي، جيئن ان کي رلائبو تيئن منجهس واڌارو ايندو.
2. جيئن ڪُني ۾ پاڻي باه تي ٽهڪي ٿو، تيئن ڪاچ کي تيار ٿيڻ لاءِ بہ تپش گهرجي ٿي، تڏهن ڪاڻ لائق ٿئي ٿو.
3. مٺي زمين ۾ هر قسم جا وڻ، ٻيلا ۽ ٻليون ۽ وکون ٿين ٿيون پر کلر ۾ رڳا ٿُبَ ٿُبَ ٿين ٿا.
4. جنهن شخص کي هڪ ڀيرو ڪا ننڍڙي عادت پوي ٿي اها وڏي پڪي ٿي وڃي ٿي. جيئن ڪنهن ڪچي ڪاٺي کي هيڪر وَرَ پون ٿا تہ پڪي ٿيڻ تائين پختا ٿيو وڃن ٿا.
5. ڪب ڪب ۽ ڪرڙي واري زمين ۾ ڪڏهن بہ سالم سلا نٿا نڪرن.
6. شاعر "گل" ٿو چوي تہ جنهن جي پير ۾ گهُبَ نڪتل هوندي اهو ٽڪڙو ٽڪڙو وري ڪيئن هلي سگهندو.

1.6 غزل نمبر ٻہ جي سمجهاڻي

هن غزل ۾ شاعر ساونڻ جي مهيني ۾ مينهن جي وسڪاري وقت ٻهراڙي واري نظاري کي لفظن ۾ تہ اهڙو اثرائتو ڪري بيان ڪيو آهي جو ڄڻ تہ هوبهو مينهن وسي پيو. وسڪاري هلندي گاه ڦٽي آيو آهي. اتي مال پيو چري، مال جي ڳچين ۾ ٻڌل چڙن ۽ ٽلين جو وڻندڙ آواز ٻڌيو مالوارا خوش پيا ٿين. مينهن جي پاڻي تي ڦٽل گاه چرڻ ڪري مال سگهارو ٿيو آهي ۽ ڪير واري مال ڪير وڌايو آهي جنهن ڪري مال وارن جي مالي حالت بهتر ٿي آهي ۽ اهي خوشين ۾ نٿا ماپن.

2.فقير قادر بخش بيدل

2.1 تعارف

فقيرقادر بخش "بيدل" سنڌ جي مشهور صوفي فقيرن ۽ شاعرن مان هڪ آهي. سندس والد جو نالو فقير محمد محسن هو. بيدل سندس تخلص هو. سندن ولادت 1230 هجري بمطابق 1814ع ۾ روهڙي ۾ ٿي. 14 سالن جي عمر ۾ عربي ۽ فارسي جي تعليم مڪمل ڪيائين. "بيدل" جي ڪلام تي مجاز جو رنگ ڇانيل آهي. سندس ڪلام سنڌ جي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ وڏي چاهه سان ڳايو ويندو آهي. روهڙي ۾ روحاني درس ڏيندي 1872ع ۾ وفات ڪيائين. سندس ڪلام کي سيد عبدالحسين موسوي مرتب ڪيو جيڪو 1991ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.

2.2 ڪافي نمبر هڪ

ٿالهه. ڪانگ لنوي مٿي لاتِ

محب مسافر جاڻ ڪي ايندا.

1. جيڪي ڏانهان درد منهنجي جون

پهتيون اُتي پرڀات

اڄ اُميد تہ هيڻ نہ ڇڏيندا.

2. ورندا سيئي ساريان ٿي سڄڻان

طلب جنين جي آهي تات

ڳولي پانهنجي ڳڏ ڳڏيندا.

3. ايندا جو هت جانب جاني
وائي جنين حي مون آوات
دوست دلاسو دل کي ڏيندا.

4. درد فراق انهيءَ جي مون کي
حالئون نيو هيهات
وني وصال جي شال وندينداء

5. "بيدل" بلڪل ٿيءُ نہ ماندو
سنجهہ صبح کي رات
اچي هو توسان هڪ ٿيندا.

2.3 ڪافي نمبر ۾

ٿل. رات مون ڏي مارن جو، نئون نياپو آيو
ڏکيو ڏوراپو آيو.

1. جسمانيءَ جي ڪوٽ ۾
رکيئي رهڻ جو رايو.

2. مُلڪ مارن جو نت بهاريو
تو ڪيئن چتڙو چايو.

3. ويڙهيچن ڏانهن وچي ايڏانهن
تو ڪيئن خيال مٽايو.

4. مارن ريءَ هنن ماڙين ۾
تو چا سان من پرچايو.

5. هُتِ سنڀارن سانگيِ توکي

هِتِ ڪنهن سانگ رهايو.

6. ڪيهي سببان تو، هن ڏينهن

ڏيهون ڏور ڏسايو.

7. وڙ ساٿيهه ڏي سگهڙو "بيدل"

اُٿي سنبر ڪر سعيو.

2.4 ڏکين لفظن جي معنیٰ

لات	مٿي ڀولي
تاتِ	يادگيري، ذڪر
گولي	خادم، ملازم، نوڪرياڻي
واڻي	قول، ڳالهيون، گفتو، ٻول
دلاسو	دلداري، ڏڍُ
هيهات	افسوس
ماندو	غمگين
سنجهو	رات جو پهريون حصو
ڏوراپو	شڪوو، ميار
نت	سدائين
چت	عقل، دل
ويڙهيچا	ويڙهي وارا، ويڙهي ۾ رهندڙ، پنهنجا، مٽ مائٽ
پرڀائڻ	ريجهائڻ، سرچائڻ، خوش ڪرڻ
سانگ	سفر، ڪم جي مجبوري، ناتڪ
ڏيهون	ملڪ مان، ڏيهه ڪان
سنبر	تيار ٿي، تياري ڪر
سعيو	ڪوشش، تياري
رايو	مرضي، ارادو

2.5 ڪافي نمبر هڪ جي سمجهاڻي

ٿلهه.   ڪانگ اج ڏاڍي وڻندڙ ٻولي، ٻولي رهيو آهي. ان جي اها ٻولي ٻڌي اٿين ٿو لڳي تہ جڻ ڪي محبت وارا ايندا.

1. رات وڇوڙي واري درد جي ڪري جيڪي آهون ۽ دانهون پيئي ڪيون اٿم شايد اُهي محبوب ٻڌي ورتيون آهن. هاڻي اُميد اٿم تہ مون کي اهڙي حال ۾ ڪو نہ ڇڏيندا.
2. مون کي جن سڄڻن جي هر وقت تانگهہ ۽ طلب لڳل هوندي آهي اج بہ تن جي ياد ستائڻ لڳي اٿم. مونکي جن جي ايتري تات لڳل آهي تن کي بہ منهنجي اهڙي ئي سار هوندي. پڪ اٿم تہ اهي پنهنجي هن گولي کي اٿين ڪو نہ ڇڏيندا. سندس سار ضرور لهندا.
3. مون کي جن جي هر وقت طلب رهندي آهي، سي اميد تہ ايندا ۽ اچي دلاسا ڏيندم.
4. مونکي انهن جي در فراق، حال کان بي حال ڪري وڌو آ. شال وصال جو ڪو وارو وري.
5. اي بيدل! تون ماندو نہ ٿيءُ. رات يا صبح جو جڏهن بہ محبوب آيو تہ پڪ توسان ملڻ لاءِ اچي نڪرندو.

2.6 ڪافي نمبر ٻـ جي سمجهاڻي

مارئيءَ جي سُر ۾ شاعر هيءَ ڪافي جوڙي آهي، جنهن ۾ مارئي جي واتان چوايو آهي تہ مارن، رات ٺين نياپي ۾ ڏکن جو ڏوراپو موڪليو آهي تہ مارئي! تو ڪوٽن ۾ رهڻ جو پڪو ارادو ڪيئن ڪيو. مارن. مارئي کي خبر ڏني آهي تہ سندن ملڪ ۾ ڏاڍيون بهارون اچي ويون آهن تون ان جو آسرو پلي ڇڏيو آهي تو وطن وارن کان پري ٿيڻ وارو اهو خيال ڪيئن وساري ڇڏيو آهي. تنهنجي ملڪ وارا تہ توکي سيئني ياد پيا ڪن پر هڪڙي تون آهين جو (قيد جو) بهانو بنايو آهي اتي ويٺي آهين. ڪهڙو سبب آهي جو تو پنهنجي ڏيهہ کان پري ايترا ڏينهن گذاريا آهن. شاعر بيدل ٿو چوي تہ اُٿي تياري ڪر ۽ سنت ٿي سائيهہ ڏي ورڻ جي تياري ڪر.

3. خود آزمائي

بيت نمبر (1)

خليفي "گل" جي زندگي جو مختصر احوال لکو.

بيت نمبر (2)

خليفي "گل" جي شاعري جو مڪمل جائزو پيش ڪيو.

بيت نمبر (3)

خليفي "گل" سانوڻ واري مند جو جنهن انداز سان بيان ڪيو آهي، ان کي پنهنجي لفظن ۾ لکو.

بيت نمبر (4)

قادر بخش "بيدل" ڪافي نمبر 1 ۾ ڪهڙو مرڪزي خيال بيان ڪيو آهي.

بيت نمبر (5)

مارئي کي ڪير ڏور ايها ڏئي رهيا آهن.

بيت نمبر (6)

شاعر مارئي بابت جن خيالن جو اظهار ڪيو آهي، اهو تفصيل سان لکو.

نوٽ: سوال جا جواب يونٽ جي واسطيدار حصن جو ابياس ڪرڻ سان اتي ئي ملي ويندا.

يونٽ نمبر 11

شاعر

1. مير عبدالحسين خان سانگي
2. مرزا قليچ بيگ

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

اوهان يونٽ نمبر يارهون پڙهڻ لاءِ ڪتاب هٿ ۾ کنيو آهي. هيءُ يونٽ ٻـ سنڌي جي ٻن اهم شاعرن جي زندگي جي احوال ۽ انهن جي چونڊ شاعري تي ترتيب ڏنل آهي.

يونٽ جا مقصد

هن يونٽ جي مطالعي مڪمل ٿيڻ ڪان پوءِ اسان کي يقين آهي تہ اوهان:

(1) يونٽ ۾ ڏنل شاعرن جي زندگي تي خيال آرائي ڪري سگهندؤ.

(2) يونٽ ۾ ڏنل شاعري ۾ پيش ڪيل اعليٰ مقصد کي معلوم ڪري سگهندؤ.

(3) سنڌي شاعريءَ جي شعري خوبين کان واقف ٿي سگهندؤ.

(4) شاعرن جي ڏنل پيغام کي سمجهي ۽ سمجهائي سگهندؤ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

فهرست

	صفحو
1. مير عبدالحسين خان سانگي	325
1.1 تعارف	325
1.2 غزل	326
1.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ	327
1.4 غزل جي سمجهاڻي	328
2. مرزا قليچ بيگ	329
2.1 تعارف	329
2.2 غزل 1	330
2.3 غزل 2	331
2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	332
2.5 غزل نمبر 1 جي سمجهاڻي	333
2.6 غزل نمبر 2 جي سمجهاڻي	334
3. خود آزمائش	335

1. مير عبدالحسين خان سانگي

(1850.1924ع)

1.1 تعارف

ميرعبدالحسين خان "سانگيءَ" شهداداڻي ٽالپرن مان هو. سندس پيءُ مير عباس علي خان پنهنجي والد مير محمد نصير خان سنڌي جي پوٽين ٽالپر سان ڪلڪتي جي هزاري باغ ۾ نظر بند هو. اتي هڪ انگريز خاتون سان شادي ڪيائين جنهن مان 1850ع ڌاري مير عبدالحسين خان پيدا ٿيو. 1857ع ۾ سندس والد جي وفات ڪانپوءِ پنهنجي چاچي مير حسن علي خان سان گڏجي سنڌ ۾ آيو ۽ سندس سنڀال هيٺ رهڻ لڳو. حيدرآباد ۾ چڱي تعليم حاصل ڪيائين. سرڪار وٽان کيس اسپيشل فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽي جو عهدو مليو.

کيس ننڍپڻ کان وٺي شاعري جو شوق هو. جواني ۾ سندس شاعري ڏاڍي ترقي ڪئي، سنڌ جا ناميارا شاعر جهڙوڪ حافظ حامد، سيد مرتضيٰ شاهه "مرتضائي" غلام محمد شاهه "گدا"، پير صاحبڏنو شاهه بلڙي وارو، سندس محل ۾ گڏجي شاعري جون محفلون ڪندا هئا. سندس ڪتابن مان "ديوان سانگي" ۽ لطائف لطيفي" ڪافي مشهور آهن، جي ڇپجي چڪا آهن، سندس مرزا پٽ شاهه تي آهي.

1.2 غزل

1. گذري جي ويا، سي زمانا ياد پيا

وسري جي ويا، سي ترانا ياد پيا.

دل تي آيا وامق و فرهاد و قيس

ڏسندي ئي دانا، ديوانا ياد پيا.

3. وادي مجنون ۾ ڏسندي سنگ و خار

عقل وارن جا خزانا ياد پيا.

4. ڏسندي ئي نو دولتن جون دولتون

اصل جي خانن جا خانا ياد پيا.

5. شيو يقين "سانگي" ترآهي سپ گذر

شان شاهن جا شهانا ياد پيا.

1.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ

ناميارو	نالي وارو، مشهور
ترانا	نغما
وامق	وامق ۽ عذرا : هڪڙي داستان جا اهم ڪردار
فرهاد	فرهاد ۽ شيرين به ايراني قصي جا مشهور ڪردار آهن.
قيس	ليليٰ جي عاشق مجنون جو نالو قيس هو
دانا	عاقل، عقل وارو
نادان	بي عقل
سنگ	پٿر
خار	ڪنڊا
چڪاس	جاچ جوچ
دولتن	دولت جو جمع، دولتون
خانن	خان جو جمع خان، سردار، مير، رئيس
خانا	چوڪڙيون، گهرڙا
شهانا	بادشاهن جهڙا

1.4 غزل جي سمجهاڻي

1. وري گذريل زمانا ياد پيا آهن ۽ وسري ويل گيت ۽ نغما ٻيهر ياد آيا اٿم

2. دل تي وامق، فرهاد ۽ قيس جا قصا ياد آيا آهن. داناءُ دوستن کي ڏسڻ سان ئي ديوانا ياد اچڻ لڳا آهن.

3. مجنون واري عشق جي وادي ۾ قدم رکڻ سان، کيس ماڻهن طرفان لڳل پٿر ۽ ڪنڊا ياد آيا اٿم ۽ انهن کي ڏسي، اهي عقل جا اڪابر به ياد آيا اٿم، جن اهڙن سچن عاشقن لاءِ عجيب فتوائون ۽ فيصلا ڏنا آهن.

4. جڏهن پرو ڀاون جي دولت ڏٺم ته مونکي حقيقي ۽ خانداني شاهوڪارن جي دولت ياد آئي.

5. غزل جو خالق، انسان کي چوي ٿو ته مونکي يقين آهي ته هر شيءِ فنا ٿيڻ واري آهي، جيئن اڳين بادشاهن جا ٺٺ ٺاهه اڄ ماڻهن کان وسري ويل آهن.

2. مرزا قليچ بيگ

(1853-1929ع)

2.1 تعارف

مرزا قليچ بيگ جي والد جو نالو مرزا فريدون بيگ هو، جو مير مراد علي خان ۽ مير ڪرم علي خان جي ڏينهن ۾ ايران کان سنڌ ۾ آيو هو. مرزا قليچ بيگ 1853ع ۾ ٽنڊي ٺوڙهي حيدرآباد ۾ ڄائو.

ابتدائي تعليم حيدرآباد ۾ حاصل ڪائين ۽ ميٽريڪيوليشن جو امتحان به اتان ڏنائين. وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ممبئيءَ ويو. پوءِ اتان واپس اچي روينيو کاتي ۾ نوڪري ڪيائين. آخر روينيو کاتي مان 1909ع ۾، ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدي تان پينشن ورتائين. مرزا صاحب 76ورهين جي عمر ۾ ٽي جولاءِ 1929ع تي وفات ڪيائين.

مرزا صاحب جو سنڌي ٻولي تي هيءُ وڏو احسان آهي جو هن انگريزي ادب جي بهترين ڪتابن کي سنڌي ۾ ترجمو ڪري سنڌي جي مختلف شعبن ۾ وڏو علمي ذخيرو مهيا ڪيو. هن جا لکيل ناول، مضمون، ڊراما توڙي ٻيا علمي ڪتاب، سنڌي ادب ۾ وڏي عزت سان ڏٺا وڃن ٿا جي ذري گهٽ سمورا سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيا آهن.

2.2 غزل نمبر هڪ

1. چڱائي ۽ انصاف جي ڪٿ ب يار
اجوڪي زماني ۾ ڪانهي پچار.

2. وڏا اڄ ننڍن جا ٿيا زيردست
سخي سڀ بخيلن اڳيان ٿيا خوار.

3. رزيلن جي در تي رلن ٿا شريف
ٿا منجهه بند، آزاد ڏسجن هزار.

4. رهن خوش ٿا نادان، ساٿن مزا
۽ دانا ڏکن ۾ رئن زار زار.

5. چڙهي لاءِ گڏهن تي پيا سونا سنج
ڦٿيا تازي گهوڙا، کٽي سخت بار.

6. مگر سچ چيو تن، ترن ڪک مٿي
رهن موتي پاتار ۾ شاهوار.

7. هريل جي سواري جا پيادا سي اڄ
هليا ٿي جي پيادا، اهي اڄ سوار.

8. جي آباد هنڌ هئا، سي ويران ٿيا
۽ آباد، ويران هئا جي ديار.

9. ٿيا افسوس! بيقدر، ايماندار
ٿيا قدر وارا شرير ۽ مڪار.

10. مثال اُن سندا ڪيترائي ڏئي، "قليچ"
نموني جي مُٺ مان پروڙيو خرار.

2.3 غزل نمبر ٻيو

1. مشڪل ۾ پئو تہ آسان، مشڪل بہ ٿي پوي ٿو
پاڻي اندر ٽپڻ سان درياءَ جي ڊپ لهي ٿو
2. بدبوءِ ڪلن رڱڻ جي، گندن ڪمن ڪرڻ جي
خوشبوءِ ٿئي بدلجي، ماڻهو جڏهن هري ٿو
3. آفيم سنکيو ۽ ڀيا، جي زهر قاتل آهن
عادت سان ماڻهو تن جو، ڳنڍيو ڳهي وڃي ٿو
4. ڊوڙڻ، نچڻ، رسي تي، ليٽڻ، هٿن ٿا بازيون
ٻئي جو مٿو ڦري ٿو ۽ هو مٿان ڪري ٿو
5. گهوڙا بہ گڏهہ ڊوڙائي، بيهي پٺن تي تن جي
هڪلن لغام ڏاران، چهبڪ بہ هو هڻي ٿو.
6. سيکو هنر يا حرفت آهي اول ۾ مشڪل
ورزش ڪان ڏکيو ڪم پي، آخر سکيو ٿئي ٿو
7. دل ۽ دماغ جا ڪم، عضون ڪان گهٽ نہ آهن
هر ڪو ڪرامت آن ڪي، يا معجزو چوي ٿو
8. پنهنجو شرف تون ڏاتي، ڏس ڏيان سان، "قليچا"
هل رستو سو هميشہ، هت توکي جو ٺهي ٿو.

2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

زيردست	ماتحت، حڪم هيٺ
بخيل	بُخل ڪرڻ وارو، ڪنجوس
رزيل	وِيَلُ، بيڪار، ڪميڻو
بند	قيدخانو
پاتار	پاتالُ، ترو
ديار	ڌرتي، زمين
مڪار	مڪريل، فريبي، ٺگُ
شرير	شرارت ڪندڙ
سندا	پنهنجا، جهڙا، جا
بدبو	ڌَپَ
هرڻ	عادت ٿيڻ
سنکيو	ڪچو زهر، توتيو
ڌاران	ڪانسواءِ، بغير
ڪرامت	ولين هٿان ٿيندڙ ڪارناما
معجزا	نبين هٿان ٿيندڙ ڪارناما
شرف	شان، عزت، مانُ، اعزاز
پچار	گفتگو، ڳالهه ٻولهه
زيردست	قبضي ۾ اچي وڃڻ
نادان	بي وقوف، اڻ ڄاڻ
دانا	عقلمند، شعور رکندڙ
پيادو	بناسواري جي پيرين پنڌ

2.5 غزل نمبر هڪ جي سمجهاڻي

1. شاعر پنهنجي زماني جي بي مروتي ڏسي افسوس ڪندي چوي ٿو ته چڱائي ۽ انصاف جي ڳالهه، تي ڪير به ڪو نه ٿو ڪري.

2. اڄ ننڍا ، وڏن جي حڪم هيٺ آهن سخي سڀ بخيلن جي اڳيان خوار آهن.

3. شريف ويچارا رزيلن جي درن تي رلن پيا اهي ٿي شريف بند ۾ آهن ۽ بدمعاش ٻاهر آزاد آهن.

4. نادان خوشين ۾ وتن گذاريندا ۽ دانا ڏکن ۾ آهن جو زارو زار رئن پيا.

5. شاهي سواري ڏاج آهي گهوڙن جو ۽ سونا سنج به مٿن ٺا ٺهن. پر اڄ گڏهن تي سونا سنج پيل آهن ۽ ان کي شاهي سواري جو مرتبو مليو آهي. ان جي ابتڙ، گهوڙن کان گڏهن وارو بار ڍوئڻ جو ڪم وٺي هاٿي اهي ڦٽجي ۽ زخمي ٿي پيا آهن.

6. اها حقيقت آهي ته ڪک پاڻي تي ترندا آهن پر موتي ۽ گوهر تري ۾ پيا هوندا آهن.

7. جيڪي سواري جا هيراڪ هئا اهي پيادا آهن ۽ جيڪي اڳي پيادا هوندا هئا تن کي سوار ٿو ڏسجي.

8. آباد هنڌ ويراني ۾ ۽ ويران هنڌ آبادي ۾ بدلجي ويا آهن.

9. افسوس آهي جو بي قدرا اڄ ايماندار ۽ قدر وارا شرير ۽ مڪر وارا ٿا ڪوٺجن.

10. اي قبيلچ اهڙا ڪيترائي مثال آهن. هت ته رڳو ان جي خرار مان مُٺ پري زماني جو نمونو ظاهر ڪيو ويو آهي.

2.6 غزل نمبر ٻه جي سمجهاڻي

1. جي ڪو ڪم مشڪل هجي پر ڪرڻ جو ارادو ڪجو تہ اهو آسان ٿي پوندو. جيئن درياهہ جو ٻوڙ پاڻي ۾ گهڙڻ کانپوءِ ختم ٿي وڃي ٿو.

2. جي رنگ ۽ ٻڙ ڪنهن وقت ڏاڍي ڏپ ايندي آهي پر هري وڃڻ کانپوءِ اها ڏپ خوشبوءِ ۾ بدلجي ويندي آهي.

3. شاعر جو چوڻ ۾ چوي ٿو تہ آفيم جهڙي غليظ زهر جهڙي نشي جو جڏهن ماڻهو عادي بڻجي وڃي ٿو تہ پوءِ اهڙي زهر جهڙين ڳنڍين بہ ڳهي وڃڻ ۾ هو دير نہ ٿو ڪري.

4. عشق جي نظارن کي پري کان ڏسڻ سان مٿو ڦيرو ڦري. پر ڏسو تہ ڪاريگر ڪيئن تہ انهن ٿي دوڙن، نچن ۽ ٽپا ڏين.

5. ميدان جي جنگ ۾ گهوڙا ڊوڙائي انهن جي پٺيءَ تي ويهي هلڻ بہ ڪيڏو نہ ڏکيو ڪم آهي.

5. هر ڪم شروع ۾ مشڪل آهي. پر اهو سڀ وري وري ڪرڻ سان سولو ٿيو ٿو پوي.

7. دل ۽ دماغ وارا ڪم بہ هٿن پيرن سان ٿين ٿا اهي ڪنهن کان سولا ناهن. پر ڏسو تہ اهي ڪيئن نہ ٿيو وڃن ۽ ماڻهو ان کي ڪرامت ۽ معجزا ٿيا چون.

8. اي غليظ! توهان پنهنجو اعزاز بہ ڏيان سان نہ. هت سدائين ان رستي کي هلڻ جي ڪوشش ڪر. جيڪو توکي سونهين ۽ جڳائي.

3. خود آزمائي

سوال نمبر (1)

مير عبدالحسين خان سانگي جي زندگي بابت جيڪي اوهان پڙهيو آهي تنهن کي پنهجن لفظن ۾ بيان ڪيو.

سوال نمبر (2)

سانگي جي غزل جو خلاصو پيش ڪيو.

سوال نمبر (3)

مرزا قليچ بيگ جي زندگيءَ جو مختصر احوال لکو.

سوال نمبر (4)

مرزا قليچ بيگ مرحوم جي شاعريءَ جي مرڪزي خيال کي پنهنجن لفظن ۾ لکو.

سوال نمبر (5)

هيٺين هدايل شعرن جو مطلب سمجهايو:

(الف) سانگي جي غزل جو شعر نمبر 6

(ب) مرزا قليچ بيگ جي شاعري جو شعر نمبر 9

(ت) شريف اڄ ڪنهن جي درن تي رُلن ٿا؟ شاعر جو ان مان مطلب ڇا آهي کولي سمجهايو.

نوٽ: ضروري سوالن جا جواب يونٽ جي واسطيدار حصن تان ڏسي سگهجن ٿا.

یونٹ نمبر 12

شاعر

1. محمد ھاشم مخلص
2. شیخ عبداللّٰہ عبد

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

پنهنجي نصاب جو هيءُ ٻارهون يونٽ اوهان پڙهڻ لاءِ کوليو آهي. هن يونٽ ۾ اوهين محمد هاشم "مخلص" ۽ شيخ عبد الله عبدالواسع "عبد" بابت ڄاڻ سچان حاصل ڪرڻ سان گڏوگڏ سندن شاعري جي ڪجهه مثالن کي به واقف ٿيندؤ. هن يونٽ جي پڙهائي پوري ڪرڻ کانپوءِ اسان کي پڪ آهي ته توهين:

يونٽ جا مقصد

(1) هنن ٻنهي شاعرن جي زندگيءَ بابت مختصر، ليڪن مڪمل معلومات حاصل ڪري سگهندا.

(2) ٻنهي شاعرن جي شعري خوبين کان آگاهه ٿي سگهندا

(3) ٻنهي شاعرن جي علمي ۽ ادبي صلاحيتن جو داد ڏيئي سگهندا

(4) شاعرن جي شاعري پڙهي، ان جو مطلب سمجهي ۽ سمجهائي سگهندا

فهرست

	صفحو
1. محمد هاشم مخلص	343
1.1 تعارف	343
1.2 غزل	344
1.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ	345
1.4 غزل جي سمجهاڻي	346
2. شيخ عبدالله عبد	347
2.1 تعارف	347
2.2 قادر جي قدرت	347
2.3 شرط	348
2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ	349
2.5 قادر جي قدرت بابت شعرن جي سمجهاڻي	352
2.6 "شرط" بابت شعرن جي سمجهاڻي	353
3. خود آزمائش	354
4. جواب	355

1. محمد هاشم مخلص

(1860-1934ع)

1.1 تعارف

ٺٽي جي مشهور علمي خاندان مان، سنڌ جي مشهور شاعر حامد جو فرزند هو. "مخلص" سنڌي شاعري ۾ پنهنجو خاص مقام رکي ٿو. سندس طبيعت ۾ غضب جي رواني هئي. هڪ ئي نشست ۾ سو ڏيڍ سو شعر چئي ويندو هو. ادبي جهيڙن جهٽن ۾ سندس طبيعت جا جوهر کلندا هئا. اخبارون ۽ رسالا گهڻي ئي ڪڍيائين ۽ بند ڪيائين. پوئين وقت ۾ ميرپور خاص مان "مسلمان" نالي هڪ اخبار ڪڍيائين. جا پنهنجي ادبي حيثيت ۽ مزاحيه مضمون ڪري ڏاڍي چاهه سان پڙهي ويندي هئي. سندس شعر ۾ پختگي ۽ حسن ۽ رواني آهي. ظرافت ۽ خوش طبعي سندس طبعي خصوصيتون هيون جن جو عڪس سندس مضمونن ۽ شعرن مان نمايان نظر اچي ٿو.

1.2 غزل

1. دل ڪنهن سان رڪان، هاءِ جو دلبر نہ مليو ٿو
چا ظلم سهان ڪوئي ستمگر نہ مليو ٿو

2. خط منهنجو نيو جنهن سو ڪبوتر نہ مليو ٿو
چا ذڪر ڪبوتر سندو، هڪ پر نہ مليو ٿو

3. زلفن جي طرح عمر بسر آه ٿي منهنجي
هن خانہ بدوشن کي ڪٿي گهر نہ مليو ٿو

4. چا ساڻ ڏيان يار جي دندان کي تشبيهہ
ڪنهن جاءِ تي اهڙو تہ ڪو گوهر نہ مليو ٿو

5. هڪ طالب، زر بت نہ ٿيو، غور سان ڏس تون
حق آهي تہ الله بہ بي زر نہ مليو ٿو

6. جا هجر ڪان ٿي چاڪ، سا دل منهنجي سِبي ڪير
اهڙو ڪوئي اُستاد رفوگر نہ مليو ٿو.

7. "مخلص" جو لبالب ٿئي عرفان مئي سان
ساغر اوبجز ساقي ڪوثر نہ مليو ٿو.

1.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ

هاشم	حشمت وارو، ڏيا رکندڙ
مخلص	خلوص وارو، وفادار
مزاح	کل ڀوڳ، ظرافت
نمايان	پڌرو، ظاهر
ستمگر	ستم ڪندڙ، ظالم
نِيڻ	وڏي وڇڻ، ڪٿي وڇڻ
زُلف	ڊگها ۽ نرم وار
بسر ڪرڻ	گذارڻ
خانہ بدوش	لاڏو هجرت ڪرڻ وارو، هڪ جاءِ کان ٻئي جاءِ متاڻ وارو
دندان	ڏند
تشبيهہ ڏيڻ	ڀيٽ ڪرڻ، هڪ جهڙائي ظاهر ڪرڻ
هجر	فراق، جدائي
رفو	ساڳئي رنگ جي ڌاڳي سان ڪپڙي ۾ ٿيل سوراخ کي بند ڪرڻ
رفوگر	رفو ڪندڙ
لبالب	ٽمٽار، صفا ڀريل
ساغرُ	سمنڊ
اُو	هُو
ہجز	هوبهو، جهڙو، وانگر
ساقي	شراب جو پيالو پياريندڙ، سهڻو سائي

1.4 غزل جي سمجهاڻي

1. دل ڪنهن سان لڳايان اهڙو ڪو دلبر ئي نظر نٿو اچي. ظلم به ڪنهن جو سهان، اهڙو ڪو سچو پچو ظالم به ڏسڻ ۾ ئي نٿو اچي

2. يار کي جنهن ڪبوتر هٿان خط موڪليم سو ڪبوتر نٿو ملي ڪبوتر ته پري، مورڳوان جو ڪو پر ئي نٿو نظر اچي.

3. منهنجي عمر محبوب جي زلفن وانگر گذري وئي. جيئن اهي للائن وانگر هڪ هنڌ ٽڪي رهي سگهن. تيئن مان به (آرامي ۾) هڪ هنڌ ويهي نٿو سگهان.

4. يار جي ڏندن سان ڪهڙي شئي جي ڀيٽ ڪيان. اهڙو ڪو موتي سچي، دنيا ۾ مون کي نظر ئي نٿو اچي.

5. چون ٿا ته ٻتن کي دولت نٿي گهرجي پر مون ڏٺو ته دولت کان بنا الله به نٿو ملي

6. جيڪا دل دلبر جي جدائي ۾ چيرجي ڦاڪون ڦاڪون ٿي پئي آهي. هاڻي تنهن کي جوڙائڻ لاءِ اهڙو ڪو ڄاڻو رفو گر يعني ڪاريگر ئي نٿو ملي.

7. مخلص صاحب غزل جي آخري بند ۾ پاڻ کي مخاطب ٿيندو. چوي ٿو ته جنهن عقيدت جي پيالي سان مخلص جي ٽوٽس ختم ٿيندي سا فقط ساقي ڪوثر جي معرفت يعني حضرت علي عليہ السلام جي ذريعي ملي سگهي ٿي.

2. شيخ عبدالله عبد

(1910-1973ع)

2.1 تعارف

ڪراچي ۾ رهندڙ "عبد" هڪ نهايت خاموش ادبي خادم هو. هن جي ادبي تنقيدن ادبي حلقن ۾ ڪافي مقبوليت حاصل ڪئي ۽ ادب ۾ فني ۽ عروضي تڪ مسائل ڏانهن وڏيڪ توجه ٿيڻ لڳو. هن جي شعر ۾ رواني ۽ پختگي آهي ۽ ترڪيبن ۽ تشبيهن جو استعمال چڱو لطف پيدا ڪري ٿو. هن حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ۽ ٻين اديبن ۽ شاعرن سان گڏجي "سنڌي ستار سوسائٽي" جي معرفت سنڌي زبان ۽ ادب جي واڌاري لاءِ چڱو ڪم ڪيو آهي.

2.2 قادر جي قدرت

1. هي آسمان هي بلندي تي نيلگون چادر
هي ماه و مهر جنهين تي مدار شام و سحر
2. هي صبح جنهن جي ڏجي حوئي نور سان تشبيهه
هي شام جنهن جي ڏجي زلف حور سان تشبيهه
3. شفق هي خون شهيد اداءِ شيرين جو
هي ابر دونهن ڪنهين دل ڏکيل ۽ غمگين جو
4. هي برق جا ٿي تجلي حسن جي تنوير
هي مينهن عاشق گريان جي حال جي تصوير
5. هي برف سان ڍڪيل چوٽيون ڪوهسارن جون
هي تن تي رانديون شعاعن جون ماهپارن جون

6. نسيم صبح، هي مستي جو عاشقن کي پيام
هواءِ شام، هي ڪنهن شوخ جو حسين خرامُ
7. سڀئي هي قدرت قادر کي آشڪار ٿا ڪن
اسان کي پنهنجي ڏٿيءَ جي اڳيان وٺي ٿا هلن

2.3 شرطُ

1. مسلمان! جيڪي تون چاهين، سو برابر ٿي پوي
چيز بدتر بہ چوڻ تنهنجي سان بهتر ٿي پوي
2. خاڪ کي مُٺ ۾ رکين جي تہ اها زر ٿي پوي
سنگريزه جي کڻين هٿ ۾ تہ گوهر ٿي پوي
3. لوهاڻ گهڙٿي تي ڦيراسين جي هٿ تون پنهنجا
باليقين لوهہ جو سو ٽڪرو بہ زيور ٿي پوي
4. تنهنجو الطاف جي غمخواري ڪرڻ ساڻ اياز
تہ سو، هم قسمت محمود و سڪندر ٿي پوي
5. جي وجهين نظري تون ڪنهن جهنگ ۽ ويراني ۾
تہ سو، ويرانو عدن باغ جو هڪ گهر ٿي پوي.
6. تيز طوفان ۾ روشن جي ڪرين تون ڪو چراغ
تہ جهڪو ان جي اڳيان ماه منور ٿي پوي.
7. الغرض تنهنجو ارادو، جيڪو چاهي سو ٿئي
تنهنجا الفاظ چون جيڪي سو اکثر ٿي پوي.

2.4 ڏکين لفظن جي معنيٰ

مرغزار	پکين جي رهڻ واري جاءِ، باغيچو
نسيم سحر	صبح واري ٿڌي هير
پيام	پيغام، سنيهو، نياپو
خرام	ٽهلڻ
قادر	قدرت وارو، هر ڪم ڪري سگهندڙ
آشڪار	ظاهر
بدتر	(بهتر جو ضد) ويل، بيڪار
سنگريزه	پٿر جو ٽڪرو
گوهر	موتي
باليقين	يقين سان، ڀروسي سان
الطاف	(لطف جو جمع) لطف، ڪرم، رحمت
غمخواري	غم ۾ شريڪ ٿيڻ
هم قسمت	ساڳي قسمت وارو
هيچ	گهٽ، نه جهڙو
پرتو	عڪس، پاڇو
همسري	برابري
باغ عدن	عدن وارو باغ (شداد ڪافر طرفان جوڙايل باغ ڏي اشارو آهي)
چراغ	ڏيو
ماه منور	روشن چنڊ
تابع	حڪم تي هلندڙ

عبد	ٻانهو، غلامي ڏيندڙ
تقاضا	گهُر، طلب، مطالبو
بلندي	اوچائي
نيلگون	جهڪيل، نيرو رنگ
خوب نور	نور وارو هنڌ، چمڪندڙ جاءِ
شفق	شام جو جونجهاڪڙو
ادا	ناز، نخرو
ابر	ڪڪر
غمگين	عمر ۾ گذاريندڙ، ڏکويل
برق	بجلي
تنوير	ڪرڻو
گريه	آه و زاري
گريان	آه زاري ڪندڙ
چرخ	جهان
چهارم	چوٿون
سبزه زار	ساوڪ
زمردين	زمرد جي رنگ جهڙو ساوو
آبشار	اوچائي تان ڪرندڙ پاڻي جو چشمو
ڪوهسار	جابلو علائقو
ماه	مهينو، چنڊ
ماه پاره	چنڊ جو ٽڪرو
قمر	چنڊ
شمس	سج

الغرض	غرض ته، مطلب ته
الفاظ	لفظ جو جمع
الفج	دور ڏسڻ، نجات لهڻ، چوڌاري ڏسڻ
الفت	پيار
علامت	نشاني
لازم	ضروري
شامل	مخصوص، پورو
اوقات	وقت جو جمع
[illegible]	جيت جهڙو ساع
[illegible]	[illegible]

2.5 قادر جي قدرت بابت شعرن جي سمجهاڻي

1. هوءُ آسمان ۽ بلنديءَ تي نيري رنگ جي چادر ۽ جيڪي چنڊ تارا آهن، تن تيِ ڏينهن ۽ رات جو دارومدار آهي.
2. هيءُ صبح جنهن کي نور سان تشبيهه ڏجي ۽ هوءَ شام جنهن کي شاعر حور جي وارن سان ڀيٽ ڏين ٿا.
3. هيءُ سانجهيءَ جي شفق، جنهن کي ڪنهن جي مئڙي ادا سان شهيد ٿيل جي خون سان ڀيٽ ڏجي ٿي ۽ هيءُ ڪَڪرُ، جن کي ڪنهن جي غمن ڀريل دُکي دل جي دونهين (آه) سان تشبيهه ڏيڻ کپي.
4. ڪڪرن جي ڪنوڻ جڻ ڪنهن سهڻي ڇهري جي چمڪ آهي پر برسات جو وسڻ جڻ محبوب جي وڇوڙي ۾ عاشق جا لڙڪ وهائڻ آهي.
5. برف سان اڇيون ٿيل جبل جون اوچيون چوٽيون، تن جي مٿان چنڊ جي ڪرڻن جڻ تہ راند رچائي آهي.
6. هيءُ صبح جي ٿڌڙي هير جڻ تہ حسينن جي هلڻ جو هڪ اندازو ڀيو ڀانئجي.
7. هي سڀ قادر جي قدرت کي ظاهر ٿا ڪن ۽ اسان کي پنهنجي ڏٺي اڳيان وٺي ٿا هلن.

2.6 شرط بابت شعرن جي سمجهاڻي

1. اي مسلمان! تون جيڪي ڪرڻ چاهين اهو ٿي پوندو. جي تون ڪنهن خراب شيءِ کي بهتر بڻائڻ چاهين ته اهو به ٿي سگهندو.
2. تو ۾ ايتري همت آهي جو مٽي جي ذري کي مٺ ۾ رکي سون بڻائين ۽ جي ڪنهن پٿر کي هٿ ۾ رکي موتي بڻائين ته اهو به ٿي پوندو.
3. اڻ گهڙيل لوهه جي مٿان رڳو هٿ رکين ته يقيناً اهو به زيور ٺهي پوندو.
4. تون جنهن جي مٿان لطف ڪرين ۽ جنهن جي غمخواري ڪرين ته هوند، ان جي قسمت به محمود ۽ سڪندر جهڙي ٿي پوي.
5. جي تون ڪنهن جهنگ ۽ ويراني ۾ نڪري وڃين ته اهو به ويرانو به عدن واري جنت جو هڪ حصو بڻجي پوندو.
6. جي تون تيز طوفان ۾ ڏيو ٻارڻ جو ارادو ڪرين ته (ان جي روشني ايتري تيز ٿي پوي) . جو ان ڏيئي جي اڳيان چوڏهين جو چنڊ به جهڪو نظر ايندو.
7. مطلب اهو ته تون جيڪو به ارادو ڪندين ته نه رڳو اهو ٿي پوندو پر جيڪي تنهنجي ڪلام ۾ (زبان تي) آهي اهو به يقيناً ٿي پوندو.

3. خود آزمائي

سوال نمبر (1)

هيٺين سوالن جا مختصر جواب ڏيو:

(1) "مخلص" ڪهڙي اخبار جو ايڊيٽر هو؟

(2) "مخلص" ڪهڙي شهر مان اخبار ڪڍندو هو؟

(3) "مخلص" جو تعلق سنڌ ۾ ڪهڙي علائقي ۽ شاعريءَ سان هو؟

(4) شيخ عبد الله "عبد" ڪهڙي اداري جي معرفت ادب جي خدمت ڪئي؟

(5) هن يونٽ ۾ "عبد" جي شاعري ڪهڙن عنوانن سان ڏني وئي آهي.

سوال نمبر (2)

هيٺ ڏنل تشبيهون سمجهايو:

(1) عاشق گريان جي حال جي تصوير.

(2) چانديءَ جو چشمه ڪوثر.

(3) ابر دونهن ڪنهن دل دُکيل جو.

(4) هم قسمت محمود و سڪندر.

(5) شاعر غزل خوان جي صدا.

سوال نمبر (3)

"مخلص" جي غزل جو اختصار لکو.

سوال نمبر (4)

"قادر جي قدرت" کي نثر ۾ لکي ڏيکاريو.

سوال نمبر (5)

"شرط" جو مرڪزي خيال بيان ڪيو.

4. جواب

سوال نمبر (1)

(1) "مخلص" ، "مسلمان" اخبار جو ايڊيٽر هو.

(2) "مخلص" ميرپور خاص مان اخبار ڪڍندو هو.

(3) "مخلص" جو تعلق سنڌ جي ٿَر واري علائقي جي شاعرن سان هو.

(4) شيخ عبد الله "عبد" "سنڌي سڌار سوسائٽي" نالي اداري جي معرفت ادب جي خدمت ڪئي.

(5) هن يونٽ ۾ "عبد" جي شاعري جا ٻه عنوان آهن: هڪ قادر جي قدرت ۽ ٻيو شرط

سوال نمبر (2)

(1) آه و زاري ڪندڙ ڪنهن عاشق وانگر هيءَ بارش به لڳاتار وسڪارو لايو بيٺي آهي.

(2) آبشار مان هيٺ ڪرندڙ پاڻي تي چنڊ جي پوندڙ روشني ان کي اهڙو بنايو آهي، جو ڄڻ ته اهو چشمو پاڻي جو نه پر چاندي جو آهي.

(3) ڪاري دونهين جهڙا ڪڪر ائين ٿا لڳن جهڙي ڪا ڏکايل دل هجي.

(4) تاريخ ۾ مسلمان سپه سالار محمود ۽ يوناني بادشاهه سڪندر اعظم کي بهترين قسمت جا ڌڻي ڪوٺيو ويو آهي. هتي انهن ڏانهن اشارو ٿيل آهي.

(5) شاعر جي انهيءَ مخصوص انداز ڏانهن اشارو آهي، جيڪو پنهنجي ڏکيءَ دل جي صدا کي شاعري جي حوالي سان ظاهر ڪندو آهي.

یونٹ نمبر 13

شاعر

1. حافظ محمد احسن
2. شیخ عبدالحلیم جوش

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

هيءُ اوهان جي نصاب جو ٽيرهون يونٽ آهي. هن ۾ اسان اوهان سان حافظ محمد "احسن" ۽ شيخ عبدالحليم "جوش" کي متعارف ڪرائڻ سان گڏ اوهان کي انهن جي چونڊ شاعري جو اڀياس ڪرائڻ چاهيون ٿا ته جيئن هن يونٽ جي مطالعي کانپوءِ توهان:

يونٽ جا مقصد

(1) شاعرن سان متعارف ٿي سگهو.

(2) سندن شاعريءَ جي انداز سان واقف ٿي سگهو.

(3) هنن شاعرن جي عظمت ۽ علميت پرکي سگهو.

(4) هنن شاعرن جي پيغام کي هٿين سان هنڊائي انهن جي فن ۽ فڪر جي اپٽار ڪري سگهو.

فهرست

	صفحو
1. حافظ محمد احسن	363
1.1 تعارف	363
1.2 وطن	363
1.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ	364
1.4 وطن جي شعرن بابت سمجهاڻي	364
2. شيخ عبدالحليم جوش	365
2.1 تعارف	365
2.2 نوجوانن جو عزم	365
2.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ	366
2.4 شعرن جي سمجهاڻي	367
3. خود آزمائشي	368
4. جواب	369

1. حافظ محمد احسن

1.1 تعارف

حافظ محمد احسن چنا، 12 اپريل 1900ع تي ڳوٺ ملڪاڻي، ضلعي دادو ۾ ڄائو. سندس نالو جمع خان هو. موجوده وقت جو هڪ سٺو شاعر هو. هر قسم جو شعر چيو اٿس سندس شاعريءَ ۾ قومي ۽ اخلاقي رنگ وڌيڪ آهي. پاڻ 18 جون 1986ع تي لاڏاڻو ڪيائين.

1.2 وطن

(1)

وطن پنهنجي سان هر انسان جي اُلفت، محبت آهه
وطن تان جان پي قربان صدقي ساري دولت آهه
وطن جي حب ٿي ايمان جي بيشڪ علامت آهه
وطن جي پڻ ڪرڻ هر فرد تي لازم ٿي خدمت آهه
وطن پنهنجو ٿيو هر ڪنهن کي دلبر ۽ پيارو آهه
وطن ۾ پنهنجي هر هڪ فرد عزت شان وارو آهه.

(2)

يقين ڪامل اسان کي آهه، هر دم حق جي رحمت ۾
بسر اوقات ٿيندا حق جي طاعت عبادت ۾
اسان جي زندگي ساري گذر ٿيندي محبت ۾
وطن پنهنجو سدا باغ ِارم ٿيندو حقيقت ۾
نه نالو رهندو ڪو غم جو، خوشي ۽ سادگي هوندي
اسان جي رشڪ جي قابل هي "احسن" زندگي هوندي.

1.3 ڏکين لفظن جي معنىٰ

هاشم	حشمت وارو، ڏيا رکندڙ
فرد	شخص، ڄڻو
طاعت	فرمانبرداري، چيو مڃڻ
قابل	سياڻو، لائق
عنصر	جُزو
شاعر	شعر جوڙيندڙ

1.4 وطن جي شعرن بابت سمجهاڻي

(1)

هر انسان کي پنهنجي وطن سان پيار ۽ محبت آهي. وطن تان جان ۽ مال قربان آهي، وطن جي حُب ايمان جي نشاني آهي. وطن جي خدمت ڪرڻ هر ڪنهن جي فرض مثل آهي. وطن پنهنجو هر ڪنهن جو دلبر ۽ هر ڪنهن کي پيارو آهي. پنهنجي وطن ۾ هر فرد کي عزت ۽ شان ملي ٿو.

(2)

اسان کي حق جي رحمت ۾ پورو پورو يقين آهي. سمورو وقت حق جي پيروي ۽ عبادت ۾ گذارڻ گهرجي. اسان جي سڄي زندگي محبت ۾ گذري ته حقيقت ۾ سارو وطن جنت وارو باغ بڻجي پوي. ائين ڪرڻ سان ملڪ مان غم جو نالو به متجي وڃي ۽ رڳو خوشي ۽ خوشحالي ڏسڻ ۾ ايندي. اي "احسن" هيءَ زندگي اهڙي ٿيندي جنهن تي ٻين کي به ريس پئي ايندي.

2. شيخ عبدالحليم جوش

2.1 تعارف

هي ڪراچي جي نئو آباد محلي جو رهاڪو هو. شعر ۾ اظهار خيال جي وسعتن پيدا ڪرڻ ۽ زبان کي نون رجحانن سان آشنا ڪرڻ جو ڪيس ولولو هو ۽ چاهيو پيو تہ سنڌي زبان هر لحاظ سان بين ترقي يافتہ زبانن سان همدوش ٿئي. سندس غزل ۾ بيان جي سلاست ۽ خيال جي جدت نظر اچي ٿي.

2.2 نوجوانن جو عزم

(1)

نئين نظام ۾ وڌڻ جون پُر خلوص ڪوششون
حيات خوشگوار جون، اِهي اٿو علامتون
وطن جي آبرو وڌي، اسين جي خود ڪفيل ٿيون
اسان تي ٿي جهان جي نگاهہ آهي ساٿيو!
اچو اچو، هلو هلو، وڌو وڌو، اي دوستو!

(2)

وقار قوم جو، اسان جي ولولن جي دام ۾
وطن جي آبرو اسان جي ڪوششن جي جام ۾
ملي اسان کي منزل مراد گام گام ۾
عمل جي راهہ ۾ اوهين اچا بہ تيز تر هلو!
اچو اچو، اي ساٿيو! وڌو وڌو، اي دوستو!

(3)

قدم قدم تي زندگي ٿي مشڪندي نظر اچي
اسان جي فڪر مان ٿي روشني ڪنيو سحر اچي
اچي اچي، ڀلي تہ ڪائي راه پر خطر اچي
اسان جو هر قدم وڌائي ٿو اسان جو حوصلو
اچو اچو، اي ساٿيو! وڌو وڌو، اي دوستو!

(4)

وطن جو ذرو ذرو آفتاب ٿو نظر اچي
زمين تي آسمان جو شباب ٿو نظر اچي
سيان جو رُخ تہ اڄ ٿي بي نقاب ٿو نظر اچي
اسان جي عزم سان جنون جو ساٿ آهي ساٿيو!
اچو اچو، هلو هلو، هلو هلو، اي دوستو!

2.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ

خوشگوار	وڻندڙ
خود ڪفيل	پاڻپرو
آبرو	عزت
گام	وِک، قدم
تيز تر	وڌيڪ تيز
سحر	صبح جو سُجهندو
حوصلو	ڏيُ

2.4 شعرن جي سمجهاڻي

(1) نئين نظام ۾ سچائيءَ سان ترقي لاءِ ٿيڻ واريون ڪوششون لطف سان زندگي گهارڻ واريون علامتون آهن. جيڪڏهن پاڻپرا ٿي وياسين ته ان سان وطن جي عزت ۽ آبرو وڌندي. اسين ٿي آهيون. جنهن تي سڄي جهان جون نگاهون لڳل آهن. اي دوستو! وک وڌايو اڳتي هلو سڀ دوستو.

(2) قوم جو مان ۽ شان اسان جو جوش ۽ ولولي ۾ موجود آهي ۽ وطن جي عزت اسان جي ڪوششن سان ملي ٿي. جيڪڏهن عمل جي راهه ۾ اوهان تيز تيز هلندؤ ته مقصد واري منزل جڻ ته وک پنڌ تي بيٺي آهي.

(3) اسان جي هر ڪامياب قدم تي زندگي کلندي ڪڏندي ڏسجي ٿي. اسان جي ٿي فڪر ۽ سوچ سان رات جي اونداهي مان ترقي جو سج اڀرندو. جي ڪا خطري واري وات هجي ته اها ب پلي اچي. اسين حوصلي سان قدم وڌائي ، ان خطري مان ب پار پئجي ويندا سين.

(4) اسان جي وطن جو ذرو ذرو چنڊ وانگر چمڪندو ٿو ڏسجي. خوشحال ماڻهو ۽ سر سبز زمين، جڻ ته آسمان جي ب جواني آهي. جيڪڏهن اسان جي پڪي ارادي سان جنون ب شامل رهيو ته اها سياڻي جي تصوير آهي. جيڪا اڄ پٺي نظر اچي.

3. خود آزمائي

سوال نمبر (1)

"وطن" جي شاعريءَ کي نثر ۾ لکو.

سوال نمبر (2)

"نوجوان جو عزم" کي نثر ۾ بيان ڪيو.

سوال نمبر (3)

شاعر وطن بابت جنهن جذبي جو اظهار ڪيو آهي، تنهن کي پنهنجي لفظن ۾ لکو.

سوال نمبر (4)

نوجوان جي "عزم" جو خلاصو لکو.

سوال نمبر (5)

هيٺين سوالن جا مختصر جواب ڏيو:-

(1) وطن جي حُبَ کي شاعر ڇا جي علامت ڪوٺيو آهي؟

(2) وطن مان غم کي ڪيئن متائي سگهبو؟

(3) وطن جي آبرو ڪهڙي ڳالهه ۾ آهي؟

(4) قوم جو وقار ڇا ۾ موجود آهي؟

(5) وطن کي خطري مان ڪيئن پار ڪري سگهبو؟

4. جواب

سوال نمبر (5)

(1) شاعر وطن جي حُب کي ايمان جي علامت ڪوٺيو آهي.

(2) محنت سان خوشحالي ايندي ۽ محنت ۽ خوشحالي گڏجي وطن مان غم متائڻ ۾ مددگار ٿيندا.

(3) محنت سان ملڪ کي پاڻيهري بنائڻ سان ملڪ جي آبرو وڌندي.

(4) قوم جو وقار ان جي عوام جي جوش ۽ ولولي ۾ آهي.

(5) وطن کي عزم سان خطري مان پار ڪري سگهجي ٿو.

نوٽ: باقي سوال نموني طور ڏنل آهن جيڪي خود حل ڪرڻا آهن.

يونٽ نمبر 14

شاعر

1. شيخ اياز
2. سرويچ سجاولي
3. حڪيم نياز همايوني

يونٽ جو تعارف

شاگرد ساٿيو!

هن نصاب جو آخري ۽ چوڏهون يونٽ هن وقت اوهان پڙهڻ لاءِ کوليو آهي. هن يونٽ ۾ ٽن شاعرن جو تعارف شامل آهي. اها ته توهان کي به خبر آهي ته اهو تعارف تڏهن وجهي مڪمل ٿيندو، جڏهن شاعرن جي زندگي جي احوال سان گڏ سندس شاعري جو به اڀياس ڪنداسين. انهي ڳالهه کي اڳيان رکي، اسان هن يونٽ ۾ به شاعرن جي باري ۾ معلومات ڏيڻ سان گڏ سندن پيغام به پيش ڪيو آهي. هن يونٽ جي اڀياس ڪرڻ کانپوءِ اسان کي يقين آهي ته توهان:

يونٽ جا مقصد

(1) شاعرن جي زندگي جي باري ۾ معلوم ڪري سگهندؤ.

(2) شاعري ۾ پيش ڪيل خيالن جي روشني ۾ هاري جي محنت بابت ڄاڻي سگهندو.

(3) مزور جنهن مشقت سان حق حلال جي روزي ڪمائي ٿو تنهن جي تڪليف کي پرکي سگهندؤ.

(4) شاعري جي خوبين ۽ شاعر جي ڏنل پيغام کي به شاعري مان پروڙي سگهندؤ.

فهرست

	صفحو
1. شيخ اياز	377
1.1 تعارف	377
1.2 نظم نمبر هڪ ۽ ٻه	377
1.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ	379
1.4 نظمن جي سمجهاڻي	380
2. سرويچ سجاولي	381
2.1 تعارف	381
2.2 هاري ۽ مزور - نظم	381
2.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ	383
2.4 شعرن جي سمجهاڻي	383
3. حڪيم نياز همايوني	385
3.1 تعارف	385
3.2 وطن جو ترانو - نظم	385
3.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ	386
3.4 نظم جي سمجهاڻي	387
4 خود آزمائي	388
5. جواب	389

1. شيخ اياز

1.1 تعارف

شيخ اياز 3 مارچ 1923 ع تي شڪارپور ۾ جنم ورتو سندس پورو نالو شيخ مبارڪ علي هو. شيخ اياز موجوده دور جو اهم ۽ وڏو شاعر هو. هن جديد سنڌي کي نئون لهجو ۽ نئون اسلوب عطا ڪيو. هن نون سالن جي عمر ۾ پهريون پختو نظم لکيو ۽ تڏهن کان هو لڳاتار لکندو رهيو. شاعري ۾ هن جو رنگ يڪتا آهي. هن نہ رڳو گهڻو ڀر سٺو لکيو آهي. هن نثر ۾ توڙي نظم تي هڪ جيتري دسترس حاصل هئي. هن جا ٽيهاروڪن مجموعا ڇپجي چڪا آهن. هو ڪيترو ئي عرصو سکر ۾ رهيو جتي هو هاءِ ڪورٽ جو هڪ ڪامياب وڪيل هو. پاڻ سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو جو وائيس چانسلر پڻ رهيو. ان کانپوءِ هو مستقل طور تي ڪراچي ۾ رهائش پذير ٿيو ۽ اتي ئي تاريخ 28 ڊسمبر 1997ع تي وفات ڪيائين. سندس آخري آرام گاهه ڪراڙ ڍنڍ جي ڪپ تي ڀٽ شاهه ۾ آهي.

1.2 نظم

(1)

سوچيو آهہ انهيءَ تي ڪڏهين هن چاڪيءَ جي ڏاند!
اکيون ٻہ هن جون بند، تہ آهي جسم ٻہ هن جو باند
پنهنجي سڄي آهن جي ڦٽ ڦٽ، سٽ سٽ جي آراند
سوچيو آهي انهيءِ تي ڪڏهين هن ڍيهي هيڪاند!

رکي سُکي تي راضي آهي، تنتي ٿڏي پيو ڪاهي
ڦٽ پٽ جو هو عادي آهي، ڪٽ پٽ هن ۾ ناهي
اوشل سينو ساهي، پاڄاري لاهي سانپاهي،

ٿونهي تي ٿونهي سان، هن چاڪي جو چڪر ڊاهي!
آخر ڪيسين جڳ جي جاندهه اونڌي اٿين گهلبي!

(2)

ملين تہ اچ ٿي ملي وڃ سايان هجان نہ هجان
خبر نہ آهہ، گهٽا ڏينهن زندگي آهي!
سياٽي سج نہ نڪري متان گهٽائن مان
سياٽي ٿهڪ نہ ٻڌجن متان فضائن مان
سياٽي مهڪ نہ ايندي، اٿين هوائن مان
اچين تہ راهہ ۾ رابيل اچ ٽڙي آهي
وري سڄڻ اٿين ٻي اچي ڪڏهن نہ متان
ملين تہ اچ ٿي ملي وڃ، سيان هجان نہ هجان.

1.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ

رُکي سُکي	جيڪو مليو سو کائي ويو
راضي	خوش
تتي ٿڌي	گرمي سردي
عادي	هيراڪ
ضد پٽ	انڪاري. ڪهپي
سيني ساهي	مقابلو
جڳ	دنيا
جانده	جنهن ۾ ساهه پيل آهي
گهلبي	چڪبي، هڪلبي
ڀان	سياڻي
زندگي	حياتي
فضائن	هوائن مان
گهٽائن	ڪڪرن مان
مهڪ	خوشبو
ٽڙي	کلي پوندا
سڳنڌ	خوشبو

1.4 نظمن جي سمجهاڻي

(1) اياز پنهنجي نظم ۾ "چاڪي جو ڏاند" جي علامت ڪم آندي آهي. جيڪا برمحل ۽ برجستہ آهي "اياز" جنهن ڏاند جو ذڪر ڪري ٿو سو زبردست مشقت ۽ محنت ڪري ٿو. هن ۾ قوت آهي ۽ طاقت آهي. چنانچ ٻنهي سگهڻ جي طاقت آهي ۽ مالڪ سان وڙهي سگهڻ جي سگهہ آهي. هو محنت ۽ مشقت ڪري ٿو، پر سندس اکيون بند آهن ۽ جسم بہ هڏل آهي. هو گرمي سردي ۾ پيو هلي ۽ عيوض ۾ ڪيس رُکي سُکي بہ پيٽ ڀري کائڻ جيتري نٿي ملي. محنت هو ڪري ٿو ۽ وقت بوقت تڪليف هو سهي ٿو ڇهبڪ هو کائي ٿو، پر سندس محنت جو ثمر چاڪي کائي ٿو. جيڪو ڪيس جوٽي وجي هڻي ڪنهن ڪم جي حوالي ڪري ٿو. آخرڪار اهڙين دنيا ۾ جانور ڪيستائين اونڌي گهلبي رهندي؟

(2) هن نظم ۾ شيخ اياز پنهنجي محبوب کي مخاطب ٿيندي چوي ٿو تہ ملڻو اٿئي تہ اڄ ئي ملي وڃ. ڇو جو خبر نہ آهي تہ زندگي باقي گهڙيا ڏينهن آهي. ڇو جو ايتري بہ خبر نہ آهي تہ ڪالهہ وارو سڄ ڪڪرن مان نڪري بہ الائي نہ. اهين بہ ٿي سگهي ٿو تہ ٽهڪن جا آواز بہ سهائي هوائن ۾ هڏبا بہ الائي ڪو نہ. جيڪڏهن تون هلي ايندين تہ رستي ۾ لڱل رابيل بہ ڪلي پوندا. ڇو جو انهن جي ٻيهر خوشبو بہ اچي الائي نہ ملڻو اٿئي تہ اڄ ملي وڃ سهائي متان هجان يا نہ هجان.

2. سرويچ سجاولي

2.1 تعارف

محمد صديق ولد خميسو خان تارڙو، شاعري جي دنيا ۾ "سرويچ سجاولي" جي نالي سان مشهور آهي. هي 14 مارچ 1937ع تي ڳوٺ محمد ابراهيم تارڙي لڳ سجاول، ضلعي ٺٽي ۾ پيدا ٿيو. سندس تعليم فقط چار درجا سنڌي اٿس

سرويچ سنڌ جي عوامي شاعر مولانا حاجي احمد ملاح کان متاثر ٿيل آهي.

1959ع کان شعر چوڻ لڳو آهي. سرويچ جي شعر جي سڀ کان وڏي ۽ اُتم خوبي هي آهي جو سندس شعر بلڪل ٺيٺ سنڌي ٻولي ۾ آهن ۽ سندس لفظن ۾ ٻهراڙي جي زندگي جو عڪس آهي.

سندس شعرن جو مجموعو "آليون اکيون اُٿيا وار" ڇپجي پڌرو ٿي چڪو آهي جو ڏاڍو پسند ڪيو وڃي ٿو.

2.2 هاري ۽ مزور

مزدور ٿيو چور ڪٽي ٻار پُٽن تي
انسان ڪٽي بوج، ڪجي جيڪو اُٺن تي
چا چا نہ ڪيو تنهن تہ آڱرن ڙي رُکن تي
افسوس! ڪيو ترس نہ ڪنهن تنهنجي ڏکن تي
هر سال وهي ڏاند جيان پيو ٿو ويچارو!
تحقيق هي مزدور آ قومن جو سهارو!

ڪوڏر بہ صبح شام هٿي ڪو تہ خبر پئي
ڏلها بہ متيءَ سر تي ڪٿي ڪو تہ خبر پئي
ڳتين ۾ سجا ڏينهن ڳٿي ڪو تہ خبر پئي
راتيون بہ بکئي پيٽ ٽٽي ڪو تہ خبر پئي
۽ گوڏ ڳنڍيءَ ۾ تہ ڪري ڪير گذارو!
ڪاٺي ڪو سڄي رات بنا سَوڙ سيارو!
هي بُٽ زمينون بہ ڪو کيڙي تہ خبر پئي
هر سنگ جدا تنهن کي سهيڙي تہ خبر پئي
هي ڪوڙ اَنن جا بہ ڪو ميڙي تہ خبر پئي
رستن تي پٿر سخت پکيڙي تہ خبر پئي
ڪورا بہ جلائي ڪو صبح شام ٻپهارو!
ڏامر جو لڳاتار ڪري ڪو تہ پگهارو!
ان ڪان بہ ڏسان پوءِ ٿو تن کي تہ ڏکيو ڙي!
بُت صاف اُگهاڙو ۽ سندس پيٽ بکيو ڙي!
سجڻن جا پسيو سُور وجي ساهہ سڪيو ڙي!
دم دم ۾ وڃي تن ليءِ، سندم دل تہ ڏکيو ڙي!
"سرويچ" پلا ملڪ ۾ ورندو بہ ڪو وارو؟
ملندو بہ غريبن کي جيئڻ جو ڪو سهارو!

2.3 ڏکين لفظن جي معنيٰ

سرويچ	سر جو سودو ڪرڻ وارو
متاثر	اثر وٺندڙ
اُتم	متاهون
نيٺ	نج، خالص
ترس	ڪهل، رحم
ڏلهو	مٽي کڻڻ جو ٽوڪرو
بُٺ	خشڪ ٿيل زمين
ڪوڙا	ڍِگَ، ڍير
ٻپهارو	ٻن پهرن جو وقت
پگهارو	پگهارڻ
سندم	منهنجو
سهيڙي	گڏ ڪري

2.4 شعرن جي سمجهاڻي

هڪ مزدور آهي جيڪو پٺن تي بار ڍوئي ٿڪجي چور ٿي پوي ٿو. اهو بار جي ڍوئڻ جو آهي، جيڪو هڪ انسان پيٽ خاطر پٺن تي ڍوئي ٿو. واقعي مزدور ئي آهي قوم جو سهارو.

ڌرتي ماءُ تي هڪ انسان ڪيڏا وڏا وڏا ڪم ڪري ڏيکاريا آهن. پر افسوس ان ڳالهه جو آهي جو سندس حال تي ڪڏهن، ڪنهن کي به ترس نه آيو آهي. (جيئوٽيڪ) ڏاندان

وانگر هو سجو سال وهندو رهي ٿو. پر اها حقيقت آهي تہ هي مزدور ئي ڪري سڀني قومن جو سهارو رهي ٿو.

صبح شام ڪير ٿو ڪوڏر هٿي. هر ڪنهن جون هوند همتون جواب ڏيو وڃن. پر هيءُ تہ مٽي تي مٽي جا ڏلهابہ ٿو ڍوئي. ايتري محنت ڪانپوءِ بہ، پنهنجي زندگي جا ڏينهن گهٽيندي ٿو گذاري. بکئي پيٽ راتيون گذارڻ ڪيڏو مشڪل آهي. هن ڪي (مزدور ڪي) جسم تي پورو لباس بہ ناهي ۽ سجو ڏينهن گنجي ۽ گوڏ ۾ ٿو گذاري.

سياري جي سردي واري رات، سواءِ سوڙ جي گذارڻ، سُڪي ٺوٺ ٿي ويل زمين کيڙڻ، هڪ هڪ سنگ چوندي، گڏ ڪرڻ ۽ ڪوڙا اُنن جا ميڙڻ ڪيڏا نہ ڏکيا ڪم آهن. پر اهي سڀ ڏکيا ڪم مزدور ئي ڪن ٿا.

رستن تي پٿر پکيڙڻ، صبح شام ۽ ڪاڙهي تتي، ٻنپهرن ۾ ڪورا جلائڻ ۽ ڏامر پگهارڻ جهڙا مشڪل ڪم بہ هيءُ ئي ڪري ٿو، پر پوءِ بہ سندس زندگي ڏکن ۾ گذاري ٿو.

مزدور ۽ هاري ڪي ايتري ساري محنت ڪانپوءِ بہ ڏکيو، پيٽ بکيو ۽ بت اگهاڙو ڏسان ٿو. مزدور دوستن جا اهڙا حال ڏسي دل ڏکيو وڃي ٿي شاعر پاڻ ڪي مخاطب ٿيندي چوي ٿو تہ "سرويچ" آخر ڪڏهن انهن مسڪين محنت ڪشن جو وارو ايندو. ڪين ڪڏهن ملندو انهن غريبن ڪي جيئڻ جو وارو؟

3. حڪيم نياز همايوني

3.1 تعارف

سندس نالو نياز حسن ۽ تخلص "نياز" آهي. اصل وينل ڳوٺ همايون، تعلقي شڪارپور جو. گهڻو عرصو حيدرآباد ۾ رهيو. مرڪزي اردو بورڊ حيدرآباد ۾ لئبررين جي عهدي تي فائز رهيو. سٺي پايي جو حڪيم به رهيو آهي. قومي تحريڪن ۾ بهري وٺڻ سبب سندس شعر ۾ قومي رنگ نمايان آهي.

3.2 وطن جو ترانو

1. آباد رک خدا يا! هي گلستان اسان جو
اُجڙي نہ بادِ صرصر، ڪان بوستان اسان جو
نازان رهن ٿا جنهن تي، شاه و گدا هميشہ
آهي سو ملڪ بيشڪ، جنت سمان اسان جو.

2. اوج و ڪمال اسان جو، دنيا ڏسي رهي آ
آهي بلند سڀ ڪان، نام و نشان اسان جو.

3. مشڪل ڪي منهن ڏيڻ ۾، همت شڪن نہ آهيون
اي آسمان بلاشڪ، وٺ امتحان اسان جو.

4. جهولي هي سبز جهنڊو، جاه وحشم سان هردم
پاڇي ۾ ان جي پلجي، پيرو جوان اسان جو.

5. اڄڪلهه "نياز" ان ۾، سڀ ڪجهه ڏسون پسون پيا
آهي وطن اسان لئه، گويا جهان اسان جو.

3.3 ڏکين لفظن جي معنیٰ

سرويچ	سر جو سودو ڪرڻ وارو
گلستان	سر سبز، شاداب
بوستان	وطن، ديس
اجڙي	ويران، برباد
نازان	فخر، وڏائي
گدا	فقير
بيشڪ	هميشه
اوج	عروج
همت شڪن	مايوس
پاڇي	ڇانو
جاه وحشم	رعب، دهدبو
جهان	دنيا
پيرو جوان	پيرسن ۽ جوان مڙس

3.4 نظم جي سمجهاڻي

بيت نمبر 1

نياز همايوني هن بيت ۾ چوي ٿو تہ اي پروردگار اسان جي هن گلستان جهڙي وطن کي هميشہ آباد رکج. سرءُ جي موسم ۾ بہ گرم هوا کان اجڙڻ بچائي جنهن ملڪ ۾ فقير ۽ شاھ سڀ فخر سان رهن ٿا سو اسان جو ٿي جنت جهڙو ملڪ آهي.

بيت نمبر 2

همايوني صاحب هن بيت ۾ چوي ٿو تہ ترقي ۽ خوشحالي اسان جي ملڪ جي سجي دنيا ڏسي رهي آهي. اسان جي وطن جو نالو نشان سڀ کان بلند ۽ بالا آهي.

بيت نمبر 3

همايوني صاحب هن بيت ۾ چوي ٿو تہ ڏکئي وقت ۾ پريشانين کي منهن ڏيڻ ۾ ڪنهن کان گهٽ نہ آهيون اي آسمان جيڪڏن اسان جو امتحان وٺو اسان تہ آزمائي ڏس.

بيت نمبر 4

همايوني صاحب هن بيت ۾ چوي ٿو تہ هيءُ سائو پرچم هر گهڙي شان ۽ شوڪت سان جهولي پيو. انهيءَ جي ڇانو ۾ پيرسن ۽ نوجوان پلجن پيا.

بيت نمبر 5

همايوني صاحب تراني جي آخري بيت ۾ پاڻ کي مخاطب ٿيندي چوي ٿو تہ "نياز" اڄ ڪلھ سڀ ڪجھ انهيءَ وطن ۾ ڏسون پيا پر تڏهن بہ سچو وطن اسان لاءِ جهان جيان آهي.

4. خود آزمائي

سوال نمبر (1)

(1) شيخ اياز ڪهڙي دور جو اهم شاعر آهي؟

(2) شيخ اياز ڪيتري عمر ۾ پهريون نظم لکيو؟

(3) شيخ اياز جو اصل نالو ڇا هو ۽ ڪٿي پيدا ٿيو؟

(4) شيخ اياز جي مزار ڪٿي آهي؟

(5) شيخ اياز جي شاعري جو مجموعي تاثر پنهنجن لفظن ۾ لکو؟

سوال نمبر (2)

(1) سرويچ سجاولي سنڌ جي ڪهڙي عوامي شاعر کان متاثر ٿيل آهي؟

(2) سرويچ جي شعر جي سڀ کان وڏي ۽ اُتم خوبي ڪهڙي آهي؟

(3) سرويچ جي شاعري جو ڪهڙو مجموعو گهڻي قدر پسند ڪيو ويو ٿو؟

(4) ٻئي زمينن کي ڪير ڪيڙي ٿو ۽ سنگ جدا ڪري انهن کي ڪير سهيڙي ٿو؟

(5) نظم کي خيال ۾ رکي هاري ۽ مزدور جي وچ ۾ خيالي گفتگو لکو.

سوال نمبر (3)

(1) حڪيم نياز همايوني اُصل ڪٿان جو ويٺل هو؟

(2) ڪهڙي اداري ۾ نوڪري ڪندو هو؟

(3) ڪهڙين تحريڪن ۾ بهرو ورتائين؟

(4) نظم "وطن جو ترانو" جو خلاصو لکو؟

5. خود آزمائي جا جواب

سوال نمبر (1)

(1) شيخ اياز جديد دور جو اهم شاعر آهي.

(2) شيخ اياز نون سالن جي عمر ۾ پهريون پختو نظم لکيو.

(3) شيخ اياز جو اصل نالو شيخ مبارڪ ۽ پاڻ شڪارپور ۾ پيدا ٿيو

(4) شيخ اياز جي مزارڪراڙ ڍنڍ جي ڪپ تي ڀٽ شاهه ۾ آهي.

(5) خود ڪتاب جي مدد سان حل ڪريو.

سوال نمبر (2)

(1) سرويچ سجاولي سنڌ جي عوامي شاعر حاجي احمد ملاح کان متاثر ٿيل آهي.

(2) سرويچ جي شعر جي سڀ کان وڏي ۽ اُتم خوبي اها آهي تہ سندس شعر بلڪل ٺيٺ سنڌي ٻولي ۾ آهن ۽ سندس لفظن ۾ ٻهراڙي جي زندگي جو عڪس آهي.

(3) سرويچ جي شاعري جو مجموعو جيڪو پسند ڪيو ويو ٿو سو آهي "آليون اکيون اُٿيا وار".

(4) ٻُٺ زمينن کي هاري کيڙي ٿو ۽ سنگ بہ هاري سهيڙي ٿو.

(5) خود لکڻو آهي.

سوال نمبر (3)

(1) حڪيم نياز همايوني اُصل شڪارپور جو ويٺل هو.

(2) مرڪزي اردو بورڊ ۾ نوڪري ڪندو هو.

(3) قومي تحريڪن ۾ اڳ پرو ٿي بهرو ورتائين.

(4) خود لکڻو آهي.

یونٹ نمبر 15 تا 18

حِصہ اُردو

موضوعات

- نبی کریمﷺ کی ہجرت
- اسلامی حکومت کا امیر سب کا خادم ہوتا ہے
- سب سے بڑا اسلامی شاعر
- پاکستان کے لیے پہلا جہاد
- اسلامی کردار

فہرست مضامین

	صفحہ نمبر
☆ یونٹ کا تعارف	397
☆ یونٹ کے مقاصد	397
1۔ نبی کریمؐ کی ہجرت	**399**
1.1۔ مصنف کا تعارف	399
1.2۔ سبق کا تعارف	399
1.3۔ متن	399
1.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	401
1.5۔ تشریحات	402
1.6۔ خود آزمائی نمبر 1	403
2۔ اسلامی حکومت کا امیر سب کا خادم ہوتا ہے	**404**
2.1۔ مصنف کا تعارف	404
2.2۔ سبق کا تعارف	404
2.3۔ متن	404
2.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	406
2.5۔ تشریحات	407
2.6۔ خود آزمائی نمبر 2	408

3۔ سب سے بڑا اسلامی شاعر	409
3.1۔ سبق کا تعارف	409
3.2۔ متن	409
3.3۔ مشکل الفاظ کے معنی	411
3.4۔ تشریحات	412
3.5۔ خود آزمائی نمبر 3	412
4۔ پاکستان کے لیے پہلا جہاد	414
4.1۔ سبق کا تعارف	414
4.2۔ متن	414
4.3۔ مشکل الفاظ کے معنی	417
4.4۔ تشریحات	417
4.5۔ خود آزمائی نمبر 4	418
5۔ اسلامی کردار	420
5.1۔ سبق کا تعارف	420
5.2۔ متن	420
5.3۔ مشکل الفاظ کے معنی	422
5.4۔ تشریحات	424
5.5۔ خود آزمائی نمبر 5	424
6۔ جوابات	426

یونٹ کا تعارف

عزیز طلبہ و طالبات!

اس یونٹ میں آپ پانچ مضامین پڑھیں گے جن کے عنوانات حسب ذیل ہیں:

- ☆ نبی کریم ﷺ کی ہجرت
- ☆ اسلامی حکومت کا امیر سب کا خادم ہوتا ہے
- ☆ سب سے بڑا اسلامی شاعر
- ☆ پاکستان کے لیے پہلا جہاد
- ☆ اسلامی کردار

یونٹ کے مقاصد

اس یونٹ کو پڑھنے کے بعد آپ اس قابل ہو جائیں گے کہ:

1۔ آپ یہ وضاحت کر سکیں کہ ہجرت کسے کہتے ہیں اور تاریخ میں نبی کریم کی ہجرت کا واقعہ کیا اہمیت رکھتا ہے۔
2۔ حضرت عمر فاروقؓ کے کردار سے واقف ہو سکیں اور بیان کر سکیں۔
3۔ اسلامی شاعر علامہ اقبال کے خیالات پر روشنی ڈال سکیں۔
4۔ جہاد کے مفہوم اور اس کی اہمیت کو سمجھا سکیں۔
5۔ آپ کے اندر اسلامی اخوت پیدا ہو سکے۔

1- نبی کریمؐ کی ہجرت

سب سے پہلے جو سبق آپ پڑھیں گے، اس کا عنوان ہے "نبی کریم ﷺ کی ہجرت" جس کے مصنف علامہ سید سلیمان ندوی ہیں۔ اس میں مصنف نے نبی کریمؐ کی ہجرت کا واقعہ مختصراً بیان کیا ہے۔

1.1۔ مصنف کا تعارف

علامہ سید سلیمان ندوی برصغیر (پاکستان اور ہندوستان) کے عالم دین، مورخ اور اردو کے نامور مصنف تھے۔ انھوں نے نبی کریمؐ کی پاک سیرت پر کئی کتابیں لکھی ہیں۔ وہ جو کچھ لکھتے تھے، بڑی چھان بین کے بعد لکھتے تھے۔ ان کی تحریروں میں سادگی اور روانی پائی جاتی ہے۔

1.2۔ سبق کا تعارف

نبی کریمؐ کی ہجرت کا مضمون علامہ سید سلیمان ندوی کی کتاب "رحمتِ عالم" کا ایک حصہ ہے۔ اس میں مصنف نے نبی کریمؐ کی ہجرت کا واقعہ بیان کیا ہے۔ اہلِ قریش رسول اللہ ﷺ کے مذہب کے سخت مخالف تھے۔ جب وہ ان کو (نعوذ باللہ) قتل کرنے کے منصوبے بنانے لگے تو رسول اللہ کو ان کے ارادوں کا علم ہو گیا۔ انھوں نے ہجرت کی ٹھان لی اور ایک روز اپنے بستر پر حضرت علیؓ کو سُلا کر حضرت ابوبکرؓ کے ساتھ مدینے روانہ ہو گئے۔ اب آپ اصل سبق پڑھیے۔

1.3۔ متن

یثرب میں مسلمانوں کو امن کی جگہ مل گئی تھی اس لیے آنحضرت ﷺ نے مکّے کے مسلمانوں کو اجازت دی کہ وہ اپنا دیس چھوڑ کر یثرب کو چلے جائیں۔ مسلمانوں نے اب آہستہ آہستہ یثرب کو ہجرت کرنی شروع کی۔ آخر میں حضرت محمد ﷺ نے بھی مکہ چھوڑ کر ہجرت کرنی چاہی۔ قریش کے لوگوں کو بھی اس کی خبر مل چکی تھی۔ انھوں نے آپس میں مل کر یہ طے کیا کہ رات کو ہر قبیلے کا ایک ایک آدمی جمع ہو اور سب مل کر ایک ساتھ محمد ﷺ کو سوتے ہوئے قتل کر دیں۔ خدا نے آپ ﷺ کو ان کے اس مشورے کی خبر کر دی۔

مکّے والوں کو آنحضرتؐ کے مذہب سے گو سخت مخالفت تھی مگر پھر بھی سب کو آپ کی دیانت اور امانت پر بڑا بھروسہ

تھا چنانچہ بہت سے لوگوں کی امانتیں آپؐ کے پاس تھیں۔ آپؐ نے یہ امانتیں حضرت علی مرتضیٰؓ کو سپرد کیں اور فرمایا کہ آج تم میرے بستر پر آرام کرنا اور صبح لوگوں کو ان کی یہ امانتیں دے کر تم بھی چلے آنا۔ اس حکم کے مطابق حضرت علیؓ نے رات کو آنحضرت ﷺ کے بستر پر آرام کیا۔ قریش کے لوگ صبح تک گھر کو گھیرے پڑے رہے۔ صبح سویرے یہ دیکھ کر حیران رہ گئے کہ محمد ﷺ کے بجائے علیؓ ابن ابی طالب ہیں۔

آنحضرت ﷺ اور حضرت ابوبکر صدیقؓ میں ہجرت کا مشورہ پہلے ہی ہو چکا تھا۔ دونوں اپنے گھروں سے نکل کر مکّے کے پاس ہی ''ثور'' نامی ایک پہاڑ کے غار میں چھپ گئے۔ صبح کو کافروں نے آپ کی کھوج شروع کی اور ڈھونڈتے ڈھونڈتے اس غار کے منہ تک آ گئے۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ گھبرا کر بولے ''یا رسول اللہ! دشمن اتنے قریب آ گئے ہیں کہ اگر وہ اپنے پاؤں کی طرف دیکھیں، تو ہم کو دیکھ لیں گے'' لیکن حضور ﷺ کے اطمینان کا وہی حال تھا، فرمایا ''گھبراؤ نہیں خدا ہمارے ساتھ ہے''۔

آنحضرت ﷺ اور حضرت ابوبکر صدیقؓ تین دن تک اسی غار میں رہے۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ کے بیٹے عبداللہ رات کو آ کر مکّے والوں کے حالات، اور مشوروں کی خبر دیا کرتے تھے۔ کچھ رات گئے حضرت ابوبکر صدیقؓ کا غلام چپکے سے یہاں بکریاں لے آتا۔ آپؐ اور حضرت ابوبکر صدیقؓ ان کا دودھ پی لیتے۔

چوتھے دن آپؐ اور حضرت ابوبکرؓ غار سے نکلے۔ ایک رات اور ایک دن یونہی چلتے رہے۔ دوسرے دن دوپہر کو ایک چٹان کے نیچے سائے میں دم لیا۔ ایک چرواہا بکریاں چرا رہا تھا۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ اس سے دودھ لے کر آپؐ کے پاس آئے۔ آپؐ نے پی لیا اور پھر آگے بڑھے۔ قریش نے اشتہار دیا تھا کہ جو محمد ﷺ کو یا ابوبکر صدیقؓ کو گرفتار کر کے لائے گا، اس کو سو اونٹ انعام میں دیئے جائیں گے۔ سراقہ بن جعشم نے جو مکّے کا ایک خوبصورت سپاہی تھا۔ یہ اشتہار سنا تو انعام کے لالچ میں ہتھیار سجا کر گھوڑے پر سوار نکلا اور ٹھیک اس وقت اس چٹان کے پاس پہنچا جب آپؐ وہاں سے روانہ ہو رہے تھے۔ اس نے آپؐ کو دیکھ لیا اور چاہا کہ گھوڑا دوڑا کر نزدیک پہنچ جائے لیکن گھوڑے نے ٹھوکر کھائی اور وہ گر پڑا۔ ترکش سے تیر نکال کر عرب کے دستور کے مطابق فال نکالی۔ جواب میں ''نہیں'' آیا مگر وہ نہ مانا۔ دوبارہ گھوڑا دوڑایا۔ اب گھوڑے کے پاؤں گھٹنوں تک زمین میں دھنس گئے۔ تب وہ ڈرا اور سمجھا کہ یہ ماجرا کچھ اور ہے۔ حضرت محمدؐ سے عرض کی ''اے خدا کے رسول! امن بخشا جائے''۔ حضور ﷺ نے اس کی درخواست قبول فرمائی۔

مدینہ عربی میں شہر کو کہتے ہیں۔ حضرت محمد ﷺ کے یثرب تشریف لے آنے کے بعد یثرب کا نام مدینۃ النبی (یعنی

نبی کا شہر) مشہور ہوا۔ اس وقت سے اس کا نام مدینہ ہو گیا۔

مدینے کے لوگوں کو آنحضرت ﷺ کی آمد کی خبر ہو چکی تھی اور سب پر انتظار کا عالم طاری تھا، بچے تک خوشی اور جوش میں گلی کوچوں میں کہتے پھرتے تھے کہ "ہمارے پیغمبر آ رہے ہیں"۔ چھوٹی چھوٹی لڑکیاں چھتوں پر چڑھ کر آپ کی آمد کی خوشی میں گیت گاتی تھیں۔ نوجوان ہتھیار سجا سجا کر شہر سے باہر نکل جاتے تھے اور پہروں آپ کی آمد کا انتظار کرتے تھے۔ ایک دن وہ انتظار کر کے واپس پھرے ہی تھے کہ ایک یہودی ایک مختصر سا قافلہ آتے دیکھ کر پکارا۔ اے لوگو! تم جس کا انتظار کرتے تھے وہ آ گیا۔ اس آواز کو سنتے ہی سارا شہر تکبیر کے نعروں سے گونج اُٹھا اور مسلمان ہتھیار لگا کر باہر نکل آئے۔ یہ ربیع الاوّل کی آٹھویں تاریخ اور نبوت کا تیرھواں سال تھا۔

1.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
علامہ	بہت بڑا عالم
عالمِ دین	مذہب کا جاننے والا
مؤرخ	تاریخ لکھنے والا
ہجرت کرنا	وطن کو ہمیشہ کے لیے چھوڑنا، ترکِ وطن کرنا
سیرت	عادات و اخلاق
امانت	کسی کی چیز کو اپنے پاس حفاظت کے لیے رکھنا
کھوج	تلاش۔ سراغ
آمد	آنا
دم لیا	آرام کیا۔ پناہ لی
تکبیر	خدا کی بڑائی کرنا، اللہ اکبر کہنا
نبوّت	رسالت۔ پیغمبری

الفاظ	معنی
ترکش	تیر رکھنے کا تھیلہ
پہروں	گھنٹوں

1.5۔ تشریحات

صبح کو کافروں نے..................................تو ہم دیکھ لیں گے

یہ سطریں علامہ سید سلیمان ندوی کے مضمون "نبی کریمؐ کی ہجرت" سے لی گئی ہیں۔ نبی کریمؐ کی ہجرت کا واقعہ بیان کرتے ہوئے مصنف لکھتا ہے کہ جب کافروں نے صبح کے وقت رسول اللہ کو ان کے بستر پر نہ پایا تو ان کی تلاش شروع کر دی۔ جب وہ تلاش کرتے کرتے غار کے منہ تک آ پہنچے تو حضرت ابوبکرؓ کو بڑی تشویش ہوئی۔ انھوں نے گھبرا کر عرض کیا کہ یا رسول اللہ! دشمن ہمارے غار کے کنارے پر آ گئے ہیں۔ اگر انھوں نے ذرا بھی نگاہ نیچی کر کے اپنے پیروں کی طرف دیکھا تو وہ ہمیں دیکھ لیں گے۔ رسولؐ خدا نے بڑے اطمینان کے ساتھ فرمایا گھبراؤ نہیں۔ خدا ہمارے ساتھ ہے، وہی ہماری مدد کرے گا۔

نوجوان ہتھیار سجا سجا کر ....اور ہتھیار لگا کر باہر نکل آئے

یہ سطریں مضمون "نبی کریمؐ کی ہجرت" سے لی گئی ہیں جسے علامہ سید سلیمان ندوی نے لکھا ہے۔

جب اہلِ مدینہ کو یہ خبر ملی کہ رسول اللہ ہجرت کر کے مدینہ تشریف لا رہے ہیں تو نوجوان ہتھیاروں سے آراستہ ہو کر رسول اللہؐ کے استقبال کے لیے شہر سے باہر نکل آتے اور گھنٹوں ان کا انتظار کر کے واپس چلے جاتے۔ ایک دن ایک یہودی نے شہر کی طرف ایک چھوٹا سا قافلہ آتے دیکھا تو پکار کر کہنے لگا کہ اے لوگو! تمھیں جن کا انتظار تھا وہ آ پہنچے ہیں۔ یہ آواز سن کر مدینہ کا سارا شہر تکبیر کے نعروں سے گونج اُٹھا اور رسول اللہ کے استقبال کے لیے مسلمان اپنے اپنے ہتھیاروں کے ساتھ گھروں سے باہر نکل آئے۔

1.6۔ خود آزمائی نمبر 1

(الف) مختصر جواب دیجیے۔

1- ہجرت سے پہلے مدینے کا کیا نام تھا؟

2- رسول کریمؐ نے ہجرت کے وقت امانتیں کس کے سپرد کیں؟

3- رسول کریمؐ ہجرت کے وقت اپنے بستر پر کس کو سُلا کر گئے؟

4- نبی کریمؐ نے کس غار میں پناہ لی؟

5- سراقہ کون تھا؟

(ب) خالی جگہوں کو پُر کیجیے۔

1- مدینہ __________ میں شہر کو کہتے ہیں۔

2- اپنے وطن کو چھوڑ کر دوسرے ملک میں جا بسنے کو __________ کہتے ہیں۔

3- رسول کریمؐ کی دیانت اور __________ پر بڑا بھروسہ تھا۔

4- جو رسول کریمؐ کو گرفتار کر کے لائے گا اس کو __________ اونٹ انعام دیے جائیں گے۔

5- __________ مکّے کا ایک خوبصورت سپاہی تھا۔

2- اسلامی حکومت کا امیر سب کا خادم ہوتا ہے

اب جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے ''اسلامی حکومت کا امیر سب کا خادم ہوتا ہے'' جس کے مصنف مولوی سلیم عبداللہ ہیں۔

2.1۔ مصنف کا تعارف

مولوی سلیم عبداللہ اُردو کے مشہور ادیب ہیں۔ انھوں نے ہزاروں مضامین لکھے ہیں۔ مقصد کی بات کو بہت سادہ مگر دلچسپ انداز میں بیان کرتے ہیں۔ باتوں ہی باتوں میں اصلاح اخلاق کی طرف اشارہ کر جاتے ہیں۔ ان کی تحریروں میں سادگی پائی جاتی ہے۔

اگلے صفحات میں آپ مولوی سلیم عبداللہ کے مزید تین اسباق کا مطالعہ کریں گے جن کے عنوانات مندرجہ ذیل ہیں:

1- سب سے بڑا اسلامی شاعر

2- پاکستان کے لیے پہلا جہاد

3- اسلامی کردار

2.2۔ سبق کا تعارف

''اسلامی حکومت کا امیر سب کا خادم ہوتا ہے'' یہ سبق مولوی سلیم عبداللہ نے لکھا ہے۔ اس سبق میں مصنف نے ایک غریب بدو کے ساتھ حضرت عمرؓ کی مہربانی اور سلوک کا قصہ بیان کرکے یہ واضح کیا ہے کہ اگلے زمانے میں اسلامی حکومت کا سربراہ اپنی رعایا کا آقا نہیں بلکہ خادم ہوتا تھا۔

2.3۔ متن

اندھیری رات تھی۔ ہر طرف سناٹا تھا۔ مدینہ منورہ میں ساری آبادی آرام کی نیند سو رہی تھی مگر ایک شخص بیدار تھا۔ وہ شہر کی سنسان گلیوں میں چکر لگا رہا تھا۔ ہر مکان کے قریب تھوڑی دیر رُکتا اور اپنا اطمینان کر کے آگے بڑھ جاتا۔ وہ یہ معلوم کرنا چاہتا تھا کہ کوئی شخص مصیبت یا تکلیف میں تو نہیں۔

شہر والوں کی طرف سے اطمینان ہو گیا تو وہ شخص باہر نکلا۔ اچانک کسی عورت کے کراہنے کی آواز کان میں آئی۔ وہ تیزی سے اس سمت کو چلا جدھر سے آواز آ رہی تھی۔ تھوڑی دور پر ایک خیمہ نظر آیا جہاں سے کراہنے کی آواز آ رہی تھی۔ خیمے کے باہر ایک بدّو بیٹھا تھا جس کے چہرے سے پریشانی ظاہر ہو رہی تھی۔ وہ شخص بدو کے قریب گیا۔ اس سے دریافت کیا، کیوں بھائی کیا ماجرا ہے؟ کیا خیمے کے اندر کوئی عورت بیمار ہے؟ بدو نے کوئی جواب نہ دیا۔ اُس نے دوبارہ پوچھا تو بدو نے غصّے سے کہا کہ بکواس نہ کرو۔ جاؤ اپنی راہ لو۔ تم کو پوچھنے سے کیا مطلب ہے؟

وہ شخص سمجھ گیا یہ بے چارہ کسی سخت مصیبت میں ہے اور پریشانی میں اسے کچھ نہیں سوجھ رہا ہے۔ اس نے پھر نرمی سے کہا" بھائی! تم بہت پریشان معلوم ہوتے ہو، اپنی تکلیف تو بتاؤ۔ ممکن ہے میں تمھاری کچھ خدمت کر سکوں"۔

اس شخص کی ہمدردانہ گفتگو نے بدو کے غصّے کو ٹھنڈا کر دیا۔ اس نے شرمندہ ہو کر کہا" بھائی معاف کرنا میں سخت پریشانی میں ہوں۔ میرے ہوش ٹھکانے نہیں ہیں۔ معلوم نہیں میں نے ابھی ابھی کیا کیا تمھیں کہہ دیا۔ واقعہ یہ ہے کہ ہم لوگ "تہامہ" کے بدو ہیں۔ ہم نے سنا ہے ہمارے خلیفہ حضرت عمرؓ غریبوں کے بڑے ہمدرد ہیں۔ ہم اتنا راستہ طے کر کے ان کی مدد حاصل کرنے کے لیے یہاں آئے ہیں۔ اس وقت میری بیوی کو بچہ ہونے والا ہے۔ وہ درد میں مبتلا ہے۔ میں یہاں بالکل اجنبی ہوں۔ رات کا وقت ہے سمجھ میں نہیں آتا کہ کیا کروں۔ اس شخص نے بدو کو دلاسا دیا اور کہا کہ گھبراؤ نہیں میں سب انتظام کیے دیتا ہوں۔ یہ کہہ کر وہاں سے چل پڑا۔ تیزی سے اپنے گھر پہنچا اور اپنی بیوی کو سب حال سنایا اور کہا کہ فوراً تیار ہو جاؤ۔ ایسا نہ ہو کہ بدو کو زیادہ انتظار کرنا پڑے اور وہ مایوس ہو جائے۔ جو کچھ ضروری سامان اس وقت ممکن ہو، ساتھ لے لو۔ بدو بہت غریب معلوم ہوتا ہے۔ مجھے یقین ہے کہ اس نے کھانا بھی نہیں کھایا ہے۔ کچھ کھانا موجود ہو تو رکھ لو۔ اتنے میں، میں اونٹ کو تیار کرتا ہوں تاکہ جلد پہنچ جائیں۔

بدو بے چارہ انتظار کی گھڑیاں گن رہا تھا کہ یہ دونوں میاں بیوی پہنچ گئے۔ بیوی تو خیمے کے اندر چلی گئی اور اپنا کام شروع کر دیا۔ وہ شخص بدو کے پاس بیٹھ گیا اور کہنے لگا" بھائی! اب پریشان ہونے کی کوئی بات نہیں، سب کچھ ٹھیک ہو جائے گا، تم بالکل فکر نہ کرو۔ انسان کو چاہیے کہ مصیبت کے وقت صبر سے کام لے، ہمّت نہ ہارے۔"

تھوڑی ہی دیر میں خیمہ کے اندر سے آواز آئی "امیر المومنین! اپنے دوست کو خوش خبری سنا دیجیے کہ اللہ تعالیٰ نے اُسے بیٹا عطا فرمایا ہے"۔

بدو یہ خبر سن کر خوش تو بہت ہوا مگر "امیر المومنین" کا لفظ سن کر بھونچکا سا رہ گیا۔ سوچنے لگا یہی حضرت عمرؓ تو نہیں، واقعی

یہ امیر المومنین حضرت عمرؓ تھے۔ بدو نے خوف سے کانپتے ہوئے نظر اٹھا کر آپؓ کی طرف دیکھا۔ آپؓ بدو کی پریشانی کی وجہ سمجھ گئے۔ اس کی پیٹھ پر ہاتھ رکھ کر فرمایا! گھبراؤ نہیں، خدا کا شکر ہے کہ تمھاری پریشانی دور ہو گئی۔ اچھا اب یہ بتاؤ کہ آج تم نے کھانا کھایا ہے یا نہیں؟

''یا امیر المومنین! میں تو اس قدر پریشان تھا کہ کھانے کا ہوش ہی نہ تھا اور میرے پاس کچھ کھانے کو تھا بھی نہیں''۔

حضرت عمرؓ نے فرمایا ''یہ لو کھانا موجود ہے۔ اطمینان سے کھاؤ۔ بدو بھوکا تو تھا ہی خوب شکم سیر ہو کر کھایا۔''

حضرت عمرؓ رخصت ہونے لگے تو بدو سے فرمایا'' بھائی، میں بیت المال سے تمھاری مدد کروں گا۔ انشاء اللہ تمھارا افلاس دور ہو جائے گا۔ یہ سن کر بدو بے اختیار رونے لگا اور کہنے لگا کہ میرے پاس الفاظ نہیں جس سے شکریہ ادا کر سکوں۔

حضرت عمرؓ نے فرمایا بھائی، میرا شکریہ ادا کرنے کی ضرورت نہیں، اللہ کا شکر ادا کرو، تمھاری خدمت کرنا مجھ پر فرض تھا، وہ میں نے ادا کیا۔ اپنا فرض ادا کرنا کسی پر احسان نہیں ہوتا۔ مجھے اللہ تعالیٰ کا شکر ادا کرنا چاہیئے کہ اس نے مجھے خدمت کی توفیق بخشی۔

2.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
امیر	سردار۔ خلیفہ
کراہنا	درد میں ہائے ہائے کرنا
ماجرا	معاملہ، واقعہ، قصہ
دلاسا دینا	تسلی دینا
انتظار کی گھڑیاں	انتظار کا وقت مشکل سے گزارنا
بیت المال	سرکاری خزانہ
بے اختیار رونے لگا	پھوٹ پھوٹ کر رونے لگا
سناٹا	خاموشی، سکوت

معنی	الفاظ
گھبرا جانا	ہوش ٹھکانے نہ رہنا
حیران رہ جانا	بھونچکا سارہ جانا
غریبی۔ مفلسی	افلاس
قوت۔ ہمّت	توفیق
نا اُمید ہونا	ہمّت ہارنا
پیٹ بھر کے کھانا	شکم سیر ہونا

2.5۔ تشریحات

اندھیری رات تھی.................................. تکلیف میں تو نہیں

یہ سطریں ''اسلامی حکومت کا امیر سب کا خادم ہوتا ہے'' میں سے لی گئی ہیں جس کے مصنف مولوی سلیم عبداللہ ہیں۔

ان سطروں میں بتایا گیا ہے کہ ایک رات جبکہ مدینہ کا سارا شہر میٹھی نیند سو رہا تھا۔ ہر طرف سناٹا اور خاموشی چھائی ہوئی تھی، حضرت عمرؓ جاگ رہے تھے۔ وہ معمول کے مطابق اپنے گھر سے نکلے اور شہر کے گلی کوچوں میں چکر لگانے لگے۔ وہ ہر گھر کے دروازے پر جا کر کھڑے ہو جاتے۔ تھوڑی دیر وہاں رک کر یہ سننے کی کوشش کرتے کہ کوئی اس مکان میں تکلیف یا مصیبت میں تو نہیں۔ جب اس مکان سے انھیں اطمینان ہو جاتا تو پھر وہ دوسرے مکان کے دروازے پر جا کر کھڑے ہوتے۔ اس طرح وہ سارے شہر کے حالات معلوم کرتے رہتے۔

حضرت عمرؓ نے فرمایا بھائی.................................. خدمت کی توفیق بخشی۔

یہ سطریں ''اسلامی حکومت کا امیر سب کا خادم ہوتا ہے'' میں سے لی گئی ہے، اس کے مصنف مولوی سلیم عبداللہ ہیں۔

بدو کی بیوی کے لڑکے کی پیدائش کے بعد جب حضرت عمرؓ اور ان کی بیوی بدو کے خیمے سے لوٹے تو انھوں نے بدو سے وعدہ کیا کہ میں سرکاری خزانے سے بھی مدد کروں گا اور انشاء اللہ تمھاری غریبی دور ہو جائے گی۔ اس پر بدو نے کہا حضرت میں آپ کا شکریہ کن الفاظ میں ادا کروں۔ حضرت عمرؓ نے فرمایا کہ بھائی! میں نے تم پر کون سا احسان کیا ہے، جس کی وجہ سے تم میرا شکریہ ادا کر رہے ہو۔ تمھیں تو اللہ تعالیٰ کا شکر ادا کرنا چاہیے جس نے تمھاری خدمت کی مجھے توفیق بخشی۔ میں نے جو تمھاری مدد کی وہ مجھ پر فرض تھا جو میں نے پورا کیا اور فرض ادا کرنا کسی پر احسان نہیں ہوتا۔

2.6۔ خود آزمائی نمبر 2

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے جوابات دیجیے۔

1۔ حضرت عمرؓ کون تھے؟

2۔ بدو امیر المومنین کا لفظ سن کر کیوں گھبرایا؟

3۔ اللہ تعالیٰ نے بیٹا کس کو عطا فرمایا؟

4۔ بدو کون سا لفظ سن کر بھونچکا سا رہ گیا؟

5۔ امیر المومنین کے کان میں کس کے کراہنے کی آواز آئی۔

(ب) مندرجہ ذیل محاوروں کو اپنے جملوں میں استعمال کیجیے۔

1۔ ہوش ٹھکانے نہیں

2۔ دلاسا دینا

3۔ ہمت ہارنا

4۔ بھونچکا سا رہ جانا

5۔ شکم سیر ہونا

(ج) اس مضمون میں ایک جملہ آیا ہے "اتنے میں مَیں اس اونٹ کو تیار کرتا ہوں"۔ یہاں "اتنے میں" کے معنی ہیں اتنی دیر میں۔

1۔ اب آپ تین جملے ایسے لکھیے جن میں "اتنے میں" کے الفاظ استعمال کیے گئے ہوں۔

3- سب سے بڑا اسلامی شاعر

3.1۔ سبق کا تعارف

اب جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے "سب سے بڑا اسلامی شاعر" جس کے مصنف مولوی سلیم عبداللہ ہیں۔اس سبق میں مصنف نے علامہ اقبالؒ کی زندگی کے مختصر حالات پر روشنی ڈالی ہے اور بتایا ہے کہ علامہ اقبال نے اپنی شاعری کے ذریعے دنیا کے مسلمانوں کو کیا پیغام دیا۔

علامہ اقبالؒ نے اپنی شاعری کے ذریعے دنیا کے مسلمانوں کو وہ پیغام دیا جسے اللہ تعالیٰ نے قرآن کے ذریعے دنیا میں بھیجا ہے۔اگر دنیا میں امن وسلامتی،اورانسانیت برقرار رکھنا چاہتے ہو تو قرآن پڑھو اور اس میں بتائی ہوئی باتوں پر عمل کرو اور رسول اللہ کی زندگی کا مطالعہ کرو تا کہ تمھیں معلوم ہو کہ تم جس کی امت میں سے ہو اس کا کردار کیا تھا اور تم کن باتوں پر عمل کر رہے ہو۔

اب آپ اصل سبق پڑھیے۔

3.2۔ متن

یوں تو دنیا میں بہت سے شاعر ہو چکے ہیں لیکن اس صدی میں جس شاعر نے مسلمانوں کو بیدار کیا اور ان میں اسلامی جوش پیدا کیا،وہ ڈاکٹر اقبالؒ تھے۔انھوں نے جنوبی ایشیا بلکہ ساری دنیا کے مسلمانوں کو قرآن کا پیغام سنایا اور بھولا ہوا سبق یاد دلایا۔ساتھ ہی دوسری قوموں کو بھی دعوت دی کہ امن،انسانیت اور تہذیب کی ترقی چاہتے ہو تو قرآن پڑھو اور رسول اللہ ﷺ کی زندگی کا مطالعہ کرو۔

اقبالؒ نے اپنی نظموں میں خاص طور پر مسلمانوں کو مخاطب کیا ہے اور کہا ہے کہ تم دنیا میں بہترین قوم ہو۔کسی اور قوم کے محکوم بن کے نہیں رہ سکتے جس طرح ہمارے نبی ﷺ سب نبیوں میں اعلیٰ ہیں اسی طرح ہم بھی سب قوموں میں اعلیٰ ہیں۔ اپنے اخلاق میں ہمیں سب قوموں میں بلند ہونا چاہیے اور ساری دنیا میں امن وسلامتی پھیلانے کی کوشش کرنی چاہیے۔

ان باتوں کے سمجھانے کے لیے انھوں نے اُردو،فارسی اور انگریزی میں کئی کتابیں لکھی ہیں۔فارسی اور اُردو میں زیادہ تر نظمیں ہیں۔

بانگ درا، بال جبریل، ضرب کلیم اورارمغان حجاز ان کی کتابوں کے نام ہیں۔نظموں کی ان کتابوں میں انھوں نے اسلامی تعلیمات اوراسلامی طریقِ زندگی بہت موثر اور دل نشین انداز میں سمجھائے ہیں۔

اسلام کے یہ نامور فرزند سیالکوٹ میں 1877ء میں پیدا ہوئے اور 1938ء میں اللہ نے انھیں اپنی رحمت میں لے لیا،ان کے بزرگ کشمیری تھے۔

اقبالؒ نے اپنا بچپن سیالکوٹ میں گزارا اور وہیں فارسی اور عربی کی تعلیم پائی۔ پھر لاہور کے گورنمنٹ کالج میں تعلیم حاصل کی۔ وہاں بھی علم کی پیاس نہ بجھی تو انگلستان اور جرمنی گئے۔ قانون اور ادب کی سب سے بڑی سندیں حاصل کیں۔ 1908ء میں اپنے وطن لوٹ آئے تو عالموں نے ان کی علمی لیاقت کی بنا پر انھیں علامہ کہا یعنی بہت بڑا عالم۔

علامہ بچپن میں ہی قرآن مجید پڑھ چکے تھے۔ روزانہ صبح اس کی تلاوت کرتے تھے۔ اپنے والد مرحوم کی نصیحت کا اکثر ذکر فرمایا کرتے کہ انھوں نے یہ ہدایت کی تھی کہ جب قرآن پڑھو تو دل میں یہ خیال کرو کہ اللہ تعالیٰ نے یہ کتاب میرے لیے بھیجی ہے اور وہ خود مجھ سے فرما رہا ہے" جب میں نے ان کی اس بات پر عمل کیا تب سے مطلب سمجھنے کی بھی کوشش کرتا رہا۔ اس سے میری عقل بڑھتی گئی اور غور وفکر کی عادت ہوگئی"۔

علامہ اقبالؒ نے اپنی ایک فارسی نظم میں اپنے لڑکپن کا ایک درد بھرا واقعہ بیان کیا ہے جو بہت سبق آموز ہے۔لکھا ہے کہ ایک دفعہ دروازے پر ایک محتاج کھڑا بھیک مانگ رہا تھا۔ میں نے اسے جھڑک دیا جب وہ نہ ٹلا تو چھڑی کی نوک سے اسے ہٹایا، کہا" ہٹ، جا یہاں سے"۔

اتفاق کی بات اتنے میں والد مرحوم وہاں پہنچ گئے اور بیٹے کی یہ حرکت دیکھ لی۔ انھیں بڑا صدمہ ہوا، فرمایا" تم نے اسے حقیر سمجھ کر جھڑکا اور چھڑی سے ہٹایا ہے۔کل جب قیامت ہوگی، حضور سرکارِ دو عالم ﷺ کے دربار میں اللہ کے بڑے بڑے نیک بندے، انبیاء، اولیا، بادشاہ، شہنشاہ حاضر ہوں گے، ان کے سامنے حضور ﷺ فرمائیں گے کہ تیرے در پر ایک غریب محتاج گیا تھا تو تیرے بیٹے نے اس کے ساتھ بُرا برتاؤ کیا تھا۔ بیٹے! بتاؤ! اس وقت میرا کیا حال ہوگا؟ میں اتنے بڑے دربار میں رسوا ہو جاؤں گا۔ اس رسوائی کے بعد میرا کہاں ٹھکانہ ہوگا اور مجھے کہاں پناہ ملے گی؟

وہ یہ کہہ رہے تھے اور آنکھوں سے آنسوؤں کی جھڑی لگ رہی تھی۔ اقبال حیران، نادم اور پریشان تھے۔ آخر معافی مانگی اور توبہ کی۔ ایسی ہی تعلیم پر عمل کر کے وہ نیک انسان بنے اور عزت پائی۔ ایسی عزت کہ دنیا کے بڑے درجے کے آدمی لاہور جاتے ہیں تو اقبالؒ کے مزار کی زیارت ضرور کرتے ہیں، پھول چڑھاتے ہیں اور مسلمان ہوں تو فاتحہ اور درود پڑھ کر ان

کی روح کو ثواب کا تحفہ بھیجتے ہیں۔

اقبالؒ ''قرآنی تعلیم'' کے شیدائی تھے۔ وہ کہا کرتے تھے کہ وہی چیز اچھی ہے جو اللہ کو پسند ہو اور جو چیز اسے پسند نہ ہو، وہ بُری ہے۔ اس لیے تم قرآن میں یہ تلاش کرو کہ وہ کون کون سی چیزیں پسند کرتا ہے، بس انہی کو اختیار کرو۔ اس سے اللہ کی خوشنودی حاصل کرلو گے۔

3.3۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
بیدار کیا	جگایا
دعوت دی	بلایا
مطالعہ کرو	پڑھو
محکوم	ماتحت۔ تابع
اپنی رحمت میں لے لیا	یعنی وفات پائی
آنسوؤں کی جھڑی لگنا	زار و قطار رونا
جھڑک دیا	ڈانٹ دیا
اخلاق	خلق کی جمع معنی عادتیں
بانگِ درا (شاعر علامہ اقبالؒ کے سب سے پہلے اردو مجموعہ کلام کا نام)	گھنٹی کی آواز
بالِ جبریل (علامہ اقبالؒ کے ایک مجموعہ کلام کا نام)	جبریل کے بازو
ضربِ کلیم	کلیم یعنی حضرت موسیٰؑ کی مار
ارمغانِ حجاز	حجاز کا تحفہ
سبق آموز	نصیحت دینے والا
سرورِ دو عالم	دونوں جہاں کے بادشاہ یعنی رسول اللہؐ

3.4۔ تشریحات

انھوں نے جنوبی ایشیا..................................زندگی کا مطالعہ کرو

یہ سطریں مولوی سلیم عبداللہ کے مضمون "سب سے بڑا اسلامی شاعر" سے لی گئی ہیں۔

اقبال نے اپنی شاعری میں موجودہ زمانے کے مسلمانوں کو اور دنیا کی دوسری قوموں کو دعوت دی ہے کہ اگر دنیا میں امن و سلامتی اور انسانیت برقرار رکھنا چاہتے ہو تو قرآن پڑھو۔ اس کا مطلب سمجھو اور اس میں بتائی گئی باتوں پر عمل کرو اور ساتھ ہی ساتھ رسولؐ اکرم کی زندگی کا مطالعہ کرو اور ان کی تعلیمات پر عمل کرو۔

اقبال قرآنی تعلیم..................................خوشنودی حاصل کرلو گے

یہ سطریں سبق "سب سے بڑا اسلامی شاعر" سے لی گئی ہیں جس کے مصنف مولوی سلیم عبداللہ ہیں۔

علامہ اقبال قرآنی تعلیم کے سچے عاشق تھے۔ وہ کہا کرتے تھے کہ ہمیں ہر حالت میں اللہ کی خوشنودی حاصل کرنی چاہیے۔ اللہ کی تمام پسندیدہ اور ناپسندیدہ باتیں قرآن میں درج ہیں لہٰذا ہمیں چن چن کر ان تمام باتوں کو تلاش کرنا چاہیے جن سے خدا خوش ہوتا ہے پھر زندگی بھر انہی باتوں پر عمل کرنا چاہیے۔ اگر ہم قرآنی تعلیمات پر عمل کریں گے تو اللہ ہم سے خوش ہوگا۔

3.5۔ خود آزمائی نمبر 3

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیجیے۔

1- اقبال کو علامہ کیوں کہا جاتا ہے؟

2- اقبال نے اسلام کی کیا خدمت کی؟

3- قرآن پاک کے بارے میں علامہ اقبال کا کیا ایمان ہے؟

4- مسلمانوں میں اسلامی جوش کس نے پیدا کیا؟

5- علامہ اقبالؒ نے اپنے لڑکپن کا واقعہ کہاں بیان کیا ہے؟

(ب) خالی جگہوں کو درست الفاظ سے پُر کیجیے۔

1-	علامہ اقبال ________ میں پیدا ہوئے۔	لاہور - سیالکوٹ
2-	علامہ اقبال کی ولادت ________ میں ہوئی۔	1877ء - 1977ء
3-	________ علامہ اقبال کا مجموعہ کلام ہے۔	حیات جاوید - بانگ درا
4-	علامہ اقبال ________ تعلیم کے شیدائی تھے۔	قرآنی - انگریزی
5-	علامہ اقبال نے کہا کہ وہی چیز اچھی ہے جو ________ کو پسند ہو۔	دُنیا - خدا
6-	اقبال نے اپنا ________ سیالکوٹ میں گزارا۔	جوانی - بچپن
7-	________ گورنمنٹ کالج میں تعلیم حاصل کی۔	کراچی - لاہور
8-	علامہ اقبال کی وفات ________ میں ہوئی۔	1938ء - 1930ء

4- پاکستان کے لیے پہلا جہاد

4.1- سبق کا تعارف

اب آپ جو سبق پڑھیں گے اس کا عنوان ''پاکستان کے لیے پہلا جہاد'' ہے جس کے مصنف مولوی سلیم عبداللہ ہیں۔ اس سبق میں انھوں نے بتایا ہے کہ سید احمد شہید نے سکھوں کا ہندوستان میں اقتدار ختم کرنے اور مسلمانوں کو ذلت کی زندگی سے نجات دلانے کے لیے کس طرح سکھوں کے خلاف جہاد کیا اور بے جگری کے ساتھ ایک مجاہد کی طرح جامِ شہادت نوش کیا لیکن کافروں سے کبھی ہار نہیں مانی۔ آخر دم تک ان کا مقابلہ کرتے رہے۔

اب آپ اصل سبق پڑھیے۔

4.2- متن

مغل بادشاہوں نے قریب قریب تین سو سال جنوبی ایشیا پر حکومت کی۔ آخر میں بادشاہ اور امراء عیش میں پڑ گئے۔ ان میں سپاہیانہ اوصاف نہ رہے تو ان کا رعب و وقار جاتا رہا۔ سات سمندر پار سے آئے ہوئے انگریز تاجروں نے ان کی کمزوری کو بھانپ لیا اور رفتہ رفتہ ملک پر اپنا اقتدار قائم کرنے لگے۔ تاہم انیسویں صدی کی ابتدا میں پنجاب اور صوبہ سرحد پر ان کا تسلط نہیں ہوا تھا۔ ان علاقوں میں سکھوں کی حکمرانی تھی۔ وہ مسلمانوں پر ظلم ڈھاتے تھے، جا بجا مسجدوں کی بے حرمتی کرتے اور اذان و نماز سے روکتے تھے۔ ایسے نازک وقت میں ایک مردِ مجاہد کے دل میں اسلامی غیرت کو حرکت ہوئی جس کا مبارک نام سید احمد ہے۔

سید احمد شہیدؒ ہندوستان کے ایک شہر بریلی کے رہنے والے تھے اور دہلی کے مشہور عالمِ دین، شاہ عبدالعزیزؒ محدث کے شاگرد تھے۔ عالمِ دین ہونے کے علاوہ ان میں سپاہیانہ شان بھی تھی۔ جنوبی ایشیا میں ان کے ہزاروں جاں نثار مرید پھیلے ہوئے تھے۔

جب سید صاحب کو سکھوں کے ظلم و زیادتی کی خبر ہوئی تو فوراً جہاد کے لیے اُٹھ کھڑے ہوئے اور عزم کر لیا کہ سکھوں کا اقتدار ختم کر کے مسلمانوں کو ذلت کی زندگی سے چھڑائیں گے اور ایک آزاد اسلامی حکومت قائم کریں گے۔

سید صاحب نے جب جہاد کا اعلان کیا تو ہزاروں جاں نثار مختلف مقامات سے آ کر ان کے گرد جمع ہو گئے۔ اس

زمانے میں آج کل کی طرح سفر کی سہولتیں نہیں تھیں۔ ''سفر نمونہ سقر'' تھا ایسے زمانے میں راجپوتانہ، سندھ اور بلوچستان کے راستے صوبہ سرحد تک پہنچنے میں جن سختیوں اور دشواریوں کا سامنا ہوا ہوگا وہ محتاج بیان نہیں۔

سید صاحب مجاہدین کی فوج لے کر پشاور کے قریب پہنچے، تب سکھوں کی آنکھیں کھلیں۔ اس وقت ان کو معلوم ہوا کہ اسلام اور مسلمان ابھی زندہ ہیں۔ با قاعدہ جنگ شروع ہوئی۔ کئی معرکے ہوئے، سب معرکوں میں سکھوں کو شکست ہوتی رہی حالانکہ انگریز بھی ان کے مددگار تھے۔ انھیں اندیشہ تھا کہ اگر سید صاحب نے اس جہاد میں فتح پائی، تو ان کی بھی خیر نہیں۔ کل انھیں بھی جنوبی ایشیا سے بھاگنا پڑے گا۔

سکھ، جنگ کا ناموافق رنگ دیکھ کر ڈر گئے تو انھیں ایک چال سوجھی۔ اپنے ماتحت حاکم پشاور کو، جس کا نام یار محمد خاں تھا، سبز باغ دکھایا اور اس بات پر آمادہ کر لیا کہ وہ کسی حیلے سے سید صاحب کو قتل کرا دے۔ اس وقت سید صاحب کا فوجی کیمپ نوشہرہ میں تھا اور وہ سکھوں سے آخری جنگ کی تیاری میں معروف تھے۔

یار محمد خاں نے اپنے چند آدمیوں کو سکھا پڑھا کر نوشہرہ بھیجا۔ انھوں نے سید صاحب کی خدمت میں پہنچ کر درخواست کی کہ ان کو بھی جہاد میں شریک ہونے کی اجازت دی جائے۔

سید صاحب نے انھیں اجازت دے دی۔ ان میں ایک آدمی کوشش کر کے کسی طرح لنگر خانے پر مامور ہو گیا جس دن جنگ ہونے والی تھی، اسی دن صبح کے وقت اس غدار نے سید صاحب کے ناشتے میں زہر ملا دیا۔

صبح کے وقت مجاہدین کی فوج میدانِ جنگ کی طرف کوچ کرنے کے لیے کھڑی تھی اور سید صاحب کے مقرر کیے ہوئے جنرل حکم کا انتظار کر رہے تھے۔ دیر ہوئی تو مولانا اسماعیل شہید کو تعجب ہوا۔ یہ سید صاحب کے خاص مرید اور بڑے مددگار تھے۔ خیمے میں جا کر دیکھا تو سید صاحب درد سے بے چین ہیں اور فرش پر پڑے ہیں۔ غش پر غش آ رہے ہیں۔ دریافت کرنے پر سید صاحب نے فرمایا کہ ناشتے کے بعد سے پیٹ میں شدید درد ہے اور نیلے رنگ کی قے ہوئی ہے۔ مولانا سمجھ گئے کہ ناشتے میں زہر ملا دیا گیا ہے۔ فوراً دوا پلائی۔ جب کچھ افاقہ ہوا تو مولانا نے کہا کہ آپ آرام فرمائیے۔ ہم میدانِ جنگ میں جاتے ہیں مگر سید صاحب میدان جنگ سے غیر حاضری کب گوارا کر سکتے تھے فرمایا ''اگر میں میدان جہاد میں نہ رہوں تو بہت ممکن ہے کہ مجاہدین کے حوصلے پست ہو جائیں۔ میں اللہ کی راہ میں اسی کے دین کو غالب کرنے کے لیے نکلا ہوں، اس لیے مجھے جان کی پرواہ نہیں۔ بہادر صرف ایک بار مرتا ہے میں ضرور تمھارے ساتھ چلوں گا۔

مولانا اسماعیل اس عزم پر حیران تھے۔ دل میں کہتے تھے کہ ایسی نازک حالت میں ان کو میدانِ جنگ میں کس طرح

لے چلیں۔ آخر مجبور ہو کر سید صاحب کو ایک ہاتھی پر بٹھایا مگر آپ اس قدر کمزور ہو چکے تھے کہ کسی سہارے کے بغیر سیدھے نہیں بیٹھ سکتے تھے اور ضد یہ تھی کہ "میں سیدھا ہی بیٹھوں گا" اس لیے آپ کو ہودے میں بٹھا کر رسیوں سے باندھ دیا گیا۔ اس طرح آپ اپنے جاں نثاروں کے ساتھ سکھوں کے مقابلے پر روانہ ہوئے۔

دونوں طرف کی فوجیں جب مقابل ہوئیں تو مجاہدین بے جگری سے لڑے۔ سید صاحب نڈھال ہو رہے تھے مگر ان کو بار بار اپنے سپاہیوں کی ہمت ٹوٹ جانے کا اندیشہ ہوتا تھا۔ وہ کوشش کر کے اپنے چہرے پر شکن تک نہ آنے دیتے تھے۔ مجاہدین کے ساتھ یار محمد خاں کے غدار سپاہی بھی تھے۔ جنگ کا نقشہ بدل گیا۔ اس پر بھی مجاہدین نے ہمت نہیں ہاری۔ اپنی اپنی جگہ ڈٹے رہے اور جامِ شہادت نوش کرتے رہے۔ اب بچے کھچے مجاہد کب تک ایک بڑے لشکر کا مقابلہ کرتے۔ مصلحت کے طور پر پسپا ہوئے۔ یار محمد خاں، سید صاحب کو گرفتار کر کے سکھوں کے حوالے کرنا چاہتا تھا مگر مجاہدین کو اس کے اس ناپاک ارادے کا پتہ چل گیا۔ انھوں نے بہت ہوشیاری اور جواں مردی سے سید صاحب کو دشمنوں کے ہجوم سے نکال لیا۔

اس جنگ کے بعد سید صاحب کو دلی صدمہ ہوا، اس وجہ سے نہیں کہ شکست ہوئی کیونکہ مردِ مجاہد شکست سے کبھی غمگین نہیں ہوتا۔ ان کو غم اس بات کا تھا کہ مسلمانوں نے جو ان کے دینی بھائی تھے، ان کے ساتھ غداری کی اور اپنی عاقبت خراب کر کے اللہ کے غضب کے سزاوار ہو گئے۔

اس جنگ کے بعد سید صاحب نے فیصلہ کیا کہ کشمیر میں اپنا صدر مقام بنائیں اور وہاں سے جہاد جاری رکھیں۔ یہ ارادہ کر کے آپ بقیہ مجاہدین کو لے کر بالاکوٹ ضلع ہزارہ پہنچے تو چند غداروں نے سکھوں کو خبر دے دی۔ خبر سنتے ہی ان کی فوج وہاں پہنچ گئی اور مجاہدین کو گھیر لیا۔ سید صاحب کے ساتھ بہت تھوڑی سی فوج تھی۔ پھر بھی انھوں نے دلیری سے دشمن کا مقابلہ کیا اور ایک ایک مجاہد نے اپنے خون کا آخری قطرہ تک اللہ تعالیٰ کی راہ میں بہا دیا۔ بالاکوٹ میں سید صاحب، مولانا اسماعیل شہید اور دوسرے شہداء کے مزارات زیارت گاہ خاص و عام ہیں۔ سب پر اللہ کی رحمت ہو۔

جو لوگ تاریخ پر گہری نظر رکھتے ہیں، وہ کہتے ہیں سید صاحب کا جہاد رائیگاں نہیں گیا۔ ان کی روحانی قوت ہی کا یہ نتیجہ ہے کہ آج سکھوں کی کہیں حکومت نہیں اور اسلام کی آزاد جمہوری مملکت پاکستان کی شکل میں قائم ہے۔

4.3۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
جہاد	اسلام کے دشمنوں سے جنگ
اوصاف	وصف کی جمع۔خوبیاں
اقتدار	حکومت۔طاقت
معرکے	لڑائیاں۔مقابلے
ناموافق رنگ	توقع کے خلاف حالت
سبز باغ دکھایا	لالچ دیا
دین کو غالب کرنے	دین کو پھیلانے
ڈٹے رہے	جمے رہے، قائم رہے
پسپا ہوئے	پیچھے ہٹ گئے
غمگین نہیں ہوئے	رنجیدہ نہیں ہوئے
سفر نمونہ سقر تھا	سفر جہنم کا نمونہ تھا یعنی سفر میں بڑی مصیبتیں تھیں
جام شہادت نوش کرتے رہے	شہید ہوتے رہے

4.4۔ تشریحات

جب سید صاحب کو.............................اسلامی حکومت قائم کریں گے

یہ سطریں سبق ''پاکستان کے لیے پہلا جہاد'' سے لی گئی ہیں جس کے مصنف مولوی سلیم عبداللہ ہیں۔ان سطروں میں انھوں نے بتایا ہے کہ انیسویں صدی میں پنجاب اور صوبہ سرحد میں سکھ قوم حکمران تھی۔ یہ قوم شروع سے مسلمانوں کی دشمن تھی۔ اپنے دورِ حکومت میں سکھوں نے مسلمانوں پر بڑے ظلم ڈھائے اور بڑی زیادتیاں کیں۔ وہ مسلمانوں کو نماز روزے سے بھی روکتے تھے اور مسجدوں اور عبادت خانوں کی بے حرمتی بھی کرتے تھے۔ جب سید احمد کو ان کے ظلم اور زیادتی کی خبر ہوئی تو وہ

سکھوں کے خلاف جہاد کے لیے فوراً تیار ہو گئے اور انھوں نے اس بات کا عہد کر لیا کہ وہ اس وقت تک خاموش ہو کر نہیں بیٹھیں گے جب تک سکھوں اور دوسری اسلام دشمن قوتوں کی طاقت اور ظلم کا خاتمہ نہ کر دیں اور مسلمانوں کو ان کے ظالم ہاتھوں سے بچا کر پورے خطے میں ایک آزاد اسلامی حکومت قائم نہ کر دیں تا کہ مسلمان امن و امان کی زندگی بسر کر سکیں۔

جو لوگ تاریخ پر..پاکستان کی شکل میں قائم ہے۔

یہ سطریں سبق ''پاکستان کے لیے پہلا جہاد'' سے لی گئی ہیں۔ اس کے مصنف مولوی سلیم عبداللہ ہیں۔
مصنف ان سطروں میں کہتا ہے کہ سکھوں کے ظلم و ستم سے تنگ آ کر سید احمد شہید نے سکھوں کے خلاف جہاد کیا۔ مجاہدین اسلام نے ہر معرکہ میں بڑی بہادری کے ساتھ دشمنوں کا مقابلہ کیا اور ہر مجاہد نے اپنے خون کا آخری قطرہ تک اللہ کی راہ میں بہا دیا۔ ان کی یہ قربانی آخر کار رنگ لائی۔ جو لوگ تاریخ کو اچھی طرح جانتے اور سمجھتے ہیں وہ بتاتے ہیں کہ سید صاحب کا جہاد بے کار نہیں گیا۔ یہ اسی جہاد کا نتیجہ ہے کہ آج مسلمانوں کی آزاد جمہوری مملکت پاکستان کی شکل میں قائم ہے۔

4.5۔ خود آزمائی نمبر 4

(الف) جو لوگ تاریخ پر گہری نظر رکھتے ہیں وہ جانتے ہیں کہ ....
اس نمونے کے کوئی چار مختلف جملے بنائیے۔

(ب) ''سپاہیانہ'' کے معنی ہیں سپاہی کی طرح۔ یہ ''سپاہی'' سے صفت بنائی گئی ہے۔ اس کے لیے ''انہ'' آخر میں بڑھا دیا گیا ہے۔ اسی قاعدے سے آپ ان الفاظ کی صفت بنائیے۔

1- فقیر	2- شاہ
3- شاعر	4- امیر
5- مجاہد	

(ج) خالی جگہوں کو مناسب الفاظ سے پُر کیجیے۔

-1	سید احمد شہید ________ کے رہنے والے تھے۔	لاہور	-	بریلی
-2	حضرت شاہ عبد العزیز محدث کے ________ تھے۔	شاگرد	-	استاد
-3	مغل بادشاہوں نے ______ سال جنوبی ایشیا پر حکومت کی۔	چار سو	-	تین سو
-4	سفر نمونہ ______ تھا۔	سقر	-	خاطر
-5	سید صاحب کا فوجی کیمپ ______ میں تھا۔	ایران	-	نوشہرہ

5- اسلامی کردار

5.1- سبق کا تعارف

اب آپ جو سبق پڑھیں گے اس کا عنوان ہے ''اسلامی کردار'' اس کے مصنف بھی مولوی سلیم عبداللہ ہیں۔ اس سبق میں مصنف نے یہ بتایا ہے کہ مسلمان کا کردار کیسا ہونا چاہیے۔ اسے اپنے ملک اور اپنی قوم کی بھلائی کے لیے کیسا عمل کرنا چاہیئے۔ اس سبق میں شہد کی مکھیوں کو ایک قوم اس لیے کہا گیا ہے کہ وہ مل جل کر ایک ہی طریقہ پر اپنی زندگی گزارتی ہیں۔ شہد کی مکھیوں سے اتحاد اتفاق، تنظیم، محنت اور جدوجہد کا سبق ملتا ہے۔

5.2- متن

بعض حیوانات اپنی نوع کے خیر خواہ ہوتے ہیں۔ چیونٹا جب کہیں خوراک کا ذخیرہ پاتا ہے تو دوڑتا ہوا اپنی جماعت میں جاتا ہے اور سب کو خبر کر دیتا ہے، تنہا نہیں کھاتا۔

شہد کی مکھیوں کی زندگی کا مطالعہ کرو۔ شہد کا چھتا ان کا وطن ہے۔ اس میں وہ ایک قوم بن کر رہتی ہیں۔ اپنے وطن کو محنت سے بناتی اور سنوارتی ہیں۔ بڑی تن دہی سے بچوں کی پرورش کرتی ہیں۔ بہت سلیقے سے اپنے اپنے ذمے کے کام کو انجام دیتی ہیں اور جب کوئی ان کے وطن پر دست درازی کرتا ہے تو سب مل کر پوری طاقت سے اس کا مقابلہ کرتی ہیں۔

ایک حقیر کیڑے میں اپنی قوم اور اپنے وطن کے ساتھ وفاداری کا جذبہ ہو اور کوئی انسانی جماعت اس سے خالی ہو تو اسے اشرف المخلوقات کیسے شمار کیا جائے گا۔

پاکستان ہمارا وطن ہے۔ یہ پورا ملک ہمارا گھر ہے۔ اس گھر کے سارے باشندے ایک ہی گھر کے افراد ہیں۔ سب کے ذمے الگ الگ کام ہیں۔ کوئی گھر کی حفاظت پر مامور ہے، کوئی گھر بنانے سنوارنے کا ذمہ دار ہے۔ کوئی گھر والوں کے لیے غذا اور خوراک مہیا کرتا ہے، کوئی لباس اور ضروریات پوری کرتا ہے۔ کوئی صنعتی پیداوار کی تیاری میں مصروف ہے۔ کوئی ملک کی دولت بڑھانے کے لیے غیر ملکیوں سے تجارت کرتا ہے اور کوئی تعلیم کے ذریعہ بچوں اور نوجوانوں کو اپنی قومی روایات کے مطابق علم و تہذیب سے آراستہ کرنے کی خدمت انجام دیتا ہے۔

جس طرح قدرت نے ہمارے جسمانی نظام کو قائم رکھنے کے لیے سب اعضاء کے ذمے مختلف کام مقرر کر دیئے

ہیں۔ ہاتھ پاؤں محنت کرتے ہیں اور روزی کماتے ہیں۔ ہم ہاتھ سے لقمہ بنا کر منہ میں ڈالتے ہیں۔ دانت کی چکی اسے پیستی ہے۔ غذا منہ کی راہ سے اتر کر معدے اور کئی مقامات پر جا جا کر ہضم ہوتی ہے اور مختلف شکلیں بدل بدل کر آخر میں خون بن جاتی ہے۔ خون، جسم کے تمام اندرونی اور بیرونی اعضاء کو ان کے حصہ رسدی کے مطابق پہنچتا رہتا ہے۔ تب کہیں بدن کی صحت و توانائی برقرار رہتی ہے۔ اگر ایسا نہ ہو اور بعض اعضاء اپنے حصے سے محروم رہیں تو ان میں قوت و طاقت نہ رہے اور وہ اپنے کام انجام نہ دے سکیں۔

یہی حال قوم کے افراد کا سمجھ لو۔ پوری قوم ایک جسم ہے اور قوم کے افراد اس کے اعضاء ہیں۔ قوم کی صحت و طاقت کا دارومدار افراد کی صحت و طاقت پر ہے۔ جن قوموں نے قدرت کے اس راز کو سمجھ لیا ہے ان کے نزدیک قوم کا ہر شخص خواہ وہ کسی مقام پر ہو، کسی گھر میں ہو اور کسی پیشے کا ہو، اتنا ہی عزیز اور اتنا ہی کارآمد ہے جتنا بدن کا کوئی عضو۔

جب قوم کے تمام افراد میں اس طرح کا تعلق ہوتا ہے تو اسے قومی اتحاد کہا جاتا ہے۔ اس سے قوم زندہ اور طاقت ور ہوتی ہے۔ اس کا رُعب غیر قوموں پر ہوتا ہے، اس کی زندگی عزت کی زندگی ہوتی ہے۔ وہ ہر طرح کی آفت کا مقابلہ کرنے کی طاقت رکھتی ہے۔ اس قوم کا ہر شخص اپنا قومی کردار ادا کرتا ہے۔

قوم کیا ہے؟ افراد یا اشخاص کا مجموعہ ہے مگر ایسے افراد کا جن کے عقائد یکساں ہوں، جن کی زندگی کے کچھ ضابطے اور قاعدے ہوں، جن پر وہ چلتے ہوں اور کسی خاص تہذیب میں رنگے ہوئے ہوں۔ ایسے افراد کی مجموعی طاقت قومی طاقت ہے۔ اسے دوسرے لفظوں میں یہ کہہ سکتے ہیں کہ قومی طاقت شخصی طاقت کا مجموعہ ہے۔ پس اسی طرح قومی عزت، شخصی عزت کا مجموعہ ہے۔ جو قوم اپنے قومی فرض کا احساس رکھتی ہے، اس کی نظر میں قوم کا ہر فرد عزیز ہوتا ہے۔ ہمارے بزرگوں کی شاندار تاریخ میں اس کی مثالیں بکثرت ملتی ہیں چنانچہ سلطنت عباسیہ کے زمانے میں خلیفہ معتصم باللہ کا ایک مشہور واقعہ ہے کہ عموریہ کی عیسائی ریاست میں کسی عیسائی نے ایک مسلمان عورت کے تھپڑ مار دیا۔ بے چاری غریب رو کر کہنے لگی کہ "آج اسلامی حکومت میں ہوتی تو ذلت کاہے کو ہوتی!"۔

خلیفہ کو اس واقعہ کی خبر ہوئی تو اس نے فوج کو تیاری کا حکم دیا۔ دربار کے نجومی نے کہا "آج کا دن منحوس ہے، فوج کشی مناسب نہیں۔ جنگ میں شکست ہوگی"۔

خلیفہ نے کہا "انجام جو کچھ ہو، مجھے اس کی پرواہ نہیں۔ ایک مسلمان عورت پر ظلم ہوا ہے۔ اس نے فریاد کی ہے۔ خبر پا کر اس کی فریادرسی نہ کروں تو کل قیامت کے دن خدا کو کیا جواب دوں گا۔ جب وہ پوچھے گا کہ ایک مسلمان عورت پر ظلم

ہونے کی خبر تو نے سنی، اس کی مدد کرنے میں کیوں تاخیر کی؟"

قصہ مختصر، خلیفہ نے ایک لاکھ فوج سے عموریہ پر چڑھائی کی۔ فتح کے بعد اس عورت کو تلاش کرایا۔ وہ سامنے آئی۔ تب اطمینان سے کھانا کھایا۔ اس کے بعد درباری شاعر نے عربی قصیدہ سنایا جس میں اس جنگ کی تفصیل ہے۔ اس قصیدے کے پہلے شعر میں شاعر نے دربار کے نجومی پر طنز کیا ہے، جس کا ترجمہ یہ ہے:

"تلوار نجومی سے زیادہ سچ بولتی ہے"۔

اس کے برخلاف تاریخ میں ایسی مثالیں بھی ملتی ہیں کہ جب کسی قوم کے افراد خود غرض اور حریص ہو گئے ہیں۔ الگ الگ ٹولیوں میں تقسیم ہو گئے ہیں تو آخر کار ذلیل و خوار ہو گئے ہیں اور ان پر طرح طرح کی آفتیں ٹوٹ پڑی ہیں۔ مسلمانوں ہی کی تاریخ کا مطالعہ کرو۔ ایک زمانہ وہ تھا جب اسپین اور افریقہ کے مغربی ساحل سے چین کے مشرقی ساحل تک ان کا پرچم لہراتا تھا۔ اس کا سبب کیا تھا؟ بس یہی کہ ان میں قومی اتحاد تھا۔ ان کا ایک قومی کردار تھا مگر جب ان پر شیطان کا جادو ہوا تو ان کے افراد نے الگ الگ راہیں نکال لیں۔ جدائی کے نئے نئے ڈھنگ پیدا کر لیے۔ پہلے نسل اور خاندان کے لحاظ سے تفریق پیدا کی، اس کے بعد ملک اور صوبے کے اعتبار سے۔ مثلاً ایرانی، افغانی، مصری، ترکی وغیرہ وغیرہ۔ پھر اتنے ہی کو کافی نہیں سمجھا۔ ایک ملک کے اندر بھی قوم کے ٹکڑے ٹکڑے کر دیے۔ پاکستان ہی کو لو، اس میں سندھی، پنجابی، پٹھان اور بلوچ کی تفریقیں ایجاد کر لی گئیں حالانکہ یہ الفاظ صرف مقامی شناخت کے لیے تھے۔

مسلم قوم کے قومی کردار کی بنیاد ایمان پر ہے۔ اس کے ہر فرد کا ایمان ایک اللہ، ایک رسول ﷺ اور ایک کتاب پر ہے اور اسی کے حکم کے مطابق وہ پوری انسانی برادری کو امن و سلامتی کا پیغام اور عدل و مساوات کا سبق دیتا ہے اور اچھی تدبیر سے برائیوں کو مٹانے کی کوشش کرتا ہے۔

5.3۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
نوع	قسم، ذات، جنس
خیر خواہ	بھلا چاہنے والا
مطالعہ کرنا	پڑھنا، غور کرنا

الفاظ	معنی
تن دہی سے	محنت سے، دل لگا کر
سلیقہ	ڈھنگ، شعور، تمیز
انجام دینا	پورا کرنا
اشرف المخلوقات	تمام مخلوقات میں اعلیٰ، مُراد ہے انسان
مامور	مقرر
مہیا کرنا	فراہم کرنا، پہنچانا
مصروف ہے	مشغول ہے
آراستہ کرنا	سجانا، زینت بنانا
حصہ رسدی	حصہ کے مطابق، حق کے مطابق
توانائی	طاقت۔قوت
برقرار	قائم
محروم	بے نصیب۔ناامید
کردار	عمل، کام
عقائد	عقیدے کی جمع، ایمان
ضابطے	قاعدے، قوانین
ذلت	بے عزتی
تاخیر	دیر، سستی
چڑھائی کی	حملہ کیا
تفصیل	تشریح، وضاحت
طنز کرنا	طعنہ دینا
خوار	ذلیل، بے عزت

الفاظ	معنی
تفریق پیدا کی	فرق پیدا کیا
پرچم لہراتا تھا	حکومت تھی
فوج کشی کرنا	حملہ کرنا، چڑھائی کرنا
دست درازی کرنا	حملہ کرنا، مار پیٹ کرنا

5.4۔ تشریحات

پوری قوم ایک جسم ہے .... جتنا بدن کا کوئی عضو۔

یہ سطریں سبق ''اسلامی کردار'' سے لی گئی ہیں جس کے مصنف سلیم عبداللہ ہیں۔ ان سطروں میں مضمون نگار نے قوم کو ایک جسم اور قوم کے افراد کو جسم کے اعضاء کہا ہے۔ وہ کہتے ہیں کہ جس طرح جسم مختلف افراد کا مجموعہ ہے۔ قوم کا ہر فرد خواہ وہ کسی پیشہ سے تعلق رکھتا ہو یا کسی جگہ رہتا ہو، اہم اور کارآمد ہوتا ہے۔ جس طرح جسم کا چھوٹے سے چھوٹا عضو کارآمد ہوتا ہے۔

٥

قوم کیا ہے .... قوم کا ہر فرد عزیز ہوتا ہے۔

یہ سطریں سبق ''اسلامی کردار'' سے لی گئی ہیں جس کے مصنف مولوی سلیم عبداللہ ہیں۔ ان سطروں میں مولوی صاحب کہتے ہیں کہ قوم بہت سے افراد یا اشخاص کے مجموعہ کا نام ہے مگر وہ تمام افراد ایسے ہوں جن کا ایمان ایک ہو۔ جس طرح افراد یا اشخاص کے مجموعہ کا نام قوم ہے۔ اسی طرح قوم کے افراد کی مجموعی طاقت اور عزت کو قومی عزت کہا جاتا ہے۔ قوم کی عزت کا دارومدار اس کے ہر فرد کی عزت پر ہے لہٰذا پوری قوم کی نظر میں اس کا ہر فرد عزیز ہوتا ہے۔

5.5۔ خود آزمائی نمبر 5

(الف) مندرجہ ذیل سوالوں کے مختصر جواب دیجیے۔

-1 شہد کی مکھیوں کو ایک قوم کیوں کہا گیا ہے؟

-2 مسلم قوم کے قومی کردار کی بنیاد کس پر ہے؟

-3 قوم کیا ہے؟

4- خلیفہ کو کس واقعہ کی خبر ہوئی؟

5- دربار کے نجومی نے کیا کہا؟

(ب) ذیل کے جملوں کی خالی جگہوں میں "نے یا کو" لکھیے۔

1- قدرت ________ ہمارے جسمانی نظام ________ قائم رکھنے کے لیے کام مقرر کیے ہیں۔

2- اعضاء ________ غذا پہنچتی ہے۔

3- ہر شخص ________ اپنی قوم کی حالت کا احساس ہوتا ہے۔

(ج) ذیل کے اسموں کی جمع یا واحد بنایئے۔

1- افراد	2- قوم
3- قواعد	4- اجسام
5- عقائد	6- تعلق
7- عضو	8- مقام
9- تعلیم	

6- جوابات

خودآزمائی نمبر 1

(الف)

-1	یثرب	-2	حضرت علیؓ کے سپرد کیں	-3	حضرت علیؓ کو
-4	غارثور میں	-5	سراقہ مکہ کا ایک خوبصورت سپاہی تھا		

(ب)

-1	عربی	-2	ہجرت	-3	امانت
-4	سو	-5	سراقہ		

خودآزمائی نمبر 2

(الف)

-1 حضرت عمرؓ اسلام کے دوسرے خلیفہ تھے۔

-2 وہ اس لیے گھبرایا کہ اس سے پہلے اسے خبر نہ تھی کہ جس سے وہ گفتگو کر رہا ہے وہ امیرالمومنین ہیں

-3	بدو کو	-4	امیرالمومنین	-5	عورت کی

(ب)

-1 سخت مصیبت میں انسان کے ہوش ٹھکانے نہیں رہتے۔

-2 اس نے یتیم بچے کو دلاسا دیا۔

-3 مشکل وقت میں انسان کو ہمت نہیں ہارنا چاہیے۔

-4 وہ والد کی اچانک موت کی خبر سن کر بھونچکا سا رہ گیا۔

-5 فقیر نے شکم سیر ہو کر کھانا کھایا۔

(ج)

1- آپ ذرا ٹھہریں، اتنے میں مَیں کپڑے تبدیل کر کے آتا ہوں۔

2- آپ چائے پیجیے اتنے میں، مَیں خط لکھ لیتا ہوں۔

3- میں کھانا کھا رہا تھا کہ اتنے میں وہ آ گیا۔

خود آزمائی نمبر 3

(الف)

1- علامہ کے معنی ہیں نہایت دانا۔ اقبال چونکہ بہت بڑے عالم تھے اس لیے انھیں علامہ کہا جاتا ہے۔

2- اقبال نے اپنی شاعری کے ذریعے دنیا کے مسلمانوں کو قرآن کا پیغام دیا اور غفلت میں پڑے ہوئے مسلمانوں کو بیدار کیا۔

3- قرآن پاک کے بارے میں اقبال کا ایمان یہ تھا کہ یہ اللہ کی کتاب ہے۔ یہ ہمارے لیے راہِ ہدایت ہے اور یہ اللہ کی ہدایتوں کا ایسا مجموعہ ہے جن پر عمل کرنے سے انسان دنیا اور آخرت دونوں میں کامیاب ہو سکتا ہے۔

4- علامہ اقبال نے　　5- اپنی ایک فارسی نظم میں

(ب)

1-	سیالکوٹ	2-	1877ء	3-	بانگِ درا	4-	قرآنی
5-	اللہ (خدا)	6-	بچپن	7-	لاہور	8-	1938ء

خود آزمائی نمبر 4

(الف)

1- جو لوگ خدا سے ڈرتے ہیں وہ کبھی غلط کام نہیں کرتے۔

2- جو محنت کرتے ہیں وہ کامیاب ہوتے ہیں۔

3- جو گناہ کرے گا وہ دوزخ میں جائے گا۔

4- جو لوگ بدن کی صفائی کا خیال رکھتے ہیں وہ کبھی بیمار نہیں پڑتے۔

(ب)

1- فقیرانہ 2- شاہانہ 3- شاعرانہ

4- امیرانہ 5- مجاہدانہ

(ج)

1- بریلی 2- شاگرد 3- تین سو 4- ستر 5- نوشہرہ

خود آزمائی نمبر 5

(الف)

1- وہ سب مل جل کر ایک ہی طریقہ پر اپنی زندگی گزارتی ہیں۔

2- ایمان پر 3- افراد یا اشخاص کا مجموعہ ہے۔

4- عیسائی نے ایک مسلمان عورت کے تھپڑ مار دیا ہے۔

5- آج کا دن منحوس ہے فوج کشی مناسب نہیں۔

(ب)

1- نے۔کو 2- کو 3- کو

(ج)

1- فرد 2- اقوام 3- قاعدہ 4- جسم 5- عقیدہ

6- تعلقات 7- اعضاء 8- مقامات 9- تعلیمات

موضوعات

- نصوح کا خواب
- جیسی کرنی ویسی بھرنی
- حجِ اکبر
- ایک وصیت کی تعمیل
- اُردو کی آخری کتاب

فہرست مضامین

	صفحہ نمبر
☆ یونٹ کا تعارف	433
☆ یونٹ کے مقاصد	433
1۔ نصوح کا خواب	**435**
1.1۔ مصنف کا تعارف	435
1.2۔ سبق کا تعارف	435
1.3۔ متن	435
1.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	438
1.5۔ تشریحات	440
1.6۔ خود آزمائی نمبر 1	441
2۔ جیسی کرنی ویسی بھرنی	**442**
2.1۔ مصنف کا تعارف	442
2.2۔ سبق کا تعارف	442
2.3۔ متن	442
2.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	444
2.5۔ تشریحات	446
2.6۔ خود آزمائی نمبر 2	446
3۔ حجِ اکبر	**447**
3.1۔ مصنف کا تعارف	447

3.2۔ سبق کا تعارف 447

3.3۔ متن 447

3.4۔ مشکل الفاظ کے معنی 453

3.5۔ تشریحات 455

3.6۔ خود آزمائی نمبر 3 456

4۔ ایک وصیت کی تعمیل 457

4.1۔ مصنف کا تعارف 457

4.2۔ سبق کا تعارف 457

4.3۔ متن 458

4.4۔ مشکل الفاظ کے معنی 461

4.5۔ تشریحات 462

4.6۔ خود آزمائی نمبر 4 463

5۔ اُردو کی آخری کتاب 464

5.1۔ مصنف کا تعارف 464

5.2۔ سبق کا تعارف 464

5.3۔ متن 464

5.4۔ مشکل الفاظ کے معنی 466

5.5۔ تشریحات 467

5.6۔ خود آزمائی نمبر 5 468

6۔ جوابات 469

یونٹ کا تعارف

عزیز طلبہ وطالبات!

اس یونٹ میں آپ پانچ مضامین پڑھیں گے جن کے عنوانات حسب ذیل ہیں:

☆ نصوح کا خواب
☆ جیسی کرنی ویسی بھرنی
☆ حج اکبر
☆ ایک وصیت کی تعمیل
☆ اُردو کی آخری کتاب

یونٹ کے مقاصد

اس یونٹ کے مطالعے کے بعد آپ اس قابل ہو سکیں گے کہ:

1۔ قیامت کے مفہوم اور اس کی اہمیت پر واضح الفاظ میں روشنی ڈال سکیں۔
2۔ نیکی اور بدی کے فرق کی وضاحت کر سکیں۔
3۔ حج کے مفہوم سے واقفیت حاصل کر سکیں اور واضح کر سکیں کہ کسی کے دل کو خوش کرنا حج اکبر کے برابر ہے۔
4۔ مولوی وحید الدین سلیم کی شخصیت کی خصوصیات گنوا سکیں۔
5۔ ایک مزاحیہ مضمون پڑھ کر اس سے لطف اندوز ہو سکیں۔

1- نصوح کا خواب

سب سے پہلے جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے "نصوح کا خواب"۔ اس کے مصنف مولوی نذیر احمد ہیں۔

1.1۔ مصنف کا تعارف

مولوی نذیر احمد عربی کے عالم اور اُردو کے ممتاز ادیب تھے۔ وہ اُردو کے پہلے ناول نگار بھی تھے۔ انھوں نے اپنے زمانے کے مسلمان معاشرے کی اصلاح کے لیے کئی ناول لکھے جن میں "توبۃ النصوح" اور "ابن الوقت" زیادہ مشہور اور مقبول ہیں۔

1.2۔ سبق کا تعارف

"نصوح کا خواب" مولوی نذیر احمد کے ناول "توبۃ النصوح" کا ایک حصہ ہے۔ اس میں مصنف نے قیامت کا منظر پیش کیا ہے اور بتایا ہے کہ ایک دن نصوح جو دین اور دنیا سے بے پروا آدمی تھا، اسے ہیضہ ہو گیا۔ دوا دی گئی تو اسے گہری نیند آ گئی۔ اسی حالت میں اس نے خواب دیکھا کہ قیامت کا میدان ہے اور لوگ سخت پریشانی کے عالم میں ہیں۔ ان لوگوں میں نصوح نے اپنے باپ کو بھی دیکھا جو زندگی میں بڑا عبادت گزار تھا لیکن وہ بھی پریشانی میں مبتلا تھا۔ نصوح کو اپنے باپ کی حالت دیکھ کر حیرت ہوئی۔ اس سلسلے میں ان دونوں کے درمیان باتیں ہونے لگیں۔

اب آپ اصل سبق پڑھیے!

1.3۔ متن

بیٹا: یا حضرت! ہم سب آپ کی مفارقت میں تباہ ہیں، آپ یہاں کہاں؟

باپ: میں اپنے گناہوں کی جواب دہی میں پکڑا گیا ہوں۔ یہ مقام جو تم دیکھ رہے ہو "دارالجزا" ہے۔ خداوند تعالیٰ اس محکمے کا حاکم ہے۔

بیٹا: حضرت! آپ تو بڑے متقی، پرہیزگار، خداپرست، نیکوکار تھے۔ آپ پر اور گناہوں کا الزام؟

باپ: گناہ بھی ایک دو نہیں، سیکڑوں ہزاروں، دیکھو یہ میرا اعمال نامہ۔ کیسی فضیحت ا ر رسوائی سے بھرا ہوا ہے اور میں اس کو دیکھ کر سخت پریشان ہوں کہ کیا جواب دوں گا اور کون سی وجہ اپنی برات کی پیش کروں گا۔

یہ وہ کاغذ تھا جو نصوح نے ہر شخص کے ہاتھ میں دیکھا تھا اور اُسی کو دنیا کے خیالات کے مطابق فرد قرارداد جرم سمجھا تھا۔ باپ کا نامہ اعمال دیکھا تو خراب تھا۔ شرک اور کفر، نافرمانی، ناشکری اور بغاوت، بے ایمانی، کبر ونخوت، دروغ وغیبت، طمع وحسد، مردم آزاری، نفاق وریا غرض دنیا کا کوئی الزام نہ تھا کہ اس میں نہ ہو۔ چونکہ نصوح کے دماغ میں خیالات گونج رہے تھے۔ لگا باپ کے نامہ اعمال میں تعزیراتِ ہند کی دفعہ اور ضمن ڈھونڈنے، سو بجائے دفعات تعزیرات کے قرآن کی سورتوں اور آیتوں کا حوالہ تھا۔ متعجب ہوکر باپ سے پوچھا:

...... یا حضرت! پھر کیا آپ ان تمام جرموں کے مرتکب ہوئے ہیں؟

باپ: سب کا۔

بیٹا: کیا آپ، حضور حاکم اقرار کر چکے ہیں؟

باپ: انکار کی گنجائش ہی نہیں۔ میری مخالفت میں گواہی اتنی وافر ہے اگر میں انکار بھی کردوں تو پذیرا نہیں ہوسکتا۔

بیٹا: جناب وہ کون لوگ ہیں جو آپ کی مخالفت پر آمادہ ہیں۔

باپ: اوّل تو دو شخص کراماً کاتبین اس بلا کے ہیں کہ میرا کوئی فعل اُن سے مخفی نہیں۔ جتنی باتیں کہتے ہیں پتے کی اور کہتے کیا ہیں میرا روزنامچہ عمری لکھتے گئے ہیں۔ اب جو میں اس کو دیکھتا ہوں تو حرف بحرف صحیح اور درست پاتا ہوں۔ دوسرے یہی اعضاء، ہاتھ، پاؤں، آنکھ، کان کوئی میرے کہنے کا نہیں۔ سب کے سب مجھ سے منحرف ہیں۔ سب کے سب مجھ سے برگشتہ، میری مخالفت پر آمادہ، میری تذلیل پر کمربستہ ہورہے ہیں۔

بیٹا: آخر آپ کچھ اس کی وجہ بھی سمجھتے ہیں؟

باپ: میں ان کو غلطی سے اعوان و انصار، بھیدی اور رازدار سمجھتا تھا مگر واقع میں یہ سب جاسوس ایزدی تھے۔ انھوں نے وہ سلوک میرے ساتھ کیے کہ تسمہ لگا نہیں رکھا۔

بیٹا: آپ کا کیا حال ہے؟

باپ: جب سے دنیا کو چھوڑا، قبر کی حوالات میں ہوں۔ تنہائی سے جی گھبراتا ہے۔ انجام کار معلوم نہیں۔ شب وروز اسی اندیشے سے میں پڑا گھلتا رہتا ہوں۔ حوالات میں مجھ کو اس قدر ایذا ہے کہ میں بیان نہیں کرسکتا مگر صبح وشام ہر روز آتے

جاتے قید خانے کے پاس ہوکر گزرنا ہوتا ہے۔ دوزخ وہی ہے۔ وہاں کی تکلیف دیکھ کر اور سُن کر ہوش اُڑے جاتے ہیں اور غنیمت معلوم ہوتا ہے کہ اے کاش ہمیشہ کے واسطے اسی حوالات میں رہنے کا حکم ہوتا۔

بیٹا: پھر ہنوز آپ کا مقدمہ پیش نہیں ہوا؟

باپ: خدا نہ کرے کہ پیش ہو۔ جو دن حوالات میں گزرتا ہے، غنیمت ہے۔ اوّل اوّل جب میں حوالات میں آیا تو اعمال نامہ مجھ کو حوالہ کر دیا گیا۔ بس اسی کو دیکھا کرتا ہوں۔ نجات کی کوئی ترکیب سمجھ میں نہیں آتی۔

بیٹا: بھلا کس طرح ہم لوگ آپ کی مصیبت میں کام آ سکتے ہیں؟

باپ: اگر میرے لیے عاجزی و خلوص سے دُعا کرو تو کیا عجب ہے کہ مفید ہو۔ ابھی میرے ہمسائے میں ایک شخص کی رہائی ہوئی ہے، اس پر بھی بہت سے الزام تھے مگر جہاں اللہ تعالیٰ میں کامل درجہ کا انصاف ہے، رحم بھی پرلے ہی سرے کا ہے۔ اس شخص کے پس ماندوں نے اس کے واسطے بہت زاروناکی کی تو پرسوں یا ترسوں اُس کو بلا کر ارشاد فرمایا کہ تیرے افعال جیسے تھے وہ اب تجھ پر مخفی نہیں رہے مگر ہمارے کئی بندے معافی کے واسطے ہمارے حضور میں گڑگڑاتے ہیں اور تیرے ہی زن و فرزند ہیں۔ ہم کو تیری یہی اِک بات بھلی معلوم ہوتی ہے کہ تو نے اپنے خاندان میں دینداری کا بیج بویا ہے۔ ہم نے تیری خطا معاف کی۔ سچ کہنا تم لوگوں نے بھی کبھی میرے حق میں دُعائے خیر کی؟

بیٹا: جناب آپ کے انتقال کے بعد رونا پیٹنا تو بہت کچھ ہوا اور اب تک اس شدومد کے ساتھ ہوتا ہے گویا آپ نے ابھی انتقال فرمایا ہے اور یہ رونا تو ہم لوگوں کے دم کے ساتھ ہے۔ آپ کی عنائتیں، آپ کی شفقتیں، جب تک جئیں گے، یاد کریں گے۔ رسم دنیا کے مطابق آپ کا کھانا بھی برادری میں تقسیم کر دیا ہے۔ لوگ شاید میرے منہ پر خوشامد سے کہتے ہیں مگر کہتے تھے کہ اس مہنگے سمے میں باپ کا کھانا اچھا کیا۔ دُعا کے بارے میں غلط بات کیوں کر عرض کروں۔ اہتمام نہیں ہوا۔ آپ کے بعد ترکہ و میراث کے ایسے جھگڑے پڑ گئے کہ آج تک نہیں سُلجھے مگر یہ تو فرمائیے کہ آپ تو صوم و صلوٰۃ کے بڑے پابند تھے۔ کیا اعمال و افعال کچھ بھی کام نہیں آئے؟

باپ: کیوں نہیں، یہ انہی اعمال کی بدولت ہے کہ تم مجھ کو اس حالت میں دیکھتے ہو۔ ورنہ بہتیرے مجھ سے زیادہ تکلیف میں ہیں۔ حوالات میں جیل کی سی ایذا ہے مگر یہاں اعمال میں خلوص نیت شرط ہے۔ میں نے اپنے اعمال کو آ کر دیکھا تو اکثر جیسے جھوٹے موتی، کھوٹے روپے، نمازیں بے حضورِ قلب، اکارت گئیں اور روزے چونکہ پابندی رسم کے طور پر رکھنے کا اتفاق ہوتا تھا، خالی فاقے کے شمار میں درآئے۔

بیٹا: پھر اس دربار میں کچھ سفارش کا دخل نہیں؟

باپ: استغفراللہ! کوئی کسی کی بات تو پوچھتا ہی نہیں۔ نفسا نفسی پڑی ہے۔ ہر شخص اپنی بلا میں مبتلا اور اپنی مصیبت میں گرفتار ہے۔ دوسروں کی نجات تو کوئی کیا کرے گا، پہلے آپ تو سُرخ رو ہولے۔

1.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
مفارقت	جدائی
دارالجزا	بدلے کا گھر یا جگہ
جوابدہی	صفائی پیش کرنا
متقی	پرہیزگار
خداپرست	خدا کو پوجنے والا
نیکوکار	اچھے کام کرنے والا
نامہء اعمال	اعمال نامہ۔ وہ کتاب جس میں اعمال درج ہوں یا وہ کاغذ جس پر نکیرین تمام اعمال لکھتے ہیں۔
فضیحت	ذلت۔ بدنامی
رسوائی	بدنامی
برات	نجات، چھٹکارا
فردقراردادجُرم	فردِ جرم۔ وہ کاغذ جس پر کسی کے جرم لکھے جائیں
کبرونخوت	غرور و تکبر
دروغ	جھوٹ
غیبت	پیٹھ پیچھے برائی

الفاظ	معنی
طمع	لالچ
مردم آزاری	آدمیوں کو ستانا
نفاق	نااتفاقی
تعزیرات	قانون کی وہ کتاب جس میں جرم اور اسکی سزا درج ہو
دفعہ وضمن	قانون کی دفعہ یا فقرہ
مرتکب ہونا	کسی کام کو کرنے والا بننا
حضورحاکم	حاکم (خدا) کے سامنے
وافر	کثرت سے۔زیادہ
پذیرا	قبول کیا گیا
کراما کاتبین	دوفرشتے جو ہروقت انسان کے دونوں کندھوں پر رہتے ہیں اور ہمارے نیک و بداعمال لکھتے رہتے ہیں
پتے کی کہنا	ٹھوس بات کہنا
روزنامچہء عمری	زندگی کا اعمال نامہ
منحرف	پھرا ہوا۔باغی
برگشتہ	سرکش۔پھرا ہوا
تذلیل	بے عزت کرنا
کمربستہ	کسی کام کے لیے تیار
اعوان وانصار	مددگار
جاسوس ایزدی	خدا کے مخبر (فرشتے)

الفاظ	معنی
تسمہ لگا نہ رکھا	کوئی کسر باقی نہیں چھوڑی
حوالات	عارضی قید جس میں مجرم کو مقدمہ کا فیصلہ ہونے تک رکھا جاتا ہے۔
دینداری کا بیج بویا	شریعت کی پابندی کی عادت ڈالی
شدومد سے	زور شور سے
مہنگے سے میں	مہنگے وقت میں
ترکہ	میراث، باپ کی چھوڑی ہوئی جائیداد
بے حضور قلب	بے دلی سے۔ بغیر دل لگائے
اکارت	بے کار
خالی فاقے شمار میں در آئے	صرف فاقے شمار کیے گئے
استغفر اللہ	میں اللہ سے بخشش چاہتا ہوں۔ عموماً نفرت یا کسی کام سے انکار کے موقع پر بولتے ہیں۔
سرخرو	کامیاب
نفسا نفسی پڑنا	اپنی اپنی پڑنا۔ ہر ایک کو اپنا اپنا خیال ہونا

1.5۔ تشریحات

انکار کی گنجائش .... پذیرا نہیں ہوسکتا۔

یہ عبارت مولوی نذیر احمد کے ناول ''توبۃ النصوح'' سے لی گئی ہے۔ یہاں مصنف کہتا ہے کہ جب نصوح نے اپنے باپ کا اعمال نامہ دیکھ کر پوچھا کہ آپ نے ان تمام گناہوں کا اقرار کرلیا ہے تو باپ نے جواب دیا کہ ہاں کیونکہ میری مخالفت میں شہادتیں اتنی کثرت سے اور ٹھوس ہیں کہ اگر میں کسی جرم سے انکار بھی کروں تو اسے قبول نہیں کیا جاسکتا۔

استغفراللہ...آپ تو سرخرو ہوئے۔

یہ سطریں سبق ''نصوح کے خواب'' سے لی گئی ہیں۔ اس کے مصنف مولوی نذیر احمد کہتے ہیں کہ نصوح نے اپنے باپ سے دریافت کیا کہ کیا خدا کے سامنے کسی کی سفارش چل سکتی ہے تو باپ نے جواب دیا کہ یہاں تو نفسا نفسی کا عالم ہے اور یہاں ہر شخص اپنی ہی مصیبت میں پھنسا ہوا ہے۔ کوئی کسی کی سفارش نہیں کرسکتا۔ یہاں تو ہر شخص کے اعمال ہی کام آتے ہیں اور اعمال ہی ہر شخص کی مصیبت یا راحت کا ذریعہ ہوتے ہیں۔

1.6۔ خود آزمائی نمبر 1

(الف) مندرجہ ذیل سوالوں کے مختصر جواب دیجیے

1- دارالجزا کے کیا معنی ہیں؟

2- کراماً کاتبین کس کو کہتے ہیں؟

3- جاسوس ایزدی کون ہیں؟

4- نصوح کس قسم کا آدمی تھا؟

5- خداوند کریم کس محکمے کا حاکم ہے؟

(ب) خالی جگہوں میں مناسب الفاظ لکھیے

1- ________ جاسوس ایزدی تھے۔

2- عاجزی اور ________ سے دُعا کی جائے تو قبول ہوتی ہے۔

3- ایک دن اپنے اعمال کی ________ کرنی ہوگی۔

4- اعمال میں ________ نیت شرط ہے۔

5- دنیا دارالعمل ہے اور ________ دارالجزا ہے۔

2- جیسی کرنی ویسی بھرنی

اب جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے ''جیسی کرنی ویسی بھرنی''۔ اس کے مصنف خواجہ حسن نظامی ہیں۔

2.1۔ مصنف کا تعارف

خواجہ حسن نظامی دہلی کے انشا پرداز تھے۔ دہلی کی خالص اور نتھری زبان میں انھوں نے مضامین لکھے ہیں۔ مقصد کی بات کو بہت سادہ مگر دلچسپ انداز میں بیان کرتے ہیں۔ عبارت میں جگہ جگہ چلبلا پن ہوتا ہے۔ باتوں ہی باتوں میں اصلاح اخلاق کی طرف اشارہ کر جاتے ہیں۔ آپ کی مشہور کتابوں کے نام یہ ہیں:

مجموعہ مضامین حسن نظامی، اسرار، انتخاب توحید، غدر دہلی کے افسانے، چٹکیاں، گدگدیاں وغیرہ۔

2.2۔ سبق کا تعارف

یہ مضمون ''جیسی کرنی ویسی بھرنی'' خواجہ حسن نظامی کی کتاب ''غدر دہلی کے افسانے'' سے لیا گیا ہے۔ اس سبق میں بہادر شاہ ظفر کے پوتے مرزا نصیر کا قصہ بیان کیا گیا ہے۔ اس سبق میں جو نصیحت بیان کی گئی ہے یہ ہے کہ:

''بدی کا بدلہ بدی اور نیکی کا بدلہ نیکی ہوتا ہے۔''

اب آپ اصل سبق پڑھیے:

2.3۔ متن

غدر (۱) سے ایک سال پہلے دہلی سے باہر جنگل میں چند شہزادے شکار کھیلتے پھر رہے تھے اور بے پروائی سے چھوٹی چھوٹی چڑیوں کو جو دوپہر کی دھوپ سے بچنے کے لیے درختوں کی ہری بھری ٹہنیوں میں چھپی تھیں، غلّے مار رہے تھے کہ سامنے سے ایک گدڑی پوش فقیر آ نکلا اور اس نے نہایت ادب سے شہزادوں کو سلام کر کے عرض کیا کہ ''میاں صاحبزادو! ان بے زبان جانوروں کو کیوں ستاتے ہو؟ انھوں نے تمھارا کیا بگاڑا ہے؟ ان کے بھی جان ہے۔ یہ بھی تمھاری طرح دُکھ اور تکلیف کا

---

(۱) ۱۸۵۷ء کی جنگِ آزادی کو انگریزوں نے غدر کا نام دیا تھا۔

احساس رکھتے ہیں مگر بے بس ہیں اور منہ سے کچھ نہیں کہہ سکتے۔ تم بادشاہ کی اولاد ہو، بادشاہوں کو اپنے ملک میں رہنے والوں سے محبت اور مہربانی کرنی چاہیے۔ بادشاہ کے لیے انسان اور جانور سب ایک ہیں۔ یہ جانور بھی ملک میں رہتے ہیں۔ ان کے ساتھ رحم اور انصاف برتا جائے تو شانِ بادشاہی سے دور نہیں۔

بڑے شہزادے نے جس کی عمر اٹھارہ برس کی تھی، شرما کر غلیل ہاتھ سے رکھ دی مگر چھوٹے نصیر مرزا بگڑ کر بولے ''دو ٹکے کا آدمی ہم کو نصیحت کرنے نکلا ہے۔ تو کون ہوتا ہے، ہم کو نصیحت کرنے والا؟ سیر و شکار سب کرتے ہیں۔ ہم نے کیا تو کون سا گناہ کیا؟ فقیر بولا ''صاحب عالم! ناراض نہ ہوں۔ شکار ایسے جانوروں کا کرنا چاہیے کہ ایک جان جائے تو دس پانچ جانوں کا پیٹ تو بھرے۔ ان ننھی چڑیوں کے مارنے سے کیا نتیجہ؟ بیس مارو گے تب بھی ایک آدمی کا شکم سیر نہ ہوگا۔''

نصیر مرزا فقیر کے دوبارہ بولنے سے آگ بگولا ہو گئے اور ایک غُلا غلیل میں بھر کر فقیر کے گھٹنے میں اس زور سے مارا کہ بے چارہ منہ کے بل گر پڑا اور بے اختیار اس کی زبان سے نکلا ''ہائے ٹانگ توڑ ڈالی''۔ فقیر کے گرتے ہی شہزادے گھوڑوں پر سوار ہو کر قلعے کی طرف چلے گئے اور فقیر گھسٹتا ہوا سامنے کے قبرستان کی طرف چلنے لگا۔ گھسٹتا جاتا تھا اور کہتا جاتا تھا ''وہ تخت کیونکر آباد رہے گا جس کے وارث ایسے سفاک ہیں۔ لڑکے تو نے میری ٹانگ توڑ دی، خدا تیری، ٹانگ توڑ دے اور تجھ کو اسی طرح گھسٹنا نصیب ہو''۔

(2)

توپیں گرج رہی تھیں، گولے برس رہے تھے۔ زمین پر چاروں طرف لاشوں کے ڈھیر نظر آتے تھے۔ شہر دہلی ویران اور سنسان ہو رہا تھا کہ لال قلعے سے پھر وہی چند شہزادے گھوڑوں پر سوار بدحواسی کے عالم میں بھاگتے ہوئے نظر آئے اور پہاڑ گنج کی طرف جانے لگے۔ دوسری طرف سے بیس پچیس گورے سپاہی دھاوا کرتے چلے آتے تھے۔ انھوں نے ان نوعمر سواروں پر یک لخت بندوقوں کی باڑ ماری۔ گولیوں نے گھوڑوں اور سواروں کو چھلنی کر دیا اور یہ سب شہزادے فرشِ خاک پر گر کر خون میں تڑپنے لگے۔ گورے جب قریب آئے تو دیکھا، دو شہزادے جاں بحق ہو چکے ہیں مگر ایک سانس لے رہا ہے۔ ایک سپاہی نے زندہ شہزادے کا ہاتھ پکڑا اور اٹھایا تو معلوم ہوا کہ اس کے کہیں زخم نہیں آیا۔ گھوڑے کے گرنے سے معمولی خراشیں آ گئی ہیں اور دہشت کے مارے غشی طاری ہو گئی ہے۔ صحیح سالم دیکھ کر گھوڑے کی باگ ڈور سے شہزادے کے ہاتھ باندھ دیئے اور حراست میں لے کر کیمپ میں بھجوا دیا۔ جب بڑے صاحب کو معلوم ہوا کہ یہ بادشاہ کا پوتا مرزا نصیر الملک ہے تو وہ بہت خوش ہوئے اور حکم ہوا کہ اس کو حفاظت سے رکھا جائے۔

باغیوں کی فوجیں شکست کھا کر بھاگنے لگیں اور انگریزی لشکر یلغار کرتا ہوا شہر میں گھس آیا۔ لال قلعے کے مکین بُرے حالوں میں جنگلوں میں نکل کھڑے ہوئے، بہادر شاہ ہمایوں کے مقبرے میں گرفتار ہو گئے۔

اس دارو گیر میں پہاڑی کیمپ پر مرزا نصیر الملک رسّی سے بندھے ہوئے بیٹھے تھے کہ ایک پٹھان سپاہی دوڑا ہوا آیا اور کہا "جاؤ میں نے آپ کی رہائی کے لیے صاحب سے اجازت حاصل کر لی ہے۔ جلد بھاگ جاؤ۔ ایسا نہ ہو کہ کسی دوسری بلا میں پھنس جاؤ۔

مرزا بے چارے پیدل چلنا کیا جانیں لیکن مرتا کیا نہ کرتا۔ پٹھان کا شکریہ ادا کر کے نکلے اور جنگل کی طرف ہو لیے۔ تھک کر ایک درخت کے سائے میں بیٹھ گئے۔ ابھی دم بھی نہ لینے پائے تھے کہ سامنے سے انگریزی فوج آ گئی جو مرزا کو واپس دہلی لے گئی اور بڑے صاحب کے سامنے پیش کیا۔ صاحب نے ان کو خرد سال سمجھ کر چھوڑ دیا۔ قید سے نجات پا کر مرزا کچھ دن اِدھر اُدھر نوکریاں چاکریاں کرتے رہے۔ آخر کار سرکار نے ان کی پانچ روپے ماہوار پنشن مقرر کر دی۔

(3)

ایک برس کا ذکر ہے، دہلی کے بازار چتلی قبر، کمرہ بنگش خان وغیرہ میں ایک پیر مرد جن کا چہرہ چنگیزی نسل کا پتا دیتا تھا، کولہوں کے بل گھسٹتے پھرا کرتے تھے، ان کے پاؤں شائد فالج سے بے کار ہو گئے تھے۔ اس لیے ہاتھوں کو ٹیک کر کولہوں کو گھسٹتے ہوئے راستہ چلتے تھے۔ ان کے گلے میں ایک جھولی ہوتی تھی۔ دو قدم چلتے اور راہ گیروں کو حسرت سے دیکھتے، گویا آنکھوں ہی آنکھوں میں اپنی احتیاجی ظاہر کر کے بھیک مانگتے تھے۔ جن لوگوں کو ان کا حال معلوم تھا، ترس کھا کر جھولی میں کچھ نہ کچھ ڈال دیتے تھے۔

دریافت کرنے سے معلوم ہوا کہ ان کا نام مرزا نصیر الملک ہے اور یہ بہادر شاہ کے پوتے ہیں۔ سرکاری پنشن قرضے میں برباد کر دی اور گداگری پر گزارا ہے۔ مجھ کو ان کے حال سے عبرت ہوتی تھی اور جب ان کا ابتدائی قصہ جو خود ان کی زبانی سُنا تھا، یاد آتا تو دل دہل جاتا کہ اُس فقیر کا کہنا پورا ہوا جس کی ٹانگ میں انھوں نے غُلا مارا تھا۔

2.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
انشا پرداز	مصنف۔ مضمون لکھنے والا

معنی	الفاظ
کم عمر۔ نوجوان	خردسال

معنی	الفاظ
چنگیز بادشاہ کی اولاد	چنگیزی نسل
بھیک مانگنے کا پیشہ	گداگری
رحم کھانا	ترس کھانا
ظالم	سفاک
حملہ کرنا	دھاوا کرنا
فوراً۔ یک دم	یک لخت
گولی چلائیں۔ فائر کیے۔	باڑ ماری
زمین پر	فرشِ خاک پر
بے ہوش ہونا	غشی طاری ہونا
زندہ سلامت	صحیح سالم
قید۔ نگرانی۔ نظر بندی	حراست
حملہ	یلغار
رہنے والا	مکین
پکڑ دھکڑ	دارو گیر
خوش ہونا	دل باغ باغ ہونا
رحم کرنا	ترس کھانا
غصے میں آنا	آگ بگولا ہونا
ڈر جانا۔ خوف زدہ ہونا	دل دہل جانا
حقیر آدمی۔ معمولی آدمی	دو ٹکے کا آدمی

2.5۔ تشریحات

صاحب عالم ناراض نہ ہوں.................................ایک آدمی کا شکم سیر نہ ہونا۔

یہ سطریں خواجہ حسن نظامی کے مضمون "جیسی کرنی ویسی بھرنی" سے لی گئی ہیں۔ مصنف کہتا ہے کہ شہزادے چڑیوں کا شکار کر رہے تھے کہ ایک فقیر نے ان کو روکا اور کہا۔ ان چھوٹی چھوٹی چڑیوں کے شکار سے کیا فائدہ۔ شکار ایسے جانوروں کا کرو جن سے چار آدمیوں کا پیٹ بھر جائے۔ ان ننھی چڑیوں کو مارنا بیکار ہے۔ ایک شخص بھی پیٹ بھر کر نہیں کھا سکتا۔

توپیں گرج رہی تھیں.................................جاں بحق ہو چکے ہیں۔

ان سطروں میں مصنف خواجہ حسن نظامی 1857ء کے غدر کا ایک منظر پیش کرتے ہیں۔ شاہی خاندان کے تمام افراد کو دہلی کے لال قلعہ میں نظر بند کر دیا گیا تھا۔ انگریزی فوج چاروں طرف سے گولیاں برسا رہی تھی۔ مغل شہزادے پہاڑ گنج کی طرف بھاگے۔ انگریزوں نے شہزادوں کو بھاگتے دیکھا تو ان پر ایک ساتھ گولیاں چلا دیں۔ ان میں سے دو شہزادے مر گئے۔

2.6۔ خود آزمائی 2

مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1- کتاب "غدر دہلی کے افسانے" کس نے لکھی ہے؟

2- فقیر نے شہزادوں سے کیا کہا؟

3- بادشاہوں کو اپنے ملک میں رہنے والوں کے ساتھ کیسا سلوک کرنا چاہیئے؟

4- یہ قصہ کس زمانے کا ہے؟

5- شہزادہ نصیر نے فقیر سے کیا برتاؤ کیا؟

6- فقیر نے کیا بدؤعا دی؟

7- شہزادہ کا کیا حشر ہوا؟

8- پہاڑ گنج کی طرف کون لوگ جا رہے تھے؟

9- بہادر شاہ کہاں گرفتار ہوئے؟

10- مرزا نصیر الملک کو کس نے رہا کرایا؟

3- حجِ اکبر

اب آپ ''حجِ اکبر'' کے عنوان سے منشی پریم چند کی ایک کہانی پڑھیں گے۔

3.1- مصنف کا تعارف

منشی پریم چند اُردو اور ہندی دونوں زبانوں کے بہترین افسانہ نگاروں میں شمار ہوتے ہیں۔ ان کے سب افسانے معاشرے کی اصلاح کے لیے لکھے گئے ہیں، ان کی زبان اور طرزِ بیان دلکش ہے۔ نرملا، بازارِ حسن، چوگانِ ہستی، گوشہ عافیت، میدانِ عمل، بیوہ اور گئودان آپ کے مشہور ناول ہیں اور افسانوں میں پریم پچیسی، پریم بتیسی، سوزِ وطن، زادِ راہ، واردات، نجات، خاک پروانہ مشہور ہیں۔ ''پریما'' ہندی ناول ہے۔

3.2- سبق کا تعارف

منشی پریم چند کی یہ کہانی ایک دلچسپ کہانی ہے۔ اس میں یہ بتانے کی کوشش کی گئی ہے کہ کسی کے دل کو خوش کرنا ''حجِ اکبر'' کے برابر ہے۔ حج اکبر کے معنی ہیں ''بڑا حج''۔ جس سال حج کا دن جمعہ کو پڑتا ہے، اس سال کا حج، حجِ اکبر کہلاتا ہے۔ اس کا ثواب بہت زیادہ ہے۔

اب آپ اصل سبق پڑھیے:

3.3- متن

منشی صابر حسین کی آمدنی کم تھی اور خرچ زیادہ۔ اپنے بچے کے لیے دایہ رکھنا گوارا نہیں کر سکتے تھے، لیکن ایک تو بچے کی صحت کی فکر اور دوسرا اپنی برادری والوں سے ہیٹے بن کر رہنے کی ذلت، اس خرچ کو برداشت کرنے پر مجبور کرتی تھی۔ بچہ دایہ کو بہت چاہتا تھا۔ ہر دم اس کے گلے کا ہار بنا رہتا تھا۔ اس وجہ سے دایہ اور بھی ضروری معلوم ہوتی تھی۔ مگر شاید سب سے بڑا سبب یہ تھا کہ وہ مروّت کے باعث دایہ کو جواب دینے کی جرات نہ کر سکتے تھے۔ بڑھیا ان کے ہاں تین سال سے نوکر تھی۔ اُس نے اُن کے اکلوتے بچے کی پرورش کی تھی۔ اپنا کام دل و جان سے کرتی تھی۔ اُسے نکالنے کا کوئی حیلہ نہ تھا اور خواہ مخواہ کھچڑ نکالنا صابر حسین جیسے حلیم شخص کے لیے غیر ممکن تھا۔ مگر شاکرہ اس معاملے میں اپنے شوہر سے متفق نہ تھی۔ اس کی لائی ہوئی

چیزوں کو گھنٹوں دیکھتی رہتی اور بار بار پوچھتی رہتی۔ اتنا ہی کیوں؟ کیا بھاؤ ہے؟ اتنا مہنگا ہوگیا؟ دایہ کبھی تو ان بدگمانیوں کا جواب ملائمت سے دیتی لیکن جب کبھی زیادہ تیز ہو جاتیں تو وہ بھی کڑی پڑ جاتی، قسمیں کھاتی، صفائی کی شہادتیں پیش کرتی۔

اتفاق سے ایک روز دایہ کو بازار سے لوٹنے میں دیر ہوگئی۔ یکا یک نو بجنے کی آواز کان میں آئی تو وہ لپکی ہوئی گھر کی جانب چلی۔ شاکرہ بھی بنی بیٹھی ہوئی تھی۔ دایہ کو دیکھتے ہی تیور بدل کر بولی۔ کیا بازار میں کھوگئی تھی؟ دایہ نے کہا بیوی ایک جان پہچان کی ماما سے ملاقات ہوگئی اور باتیں کرنے لگی۔

شاکرہ اس جواب سے اور بھی برہم ہوئی۔ یہاں دفتر جانے کو دیر ہو رہی ہے۔ تمھیں سیر سپاٹے کی سوجھی ہے مگر دایہ نے اس وقت دبنے میں خیریت سمجھی۔ بچے کو گود میں لینے لگی پر شاکرہ نے جھڑک کر کہا رہنے دو، یہ تمھارے بغیر بے حال نہیں ہوا جاتا۔

دایہ نے اس حکم کی تعمیل ضروری نہیں سمجھی۔ بیگم صاحبہ کا غصہ فرو کرنے کی اس سے زیادہ کارگر تدبیر سمجھ میں نہ آئی۔ اُس نے نصیر کو اشارے سے اپنی طرف بلایا۔ وہ دونوں ہاتھ پھیلائے اور لڑکھڑاتا ہوا اس کی طرف چلا۔ دایہ نے اُسے گود میں اُٹھالیا اور دروازے کی طرف چلی لیکن شاکرہ باز کی طرح جھپٹی اور نصیر کو اس کی گود سے چھین لیا اور بولی تمہارا یہ مکر بہت دنوں سے دیکھ رہی ہوں۔ یہ تماشے کسی اور کو دکھاؤ۔ یہاں طبیعت سیر ہوگئی۔

دایہ نصیر پر جان دیتی تھی اور یہ سمجھتی تھی کہ شاکرہ اس سے بے خبر نہیں ہے۔ اس کی سمجھ میں شاکرہ اور اس کے درمیان یہ ایسا مضبوط تعلق تھا جسے معمولی ترشیاں کمزور نہ کر سکتی تھیں۔ دایہ سے ضبط نہ ہوسکا۔ بولی "بیوی مجھ سے کوئی ایسی بڑی خطا تو نہیں ہوئی۔ بہت تو پاؤ گھنٹے کی دیر ہوئی ہوگی"۔ اس پر آپ اتنا جھلا رہی ہیں۔ صاف صاف کیوں نہیں کہہ دیتیں کہ دوسرا اور دروازہ دیکھو۔ اللہ نے پیدا کیا ہے تو رزق بھی دے گا۔ مزدوری کا کال تو نہیں ہے"۔

شاکرہ: تو یہاں تمھاری کون پروا کرتا ہے۔ تمھاری جیسی مامائیں گلی گلی ٹھوکریں کھاتی پھرتی ہیں۔

دایہ: ہاں، خدا آپ کو سلامت رکھے مامائیں، دائیاں بہت ملیں گی۔ جو کچھ خطا ہوئی ہو تو معاف کیجیے گا۔ میں جاتی ہوں۔

شاکرہ: جا کر مردانے میں اپنی تنخواہ کا حساب کرلو۔

دایہ: میری طرف سے نصیر میاں کو اس کی مٹھائی منگوا دیجیے گا۔

اتنے میں صابر حسین بھی باہر سے آگئے۔ پوچھا! کیا ہے؟

دایہ: کچھ نہیں، بیوی نے جواب دے دیا ہے۔ گھر جاتی ہوں۔

صابر حسین خانگی تردّدات سے یوں بچتے تھے جیسے کوئی برہنہ پا کانٹوں سے بچے۔ چیں بہ جبیں ہوکر بولے۔ بات کیا ہوئی؟

شاکرہ: کچھ نہیں۔ اپنی طبیعت، جی نہیں چاہتا، نہیں رکھتے۔ کسی کے ہاتھوں بک تو نہیں گئے۔

صابر: تمھیں بیٹھے بٹھائے ایک نہ ایک کھچڑ سوجھتی ہی رہتی ہے۔

دایہ گھر سے نکلی تو اس کی آنکھیں لبریز تھیں۔ دل نصیر کے لیے تڑپ رہا تھا کہ ایک بار بچے کو گود میں لے کر پیار کر لوں۔ پر یہ حسرت لیے اسے گھر سے نکلنا پڑا۔

نصیر دایہ کے پیچھے پیچھے دروازے تک آیا لیکن جب دایہ نے دروازہ باہر سے بند کر دیا تو وہ مچل کر زمین پر لوٹ گیا اور انا انا کہہ کر رونے لگا۔ شاکرہ نے چمکارا، پیار کیا، گود میں لینے کی کوشش کی، مٹھائی کا زور دیا، میلہ دکھانے کا وعدہ کیا۔ اس سے کام نہ چلا تو بندر اور سپاہی اور لولو اور ہوا کی دھمکی دی مگر نصیر پر مطلق اثر نہ ہوا۔ یہاں تک کہ شاکرہ کو غصہ آ گیا۔ اس نے بچے کو وہیں چھوڑ دیا اور آ کر گھر کے دھندوں میں مصروف ہو گئی۔ نصیر کے منہ اور گال لال ہو گئے۔ آنکھیں سوج گئیں۔ آخر سسکتے سسکتے سو گیا۔

شاکرہ نے سوچا تھا تھوڑی دیر میں بچہ رو دھو کر چُپ ہو جائے گا پر نصیر نے جاگتے ہی پھر انا انا کی رٹ لگائی۔ تین بجے صابر حسین دفتر سے آئے اور بچے کی یہ حالت دیکھی تو بیوی کی طرف قہر کی نگاہوں سے دیکھ کر اسے گود میں اُٹھا لیا اور بہلانے لگے۔ اب نصیر کو گود سے جدا نہ کرتے تھے۔ اسے روز ہوا کھلانے لے جاتے، نت نئے کھلونے لاتے، پر مرجھایا ہوا پودا کسی طرح نہ پنپتا تھا۔

برسات کا موسم تھا، کبھی شدت کی گرمی، کبھی ہوا کے ٹھنڈے جھونکے، بخار اور زکام کا زور تھا۔ نصیر کھانسی اور بخار میں مبتلا ہو گیا۔

صبح کا وقت تھا۔ نصیر چارپائی پر آنکھیں بند کیے پڑا تھا۔ ڈاکٹروں کا علاج بے سود رہتا تھا۔ شاکرہ چارپائی پر بیٹھی اس کے سینے پر تیل کی مالش کر رہی تھی اور صابر حسین صورتِ غم بنے بچے کو پُر درد آنکھوں سے دیکھ رہے تھے۔ وہ شاکرہ سے بہت کم بولتے تھے۔ انھیں اس سے ایک نفرت سی ہو گئی تھی۔ وہ نصیر کی اس ساری بیماری کا الزام اس کے سر رکھتے تھے۔ وہ ان کی نگاہوں میں نہایت کم ظرف، سفلہ مزاج، بے حس عورت تھی۔

شاکرہ نے ڈرتے ڈرتے کہا "آج بڑے حکیم صاحب کو بلا لیتے ہیں۔ شاید انھی کی دوا سے فائدہ ہو"۔

صابر حسین نے کالی گھٹاؤں کی طرف دیکھ کر ترشی سے جواب دیا۔ بڑے حکیم ہی نہیں اگر لقمان بھی آ جائیں تو اس سے کوئی فائدہ نہیں ہوسکتا۔

شاکرہ: تو کیا اب کسی کی دوا ہی نہیں ہوگی؟

صابر: بس اس کی ایک ہی دوا ہے اور وہ نایاب ہے۔

شاکرہ: تمھیں تو وہی دھن سوار ہے۔ کیا عباسی امرت پلا دے گی؟

صابر: اگر نہیں سمجھتی ہو اور اب تک نہیں سمجھا تو روؤ گی۔ بچے سے ہاتھ دھونا پڑے گا۔

شاکرہ: چپ بھی رہ۔ کیسا شگون زبان پر لاتے ہو۔ اگر ایسی ہی جلی کٹی سنانی ہیں تو یہاں سے چلے جاؤ۔

صابر: ہاں تو میں جا تا ہوں مگر یاد رکھو یہ خون تمھارے سر پر ہوگا۔ اگر لڑکے کو پھر تندرست دیکھنا چاہتی ہو تو اُسی عباسی کے پاس جاؤ اور اس کی منت کرو۔ التجا کرو۔ تمھارے بچے کی جان اُسی کے رحم پر ہے۔

شاکرہ نے کچھ جواب نہ دیا۔ اس کی آنکھوں سے آنسو جاری تھے۔

صابر حسین نے پوچھا "کیا مرضی ہے؟ جاؤں اسے تلاش کروں؟"

شاکرہ: تم کیوں جاؤ گے، میں خود چلی جاؤں گی۔ میں نے شرم کے مارے تم سے نہیں کہا ہے لیکن میرے دل میں بار بار یہ خیال پیدا ہوا۔ اگر مجھے دایہ کے مکان کا پتا ہوتا تو میں کب کی منالائی ہوتی۔ وہ مجھ سے کتنی ہی ناراض ہو، لیکن نصیر سے اُسے محبت تھی۔ میں آج ہی اُس کے پاس جاؤں گی۔ تم منت کرنے کو کہتے ہو، میں تو اُس کے پیروں پر سر رکھ دوں گی۔ اس کے قدموں کو آنسوؤں سے تر کر دوں گی اور جس طرح راضی ہوگی، راضی کرلوں گی۔

شاکرہ نے بہت ضبط کر کے یہ باتیں کہیں۔ مگر اُمڈے ہوئے آنسو اب نہ رُک سکے۔ صابر حسین نے بیوی کی طرف ہمدردانہ نگاہ سے دیکھا اور نادم ہو کر بولے "میں تمھارا جانا مناسب نہیں سمجھتا، میں خود ہی جاتا ہوں۔"

(2)

عباسی دنیا میں اکیلی ہی تھی۔ کسی زمانے میں اُس کا خاندان گلاب کا سرسبز و شاداب پودا تھا مگر رفتہ رفتہ خزاں نے سب پتیاں جھاڑ دیں۔ مگر نصیر کو پا کر اس کی سوکھی ٹہنی میں جان سی پڑ گئی تھی۔ اس میں ہری ہری پتیاں نکل آئی تھیں۔ وہ اپنی محبت کو شاکرہ سے چھپاتی تھی اس لیے کہ ماں کے دل میں رشک نہ ہو۔ وہ نصیر کے لیے ماں سے چھپ چھپ کر مٹھائیاں لاتی اور اسے کھلا کر خوش ہوتی۔ وہ دن میں دو دو تین تین مرتبہ ابٹن ملتی کہ بچہ خوب پروان چڑھے۔ وہ اُسے دوسروں کے سامنے کوئی

چیز نہ کھلاتی کہ بچے کو نظر نہ لگ جائے۔ ہمیشہ دوسروں سے بچہ کی کم خوراکی کا رونا رویا کرتی۔ اُسے نظر بد سے بچانے کے لیے تعویذ گنڈے لاتی۔

رات جوں توں کر کے کاٹی۔ صبح کو وہ مکان میں جھاڑو لگا رہی تھی یکا یک تازہ حلوے کی صدا سُن کر بے اختیار باہر نکل آئی۔ منّا یاد آ گیا۔ آج حلوہ کون کھائے گا۔ آج گود میں بیٹھ کر کون چکھے گا۔ وہ بے قراری کے عالم میں گھر سے نکلی کہ چلوں نصیر کو دیکھ آؤں، پر آدھے راستے سے لوٹ گئی۔

اسی طرح دو ہفتے گزر گئے۔ عباسی کا دل ہردم اُچاٹ رہتا، نہ کھانے کی فکر تھی نہ کپڑے کی۔ اتفاق سے اسی اثنا میں حج کے دن آ گئے۔ محلّہ میں کچھ لوگ حج کی تیاریاں کرنے لگے۔ عباسی کی حالت اُس پالتو چڑیا کی سی تھی جو قفس سے نکل کر پھر کسی گوشے کی تلاش میں ہو۔ اسے اپنے تئیں بھلا دینے کا ایک بہانہ مل گیا۔ آمادۂ سفر ہو گئی۔

آسمان پر کالی گھٹائیں چھائی ہوئی تھیں اور ہلکی ہلکی پھواریں پڑ رہی تھیں۔ دہلی اسٹیشن پر زائرین کا ہجوم تھا۔ کچھ گاڑیوں میں بیٹھے تھے، کچھ اپنے گھروں سے رخصت ہو رہے تھے۔ چاروں طرف ایک کہرام سا مچا ہوا تھا۔ دنیا اس وقت بھی جانے والوں کا دامن پکڑے ہوئے تھی۔

عباسی بھی ایک گاڑی میں بیٹھی سوچ رہی تھی کہ نصیر اس وقت یہاں ہوتا تو بہت روتا۔ میری گود سے کسی طرح نہ اُترتا۔ لوٹ کر اُسے دیکھنے ضرور جاؤں گی۔ یا اللہ کسی طرح گاڑی چلے۔ معلوم نہیں یہ ریل والے کیوں دیر کر رہے ہیں۔

یکا یک اُس نے صابر حسین کو بائیسکل لیے پلیٹ فارم پر آتے دیکھا۔ اُن کا چہرہ اُترا ہوا تھا اور کپڑے تربتر تھے۔ وہ گاڑیوں میں جھانکنے لگے۔ عباسی محض یہ دکھانے کے لیے کہ میں بھی حج کرنے جا رہی ہوں، گاڑی سے باہر نکل آئی۔ صابر اسے دیکھتے ہی لپک کر قریب آئے اور بولے ''کیوں عباسی تم بھی حج کو چلیں؟''

عباسی نے انکسار سے کہا ''ہاں یہاں کیا کروں، زندگی کا کوئی ٹھکانہ نہیں۔ معلوم نہیں آنکھیں کب بند ہو جائیں۔ خدا کے یہاں منہ دکھانے کے لیے بھی تو کوئی سامان چاہیے۔ نصیر میاں تو اچھی طرح ہیں؟

صابر: اب تو جا رہی ہو۔ نصیر کا حال پوچھ کر کیا کرو گی؟ اس کے لیے دعا کرتی رہنا۔

عباسی کا سینہ دھڑکنے لگا۔ گھبرا کر بولی ''کیا دشمنوں کی طبیعت اچھی نہیں ہے؟''

صابر: اُس کی طبیعت تو اُسی دن سے خراب ہے جس دن تم وہاں سے نکلیں۔ کوئی دو ہفتے تک تو شب و روز انا انا کی رٹ لگاتا رہا۔ اب ایک ہفتے سے کھانسی اور بخار میں مبتلا ہے۔ ساری دوائیں کر کے ہار گیا۔ کوئی نفع ہی نہیں ہوتا۔ میں نے ارادہ

کیا تھا چل کر تمھاری منت سماجت کر کے لے چلوں۔ کیا جانے تمھیں دیکھ کر ہی طبیعت کچھ سنبھل جائے لیکن تمھارے گھر پر آیا تو معلوم ہوا کہ تم حج کرنے جارہی ہو۔ اب کس منہ سے چلنے کو کہوں۔ تمھارے ساتھ سلوک ہی کون سا کیا تھا کہ میں اتنی جرات کر سکوں اور پھر کارِثواب میں رخنہ ڈالنے کا بھی خیال ہے۔ جاؤ اس کا خدا حافظ، حیات باقی ہے تو صحت ہو ہی جائے گی ورنہ مشیتِ ایزدی سے کیا چارہ۔

عباسی کی آنکھوں میں اندھیرا سا چھا گیا۔ سامنے کی چیزیں تیرتی ہوئی معلوم ہوئیں۔ دل پر ایک عجیب وحشت کا غلبہ ہو گیا۔ دل سے دُعا نکلی۔ اللہ میری جان تیرے صدقے۔ میرے نصیر کا بال بیکا نہ ہو۔ رقت سے گلا بھر آیا۔ آہ! نہ معلوم بے چارے کی کیا حالت ہے۔ انداز وحشت سے بولی "دودھ تو پیتے ہیں نا؟"

صابر: تم دودھ پینے کو کہتی ہو، اُس نے دودن سے آنکھیں تک تو کھولیں نہیں۔

عباسی: یا میرے اللہ۔ ارے او قلی! بیٹا آ کے میرا اسباب گاڑی سے اُتار دے۔ اب مجھے حج وج کی کچھ نہیں سوجھتی۔ ہاں بیٹا! جلدی کر۔ میاں دیکھیے کوئی یکہ ہو تو ٹھیک کر لیجیے۔

یکہ روانہ ہوا۔ سامنے سڑک پر بگھیاں کھڑی تھیں۔ گھوڑا آہستہ آہستہ چل رہا تھا۔ عباسی بار بار جھنجلاتی تھی اور یکہ بان سے کہتی تھی! بیٹا جلدی کر، میں تجھے کچھ زیادہ دوں گی۔ راستہ میں مسافروں کی بھیڑ دیکھ کر اُسے غصہ آتا تھا۔ اس کا جی چاہتا تھا گھوڑے کے پَر لگ جاتے۔ صابر حسین کا گھر قریب آ گیا تو عباسی کا سینہ زور زور سے اُچھلنے لگا۔ بار بار دل سے دُعا نکلنے لگی، خدا کرے سب خیر و عافیت ہو۔

یکہ صابر حسین کی گلی میں داخل ہوا۔ دفعتاً عباسی کے کان میں کسی کے رونے کی آواز آئی۔ اس کا کلیجہ منہ کو آ گیا۔ سر تیورا گیا۔

آخر صابر حسین کا مکان آ پہنچا۔ عباسی نے ڈرتے ڈرتے دروازے کی طرف تاکا۔ جیسے کوئی گھر سے بھاگا ہوا یتیم بچہ بھوکا پیاسا شام کو گھر آئے اور دروازے کی طرف سہمی ہوئی نگاہوں سے دیکھے کہ کوئی بیٹھا تو نہیں ہے۔ دروازے پر سناٹا چھایا ہوا تھا۔ شاکرہ کے کمرے میں گئی، شاکرہ نصیر کو گود میں لیے دروازے کی طرف ٹکٹکی لگائے تاک رہی تھی۔ غم اور یاس کی زندہ تصویر۔

عباسی نے شاکرہ سے کچھ نہیں پوچھا، نصیر کو اُس کی گود سے لے لیا اور اس کے منہ کی طرف چشم پُرنم سے دیکھ کر کہا "بیٹا نصیر آنکھیں کھولیں"۔ نصیر نے آنکھیں کھولیں۔ ایک لمحہ تک دایہ کو خاموشی سے دیکھتا رہا اور بولا "اَنا آئی، اَنا آئی"۔

نصیر کا مرجھایا ہوا چہرہ روشن ہو گیا۔ جیسے بُجھتے ہوئے چراغ میں تیل پڑ جائے، ایسا معلوم ہوا گویا وہ کچھ بڑھ گیا ہے۔
ایک ہفتہ گزر گیا۔ صبح کا وقت تھا، نصیر آنگن میں کھیل رہا تھا، صابر حسین نے آ کر اُسے گود میں اُٹھا لیا اور پیار کر کے بولے ''تمھاری انا کو مار کر بھگا دیں گے''۔

نصیر نے منہ بنا کر کہا ''نہیں۔ روئے گی''۔

عباسی بولی '' کیوں بیٹا! مجھے تو تُو نے کعبے شریف بھی جانے نہ دیا۔ میرے حج کا ثواب کون دے گا''۔ صابر حسین نے مُسکرا کر کہا ''تمھیں اس سے کہیں زیادہ ثواب ہوگا۔ اس حج کا نام حجِ اکبر ہے''۔

3.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
دایہ	بچہ پالنے والی۔ دائی
ہیٹے بننا	حقیر بننا۔ کم ترین بننا
گلے کا ہار بننا	ہر وقت کسی کے ساتھ رہنا
کھچڑ نکالنا	بُرائی نکالنا۔ نکتہ چینی کرنا
حلیم	نرم مزاج۔ بردبار
ملائمت	نرمی
تیور بدل کر برہم ہوئی	نظریں بدل کر غصہ ہوئی
سیر سپاٹے کی سوجھنا	تفریح کا خیال کرنا
دبنے میں خیریت سمجھی	خاموش رہنے میں بھلائی سمجھی
بے حال ہونا	بے چین ہونا
غصہ فرو کرنا	غصہ دُور کرنا
طبیعت سیر ہونا	دل بھر جانا
ترشیاں	ناراضگیاں

الفاظ	معنی
جھلانا	غصہ ہونا۔ ناراض ہونا
دوسرا دروازہ دیکھو	کہیں اور نوکری تلاش کرو
بیوی نے جواب دے دیا	بیوی نے نوکری سے نکال دیا
خانگی تردّدات	گھر کی پریشانیاں
برہنہ پا	ننگے پاؤں
کسی کے ہاتھ بکنا	کسی کا پابند ہونا
قہر کی نگاہیں	غصّہ بھری نگاہیں
نت نئے	قسم قسم کے۔ نئے نئے
صورت غم بنے	بہت رنجیدہ ہوکر
کم ظرف	کمینہ
سفلہ مزاج	کمینی طبیعت والا
امرت	آبِ حیات
شگون	فال۔ نیک۔ انجام
جلی کٹی سنانا	بُرا بھلا کہنا
اُمڈے ہوئے آنسو نہ رُک سکے	آنکھوں سے آنسو بہنے لگے
رونا رویا کرتی تھی	شکایت کیا کرتی تھی
دل اُچاٹ رہنا	دل نہ لگنا
اسی اثنا میں	اتنے میں
قفس	پنجرا
اپنے تئیں	خود کو
زائرین	زائر کی جمع۔ زیارت کرنے والے

معنی	الفاظ
شور وغل ہونا	کہرام مچنا
خلل ڈالنا۔ رکاوٹ پیدا کرنا	رخنہ ڈالنا
خدا کی مرضی میں کیا دخل	مشیت ایزدی میں کیا چارہ
نقصان ہونا	بال بیکا ہونا
آواز میں رونے کی کیفیت پیدا ہوگئی	رقت سے گلا بھر آیا
پاگلوں کی طرح	اندازِ وحشت سے
گھبراہٹ زیادہ بڑھ گئی	سینہ زور زور سے اُچھلنے لگا
دماغ چکرا گیا	سر تیورا گیا
بے صبری سے انتظار کر رہی تھی	ٹکٹکی لگائے تاک رہی تھی

3.5۔ تشریحات

نصیر کا مُرجھایا ہوا.................................وہ کچھ بڑھ گیا ہے۔

یہ سطریں منشی پریم چند کے افسانے ''حجِ اکبر'' سے لی گئی ہیں۔ عباسی کی جُدائی میں نصیر کا حال بُرا ہو گیا تھا۔ عباسی کو دیکھ کر اس کے سارے جسم میں خوشی کی لہر دوڑ گئی اور اس کے چہرے پر رونق آ گئی۔ وہ ایک دم تندرست و توانا ہو گیا۔

عباسی بولی کیوں.................................اس حج کا نام حجِ اکبر ہے۔

یہ عبارت منشی پریم چند کے افسانے ''حجِ اکبر'' سے لی گئی ہے۔ عباسی نے نصیر سے کہا کہ تو نے کعبہ شریف کی زیارت کو بھی نہیں جانے دیا۔ اب بتا حج کا ثواب کون دے گا تو صابر حسین نے کہا تمھیں اس سے زیادہ ثواب ہوگا کیونکہ تم نے نصیر کو دوبارہ زندگی دے کر حجِ اکبر کیا ہے۔

3.6۔ خود آزمائی نمبر 3

مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیجیے۔

1- منشی صابر حسین کی آمدنی کتنی تھی؟

2- بچہ کس کو چاہتا تھا؟

3- شاکرہ باز کی طرح کس پر جھپٹی تھی؟

4- صابر حسین دفتر سے گھر کب آئے؟

5- شاکرہ کے اخلاق کے بارے میں آپ کیا جانتے ہیں؟

6- عباسی نے حج کا سفر کیوں چھوڑ دیا؟

7- کس کے آنے کی وجہ سے نصیر صحت مند ہوا؟

8- عباسی کا خاندان بڑا تھا یا مختصر؟

9- عباسی گاڑی میں بیٹھی کیا سوچ رہی تھی؟

10- عباسی کو کعبے شریف کس نے نہیں جانے دیا؟

4- ایک وصیّت کی تعمیل

اب جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے ''ایک وصیت کی تعمیل''۔ اس کے مصنف مرزا فرحت اللہ بیگ ہیں۔

4.1- مصنف کا تعارف

مرزا فرحت اللہ بیگ اپنے دور کے اعلیٰ درجے کے انشا پرداز تھے۔ دلی ان کا وطن تھا مگر عرصہ دراز تک حیدر آباد دکن میں رہے۔

ان کی زبان سادہ، صاف اور آسان ہوتی ہے۔ ان کے چھوٹے چھوٹے فقرے، بہت پُر لطف ہوتے ہیں۔ کسی چیز کا بغور مطالعہ کر کے لفظوں میں اس کی تصویر ایسے اُتارتے ہیں کہ پڑھنے والے کو معلوم ہوتا ہے کہ وہ چیز سامنے موجود ہے۔

مرزا فرحت اللہ بیگ کے مزاحیہ مضامین کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مزاح کے ساتھ ساتھ وہ اصلیت اور حقیقت کو نہیں چھوڑتے۔ دوسری بڑی خصوصیت یہ ہے کہ ان کی شوخی اور ان کے مزاح میں سُوقیانہ پن نہیں ہوتا (یعنی بازاری زبان میں ناشائستہ مذاق نہیں کرتے)۔

4.2- سبق کا تعارف

''ایک وصیت کی تعمیل'' اُردو کے ایک مشہور ادیب مولوی وحید الدین سلیم کا شخصی خاکہ ہے۔ شخصی خاکہ ایسے مضمون کو کہتے ہیں جس میں لفظوں سے کسی کی شخصیت کی تصویر کھینچی جاتی ہے اور یہ بتایا جاتا ہے کہ وہ آدمی کیسا ہے۔ اس کی عادتیں اور طور طریقے کیسے ہیں۔ اس کی خوبیاں اور کمزوریاں کیا ہیں۔ مولوی وحید الدین سلیم کے بارے میں مرزا فرحت اللہ بیگ نے یہ تمام باتیں دل چسپ اور خوبصورت انداز میں لکھی ہیں۔ اس شخصی خاکے کا عنوان ''ایک وصیت کی تعمیل'' اس لیے رکھا گیا کہ مولوی وحید الدین سلیم نے مرزا فرحت اللہ بیگ سے یہ خواہش کی تھی کہ وہ ان پر ایک ویسا مضمون لکھ دیں جیسا مرزا فرحت اللہ بیگ نے اپنے استاد مولوی نذیر احمد پر لکھا تھا۔

اب آپ اصل مضمون پڑھیے:

4.3۔ متن

خدا بخشے مولوی وحید الدین سلیم بھی ایک عجیب چیز تھے۔ایک نگینہ تھے کہ برسوں ناتراشیدہ رہا۔جب تراشا گیا، پھل نکلے، چمک بڑھی، اہل نظر میں قدر ہوئی، اس وقت چٹ سے ٹوٹ گیا۔شہرت بھی غالب کے قصیدے کی طرح آج کل کسی کو راس نہیں آتی۔ادھر نام بڑھا اور اُدھر مرا۔صف سے آگے نکلا اور تیرِ قضا کا نشانہ ہوا۔چل چلاؤ کا زور ہے۔آج یہ گیا، کل وہ گیا۔مولوی نذیر احمد گئے، شبلی گئے، حالی گئے، وحید الدین گئے۔اب بڑوں میں مولوی عبدالحق رہ گئے ہیں۔افسوس ان کو بھی شہرت کی ریہ لگ گئی ہے۔سوکھتے چلے جا رہے ہیں۔کسی دن یہ بھی خشک ہو کر رہ جائیں گے۔یہ تو جو کچھ تھا سو تھا۔ایک نئی بات یہ ہے کہ آج کل کا مرنا بھی کچھ عجیب مرنا ہو گیا ہے۔پہلے زندگی کو چراغ سے تشبیہہ دیتے تھے۔بتی جلتی، تیل خرچ ہوتا، تیل ختم ہونے کے بعد چراغ جھلملاتا، لو بیٹھنی شروع ہوتی اور آخر رفتہ رفتہ ٹھنڈا ہو جاتا۔اب چراغ کی جگہ زندگی بجلی کا لیمپ ہو گئی ہے۔اِدھر بٹن دبایا اُدھر اندھیرا گھُپ۔عظمت اللہ خان اسی طرح مرے۔مولوی وحید الدین اسی طرح رخصت ہوئے۔اب دیکھیں کس کی باری ہے۔اُردو کی مجلس میں دو چار لیمپ جل رہے ہیں، وہ بھی کسی وقت کھٹ سے گل ہو جائیں گے۔اس کے بعد بس اللہ ہی اللہ ہے۔

میں مدت سے حیدر آباد میں ہوں۔مولوی وحید الدین بھی برسوں سے یہاں تھے لیکن کبھی ملنا نہیں ہوا۔انھیں ملنے سے فرصت نہ تھی، مجھے ملنے کی فرصت نہ تھی۔آخر ملے تو کب ملے کہ مولوی صاحب مرنے کو تیار بیٹھے تھے۔گزشتہ سال کالج کے جلسے میں مولوی عبدالحق صاحب نے مجھے اورنگ آباد کھینچ بلایا۔روانہ ہونے کے لیے جو حیدر آباد کے اسٹیشن پر پہنچا تو کیا دیکھتا ہوں کہ اسٹیشن اورنگ آباد جانے والوں سے بھرا پڑا ہے۔طالب علم بھی ہیں، ماسٹر بھی ہیں۔کچھ ضرورت سے جا رہے ہیں، کچھ بے ضرورت چلے جا رہے ہیں۔کچھ واقعی مہمان ہیں۔کچھ بن بلائے مہمان ہیں۔غرض یہ آدھی ریل انھی اورنگ آباد کے مسافروں نے گھیر رکھی ہے۔ریل کی روانگی میں دیر تھی۔سب کے سب پلیٹ فارم پر کھڑے گپیں مار رہے تھے۔میں بھی ایک صاحب سے کھڑا باتیں کر رہا تھا۔کیا دیکھتا ہوں کہ ایک بڑے میاں بھیڑ کو چیرتے پھاڑتے بڑے بڑے ڈگ بھرتے میری طرف چلے آ رہے ہیں۔متوسط قد، بھاری گٹھیلا بدن، بڑی سی توند، کالی سیاہ فام رنگت، اس پر سفید چھوٹی سی گول ڈاڑھی، چھوٹی چھوٹی کرنجی آنکھیں، شرعی سفید پاجامہ، کتھئی رنگ کے کشمیرے کی شیروانی۔سر پر عنابی ترکی ٹوپی، پاؤں میں جرابیں اور انگریزی جوتا۔آئے اور آتے ہی مجھے گلے لگا لیا۔حیران تھا کہ یا الٰہی! یہ کیا ماجرا ہے! کیا امیر حبیب اللہ خاں اور مولوی نذیر احمد مرحوم کی ملاقات کا دوسرا سین ہونے والا ہے؟ جب ان کی اور میری ہڈیاں پسلیاں گلے ملتے ملتے تھک کر چور ہو

گئیں، اس وقت انھوں نے فرمایا ''میاں فرحت! مجھے تم سے ملنے کا بہت شوق تھا۔ جب سے تمھارا نذیر احمد والا مضمون دیکھا ہے، کئی دفعہ ارادہ کیا کہ گھر پر آ کر ملوں مگر موقع نہ ملا۔ قسمت میں ملنا تو آج لکھا تھا۔ مجھے نذیر احمد کی قسمت پر رشک آتا ہے کہ تجھ جیسا شاگرد اس کو ملا۔ مرنے کے بعد بھی ان کا نام زندہ کر دیا۔ افسوس ہے ہم کو کوئی ایسا شاگرد نہیں ملتا جو مرنے کے بعد اسی رنگ میں ہمارا حال بھی لکھتا''۔ میں پریشان تھا کہ یا اللہ! یہ ہیں کون اور کیا کہہ رہے ہیں مگر میری زبان کب رکتی ہے۔ میں نے کہا ''مولوی صاحب آپ گھبراتے کیوں ہیں۔ بسم اللہ کیجیے، مر جایئے، مضمون میں لکھ دوں گا۔''

کیا خبر تھی کہ سال بھر کے اندر ہی اندر مولوی صاحب مر جائیں گے اور مجھے ان کی وصیت کو پورا کرنا پڑے گا۔ جب مجھے معلوم ہوا کہ یہ مولوی وحید الدین سلیم ہیں تو واقعی مجھے پشیمانی ہوئی۔

ادھر ریل چلی۔ اُدھر اُن کی زبان چلی۔ ریل میں دو ایک بڑے شخصوں کا ذکر آیا۔ انھوں نے ہر دفعہ یہی کہا۔ ''ارے میاں! گدھا ہے۔ ایک سطر بھی صحیح نہیں لکھتا اور دیکھو تو کون ہے کہ نواب صاحب۔ ہم کو دیکھو تمام عمر علم حاصل کرنے میں گزار دی۔ اس اخبار کی ایڈیٹری کی۔ اُس رسالے کے منیجر ہوئے۔ سرسید کی خدمت میں، سر گاڑی پاؤں پہیہ کیا۔ اب جو چند روپلی مل رہے ہیں تو فلاں صاحب ہیں کہ جلے جاتے ہیں۔ خبر نہیں کچھ ہوتے تو گلا ہی گھونٹ دیتے''۔ میں نے کہا ''مولوی صاحب! یہ دنیا ہے آخرت نہیں ہے کہ جیسا بوؤ گے ویسا پھل ملے گا''۔ یہاں اہلِ کمال ہمیشہ آشفتہ حال رہے ہیں۔ آپ خواہ مخواہ دل جلاتے ہیں۔ جو اللہ نے دیا ہے، بہت ہے۔ آگے ناتھ نہ پیچھے پگا۔ مزے کیجیے۔ بہت گئی ہے تھوڑی رہی ہے، ہنسی خوشی یہ بھی گزار دیجیے''۔

اورنگ آباد سے واپس آنے کے بعد میرا ان کے ہاں آنا جانا بہت ہو گیا تھا۔ جب کچھ لکھتا پہلے اُن کو جا کر سناتا۔ بڑے خوش ہوتے۔ تعریفیں کرتے، دل بڑھاتے۔ ہائے ان کے گھر کا نقشہ اس وقت آنکھوں میں پھر گیا۔ گھر بہت بڑا تھا مگر خالی ڈھنڈار۔ ساٹھ روپے مہینہ کرایہ دیتے اور اپنی اکیلی جان سے رہتے۔ نہ بال نہ بچہ، نہ ماما نہ نوکر، میں گیا، باہر کا دروازہ کھٹکھٹایا، آواز آئی، ''کون''۔ میں نے کہا ''فرحت'' اسی وقت کرتا پہنتے ہوئے آئے، دروازہ کھولا، اندر لے گئے۔ برآمدے میں بان کی چارپائی پڑی ہے۔ دو تین تختے جڑی ٹوٹی پھوٹی کرسیاں ہیں۔ اندر ایک ذرا سی دری ہے، اس پر میلی چاندنی ہے۔ دو چار چوہا چٹ تکیے اور ایک سڑی ہوئی رضائی رکھی ہے۔ دیواروں پر ایک دو سگریٹ کے اشتہاروں کی تصویریں اور تین چار پُرانے کیلنڈر لٹکے ہیں۔ سامنے دیوار کی الماری میں پانچ چھ کنڈا ٹوٹی چائے کی پیالیاں، کنارے جھڑی رکابیاں، ایک دو چائے کے ڈبے رکھے ہیں۔ سامنے کمرے میں کھونٹیوں پر دو تین شیروانیاں، دو تین ٹوپیاں لٹک رہی ہیں۔ نیچے دو تین پُرانے

کھڑ تک جوتوں کے جوڑے پڑے ہیں۔ لیجیے مولوی صاحب کے گھر بار کا خلاصہ یہ ہے۔

مولوی صاحب بیٹھے ہیں۔ سامنے دو انگیٹھیاں رکھی ہیں۔ ایک پر پانی دسرے پر دودھ جوش ہو رہا ہے۔ چائے بن رہی ہے، خود پی رہے ہیں، دوسروں کو پلا رہے ہیں۔ ایک نمک کا ڈلا پاس رکھا ہوا ہے۔ چائے بنائی، نمک کے ڈلے کو ڈالا، دو ایک چکر دے کر نکال لیا۔ بس سارے دن ان کا یہی شغل تھا۔ گھر میں برتن ہی نہیں تھے، کھانا کیسے پکتا اور کون پکاتا۔ خبر نہیں، کہاں جا کر کھا پی آتے تھے۔ کبھی میں گیا، دیکھا کہ دروازے میں قفل لٹک رہا ہے، سمجھ گیا کہ مولوی صاحب چرنے چگنے تشریف لے گئے ہیں۔

مولوی صاحب کو مٹھاس کا شوق تھا۔ خدا شکر خورے کو شکر دیتا ہے، ان کے بھی یار دوست، شاگرد، غرض کوئی نہ کوئی ان کو مٹھائی پہنچا ہی دیتا تھا۔ یہ کچھ کھاتے، کچھ رکھ چھوڑتے۔ مٹھائی کی ٹوکریوں میں جو کاغذ آتے، ان کو پونچھ پانچھ، صاف کر جمع کرتے جاتے۔ انھی کاغذوں پر خط لکھتے، غزلیں لکھتے، غرض جو کچھ لکھنا پڑھنا ہوتا۔ بس انھی کاغذوں پر ہوتا۔ خدا معلوم ایسے جھر جھرے کاغذ پر لکھتے کیوں کرتھے۔

مولوی صاحب کو اصطلاحات وضع کرنے کا خاص ملکہ تھا۔ ایسے ایسے الفاظ دماغ سے اتارتے کہ باید و شاید۔ جہاں ثبوت طلب کیا، انھوں نے شعر پڑھا اور کسی نہ کسی بڑے شاعر سے منسوب کر دیا۔ اب خدا بہتر جانتا ہے کہ یہ خود ان کا شعر ہوتا تھا یا واقعی اس شاعر کا۔ بھلا ایک ایک لفظ کے لیے کون دیوان ڈھونڈے، اگر کوئی تلاش بھی کرتا اور وہ شعر دیوان میں نہ ملتا تو یہ کہہ دینا کیا مشکل تھا کہ یہ غیر مطبوعہ کلام ہے۔

میری کیا اس وقت سب کی یہی رائے ہے کہ اصطلاحات بنانے میں مولوی وحید الدین سلیم اپنا جواب نہیں رکھتے تھے اور اب ان کے بعد ان کا بدل ملنا مشکل کیا ناممکن ہے۔ عربی اور فارسی میں اچھی دسترس تھی مگر وہ اردو کے لیے بنے تھے اور اُردو ان کے لیے۔ خوب سمجھتے تھے اور خوب سمجھاتے تھے۔ زبان کے جو نکات وہ اپنے شاگردوں کو بتا گئے ہیں، اسی کا نتیجہ ہے کہ کالج کے لونڈے وہ مضمون لکھ جاتے ہیں جو بڑے بڑے اہل قلم کے خیال میں بھی نہیں آتے۔ مولوی صاحب کیا مرے، زبان اُردو کا ایک ستون گر گیا اور ستون گرا کہ اس جیسا بننا تو کجا اس حصے میں اڑواڑ بھی لگانی مشکل ہے۔ ان کی جگہ بھرنے کے لیے دوسرے پروفیسروں کی تلاش ہو رہی ہے مگر عثمانیہ یونیورسٹی کے ارباب حل و عقد لکھ رکھیں کہ چاہے اس سرے سے اُس سرے تک ہندوستان بھر میں چھان مارو، مولوی وحید الدین سلیم جیسا پروفیسر ملنا تو بڑی بات ہے، ان کا پاسنگ بھی مل جائے تو غنیمت اور بہت غنیمت۔

4.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
انشاپرداز	مضمون نگار
عرصہ دراز	بڑی مدت
پُرلطف	لطف سے بھرا ہوا
ناتراشیدہ	سادہ۔ تہذیب وشائستگی سے ناآشنا
ریہ	کھاری مٹی، جو خطرناک ہوتی ہے
پھول نکلے	خوبیاں ظاہر ہوئیں
چمک بڑھی	شہرت ہوئی
راس نہیں آئی	موافق نہیں آئی
نام بڑھا	مشہور ہوئے
صف سے آگے نکلا	مراد ذرا شہرت ہوئی
تیر قضا کا نشانہ ہوا	موت نے آگھیرا
چل چلاؤ کا زور ہے	موت کا سلسلہ جاری ہے
سوکھے چلے جا رہے ہیں	کمزور ہوتے چلے جا رہے ہیں
خشک ہوکر رہ جائیں گے	مر جائیں گے
تشبیہ دیتے تھے	مثال دیتے تھے
اُردو کی مجلس میں دو چار لیمپ جل رہے ہیں	اُردو کی دنیا میں دو چار قابل شخصیتیں زندہ ہیں
گُل ہو جائیں گے	مر جائیں گے
اسٹیشن کا اسٹیشن	سارا اسٹیشن یعنی سارا پلیٹ فارم
بڑے بڑے ڈگ بھرتے	لمبے لمبے قدم اٹھاتے
متوسط قد	درمیانہ قد

الفاظ	معنی
گٹھیلا بدن	مضبوط بدن
کرنجی	نیلی
سرگاڑی پاؤں پہیہ کیا	بھاگ دوڑ کی کوشش کی۔ سخت دوڑ دھوپ کی
آشفتہ حال	پریشان حال
آگے ناتھ نہ پیچھے پگھا	بنا والدین۔ بنا اولاد۔ لاوارث
خالی ڈھنڈار	بالکل خالی
منسوب کرنا	نام لگا دینا
غیر مطبوعہ	جو چھپا ہوا نہ ہو
دسترس	پہنچ۔ رسائی
اڑواڑ	ستون۔ ٹیک
نکات	نکتہ کی جمع۔ معنی باریکیاں
اہلِ قلم	مضامین لکھنے والے
کجا	کہاں
اربابِ حل وعقد	فیصلہ کرنے والے
اُن کا پاسنگ بھی مل جائے	ان سے کم قابل ہی مل جائے
بہت غنیمت ہے	بہت بڑی بات ہے

4.5۔ تشریحات

اُردو کی مجلس میں .... اللہ ہی اللہ ہے۔

یہ سطریں مرزا فرحت اللہ بیگ کے ایک مضمون ''ایک وصیت کی تعمیل'' سے لی گئی ہیں۔

اُردو کو سمجھنے اور سمجھانے والے اور اسے ترقی دینے والے گنتی کے دو چار حضرات ہی رہ گئے ہیں۔ وہ بھی رفتہ رفتہ اور

لوگوں کی طرح ختم ہو جائیں گے۔ پھران کے بعد اُردو کی خدمت کرنے والا اور اُسے ترقی دینے والا دنیا میں ڈھونڈنے سے نہیں ملے گا اور پھر اردو بے یار و مددگار ہو کر رہ جائے گی۔

مولوی صاحب کیا مرے کہ..............................بہت غنیمت ہے۔

یہ عبارت مولوی فرحت اللہ بیگ کے مضمون ''ایک وصیت کی تعمیل'' سے لی گئی ہے۔

مولوی وحید الدین سلیم کی قابلیت کی تعریف کرتے ہوئے مصنف کہتا ہے کہ مولوی صاحب کے مرجانے سے اُردو کو اتنا ہی نقصان ہوا جتنا کہ کسی عالی شان عمارت کو اس کے ایک ستون کے گر جانے سے ہوتا ہے۔

مولوی وحید الدین سلیم جیسا قابل اور عالم پروفیسر ملنا تو کجا اگر ان کا آٹھواں حصہ قابلیت رکھنے والا شخص ہی مل جائے تو یونیورسٹی کے لیے بہت غنیمت ہے۔

4.6۔ خود آزمائی نمبر 4

مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیجیے۔

1- مرزا فرحت اللہ کے مضامین زیادہ تر کس قسم کے ہوتے ہیں؟

2- مرزا فرحت اللہ بیگ کے وطن کا کیا نام ہے؟

3- مرزا فرحت اللہ کے مزاحیہ مضمون کی ایک بڑی خوبی کیا ہے؟

4- مصنف نے مضمون ''ایک وصیت کی تعمیل'' میں کیا پیش کیا ہے؟

5- ''اُس وقت چٹ سے ٹوٹ گیا'' کس کو کہا گیا ہے؟

6- شہرت کی ریہ کس کو لگ گئی؟

7- مولوی وحید الدین کو کس بات پر ملکہ تھا؟

8- مولوی وحید الدین سلیم کس یونیورسٹی میں پروفیسر تھے؟

9- اُن کا پاسنگ ہی مل جائے، کس کے لیے کہا؟

10- مولوی صاحب کو کھانے میں کس چیز کا شوق تھا؟

5- اُردو کی آخری کتاب

اب جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے "اُردو کی آخری کتاب" اس کے مصنف پطرس بخاری ہیں۔

5.1۔ مصنف کا تعارف

پطرس بخاری کا اصل نام سید احمد شاہ تھا۔ انگریزی اور اردو کے فاضل ادیب اور گورنمنٹ کالج لاہور کے پروفیسر تھے۔ ترقی کرتے کرتے اقوامِ متحدہ میں پاکستان کے مستقل نمائندے بن کر امریکہ گئے تھے۔ وہیں 1958ء میں باسٹھ 62 سال کی عمر میں انتقال کر گئے۔

پطرس بخاری اُردو زبان میں "مزاح نگار" کی حیثیت سے مشہور ہیں۔

5.2۔ سبق کا تعارف

مضمون کی بہت سی قسمیں ہوتی ہیں۔ مثلاً سنجیدہ مضمون۔ مزاحیہ مضمون "اُردو کی آخری کتاب" ایک مزاحیہ مضمون ہے جس کا مقصد ہنسنا ہنسانا ہے۔ پطرس اُردو کے بہت بڑے مزاح نگاروں میں سے ہیں یعنی ایسے لکھنے والوں میں سے ہیں جن کی تحریروں میں چٹنے ہنسانے کی باتیں ہوتی ہیں۔ کہیں کہیں کسی خرابی یا کمزوری پر طنز یعنی چوٹ بھی ہوتی ہے تا کہ آدمی یا معاشرے کی اصلاح ہو سکے۔

اب آپ اصل سبق پڑھیے:

5.3۔ متن

ماں کی مصیبت

ماں بچے کو گود میں لیے بیٹھی ہے۔ باپ انگوٹھا چوس رہا ہے اور دیکھ کر خوش ہوتا ہے۔ بچہ حسبِ معمول آنکھیں کھولے پڑا ہے۔ ماں محبت بھری نگاہوں سے اُس کے منہ کو تک رہی ہے اور پیار سے حسبِ ذیل باتیں پوچھتی ہے:

1- وہ دن کب آئے گا جب تو میٹھی میٹھی باتیں کرے گا؟

2- بڑا کب ہوگا؟

3- دولہا کب بنے گا اور دلہن کب بیاہ کر لائے گا؟ اس میں شرمانے کی ضرورت نہیں۔

4- ہم کب بڑھے ہوں گے؟

5- تو کب کمائے گا؟

6- آپ کب کھائے گا؟ اور ہمیں کب کھلائے گا؟ با قاعدہ ٹائم ٹیبل بنا کر واضح کرو۔

بچہ مسکراتا ہے اور کیلنڈر کی مختلف تاریخوں کی طرف اشارہ کرتا ہے تو ماں کا دل باغ باغ ہو جاتا ہے۔ جب ننھا سا ہونٹ نکال کر باقی چہرے سے رونی صورت بناتا ہے تو یہ بے چین ہو جاتی ہے۔ سامنے پنگوڑا لٹک رہا ہے۔ سلانا ہو تو اس میں لٹا دیتی ہے۔ رات کو اپنے ساتھ سلاتی ہے (باپ کے ساتھ دوسرا بچہ سوتا ہے) جاگ اٹھتا ہے تو جھٹ چونک پڑتی ہے اور محلے والوں سے معافی مانگتی ہے۔ کچی نیند میں رونے لگتا ہے تو بے چاری ماںتا کی ماری آگ جلا کر ایک اور اُبال دیتی ہے۔ صبح جب بچے کی آنکھ کھلتی ہے تو آپ بھی اُٹھ بیٹھتی ہے۔ اس وقت تین بجے کا عمل ہوتا ہے۔ دن چڑھے منہ دھلاتی ہے، آنکھوں میں کاجل لگاتی ہے اور جی کڑا کر کے کہتی ہے کیا چاند سا مکھڑا نکل آیا۔ واہ واہ!

کھانا خود پک رہا ہے

دیکھنا بیوی آپ بیٹھی پکا رہی ہے۔ ورنہ دراصل یہ کام میاں کا ہے۔ ہر چیز کیا قرینے سے رکھی ہے۔ دھوئے دھائے برتن صندوق پر چنے ہیں تا کہ صندوق نہ کھل سکے۔ ایک طرف نیچے اوپر مٹی کے برتن دھرے ہیں۔ کسی میں دال ہے، کسی میں آٹا، کسی میں چو ہے۔ بکنی اور پانی کا لوٹا پاس ہے تا کہ جب چاہے آگ جلا لے، جب چاہے پانی ڈال کر بجھا لے۔ آٹا گندھا رکھا ہے۔ چاول پک چکے ہیں۔ نیچے اُتار کر رکھے ہیں۔ دال چولہے پر چڑھی ہے۔ غرض یہ کہ سب کام ہو چکا ہے لیکن پھر بھی پاس بیٹھی ہے۔ میاں جب آتا ہے تو کھانا لا کر سامنے رکھتی ہے، پیچھے کبھی نہیں رکھتی۔ کھانا کھا چکتا ہے تو کھانا اُٹھا لیتی ہے۔ ہر روز یوں نہ کرے تو میاں کے سامنے ہزاروں رکابیوں کا ڈھیر لگ جائے۔ کھانا پکانے سے فارغ ہوتی ہے تو کبھی سینا لے بیٹھتی ہے، کبھی چرخا کاتنے لگتی ہے۔ کیوں نہ ہو؟ مہاتما گاندھی کی بدولت ساری باتیں سیکھی ہیں۔ آپ ہاتھ پاؤں نہ ہلائے تو ڈاکٹر سے علاج کروانا پڑے۔

دھوبی آج کپڑے دھو رہا ہے

بڑی محنت کرتا ہے۔ شام کو بھٹی چڑھاتا ہے۔ دن بھر بیکار بیٹھا رہتا ہے۔ کبھی کبھی بیل پر لادی لادتا ہے اور گھاٹ کا رستہ لیتا ہے۔ کبھی نالے پر دھوتا ہے، کبھی دریا پر، تاکہ کپڑے والے کبھی پکڑ نہ سکیں۔ جاڑا ہو تو سردی ستاتی ہے۔ گرمی ہو تو دھوپ جلاتی ہے۔ صرف بہار کے موسم میں کام کرتا ہے۔ دوپہر ہونے کو آئی ہے، اب تک پانی میں کھڑا ہے۔ اُسے ضرور سرسام ہو جائے گا۔ درخت کے نیچے بیل بندھا ہے۔ جھاڑی کے پاس کتا بیٹھا ہے۔ دریا کے اس پار ایک گلہری دوڑ رہی ہے۔ دھوبی انہی سے اپنا جی بہلاتا ہے۔

دیکھنا! دھوبن روٹی لائی ہے۔ دھوبی کو بہانا ہاتھ آیا ہے، کپڑ لپڑ ے پر رکھ کر اس سے باتیں کرنے لگا۔ کتے نے بھی دیکھ کر کان کھڑے کیے۔ اب دھوبن گائے گی۔ دھوبی دریا سے نکلے گا۔ دریا کا پانی پھر نیچا ہو جائے گا۔

میاں دھوبی یہ کتا کیوں پال رکھا ہے؟ صاحب کہاوت کی وجہ سے اور پھر یہ تو ہمارا چوکیدار ہے۔ دیکھیے! امیروں کے کپڑے میدان میں پھیلے پڑے ہیں۔ کیا مجال کوئی پاس تو آ جائے۔ جو لوگ ایک دفعہ کپڑے دے جائیں پھر واپس نہیں لے جاسکتے۔ میاں دھوبی تمھارا کام بہت اچھا ہے۔ میل کچیل سے پاک صاف کرتے ہو، ننگا پھراتے ہو۔

5.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
اسباق	سبق کی جمع
اضافہ کرنا	زیادہ کرنا
حسبِ معمول	دستور کے مطابق۔ جیسا کہ روزانہ کوئی کرتا ہے
واضح کرنا	ظاہر کرنا
پنگوڑا	پالنا۔ جھولا
قرینے سے	ترتیب سے۔ سلیقے سے

معنی	الفاظ
کپڑوں کا گٹھڑ	لادی
ایک قسم کی بیماری جس سے دماغ میں ورم آ جاتا ہے۔	سرسام

5.5۔ تشریحات

صبح جب بچے .... چاند سا مکھڑا نکل آیا۔

یہ سطریں ''اُردو کی آخری کتاب'' سے لی گئی ہیں جس کے مصنف پطرس بخاری ہیں۔

ان سطروں میں ماں کی محبت بیان کی گئی ہے۔ ماں اپنے آرام کا خیال نہیں کرتی۔ جب بھی آنکھ کھل جاتی ہے، تو خود بھی اُٹھ جاتی ہے اور اپنے بچے کو دیکھ دیکھ کر خوش ہوتی ہے، اُس کو نہلاتی دھلاتی ہے اور کہتی جاتی ہے کیا چاند سا مکھڑا نکل آیا ہے یعنی خوبصورت چہرہ ہے۔

آپ ہاتھ پاؤں.. علاج کروانا پڑے۔

یہ سطریں ''اُردو کی آخری کتاب'' سے لی گئی ہیں جس کے مصنف پطرس بخاری ہیں۔

مصنف ان سطروں میں بتا رہا ہے کہ کام کرنے سے انسانی صحت اچھی رہتی ہے اور جو لوگ کام نہیں کرتے، ان کی صحت خراب رہتی ہے اور آئے دن وہ ڈاکٹر کے پاس جاتے ہیں۔ صحت مند رہنے کے لیے کام کرنا ضروری ہے۔

5.6۔ خود آزمائی نمبر 5

مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیجیے۔

1- پطرس بخاری کا اصل نام کیا ہے؟

2- پطرس بخاری کس کالج کے پروفیسر تھے؟

3- پطرس بخاری اُردو زبان میں کس حیثیت سے مشہور ہیں؟

4- پطرس بخاری اقوامِ متحدہ میں پاکستان کے مستقل نمائندے بن کر کہاں گئے؟

5- کیا مرزا فرحت اللہ بیگ اور پطرس بخاری کے مزاح کا رنگ ایک جیسا ہے؟

6- ''اُردو کی آخری کتاب'' کا مضمون کس کتاب سے لیا گیا ہے؟

7- ماں کس کو گود میں لیے بیٹھی ہوتی ہے؟

8- ''منگا پھراتے ہو''، مصنف کا کس کی طرف اشارہ ہے؟

9- پطرس بخاری کا انتقال کس سن میں ہوا؟

10- پطرس بخاری کتنے سال کی عمر میں اس دنیا سے رخصت ہوئے؟

6۔ جوابات

خودآزمائی نمبر 1

(الف)

1- بدلے کا گھر یا بدلے کی جگہ

2- دو فرشتے جو ہر وقت انسان کے دونوں کندھوں پر رہتے ہیں اور ہمارے اچھے بُرے اعمال لکھتے رہتے ہیں۔

3- اعضاء انسانی

4- نصوح ایک دنیادار اور دین سے بے پروا آدمی تھا۔

5- دارالجزا

(ب)

1- میرے جسم کے تمام اعضاء 2- انکساری 3- جوابدہی 4- خلوص 5- آخرت

خودآزمائی نمبر 2

1- خواجہ حسن نظامی نے 2- ان بے زبان جانوروں کو کیوں ستاتے ہو؟ 3- محبت اور مہربانی کا سلوک کرنا چاہیے۔

4- یہ قصہ 1857ء کا ہے 5- شہزادے نے غلّے سے فقیر کی ٹانگ پر ایسی چوٹ لگائی کہ وہ لنگڑا ہو گیا۔

6- فقیر نے بددعا دی کہ جس طرح تو نے میری ٹانگ توڑ دی اُسی طرح خدا تیری بھی ٹانگ توڑ دے۔

7- فالج گرنے سے نصیر مرزا کی دونوں ٹانگیں بے کار ہو گئیں۔ 8- شہزادے

9- بہادر شاہ ہمایوں کے مقبرے سے گرفتار ہوئے۔ 10- پٹھان نے

خودآزمائی نمبر 3

1- کم آمدنی تھی 2- دایہ کو بہت چاہتا تھا 3- دایہ پر 4- تین بجے

5- نہایت کم ظرف، سفلہ مزاج، بے حس عورت تھی۔

6- عباسی کونصیر سے بے حد محبت تھی ،وہ سخت بیمار ہو گیا تھا اس وجہ سے اس نے حج کا ارادہ ترک کر دیا تھا۔
7- دایہ کے آنے سے نصیر صحت مند ہوا 8- عباسی دنیا میں اکیلی تھی 9- نصیر یہاں ہوتا تو بہت روتا
10- نصیر نے

خودآزمائی نمبر 4

1- مزاحیہ مضامین ہوتے ہیں 2- دلّی
3- یہ مزاح کے ساتھ اصلیت اور حقیقت کو نہیں چھوڑتے ۔جس چیز کا بیان کرتے ہیں ،اس کی تصویر آنکھوں کے سامنے پیش کر دیتے ہیں۔
4- اس مضمون میں مولوی وحید الدین سلیم صاحب کا حلیہ اور ان کے گھر کا نقشہ پیش کیا ہے۔
5- مولوی وحید الدین سلیم کو 6- مولوی عبدالحق 7- اصطلاحات وضع کرنے پر۔
8- عثمانیہ یونیورسٹی 9- مولوی وحید الدین سلیم کے لیے
10- مولوی صاحب کو میٹھا کھانے کا بہت شوق تھا۔

خودآزمائی نمبر 5

1- سید احمد شاہ 2- گورنمنٹ کالج لاہور 3- مزاح نگار 4- امریکہ
5- نہیں 6- مضامین پطرس سے 7- بچے کو 8- دھوبی کی طرف
9- 1958ء میں 10- باسٹھ سال کی عمر میں۔

یونٹ نمبر 17

موضوعات

- اُردو کی کہانی
- مولانا محمد علی جوہر
- طالب علموں کے نام سر سید کا ایک خط
- نامور ادیبوں کے خطوط
- سید معصوم شاہ بکھری
- ایران کا جاڑا

فہرست مضامین

	صفحہ نمبر
☆ یونٹ کا تعارف	477
☆ یونٹ کے مقاصد	477
1۔ اُردو کی کہانی	**479**
1.1۔ مصنف کا تعارف	479
1.2۔ سبق کا تعارف	479
1.3۔ متن	479
1.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	481
1.5۔ تشریحات	483
1.6۔ خود آزمائی نمبر 1	484
2۔ مولانا محمد علی جوہر	**485**
2.1۔ مصنف کا تعارف	485
2.2۔ سبق کا تعارف	485
2.3۔ متن	486
2.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	488
2.5۔ تشریحات	489
2.6۔ خود آزمائی نمبر 2	491

3۔ طالب علموں کے نام سر سید کا ایک خط 492

3.1۔ مصنف کا تعارف 492

3.2۔ خط کا تعارف 492

3.3۔ متن 492

3.4۔ مشکل الفاظ کے معنی 494

3.5۔ تشریحات 496

3.6۔ خود آزمائی نمبر 3 496

4۔ نامور ادیبوں کے خطوط 498

4.1۔ خطوط کا تعارف 498

4.2۔ مصنف کا تعارف 498

4.3۔ متن 498

4.4۔ خطوط کے خلاصے 502

4.5۔ مشکل الفاظ کے معنی 503

4.6۔ خود آزمائی نمبر 4 505

5۔ سید معصوم شاہ بکھری 506

5.1۔ مصنف کا تعارف 506

5.2۔ سبق کا تعارف 506

5.3۔ متن 506

5.4۔ مشکل الفاظ کے معنی 509

5.5۔ تشریحات 510

5.6۔ خودآزمائی نمبر 5	510
6۔ ایران کا جاڑا	**512**
6.1۔ مصنف کا تعارف	512
6.2۔ سبق کا تعارف	512
6.3۔ متن	513
6.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	514
6.5۔ تشریحات	515
6.6۔ خودآزمائی نمبر 6	516
7۔ جوابات	**517**

یونٹ کا تعارف

عزیز طلبہ وطالبات!

اس یونٹ میں آپ، جن اسباق کا مطالعہ کریں گے ان کے عنوانات حسب ذیل ہیں:

☆ اُردو کی کہانی
☆ مولانا محمد علی جوہر
☆ طالب علموں کے نام سر سیّد کا ایک خط
☆ نامور ادیبوں کے خطوط
☆ میر معصوم شاہ بکھری
☆ ایران کا جاڑا

یونٹ کے مقاصد

اس یونٹ کو پڑھنے کے بعد آپ اس قابل ہو سکیں گے کہ:

1۔ اُردو کے نامور ادیبوں کے حالاتِ زندگی اور ادبی خصوصیات کو بیان کر سکیں۔
2۔ مولانا محمد علی جوہر کی سیاسی حیثیت کے علاوہ ادبی حیثیت کی بھی وضاحت کر سکیں۔
3۔ ان اسباق کے مطالعہ کے بعد اُردو میں تحریر وتقریر کی صلاحیت کو بہتر بنا سکیں۔
4۔ سندھ کی تاریخی اہمیت بیان کر سکیں اور یہاں کے مشہور عالم سیّد معصوم شاہ بکھری کے بارے میں اپنے خیالات قلم بند کر سکیں۔
5۔ ایران میں سردی کے موسم پر مضمون لکھ سکیں۔

1- اُردو کی کہانی

سب سے پہلے جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے" اُردو کی کہانی"جس کے مصنف مولوی عبدالحق ہیں۔

1.1۔ مصنف کا تعارف

مولوی صاحب ہاپڑ ضلع میرٹھ میں 20 اگست 1870ء کو پیدا ہوئے۔ ابتدائی تعلیم کے بعد علی گڑھ سے بی اے کیا۔ مولوی عبدالحق کو اُردو زبان سے شروع ہی سے بے حد لگاؤ تھا۔ اسی بنا پر آپ کو بابائے اُردو کا خطاب بھی دیا گیا۔ آپ کا اہم کارنامہ انگریزی قواعد کے طرز پر اُردو قواعد لکھنا ہے۔ اُردو ادب میں مولوی عبدالحق ایک نقاد، مقدمہ نگار، خطبات نگار، خاکہ نگار کی حیثیت سے جانے جاتے ہیں۔ آپ کی مشہور کتابوں کے نام یہ ہیں:۔

چند ہم عصر، سرسید احمد خاں کے حالات وافکار، مقدمات عبدالحق، خطبات عبدالحق، اردو قواعد۔ مولوی صاحب کی تحریر میں بے ساختگی اور صفائی پائی جاتی ہے۔ ان کی تحریروں میں بول چال کی زبان نظر آتی ہے، آپ کا انتقال نوے سال کی عمر میں 16 اگست 1961ء کو کراچی میں ہوا۔

1.2۔ سبق کا تعارف

سبق" اُردو کی کہانی" مولوی عبدالحق نے تحریر کیا ہے۔ اس میں مصنف نے اُردو زبان کی مختصر تاریخ بیان کی ہے۔ اُردو زبان جنوبی ایشیا کی سب سے بڑی زبان ہے۔

جب مسلمان فاتح ہندوستان میں آئے اور اہلِ ہند سے ان کا میل جول روز بروز بڑھتا گیا تو ایک نئی زبان نے جنم لیا جس کا نام بعد میں" اُردو" رکھا گیا ہے۔ اُردو کے معنی لشکر کے ہیں۔ اب یہ دور دور تک پھیل چکی ہے اور پاک و ہند کے اس سرے سے اُس سرے تک ہر جگہ بولی اور سمجھی جاتی ہے اور دنیا کی جدید زبانوں میں شمار کیے جانے کے قابل ہو چکی ہے۔

اب آپ اصل سبق پڑھیے۔

1.3۔ متن

زبان نہ تو کسی کی ایجاد ہوتی ہے اور نہ کوئی اسے ایجاد کر سکتا ہے۔ جس اصول سے بیج سے کونپل پھوٹتی، پتے نکلتے،

شاخیں پھوٹتی اور پھول لگتے ہیں اور ایک دن وہی ننھا سا پودا ایک تناور درخت ہو جاتا ہے، اسی اصول کے مطابق زبان پیدا ہوتی، بڑھتی اور پھولتی پھلتی ہے۔

اُردو اس زمانے کی یادگار ہے جب مسلمان فاتح ہندوستان میں آئے اور اہلِ ہند سے ان کا میل جول روز بروز بڑھتا گیا۔ اس وقت سے ملک کی زبان میں خفیف سا تغیر پیدا ہو چلا۔ جس نے آخر ایک نئی صورت اختیار کر لی جس کا کسی کو سان گمان نہ تھا۔ مسلمان فارسی بولتے آئے تھے اور ایک زمانے تک ان کی زبان فارسی ہی رہی۔ دربار و دفاتر میں اسی کا سکہ جاری تھا۔ ہندوؤں نے بھی اسے شوق سے سیکھا۔ اس زمانے میں فارسی لکھنا پڑھنا تہذیب میں داخل تھا۔ فارسی کے علاوہ عربی مسلمانوں کی مذہبی اور علمی زبان تھی۔ دستارِ فضیلت کا ملنا بغیر تحصیلِ زبانِ عربی ممکن نہ تھا کیونکہ مسلمانوں کے علوم و فنون کا خزانہ اسی زبان میں مدفون ہے۔ ادھر ملک میں جو زبان (قدیم ہندی یا پراکرت) رائج تھی، اسے بھی مسلمانوں نے سیکھا۔ عوام وہی زبان بولتے تھے چنانچہ اس مخلوط زبان میں بڑے بڑے شاعر ہوئے۔ مسلمان شاہی درباریوں اور علماء و شعراء نے بھی یہی زبان سیکھی اور اس میں تصنیف و تالیف بھی کی۔

غرض، ہندوستانیوں کے اس میل جول اور خلط ملط سے ایک نئی زبان نے جنم لیا جس کا نام بعد میں اُردو رکھا گیا ہے۔ اُردو کے معنی لشکر کے ہیں اور لشکری زبان جیسی ہوتی ہے ظاہر ہے یعنی آدھا تیتر آدھا بٹیر۔ اس لیے اوّل اوّل ثقہ لوگ اس کے استعمال سے بچتے رہے اور اس کے لکھنے پڑھنے کو عار سمجھتے رہے لیکن رفتہ رفتہ اس کے قدم جمنے لگے اور مغلیہ سلطنت کے آخری دور میں شعراء نے اس بچے کو اپنے سایہء عاطفت میں لیا اور پال پوس کر بڑا کیا۔ بہت کچھ صفائی پیدا کی اور نئی تراش خراش سے آراستہ کیا۔

مغلیہ سلطنت کے زوال پر سمندر کے راستے ایک نئی قوم ہندوستان پر مسلط ہوئی، جو ہندوؤں اور مسلمانوں سے بالکل غیر تھی۔ اس قوم نے اس کی انگلی پکڑی۔ اس نے انگلی پکڑتے ان کا پہنچا پکڑا اور دربارِ سرکار میں اس کی رسائی ہو گئی اور رفتہ رفتہ دفاتر سے فارسی زبان کو نکال باہر کیا اور خود اس کی کرسی پر جلوہ گر ہو گئی۔ آخر ہندوستان کی قدیم راجدھانی اس کا جنم بھوم اور دوآبہ اس کا وطن ہوا۔

اب یہ دور دور تک پھیل چکی ہے اور اس سرے سے اُس سرے تک چلے جایئے ہر جگہ بولی اور سمجھی جاتی ہے بلکہ باہر تک جا پہنچی ہے۔ سب سے بڑھی چڑھی بات یہ ہے کہ یہ تین مختلف جلیل القدر قوموں کی یعنی ہندو، مسلمان اور انگریز کی متفقہ کوششوں کی عظیم الشان یادگار ہے۔ تینوں نے اسے سیکھا، پڑھا، لکھا۔ تینوں نے اس کی ترقی میں مقدور بھر کوشش کی اور

اب تینوں کی بدولت اس رتبے کو پہنچی ہے کہ دنیا کی جدید زبانوں میں شمار کیے جانے کے قابل ہوگئی۔

اُردو، ہندی نثر اور قدیم ہندی یا پراکرت کی آخری اور سب سے شائستہ صورت ہے۔ ہندی بولی فارسی کے میل سے بنی ہے۔ اس میں جو سنسکرت اور پراکرت کے الفاظ ہیں وہ زمانہء دراز کے استعمال اور زبانوں پر چڑھ جانے سے ایسے ڈھل گئے ہیں کہ اصل الفاظ میں جو بھدا پن اور کرختگی اور تلفظ و لہجے کی دقت تھی بالکل جاتی رہی اور چھوٹ چھٹا کر پاک صاف سیدھے سادے رہ گئے۔ جس سے زبان میں لوچ، گھلاوٹ اور صفائی پیدا ہوگئی۔ اُردو کے ہندی نژاد ہونے میں کچھ شبہ نہیں کیونکہ بیرونی زبانوں کا اثر صرف اسماء وصفات پر ہوا ہے ورنہ زبان کی بنیاد ہمیں کی زبان پر ہے۔ تمام حروف فاعلی، مفعولی، اضافہ، ربط وغیرہ ہندی ہیں۔ ضمیریں سب کی سب ہندی ہیں۔ افعال سب ہندی ہیں لیکن فارسی عربی الفاظ کے اضافے نے مختلف صورتوں میں اس کی اصل خوبی میں اضافہ کر دیا ہے۔ ہندی الفاظ میں دل نشینی کا اثر خاص ہے، عربی اور فارسی الفاظ میں شان وشوکت۔ زبان کے لیے ان دونوں عنصروں کا ہونا ضروری ہے۔

عربی، فارسی الفاظ نے نہ صرف لغت میں بلکہ خیالات میں بھی وسعت پیدا کر دی ہے۔ جس سے اس کا حُسن دوبالا ہوگیا ہے اور وہ زیادہ وسیع اور کارآمد بن گئی ہے مگر اصل بنیاد جس پر وہ قائم ہے، ہندی ہی ہے۔ بعض غیر زبانوں کے اسماء وصفات کے اضافے سے اس کے ہندی ہونے میں مطلق فرق نہیں آ سکتا۔ مثلاً آج کل بہت سے انگریزی لفظ داخل ہوتے جاتے ہیں لیکن اس سے زبان کی اصلیت و ماہیت پر کچھ اثر نہیں پڑتا۔

غرض، یہ زبان مختلف حیثیتوں سے ایسی قبول صورت ہوگئی ہے کہ اس کی ترقی میں شبہ نہیں ہوسکتا۔ اس کی صفائی فصاحت اور صلاحیت اور ہندی، فارسی، عربی اور انگریزی کے مفید اثرات اس امر کا یقین دلاتے ہیں کہ دنیا کی ہونہار زبانوں میں سے ہے اور ایشیا میں ایک روز اس کا بھی ستارہ چمکے گا۔

1.4۔ مشکل الفاظ کے معنی ۔

الفاظ	معنی
تناور درخت	موٹا تازہ درخت
الفاظ	معنی
سان گمان نہ تھا	خیال بھی نہ تھا

الفاظ	معنی
تغیر	تبدیلی
مدفون	دفن کیا ہوا۔ پوشیدہ
رائج تھی	استعمال ہوتی تھی
مخلوط	گڈمڈ۔ ملی جلی
خلط ملط	میل جول
دھا تیتر آدھا بٹیر	ملی جلی
ا یلوگ	معتبر لوگ
یہ عاطفت میں لیا	پرورش کی
مسلط ہوئی	قابض ہوئی
انگلی پکڑی	سہارا دیا
راج دھانی	دارالحکومت، پایہ تخت
دو آبہ	گنگا جمنا کا میدان
جلیل القدر	اعلیٰ رتبہ والی
شائستہ	مہذب، لائق، مناسب
کرختگی	سختی
ہندی نژاد	ہندی نسل سے
حسن دوبالا ہونا	حسن بڑھ جانا، زیادہ حسین ہو جانا
ماہیت	اصلیت
فصاحت	خوش بیانی۔ سلیس گوئی
اس کا ستارہ چمکے گا	اس کی شہرت بڑھے گی
دل نشینی	دل میں بیٹھ جانا

معنی	الفاظ
حصہ۔ جزو	عنصر

معنی	الفاظ
کشادگی۔ پھیلاؤ	وسعت
بناوٹ	تراش خراش
سجایا	آراستہ کیا
بالکل	مطلق

1.5۔ تشریحات

مغلیہ سلطنت کے زوال.......................................اس کا وطن ہونا۔

یہ سطریں سبق ''اُردو کی کہانی'' سے لی گئی ہیں جسے مولوی عبدالحق نے لکھا ہے۔ ان سطروں میں مولوی عبدالحق بتاتے ہیں کہ جب ہندوستان میں مغلیہ سلطنت کا زوال شروع ہوا تو سمندر کے راستے سے ایک نئی قوم ہندوستان میں داخل ہوئی جو ہندو اور مسلمان دونوں قوموں سے رنگ، نسل اور زبان کے اعتبار سے بالکل مختلف تھی۔ یہ انگریز قوم تھی جو رفتہ رفتہ ہندوستان میں پھیل گئی اور پھر سارے ہندوستان پر قابض ہوگئی۔ یہ حقیقت ہے کہ جب کوئی قوم کسی غیر ملک میں فاتح کی حیثیت سے داخل ہوتی ہے تو سب سے پہلے وہ مفتوح قوم کی زبان کو سیکھنے کی کوشش کرتی ہے تاکہ وہ اس ملک کی عوام پر آسانی کے ساتھ حکومت کر سکے۔ لہٰذا جب انگریز قوم نے ہندوستان کی باگ ڈور سنبھالی تو سب سے پہلے انھیں یہاں کے عوام کی زبان سیکھنے کی خواہش ہوئی۔ جب انھوں نے دیکھا کہ ہندوستان میں دو بڑی قومیں آباد ہیں یعنی ہندو اور مسلمان اور ان دونوں کی مشترکہ زبان ہندوستانی (اُردو) ہے تو انھوں نے اسے سیکھنا شروع کردیا اور رفتہ رفتہ اسے ترقی دے کر عروج پر پہنچا دیا۔ پہلے یہ دفتروں میں پہنچی اور پھر آہستہ آہستہ ترقی کر کے اس نے فارسی کی جگہ حاصل کر لی۔ یہ زبان ہندوستان کے قدیم دارالحکومت دہلی میں پیدا ہوئی مگر بعد میں ترقی کرتے کرتے یوپی کے سارے علاقے میں پھیل گئی اور اسی علاقہ میں اس نے مستقل سکونت اختیار کرلی۔

غرض یہ زبان...ستارہ چمکے گا۔

یہ سطریں سبق ''اُردو کی کہانی'' سے لی گئی ہیں۔اس کے مصنف مولوی عبدالحق ہیں۔ان سطروں میں یہ بات بتائی گئی ہے کہ اُردو زبان اس قدر عام فہم اور کارآمد ہوگئی ہے کہ اب اس کی ترقی میں کوئی شک باقی نہیں۔ترقی کی یہی رفتار رہی تو نہ صرف پاک و ہند میں بلکہ پورے ایشیا میں بہت جلد اُردو مقبول ترین زبان بن جائے گی۔

1.6۔ خود آزمائی نمبر 1

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1- کیا زبان کسی کی ایجاد ہوتی ہے؟

2- اُردو زبان کس زمانے کی یادگار ہے؟

3- اُردو کے کیا معنی ہیں؟

4- مولوی عبدالحق کو اُردو زبان کا کیا کہا جاتا ہے؟

5- مولوی عبدالحق کا انتقال کہاں ہوا؟

6- مولوی عبدالحق کی دو کتابوں کے نام لکھیے۔

(ب) مندرجہ ذیل الفاظ کی جمع بنائیے۔

1- علم ____________ 2- دفتر ____________

3- صفت ____________ 4- شاعر ____________

5- فن ____________

(ج) مندرجہ ذیل خالی جگہوں کو پُر کیجیے۔

1- مولوی عبدالحق ____________ میں پیدا ہوئے۔

2- مولوی عبدالحق کو ____________ کہا جاتا ہے۔

3- مولوی عبدالحق ایک ______ کی حیثیت سے جانے جاتے ہیں۔

4- زبان ________ تو کسی کی ایجاد ہوتی ہے۔

2۔ مولانا محمد علی جوہر

اب جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے ''مولانا محمد علی جوہر''۔اس کے مصنف مولانا عبدالماجد دریابادی ہیں۔

2.1۔ مصنف کا تعارف

مولانا عبدالماجد دریابادی 1893ء میں پیدا ہوئے۔لکھنؤ کالج سے بی اے کی ڈگری حاصل کی۔ایم اے کے لیے علی گڑھ گئے،لیکن والد کے انتقال کے سبب تعلیم جاری نہ رکھ سکے۔ 1917ء میں دارالترجمہ حیدرآباد دکن سے تعلق ہو گیا۔مگر کچھ مدت بعد ملازمت ترک کر دی۔کافی عرصے تک لکھنؤ سے اخبار ''صدق'' نکالتے رہے۔آپ ادیب،صحافی اور مفسّر کی حیثیت سے پہچانے جاتے ہیں۔

آپ کی مشہور کتابوں کے نام یہ ہیں۔

فلسفۂ حیات،فلسفۂ جذبات،پیامِ امن اور اخلاقِ یورپ

2.2۔ سبق کا تعارف

''مولانا محمد علی جوہر'' کا مضمون مولانا عبدالماجد دریابادی نے تحریر کیا ہے۔انھوں نے اس مضمون میں مولانا محمد علی جوہر کے حالاتِ زندگی بیان کیے ہیں۔

یوں تو آج بھی مولانا محمد علی جوہر کا نام دنیا میں مختلف حیثیتوں سے مشہور ہے مثلاً وہ مسلمانوں کے سیاسی رہنما،قوم کے سچے ہمدرد، بہادر اور نڈر لیڈر تھے۔اعلیٰ درجے کے انشا پرداز اور خطیب بھی تھے۔اُردو کے ادیب اور شاعر بھی تھے لیکن سب سے پہلے ان کی شہرت ان کی انگریزی زبان دانی اور انگریزی زبان میں تقریر اور تحریر کی اعلیٰ مہارت کی وجہ سے ہوئی اور سارے ہندوستان میں ان کی قابلیت کی دھوم مچ گئی۔

اب آپ اصل سبق پڑھیے۔

2.3۔ متن

محمد علی جوہر کو دنیا نے اوّل اوّل جانا تو اس حیثیت سے کہ انگریزی خوب لکھتے ہیں، بولتے ہیں، علی گڑھ کے فدائی ہیں، قوم کے شیدائی ہیں۔ ابھی کالج ہی میں تھے کہ شہرت نے بلائیں لینی شروع کر دیں۔ آکسفورڈ گئے، نام اور چمکا۔ ہندوستانی طلبہ کی مجلس ''نورتن'' کے نام سے قائم کی۔ خود ہی صدر بنائے گئے۔ لوٹ کر آئے تو بڑودہ سول سروس میں داخل ہوئے۔ ٹائمز آف انڈیا، بمبئی میں مضمون نگاری شروع کی۔ شہرت اور بڑھی۔ سنہ 1911ء آ گیا۔ کلکتے سے اپنا انگریزی ہفتہ وار اخبار'' کامریڈ'' نکالا۔ حاکموں اور محکوموں، انگریزوں اور ہندوستانیوں، سارے انگریزی دانوں کے حلقے میں دھوم مچ گئی۔ نثر میں شاعری! واہ واہ اور سبحان اللہ کے نعرے ہر طرف، ڈرائنگ روم میں بھی اور کلب میں بھی۔ شیکسپیئر کے فلاں ڈرامے پر تنقید کیا خوب لکھ دی۔ مسلم یونیورسٹی کے نظام زیرِ تجویز پر مضمون کیا زبردست لکھ ڈالا۔

سنہ 1912ء آیا۔ کامریڈ کو دہلی لائے۔ یہیں سے ''ہمدرد'' بھی نکالا۔ اب محمد علی جوہر ایڈیٹر نہ تھے۔ ایڈیٹر سے کہیں بڑھ کر صحیح معنوں میں لیڈر تھے۔ اب قوم ان کی نہ تھی، وہ قوم کے تھے۔ جنگ طرابلس کے بعد جنگ بلقان چھڑی اور محمد علی جوہر بے خودانہ اور مجنونانہ ادھر لپکے۔ بلقان میں اتحادیوں کی ہر ضرب ترکوں کے جسم پر نہیں، محمد علی جوہر کے جسم پر پڑ رہی تھی۔ کچھ اور نہ بن پڑی تو ایک عظیم الشان اور یادگار زمانہ طبی وفد ہی ترکی روانہ کر دیا۔ چندے کے لیے پکارا تو روپے کا ڈھیر سامنے لگ گیا۔ اتنے میں مسجد کانپور کا ہنگامہ پیش آیا۔ محمد علی دیوانہ وار جھٹ اس آگ میں کود پڑے۔ اب ان کا شمار ہوشیاروں، عاقلوں میں کب تھا؟ اب وہ مستوں کے مست تھے۔ مست الست!

ولایت گئے اور آئے، گرجے، چیخے، چلائے۔ دم نہ لینے پائے تھے کہ سنہ 1914ء کی جنگ یورپ شروع ہو گئی۔ خلافتِ اسلامیہ کی جنگ۔ آہ! وہ آخری جنگ جس میں خلیفہ اسلام کا پرچم آخری بار لہرایا۔ محمد علی جوہر اب اپنے عالم میں کہاں تھے؟ قلم کا ایک ایک لفظ تیر و نشتر، منہ کا ایک ایک بول خنجر، زبان کھولی تو نظر بند ہوئے۔ نظر بندی بھی مہینے دو مہینے کی نہیں اکٹھے پانچ برس کی۔ عمر ہی کتنی لے کر آئے تھے۔ اس میں پانچ برس یوں زبان بندی، معطلی کی نذر۔ شاعری کے جوہر اسی زمانے میں چمکے۔ مظلوم کی زبان بن کر نالہ و فریاد کرتے ہیں۔ ساتھ ہی تیکھی چتونوں سے ظالم کی طرف بھی گھورتے جاتے ہیں۔

ہوں لاکھ نظر بند، دعا بند نہیں ہے
اللہ کے بندوں کو نہ اس طرح ستا، دیکھ

اس نظر بندی کے زمانے میں ایک بار ریل پر ملاقات ہوئی۔ پوچھا، رہائی کے بعد کیا ارادے ہیں؟ فرمایا!

''ارادے کیسے؟ اب دُھن تو صرف ایک ہی ہے۔ یورپ پہنچوں اور گلی گلی، گھر گھر تبلیغ اسلام کروں''۔

نظر بندی اور اس کے بعد جیل۔ پانچ سال بعد چھوٹ کر آئے تو ملک میں تلاطم برپا۔ ترکوں پر جنگ کے بعد اب صلح کے وار۔ توپ کے گولوں کے بجائے اب صلح کانفرنس کے پینترے۔ ادھر ہندوستان کے اندر حکومت پنجاب کے بے پناہ مظالم کا طوفان۔ شروع سنہ 1920ء تھا کہ محمد علی جوہر دو ایک رفیقوں کو ہمراہ لیے دوڑے دوڑے پھر یورپ پہنچے اور لندن و پیرس کے خدا جانے کتنے جلسوں میں تقریریں کر ڈالیں۔ وقت کی ضرورت ناگزیر کہ موضوع تقریر صرف تحفظ خلافت ہی رہے لیکن موقع جہاں کہیں نکل سکا چپکے چپکے اور اندر ہی اندر دین کی تبلیغ بھی۔

لوٹے تو پھر وہی جیل کا کھلا ہوا پھاٹک منتظر تھا۔ عدم تشدّد پر لاکھ زور دیتے رہے لیکن حق گوئی کا جرم بہرحال جرم ہی تھا۔ جامعہ ملّیہ کی بنیاد علی گڑھ میں ڈال چکے تھے اور ابھی چند ہی سبق پڑھائے ہوں گے کہ سنہ 1921ء میں پکڑے گئے اور جکڑے گئے۔ سنہ 1923ء تک کچھ کم دو برس پھر چوروں اور رہزنوں، ڈاکوؤں اور قاتلوں کے ساتھ سرکار کے مہمان۔ اب سجدے زمین ہی پر ہوتے تھے لیکن سجدے والی زمین رفعت میں آسمان سے مل مل کر رہتی تھی۔ ذرا آپ بیتی کی ایک دو حرفی روداد تو کان لگا کر سن ہی لیجیے:

معراج کی سی حاصل سجدے میں ہے کیفیت
اک فاسق و فاجر میں اور ایسی کراماتیں

نکلے تو ہاتھوں ہاتھ لیے گئے۔ استقبال میں وہ بھی پیش پیش، جن کے ہاں وطن مذہب سے عزیز تر اور دنیا دین پر مقدم، کانگریس کے صدر منتخب ہوئے۔ ملک نعروں سے گونج اُٹھا۔ محمد علی جوہر کی زبان پر ایک ہی نعرہ تھا۔ سب نعروں سے بالاتر وہی ''نعرۂ تکبیر'' وہی ساڑھے تیرہ سو برس کا پرانا نعرہ ''اللہ اکبر''۔

سنہ 1924ء سے سنہ 1931ء تک زندہ ضرور رہے اور بہت سے زندوں سے کہیں بڑھ کر زندگی کا ثبوت دیتے رہے۔ کانگریس والوں کی زیادتیوں کا مقابلہ بے جگری سے کیا۔ یورپ، قسطنطنیہ اور انگورہ بھی آئے گئے۔ آخری سفر دیکھنے میں لندن کا سفر گول میز کانفرنس کے لیے اور اصل میں سفرِ آخرت۔ بدبینوں نے کہا، اب اس خاکستر کے ڈھیر میں ہے ہی کیا! لیکن جب بولنے کھڑے ہوئے تو انگریز اور ہندو سب پکار اُٹھے کہ یہ گوشت پوست کا بنا ہوا آدمی ہے یا ایک متحرک کوہ آتش فشاں! فاش اور برملا کہا جیسے مستقبل کو دیکھ ہی رہے تھے کہ ''آزادی لینے آیا ہوں۔ یا آزادی لے کر جاؤں گا یا اپنی جان اسی سرزمین پر دے کرا''۔

مالک نے بندے کی لاج رکھ لی۔ جنوری سنہ 1931ء کی چوتھی تاریخ اور شعبان سنہ 1350ھ کی پندرھویں شب میں عین اس وقت جب روئے زمین کے مسلمان اپنے پروردگار سے رزق کی، صحت کی، اقبال کی، زندگی کی، مغفرت کی نعمتیں مانگ رہے تھے۔ مشیت الٰہی نے یہ نعمت عظمیٰ دنیائے اسلام سے واپس لے لی۔ شاید کہ اس کے ہم قوم اور ہم وطن اس نعمت کے اہل نہیں ثابت ہوئے تھے۔ آزادی محمد علی جوہر کے ملک کو کیا ملتی، محمد علی جوہر کی روح کو البتہ مل گئی۔ بندہ اپنا ٹوٹا ہوا دل، ہزاروں داغ کھایا ہوا دل لے کر اپنے مولا کے حضور میں حاضر ہو گیا۔ عمر کل باون سال کی پائی۔

موت لندن میں آئی اور دفن کے لیے جگہ کہاں ملی؟ سرزمین قدس میں قبلہ اوّل میں، ہیکل سلیمانی کے قریب۔

ہے رشک ایک خلق کو 'جوہر' کی موت پر
یہ اس کی دین ہے جسے پروردگار دے

2.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
شیدائی	عاشق
نام اور چمکا	شہرت اور بڑھی
محکوم	ماتحت۔ زیردست
دھوم مچ گئی	شہرت پھیل گئی
زیر تجویز	تجویز کیا جانے والا
بے خودانہ	بے خود ہو کر
مجنونانہ	پاگلوں کی طرح
کچھ اور نہ بن پڑی	کچھ اور نہ ہو سکا
عاقلوں	عقلمندوں
مست الست	قدرتی مست
دھن	لگن۔ خواہش

الفاظ	معنی
جوہر چمکے	قابلیت ظاہر ہوئی
تیکھی چتون	ٹیڑھی نگاہ۔ ترچھی نظر
تلاطم	طوفان
پینترے	چالیں
عدم تشدد	سختی نہ کرنا
جکڑے گئے	قید ہو گئے
فاسق وفاجر	بدکار۔ خدا کا نافرمان
بدبین	دشمن، مخالف
خاکستر	راکھ
متحرک	حرکت میں
آتش فشاں	آگ اُگلنے والا
فاش اور برملا	صاف صاف، کھلم کھلا
مغفرت	بخشش
نعمتِ عظمیٰ	بڑی نعمت
اہل	لائق
سرزمین قدس	بیت المقدس یعنی قبلہ اوّل

2.5۔ تشریحات

محمد علی جوہر اب اپنے عالم میں .... گھورتے جاتے ہیں۔

یہ سطریں سبق ''مولانا محمد علی جوہر'' میں سے لی گئی ہیں جسے ''مولانا عبدالماجد دریابادی'' نے لکھا ہے۔ مصنف ان سطروں میں کہتے ہیں کہ جب 1914ء میں یورپ والوں نے خلافتِ اسلامیہ کے خلاف اعلان جنگ کر دیا اور خلیفہ اسلام کا

پرچم سرنگوں کرنے کی کوشش کی تو مولانا محمد علی جوہر اپنے آپ میں نہ رہے۔ اب وہ دشمنوں کے خلاف اپنی تقریر اور تحریر کے ذریعے زہر اُگلنے لگے۔ اس زمانے میں ان کی تحریر کا ایک ایک لفظ زہر میں بجھا ہوا ہوتا تھا اور ان کی تقریر کا ایک ایک جملہ اسلام کے دشمنوں پر تیر اور خنجر کا کام کرتا تھا۔ مولانا جوہر نے دشمنوں کے خلاف تقریریں کرنا شروع ہی کی تھیں کہ حکومت نے انھیں گرفتار کر لیا اور پانچ سال کی لمبی مدت کے لیے جیل بھیج دیا۔

مولانا محمد علی جوہر نے اپنی زندگی کا بہترین حصہ زیادہ تر قید ہی میں گزارا۔ قید کے زمانے میں مولانا نے اپنی شاعری کے جوہر دکھائے۔ وہ اپنی شاعری میں مظلوم مسلمانوں کی زبان بن کر دنیا کے سامنے نالہ وفریاد کرتے رہے۔ ساتھ ساتھ وہ ظالموں پر تنقید بھی کرتے جاتے تھے اور غصے میں بُرا بھلا بھی کہتے جاتے تھے۔ یہ شعر اسی نظر بندی کے زمانے کا ہے:

ہوں لاکھ نظر بند، دعا بند نہیں ہے
اللہ کے بندوں کو نہ اس طرح ستا، دیکھ

مطلب یہ ہے کہ اے ظالمو! تم چاہے مجھے کتنا ہی نظر بند کیوں نہ کر دو لیکن تم میری دُعا کو نظر بند نہیں کر سکو گے اور میری آہوں پر کنٹرول نہیں کر سکو گے۔ میری آہ قید کی سلاخوں سے نکل کر دربارِ خداوندی میں پہنچ ہی جائے گی اور اللہ مظلوموں کی فریاد فوراً سُن لیتا ہے۔ دیکھو حق پرستوں کو تم اس قدر مت ستاؤ کہیں ایسا نہ ہو کہ اللہ ان مظلوموں کی فریاد سن لے اور تمھیں نیست و نابود کر دے۔

مالک نے بندہ کی لاج .... ہیکل سلیمانی کے قریب۔

یہ سطریں سبق ''مولانا محمد علی جوہر'' سے لی گئی ہیں اور اس کے مصنف عبدالماجد دریابادی ہیں۔ مصنف ان سطروں میں یہ کہتے ہیں کہ جب لندن میں گول میز کانفرنس ہوئی تو اس اجلاس میں مولانا محمد علی جوہر نے ایک ہنگامہ خیز تقریر کی جس میں انھوں نے فرمایا:

''آزادی لینے آیا ہوں۔ یا آزادی لے کر جاؤں گا یا اپنی جان اسی سرزمین پر دے کر!''۔

یعنی وہ غلام ملک میں واپس جانے سے آزاد ملک میں مرجانا بہتر سمجھتے تھے۔ 1931ء کو انگلستان میں ان کا انتقال ہوا اور دفن بیت المقدس میں ہوئے جو مسلمانوں کا قبلہ اوّل کہلاتا ہے۔

2.6۔ خودآزمائی نمبر 2

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1- محمد علی جوہر کی علمی قابلیت کے بارے میں بتایئے؟

2- محمد علی جوہر کی زندگی کن کاموں میں گزری؟

3- محمد علی جوہر کے اسلامی جذبے کے بارے میں آپ کیا جانتے ہیں؟

4- انگریزی ہفتہ وار اخبار "کامریڈ" کس نے نکالا؟

5- محمد علی جوہر کی زبان پر کون سا نعرہ تھا؟

6- محمد علی جوہر کا انتقال کہاں ہوا؟

7- محمد علی جوہر کہاں دفن ہوئے؟

(ب) درج ذیل مثال پر غور کریں۔

عزیز (پیارا)،عزیز تر (زیادہ پیارا)،عزیز ترین (سب سے زیادہ پیارا)

اس مثال کی روشنی میں درج ذیل الفاظ میں تر اور ترین کا اضافہ کیجیے۔

قریب، عظیم، روشن، تازہ، وسیع۔

3۔ طالب علموں کے نام سر سیّد کا ایک خط

اب ہم ایک خط پڑھیں گے، اس کا عنوان ہے "طالب علموں کے نام سر سید کا ایک خط"۔ جیسا کہ عنوان سے ظاہر ہے یہ خط سر سیّد احمد خان نے لکھا تھا۔

3.1۔ مصنف کا تعارف

سر سیّد احمد خان 1817ء میں دلّی میں پیدا ہوئے اور 1898ء میں علی گڑھ میں وفات پائی۔ ان کے دو اہم کارنامے ہیں۔ ایک کارنامہ یہ ہے کہ انھوں نے علی گڑھ کالج قائم کر کے مسلمانوں کے لیے جدید تعلیم کی بنیاد رکھی اور دوسرا یہ کہ اُردو میں ہر قسم کے مضامین کو آسان اور سادہ زبان میں ادا کرنے کا نمونہ دکھایا۔ آپ نے "تہذیب الاخلاق" کے نام سے ایک رسالہ بھی جاری کیا۔ آپ کی مشہور کتابوں کے نام یہ ہیں:

آثار الصنادید، اسباب بغاوت ہند، خطبات احمدیہ اور تہذیب الاخلاق میں شائع شدہ مضامین وغیرہ۔

3.2۔ خط کا تعارف

اس خط میں سر سید نے بڑے اچھے انداز میں طلبہ سے خطاب کیا ہے اور انھیں یہ نصیحت کی ہے کہ وہ اپنی زندگی سیدھے راستے پر گزارنے کی کوشش کریں، وقت کی قدر کریں۔ عقل و ہوش اور دل و دماغ جو خدا کی دی ہوئی نعمتیں ہیں، ان سے فائدہ اُٹھائیں تا کہ انھیں زندگی کے آخری حصّے میں پچھتانا نہ پڑے۔

اب آپ اصل خط پڑھیے۔

3.3۔ متن

اے عزیزو! تم نے منزل ہستی میں قدم رکھا ہے اور میں بہت سے مرحلے طے کر چکا ہوں۔ مجھے افسوس ہے کہ عمر کی پہاڑی کی سیر کرتے وقت جو اوزار مجھے قدرت نے عنایت کیے تھے، ان کو میں اپنی نادانی اور گمراہی سے مناسب طور پر استعمال میں نہ لا سکا۔

پہاڑی کی ابتدائی منزل سے اس کی بلند چوٹی تک جا بجا چمن لہلہا رہے تھے۔ مرادوں اور آرزوؤں کے گل ہر طرف

کھل رہے تھے۔ ہر ایک جگہ خوشی وانبساط کے سامان تھے۔ اذن عام تھا کہ مسافر جس طرح چاہے، استعمال کرے۔ کسی طرح کی روک ٹوک نہ تھی۔ ان سے فائدہ اُٹھانا محض مسافر کی عقل اور خواہش پر منحصر تھا مگر حیف کہ میں اس منزل سے آنکھیں بند کیے چلا آیا۔ میں یہی سمجھتا رہا کہ یہ فضا اور یہ بہار اسی طرح چلی جائے گی اور یہ پُر لطف سامان منزل کے آخری حصے تک ختم نہ ہوگا، مگر یہ میری غلطی تھی۔ اب کہ عمر کے آخری مقام پر کھڑا ہو کر پچھلی طے کی ہوئی منزل پر نظر ڈالتا ہوں تو سوائے حسرت اور افسوس کے کچھ حاصل نہیں ہوتا۔ عمر کا جو نہایت پرجُوش حصہ تھا وہ گزر گیا۔ آگے کی طرف جو نظر ڈالتا ہوں تو سارے منظر وادیٔ پُر خار معلوم ہوتے ہیں اور ایسی اونچی چڑھائی نظر آتی ہے کہ جس کا کامیابی کے ساتھ طے کرنا ایک موہوم سی اُمید ہے۔ سامنے کے منظر کی ڈراؤنی صورت اور طے کی ہوئی منزل کی خوبصورتی چھوڑ آنے کے خیالات میرے دماغ کو ایسا پراگندہ کرتے ہیں کہ رہی سہی طاقت بھی زائل ہوتی معلوم ہوتی ہے۔

اے عزیزو! یہ مایوسی مجھے کیوں حاصل ہوئی اور کیوں میں دنیا سے حسبِ مراد بہرہ ور نہ ہوا؟ صرف اس سبب سے کہ میں نے وقت کی قدر نہ جانی۔ ابتدائے عمر میں جب کہ میں کچھ کر سکتا تھا، میں نے کچھ نہیں کیا۔ بدقسمتی سے کوئی رہبر یا ہادی ایسا نہ ملا جو مجھے سیدھے راستے پر ڈالتا۔ کوئی مربی یا محسن ایسا نصیب نہ ہوا جو میرے افعال واعمال کو مناسب سمت کی طرف رجوع کرنے کی کوشش کرتا۔ اپنی ہی مرضی اور اپنی عقل سے کسی کامل رہبر کے بغیر اپنی کشتی کو کھیتا رہا۔ یہاں تک کہ ایک خطرناک چٹان پر آ کر بحرِ ہستی پر جو نظر ڈالتا ہوں تو دیکھتا ہوں کہ جن لوگوں نے دانش مندی اور قاعدے کی پابندی سے کام لیا اور وقت کو بے بہا سرمایہ سمجھا وہ کیسے خوش وخرم ہیں اور بحرِ ہستی کو عبور کر رہے ہیں۔

سالہا سال سورج صبح سے نکل کر اس نیلگوں چھت پر اپنا معمولی دورہ کرتا ہوا مغرب میں جا ڈوبا۔ مگر میں یوں ہی کاہلی سے بیٹھا ہوا اس کے منہ کو تکتا رہا۔ اس کے قاعدے کی پابندی سے ذرا بھی سبق نہ لیا۔ چاند، ہلال اور بدر ہو کر اپنے مقرر وقتوں پر ظاہر ہوتا رہا مگر مجھے اس کے نمونے سے نصیحت حاصل نہ ہوئی۔ کالے کالے مست بادل اپنے وقت پر آئے اور برس کے چلے گئے۔ بجلی نے آب وتاب کے ساتھ میری مُندی ہوئی آنکھوں کو کھولنا چاہا مگر صد افسوس کہ میرے خفتہ دل نے بیداری حاصل نہ کی۔ گرج اور کڑک نے میرے کانوں کو کھولنا چاہا، مگر میرے کان پر جوں تک نہ رینگی۔ ہوا تیز اور تند، ٹھنڈی اور گرم سب قسم کی چلتی رہی مگر مجھے ذرا سی ہوشیاری نہ ہوئی۔ گھڑی ہر وقت میری جیب میں رہی مجھے اپنی غم ناک آواز سے ہر منٹ اور ہر سیکنڈ وقت کی پرواز کی خبر دیتی رہی۔ مگر میں نہ سمجھا کہ یہ دراصل میری گزرتی ہوئی عمر کے پاؤں کی آہٹ ہے۔ ہزاروں دفعہ جیب سے نکال کر دیکھا، کبھی چھ بجے، کبھی دس بجے، کبھی بارہ بجے مگر حیف میں نہ سمجھا کہ یہ اپنی ہی عمر کے قدم کے نشان ہیں۔

بہت دفعہ ریلوے اسٹیشن پر گیا۔ ٹرین کو جانے کے۔ لیے تیار دیکھا۔ مسافر گٹھڑی باندھے سوار ہونے کے لیے تیاری کررہے ہیں اور بہت سے اپنی منزل مقصود پر پہنچنے کے لیے خوشیاں منارہے ہیں۔ اتنے میں انجن نے سیٹی دی اور گھنٹی نے ٹن ٹن کی، ریل یہ جادہ جا۔ اب دیکھا تو نہ وہ ٹرین ہے، نہ وہ رفیق۔ اسٹیشن پر ایک اداسی کا عالم ہے۔ اس انقلاب سے میرے دل پر ایک خفیہ چوٹ لگی۔ مگر حیف یہ نہ سمجھا کہ یہ ٹرین زندگی کی رفتار کی خبر دیتی ہے۔ جو لوگ کہ سوار ہوئے ہیں وہ ملک عدم کے مسافر ہیں اور جو آتے ہیں وہ ملک ہستی کے وارد ہیں۔ اب جب کہ سمجھ آئی اور تجربہ ہوا تو وہ زمانہ نہ رہا نہ وہ طاقت رہی۔ اب جب کہ کسی اسکول یا کالج کی عمارت کے پاس سے گزرتا ہوں اور طالب علموں کے پڑھنے کی آواز میرے کان میں پڑتی ہے، کھڑا ہو جاتا ہوں اور آہ سرد بھر کر کہتا ہوں کہ "افسوس! اب میں دوبارہ لڑکا نہیں ہوسکتا"۔ کیا اچھا ہو کہ میں اس تحریر کے ساتھ پھر از سرِ نو زندگی کا سفر شروع کروں۔ اب کیا ہوسکتا ہے!

بس، اے طالب علمو! اور اے میرے ملک کے ہوشیار اُمیدوارو! میں حسرت کے ساتھ تم سے مخاطب ہوتا ہوں کہ میری کھوئی ہوئی عمر تمھارے راستے میں "نوٹس بورڈ" ہو جس پر یہ درج ہو کہ:

خبردار! اس طرف خطرہ ہے سنبھل کر چلو۔

3.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
کارنامے	بڑے اہم کام
غیر فانی	کبھی فنا نہ ہونے والے
وقار بڑھے	عزت بڑھے۔ رتبہ بڑھے
منزل ہستی	دنیا۔ جہاں
پہاڑی کی ابتدائی منزل	بچپن سے جوانی تک
انبساط	خوشی۔ مسرت
اذن عام تھا	عام اجازت تھی
وادیٔ پُر خار	کانٹوں سے بھرا ہوا جنگل

الفاظ	معنی
موہوم	فرضی، خیالی
پراگندہ	پریشان
بہرہ ور	کامیاب
ہادی	ہدایت کرنے والا
مربیّ	سرپرست
بے بہا	بہت زیادہ
بحرِ ہستی	زندگی کا سمندر
بحرِ ہستی کو عبور کر رہے ہیں	زندگی گزار رہے ہیں
نیلگوں چھت	نیلی چھت یعنی آسمان
ہلال	نیا چاند
بدر	پورا چاند
آب و تاب کے ساتھ	چمک دمک کے ساتھ، آن بان کے ساتھ
خفتہ دل	سویا ہوا دل۔ مردہ دل
کان پر جوں تک نہ رینگی	کوئی اثر نہ ہوا
غم ناک	غم سے بھری ہوئی
ملکِ عدم	دوسری دنیا۔ آخرت
ملکِ ہستی	مراد یہ دنیا
بہرہ	نصیب۔ حصّہ
کشتی کو کھیتا رہا	زندگی گزارتا رہا
محسن	احسان کرنے والا

3.5۔ تشریحات

اے عزیزو................................ استعمال میں نہ لا سکا۔

یہ سطریں سبق "طالب علموں کے نام سرسیّد کا ایک خط" سے لی گئی ہیں جس میں سرسید نے بڑے اچھے انداز سے طلبہ سے خطاب کیا ہے۔

اے عزیزو! تم نے ابھی زندگی کی پہلی ہی منزل میں قدم رکھا ہے لیکن میں زندگی کی کئی منزلیں طے کر چکا ہوں۔ جو نعمتیں خدا تعالیٰ نے مجھے عنایت کیں، میں نے ان کا صحیح استعمال نہیں کیا۔ اگر صحیح استعمال کرتا تو آج ان مشکلوں کا سامنا نہ کرنا پڑتا جن میں گھرا ہوا ہوں۔

بس اے طالب علمو!................................ سنبھل کر چلو۔

یہ سطریں سبق "طالب علموں کے نام سرسیّد کا ایک خط" سے لی گئی ہیں جس کے مصنف سرسید احمد خان ہیں۔ ان سطروں میں سرسید کہتے ہیں کہ اے طالب علمو! میری خواہش یہ ہے کہ تم میری زندگی سے نصیحت حاصل کرو اور میری گزری ہوئی زندگی کا مطالعہ کرو جو تمھارے لیے ایک نوٹس بورڈ کی طرح ہے جس پر یہ لکھا ہے کہ خبردار تم ایسی زندگی مت گزارنا اس میں خطرہ ہے تم اپنی زندگی کے سفر میں ذرا سنبھل کر چلنا۔

3.6۔ خود آزمائی نمبر 3

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1- علی گڑھ کالج کس نے قائم کیا؟

2- پہاڑی کی ابتدائی منزل سے کیا مُراد ہے؟

3- سرسید نے اُردو زبان کو کس طرح پیش کیا؟

4- اس خط سے سرسید کا کیا مقصد ہے؟

5- انسان کے پیدا ہونے اور مرنے کو سفر سے کیسے مثال دی جا سکتی ہے؟

6- دنیا میں ہمیں ہوشیار اور خبردار کرنے کے لیے قدرت نے کون کون سے سامان مہیا کیے ہیں؟

(ب) مندرجہ ذیل خالی جگہوں کو مناسب الفاظ سے پُر کیجیے۔

1- سر سید احمد خان نے ________ میں پیدا ہوئے۔

2- تم نے ________ ہستی میں قدم رکھا ہے۔

3- میں بہت سے ________ طے کر چکا ہوں۔

4- سارے ________ وادی پُر خار معلوم ہوتے ہیں۔

5- جو لوگ سوار ہوئے ہیں وہ ملک ________ کے مسافر ہیں۔

4۔ نامور ادیبوں کے خطوط

اب جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے "نامور ادیبوں کے خطوط" نامور ادیبوں سے مُراد غالب، سرسید، ڈپٹی نذیر احمد اور اکبر الہ آبادی ہیں۔

4.1۔ خطوط کا تعارف

یہ سبق "نامور ادیبوں کے خطوط" مختلف ادیبوں نے تحریر کیا ہے۔ اس سبق میں مرزا غالب کا خط میر مہدی کے نام، سرسید کا خط مولانا حالی کے نام، ڈپٹی نذیر احمد کا خط اپنے بیٹے کے نام اور اکبر الہ آبادی کا خط شبلی کے نام شامل ہیں۔

4.2۔ مصنف کا تعارف

اُردو میں سب سے پہلے مرزا غالب نے خطوط نویسی کی ایک نئی طرز ایجاد کی۔ ان کے خطوط بہت دلچسپ ہوتے ہیں۔ پڑھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ سامنے بیٹھے بے تکلف باتیں کر رہے ہیں۔ یہ انداز بہت پسند کیا گیا چنانچہ ان کے بعد سرسید، شبلی، حالی، اکبر اور ڈپٹی نذیر احمد نے بھی یہی انداز اختیار کیا۔ سب سے پہلے پڑھیے مرزا غالب کا خط۔

4.3۔ متن

(1) مرزا غالب کا خط میر مہدی مجروح کے نام

اے جناب میران صاحب السلام علیکم!

حضرت آداب!

کہو صاحب! آج اجازت ہے میر مہدی کے خط کا جواب لکھنے کی؟

حضور میں کیا منع کرتا ہوں؟ میں نے تو یہ عرض کیا تھا کہ اب وہ تن درست ہو گئے ہیں۔ بخار جاتا رہا ہے۔ صرف پیچش باقی ہے، وہ بھی رفع ہو جائے گی۔ میں اپنے ہر خط میں آپ کی طرف سے دعا لکھ دیتا ہوں۔ پھر آپ کیوں تکلیف کریں؟

نہیں میرن صاحب، اس کے خط کو آئے بہت دن ہو گئے، وہ خفا ہوتا ہوگا۔ جواب لکھنا ضروری ہے۔

حضرت! وہ آپ کے فرزند ہیں، آپ سے خفا کیا ہوں گے؟

بھائی! آخر کوئی وجہ تو بتاؤ کہ تم مجھے خط لکھنے سے کیوں باز رکھتے ہو؟

سبحان اللہ! سبحان اللہ! اے لو حضرت، آپ تو خط نہیں لکھتے اور مجھے فرماتے ہیں، تو باز رکھتا ہے۔

اچھا، تم باز نہیں رکھتے، مگر یہ تو تم کہو تم کیوں نہیں چاہتے کہ میں میر مہدی کو خط لکھوں؟

کیا عرض کروں، سچ تو یہ ہے کہ جب آپ کا خط جاتا اور وہ پڑھا جاتا تو میں سنتا اور حظ اٹھاتا۔ اب جو میں وہاں نہیں، نہیں چاہتا کہ آپ کا خط جائے۔ میں اب پنجشنبہ کو روانہ ہوتا ہوں۔ میری روانگی کے تین دن بعد آپ خط شوق سے لکھیے گا۔

میاں بیٹھو، ہوش کی خبر لو۔ تمھارے جانے نہ جانے سے مجھے کیا علاقہ! میں بوڑھا آدمی، تمھاری باتوں میں آ گیا اور آج تک اس کو خط نہیں لکھا۔ لاحول ولا قوۃ۔

سنو، میر مہدی! میرا کچھ گناہ نہیں۔ اپنے خط کا جواب پڑھو۔ تپ تو رفع ہو گئی۔ پیچش کے رفع ہونے کی خبر شتاب لکھو۔ پرہیز کا بھی خیال رکھا کرو۔

میں خط لکھ چکا۔ سرنامہ لکھ چھوڑوں گا۔ میر سرفراز حسین کو دُعا پہنچے۔ اللہ اللہ! تم تو پانی پت کے سلطان العلماء اور مجتہد العصر بن گئے۔ کہو، وہاں کے لوگ تمھیں قبلہ و کعبہ کہنے لگے یا نہیں؟ میر نصیر الدین کو دُعا کہنا۔

غالب

(2) سر سیّد کا خط مولانا حالی کے نام

جناب مولانا مخدوم و مکرم

شملے میں میرے لیے اس سے بڑھ کر کون سی نعمت ہو سکتی ہے کہ چند روز آپ کی صحبت رہے۔ میرا رمضان سچ مچ عید ہو جائے گا۔ آپ بلا تامل تشریف لائیں، مکان، دل، آنکھیں سب حاضر ہیں۔ موسم یہاں کا اچھا ہے۔

اتفاقیہ علالت دوسری چیز ہے۔ معمولی بیماری کا دور ہونا لازمی ہے۔ سردی بہت نہیں ہے۔ نہایت ملائم ٹھنڈک ہے۔ بارش اکثر ہوتی ہے جو کسی قدر ناگوار ہے۔ گرارادہ ہوتو اس عریضے کا جواب فوراً ارقام فرمائیے گا۔

والسلام

خاکسار

سیّد احمد

(3) ڈپٹی نذیر احمد کا خط بیٹے کے نام

میاں بشر!

جس وقت سے میں آیا تھا، تمھارا اسباب جمع کرنے کی فکر میں تھا، چنانچہ اس وقت اسباب صندوق میں بند کر کے اوپر سے ٹاٹ مڑھ کر بکس میں روانہ کرتا ہوں۔ وہاں سے ریل پر روانہ ہو جائے گا۔ اس ایک بکس میں اتنی کتابیں ہیں کہ اگر آدمی نظرِ تحقیق سے ان پر عبور حاصل کر لے تو عالم ہو جائے۔ مگر رکھ چھوڑنے کو کتاب اور پتھر برابر ہے، مقدم جماعت کی پڑھائی ہے۔ اس کے یاد کرنے سے جو وقت بچے اس میں دوسرا کام کرنا چاہیے۔ اس وقت بوجھ اپنے اوپر مت بڑھاؤ، جماعت میں بڑھے رہو۔ کیوں کہ ہم سبقوں میں پیچھے رہنا بڑی بے عزتی کی بات ہے۔ بڑا انتظام اس کا ہو، انگریزی بول چال اور عبارت انگریزی کے لکھنے میں یعنی انگریزی کمپوزیشن میں ترقی ہو، سو اُمید ہے، تم نے اس کے لیے، مناسب تدبیر کر لی ہوگی۔ اگر وقت کو انتظام سے صرف کرو اور معمول باندھ کر ہر کام وقت پر کرتے رہو تو بافراغت جماعت کی پڑھائی بھی یاد کر لو گے اور پھر بھی اتنا وقت بچے گا کہ اس میں انگریزی کو بڑھاؤ، عربی پڑھو اور اونچی کلاس میں جانے کا حوصلہ کرو۔

دُعاگو

نذیر احمد

(4) اکبرالہ آبادی کا دعوت نامہ شبلی کے نام

اکبرالہ آبادی ریٹائرڈ سیشن جج تھے۔ بہت نیک دل اور دین دار بزرگ ہونے کے علاوہ ایک مشاق شاعر بھی تھے۔ سیدھی سادی زبان میں شعر کہتے تھے مگر زیادہ تر ایسے شعر جن میں طنز ومزاح کے ساتھ ساتھ قوم کی اخلاقی ومعاشرتی اصلاح کا پہلو نمایاں ہو۔

ایک دفعہ مولانا شبلی الہ آباد گئے۔ اکبر مرحوم نے ایک ''دعوت نامہ'' نظم میں بھیجا، جو یہ ہے۔

آتا نہیں مجھ کو قبلہ قبلی
بس صاف یہ ہے کہ بھائی شبلی
تکلیف اُٹھاؤ آج کی رات
کھانا یہیں کھاؤ آج کی رات

آخر عمر میں مولانا شبلی کا پاؤں ایک حادثے کی وجہ سے کاٹ دیا گیا تھا۔ اس سبب سے وہ لنگڑے ہو گئے تھے۔ بیساکھی کے سہارے چلتے تھے۔ اس لیے معذرت نامہ لکھ بھیجا جو یہ ہے:

آج دعوت میں نہ آنے کا مجھے بھی ہے ملال
لیکن اسباب کچھ ایسے ہیں کہ مجبور ہوں میں
آپ کے لطف و کرم سے مجھے انکار نہیں
حلقہ درگوش ہوں، ممنون ہوں، مشکور ہوں میں
لیکن اب وہ نہیں ہوں میں کہ پڑا پھرتا تھا
اب تو اللہ کے افضال سے تیمور ہوں میں
دل کے بہلانے کی باتیں ہیں یہ شبلی ورنہ
جیتے جی مردہ ہوں، مرحوم ہوں، مغفور ہوں میں
(شبلی نعمانی)

4.4۔ خطوط کے خلاصے

خط نمبر 1: مرزا غالب کا خط میر مہدی کے نام

غالب کا خط لکھنے کا انداز بالکل نرالا ہے۔ ان کا خط پڑھنے سے ایسا محسوس ہوتا ہے جیسے غالب اور میر مہدی آمنے سامنے بیٹھے ایک دوسرے سے باتیں کرر ہے ہیں۔ پورا خط ایک مکالمہ معلوم ہوتا ہے۔ غالب کے خط کا یہ انداز ایسا ہے، جو کسی کے خط میں نہیں ملتا۔

خط نمبر 2: سرسید کا خط مولانا حالی کے نام

سرسیّد احمد خان نے مولانا حالی کو اپنے یہاں شملے میں بُلانے کے لیے خط میں تحریر کیا کہ یہاں کا موسم بہت اچھا ہے۔ سردی بہت نہیں ہے۔ بارش اکثر ہوتی ہے جو کسی قدر نا گوار ہے۔ اگر آپ نے کا ارادہ ہو تو اس خط کا جواب جلد دیں۔

خط نمبر 3: ڈپٹی نذیر احمد کا خط بیٹے کے نام

ڈپٹی نذیر احمد نے اپنے بیٹے بشیر کو ایک بکس میں بہت سی درسی کتابیں پارسل کیں اور خط میں لکھا کہ میں اس صندوق میں اتنی عمدہ کتابیں تمھارے لیے روانہ کرر ہا ہوں کہ اگر تم دل لگا کر پوری طرح ان کا مطالعہ کرلو گے تو تم عالم بن جاؤ گے۔ لیکن اگر تم نے ان کتابوں کو الماری میں رکھ چھوڑا اور ان کا مطالعہ کرنا گوارا نہیں کیا تو پھر تمھیں ان سے کوئی فائدہ حاصل نہیں ہو سکتا۔ کتاب وہی ہے، جس کا مطالعہ کیا جائے۔ اگر کتابیں خرید کر طاق یا الماری میں رکھ دی جائیں اور انھیں پڑھا نہ جائے تو وہ کتابیں پتھر کے برابر ہیں۔ جس طرح گدھے پر عمدہ عمدہ کتابیں لاد دی جائیں تو گدھا عالم نہیں بن سکتا۔

خط نمبر 4: اکبرالہ آبادی کا دعوت نامہ شبلی کے نام

اکبرالہ آبادی نے مولانا شبلی کو نظم میں ایک دعوت نامہ بھیجا جس میں مندرجہ بالا اشعار درج تھے۔ ان اشعار کا نثر میں ترجمہ یہ ہے۔

اے بھائی شبلی مجھے بڑے بڑے القاب وآداب سے بھرا ہوا خط تو لکھنا نہیں آتا، بس مقصد صرف یہ ہے کہ آج کی رات آپ تکلیف کر کے میرے غریب خانہ پر تشریف لائیں اور کھانا میرے ساتھ ہی کھائیں، مہربانی ہوگی۔

مولانا شبلی کا پاؤں چونکہ ایک حادثے کی وجہ سے کاٹ دیا گیا لہٰذا انھوں نے دعوت میں شریک نہ ہونے کے لیے

اکبرالہ آبادی کو چند اشعار معذرت کے طور پر لکھ بھیجے۔

ان اشعار کا مفہوم یہ ہے:

شعر نمبر 1: کچھ مجبوریاں ایسی ہیں جن کی وجہ سے میں آپ کی دعوت میں شریک ہونے سے معذور ہوں۔ اگر چہ مجھے دعوت میں شرکت نہ کرنے کا افسوس ہے۔

شعر نمبر 2: اگر چہ آپ کی مہربانیاں اور نوازشیں مجھ پر بہت ہیں جن سے مجھے انکار نہیں ہوسکتا۔ میں آپ کی مہربانیوں کا بہت شکر گزار ہوں اور آپ کا احسان مند ہوں بلکہ آپ کی نوازشوں نے مجھے آپ کا غلام بنا دیا ہے۔

شعر نمبر 3: مگر اب میری حالت ایسی نہیں ہے کہ میں دعوتوں میں شریک ہوسکوں جیسے کہ میں پہلے شریک ہوتا رہتا تھا کیونکہ میں ایک حادثے میں لنگڑا ہوگیا ہوں (اور تیمور لنگ کی طرح ہوں) اس لیے زیادہ چلنے پھرنے سے مجھے تکلیف ہوتی ہے۔

شعر نمبر 4: بھائی اب میری تندرستی ویسی نہیں رہی جیسی پہلے تھی۔ یہ تو صرف دل کو سمجھانے کی باتیں ہیں کہ میں فلاں وجہ سے دعوت میں شریک نہیں ہوسکتا۔ ورنہ حق بات تو یہ ہے کہ میں زندہ درگور ہوگیا ہوں یعنی ظاہر میں زندہ نظر آتا ہوں لیکن میرے ہاتھ پیر اب مردہ ہو چکے ہیں۔ اب مجھ میں چلنے پھرنے کی ذرا بھی طاقت باقی نہیں رہی، بس مردوں کی طرح چارپائی پر پڑا رہتا ہوں۔

4.5۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
خطوط	خط کی جمع
رفع کرنا	دور کرنا
حظ اٹھانا	لطف اٹھانا
پنج شنبہ	جمعرات
شتاب	جلدی
سرنامہ	پتہ

الفاظ	معنی
سلطان العلماء	عالموں کے بادشاہ
مجتہد العصر	اپنے وقت کا عالم
قبلہ وکعبہ	بڑا بزرگ
بلا تامل	بے دھڑک۔ بے کھٹکے
اتفاقیہ علالت	اتفاقیہ بیمار ہو جانا
عریضہ	درخواست خط
اِرقام	لکھائی، تحریر
اسباب	سبب کی جمع یعنی سامان
کمپوزیشن	انشاء۔ لکھنا
مناسب تدبیر کرنا	ٹھیک بندوبست کرنا
معمول باندھ کر	روز کا قاعدہ مقرر کر کے
بافراغت	اطمینان سے
مشاق	ماہر۔ تجربہ کار
بیساکھی	لکڑی سے بنی ہوئی وہ چیز جس سے چلنے میں مدد ملتی ہے۔
مشکور	شکر ادا کرنے والا
افضال	فضل کی جمع۔ مہربانی
جیتے جی	زندگی ہی میں
مرحوم	جس پر خدا کا رحم ہو
مغفور	جسے خدا نے بخش دیا ہو
عبور حاصل کرنا	پوری طرح سمجھ لینا

4.6۔ خودآزمائی نمبر 4

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1- خطوط نویسی کا نیا طرز کس نے ایجاد کیا؟

2- مرزا غالب کے خط میں کون سی خاص خوبی پائی جاتی ہے؟

3- ڈپٹی نذیر احمد کے خط میں آپ کی نصیحتوں کا مخاطب کون ہے؟

4- نذیر احمد نے اپنے بیٹے کو بکس میں کیا چیزیں روانہ کیں۔

5- اکبرالہ آبادی کا دعوت نامہ کس کے نام ہے؟

(ب) مندرجہ ذیل خالی جگہوں کو پُر کیجیے۔

1- ____ میں میرے لیے اس سے بڑھ کر کون سی ____ ہوسکتی ہے کہ چند روز آپ کی ____ رہے۔

2- میرا رمضان سچ مچ عید ہوجائے گا آپ ____ تشریف لائیں، مکان، دل، آنکھیں سب حاضر ہیں۔

3- ______ یہاں کا اچھا ہے۔

4- ______ علالت دوسری چیز ہے معمولی بیماری کا دور ہونا __________ ہے۔

5- سردی بہت نہیں ہے۔ نہایت ____ ٹھنڈک ہے بارش اکثر ہوتی ہے جو کسی ____ ناگوار ہے۔

5۔ سیّد معصوم شاہ بکھری

اب جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ''میر معصوم شاہ بکھری'' ہے اس کے مصنف عبدالواحد سندھی ہیں۔

5.1۔ مصنف کا تعارف

عبدالواحد سندھی اردو اور سندھی زبان کے ادیب اور انشاپرداز تھے۔ جامعہ تعلیم ملّی، ملیر کے بچوں کے رسالے کے اعزازی مدیر تھے۔ اس رسالے میں اکثر ان کے مضامین شائع ہوتے تھے۔ ساری عمر بچوں کی تعلیم کے لیے وقف کر دی تھی۔

ان کی تحریر آسان اور زبان سادہ ہے۔ ان کی تحریروں میں ایک ستھرا پن پایا جاتا ہے۔

5.2۔ سبق کا تعارف

اس سبق میں میر معصوم شاہ بکھری کے حالاتِ زندگی تحریر کیے گئے ہیں۔ سبق سے آپ کو یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ سندھ کی تاریخی اہمیت کیا ہے اور یہاں کیسے کیسے صاحبِ علم و فضل گزر چکے ہیں۔

اصل نام میر معصوم تھا۔ ان کا تخلص ''نامی'' اور لقب ''نظام الدین'' تھا۔ والد کا نام سید صفائی تھا جو قندھار کے رہنے والے تھے اور شاہ حسن ارغون کے دورِ حکومت میں سندھ چلے آئے تھے اور بکھر کو اپنا وطن بنا لیا تھا۔ میر معصوم 7 رمضان 944ھ کو بکھر میں پیدا ہوئے۔ بچپن میں انھوں نے ملا محمد ساکن، کنگری، قاضی دتہ سیہوانی اور مخدوم بلال سے تعلیم حاصل کی۔ ان کی مشہور فارسی کتاب ''تاریخ معصومی'' سندھ کی مستند تاریخ مانی جاتی ہے جس میں محمد بن قاسم کی فتوحات سے لے کر اکبر کے سندھ پر قبضہ کر لینے تک کے حالات تحریر ہیں۔

اب آپ اصل سبق پڑھیے۔

5.3۔ متن

سید میر معصوم شاہ کا سلسلۂ نسب حضرت امام موسیٰ کاظم رحمۃ اللہ علیہ سے ملتا ہے۔ مرزا شاہ بیگ ارغون کے والد ذوالنون بیگ قندھار کے حاکم تھے اس وقت اس خانوادہ سادات کے جدِ اعلیٰ سید محمد شیر علی وہاں درویشوں کی سی زندگی بسر کرتے تھے۔ قندھار اور اس کے گرد و نواح میں ان کے ہزاروں مرید تھے۔ ان کے چاروں طرف رات دن لوگوں کا مجمع لگا

رہتا تھا۔

شاہ بیگ ارغون نے جب سندھ پر حملہ کر کے اس علاقے کو سموں کے خاندان سے چھینا تو یہ خانوادہ قندھار سے سندھ آ کر بکھر کے مقام پر آباد ہو گیا۔ بکھر اس زمانے میں پورے عروج پر تھا۔ اس کا حکمران محمود اصفہانی قندھار کے فرماں روا کا دوست تھا۔ اس لیے وہاں سے آنے والوں کو نئی سرزمین پر کوئی دقت نہیں ہوئی، انھی لوگوں میں سید میر معصوم شاہ کے والد سید صفائی بھی شامل تھے جو سید محمد شیر علی قندھار کی اولاد میں سے تھے۔ سید صفائی خود بھی صاحب شریعت وطریقت تھے۔ سلطان محمد حاکم بکھر نے انھیں اپنے علاقے کا شیخ الاسلام مقرر کر دیا تھا۔ یہ سنہ 977ھ کا واقعہ ہے۔ سنہ 991ھ میں انھوں نے وفات پائی اور وہیں دفن ہوئے۔

یہاں یہ بتا دینا ضروری ہے کہ سنہ 980ھ میں سلطان اصفہانی نے سیاسی مصلحت کی بنا پر اپنی بیٹی کی شادی شہنشاہ اکبر سے کر دی تھی۔ دو سال کے بعد سلطان کا انتقال ہو گیا تو بکھر مغلوں کی مرکزی حکومت کے تحت آ گیا۔ سندھ کے باقی علاقے پر بھی ان کا عمل دخل ہو چلا تھا۔ اب بکھر کے گورنر مغل دربار کی طرف سے مقرر ہونے لگے۔

سیّد میر معصوم شاہ نے زمانے کا رنگ دیکھتے ہوئے اپنے مربیّ کے داماد یعنی شہنشاہ اکبر کے دربار تک رسائی حاصل کی اور اپنی اعلیٰ قابلیت کی بنا پر بلند مرتبہ پایا۔ وہاں عبدالرحیم خان خاناں سے ان کے تعلقات بڑھ گئے حتیٰ کہ گجرات کے معرکوں میں بھی ان کے ساتھ رہے۔ جب گجرات پوری طرح فتح ہو گیا تو حکم حاکم کے ماتحت احمد آباد میں مقیم ہو گئے جہاں ان کو نظام الدین بروی جیسے علم دوست انسان کی صحبت نصیب ہوئی۔ یہ بزرگ اس کتب خانے سے متعلق تھے جو خان خاناں نے احمد آباد میں قائم کیا تھا اور جس میں 95 اہل قلم کتابوں کی ترتیب وتالیف کے لیے ملازم تھے۔ نظام الدین بروی نے اپنی مشہور تاریخی کتاب ''طبقاتِ اکبری'' اسی کتب خانے میں بیٹھ کر لکھی۔ اس تصنیف میں میر معصوم شاہ مددگار رہے تھے۔

سنہ 999ھ میں جب اکبر بادشاہ نے خان خاناں کی سرکردگی میں ٹھٹھہ کے حکمران مرزا جانی بیگ ترخان کے خلاف فوج بھیجی تو میر معصوم شاہ بھی فوج میں شامل تھے۔ نصیر پور کے مقام پر دونوں فوجوں کا مقابلہ ہوا جس میں مغل فوج کو کامیابی ہوئی۔ اس کے بعد خان خاناں نے اپنی فوجیں چار حصوں میں تقسیم کر کے الگ الگ علاقوں میں بھیجیں۔ شاہ صاحب کے ہاتھ میں اس فوج کی کمان دے دی جو سیوہن کی طرف گئی تھی۔ مرزا جانی بیگ ٹھٹھہ سے بھاگ کر اس وقت سیوہن میں مقیم تھا، اس نے مقابلے کی تیاری شروع کی لیکن اس کی فوجیں مکلی نامی پہاڑیوں میں مغل فوجوں کے نرغے میں آ گئیں اور شکست کھا کر بھاگ گئیں۔ مرزا جانی بیگ نے فوراً ہتھیار ڈال دیے۔ اس طرح تمام سندھ پر مغلوں کا قبضہ ہو گیا۔

اس ہنگامے میں بہت سے شہر تباہ ہو گئے چنانچہ ٹھٹھہ کو اس کے بعد کبھی پہلی سی شہرت نصیب نہ ہو سکی۔ میر معصوم شاہ کو ان کی خدمات کے عوض بہت سی جاگیر مل چکی تھی اس لیے وہ اپنے وطن بکھر میں رہنے لگے اور سنہ 1000ھ سے 1005ھ تک وہیں مقیم رہے۔ اسی اثنا میں انھوں نے ''تاریخ معصومی'' لکھی جو سندھ پر بڑی مستند تاریخی کتاب سمجھی جاتی ہے۔

میر معصوم کو عمارتوں کا بہت شوق تھا۔ سنہ 1002ھ میں انھوں نے روہڑی کی مشہور عیدگاہ بنوائی جو آج تک قائم ہے۔ اگلے سال سکھر میں ایک مینار کی بنیاد رکھی جس کی تکمیل کا سہرا ان کے بیٹے کے سر رہا لیکن وہ ''مینارِ معصومی'' کے نام سے آج تک مشہور ہے۔ سنہ 1004ھ میں انھوں نے مینار کی تعمیر کے ساتھ ساتھ سکھر میں ایک مسافر خانہ تعمیر کرایا جو ''آرام گاہ'' کے نام سے مشہور ہے۔ دو سال بعد سکھر میں ایک بڑی مسجد تعمیر کرائی جو ''مسجد منزل گاہ'' کہلاتی ہے۔

اس دوران جب بادشاہ دکن کے دورے پر روانہ ہوا تو اس نے میر معصوم شاہ کو بھی اپنے ہمراہ لے لیا۔ چوں کہ شاہ صاحب کو تاریخ گوئی میں بڑا ملکہ تھا اس لیے وہ ہر نئے مقام پر پہنچ کر ایک قطعہ لکھتے تھے اور اکبر کے دورۂ دکن کی یادگار میں ہر جگہ نصب کرا دیتے۔ چناں چہ بُرہان پور، بیانہ، اُجین اور دھارواڑ وغیرہ میں ایسے کتبے اب تک موجود ہیں۔

اکبر بادشاہ کو ان پر اس درجہ اعتماد تھا اور وہ ان کی قابلیت کا اتنا معترف تھا کہ جب ایران کے بادشاہ عباس صفوی کے دربار میں سفیر بھیجنے کی ضرورت ہوئی تو نظرِ انتخاب انھی پر پڑی۔ وہ آگرہ سے قندھار کے راستے ایران روانہ ہوئے تو راستے میں بھی یادگار کتبے نصب کراتے رہے۔ چنانچہ تبریز تک ان کے بہت سے کتبے ملتے ہیں۔ تقریباً دو سال وہ سفیر کی حیثیت سے ایران میں رہے۔ اس کے بعد جب آگرہ واپس آئے تو اکبر کا آخری وقت قریب آ پہنچا تھا۔

بادشاہ کے انتقال کے بعد میر معصوم شاہ اپنے وطن واپس چلے آئے اور زندگی کے باقی پانچ سال وہیں گزار دیے۔ سنہ 1019ھ میں ان کا انتقال ہوا۔ وہ سکھر میں ''مینارِ معصومی'' کے زیرِ سایہ اپنے والد کی قبر کے پاس مدفون ہیں۔

سیّد صاحب مؤرخ اور سیاست دان ہونے کے علاوہ ایک بلند پایہ شاعر بھی تھے۔ ''نامی'' تخلص کرتے تھے چنانچہ ان کے دیوان کے بہت سے نسخے سندھ کے مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ ان کی مثنوی ''راز و نیاز'' کے نام سے مشہور ہے جس میں انھوں نے ''سسی پنوں'' کی کہانی اپنے خاص انداز میں بیان کی ہے۔

5.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
ادیب وانشا پرداز	مضامین لکھنے والے
سلسلہ نسب	خاندانی سلسلہ
خانوادہ	خاندان
سادات	سید کی جمع
جدِ اعلیٰ	پردادا
درویشوں کی سی	فقیرانہ
گردونواح	اردگرد۔آس پاس
عروج پرتھا	ترقی پرتھا
حکمران	حکومت کرنے والا
فرمانبردار	حکم ماننے والا
صاحب شریعت وطریقت	اسلامی قوانین پرعمل کرنے والا
شیخ الاسلام	اسلامی قوانین کا محافظ
عمل دخل ہو چلا	قبضہ ہوگیا
زمانہ کا رنگ	زمانے کا حال
مربیؔ	سرپرست
معرکوں میں	جنگوں میں
علم دوست	علم سے محبت رکھنے والا
اہلِ قلم	لکھنے والے
عوض	بدلہ میں

الفاظ	معنی
تکمیل کا سہرا ان کے بیٹے کے سر آیا	کام پورا ہونے کی عزت ان کے بیٹے کو ملی
ملکہ	مہارت
کتبہ	پتھر پر کھدی ہوئی عبارت
نظرِ انتخاب انھی پر پڑی	انھی کو چنا گیا
مورّخ	تاریخ لکھنے والا
بلند پایہ	اعلیٰ مرتبہ کا

5.5۔ تشریحات

اس کی فوجیں.. جا گیر مل چکی تھی۔

یہ سطریں سبق ''میر معصوم شاہ بکھری'' سے لی گئی ہیں اور اس کے مصنف عبدالواحد سندھی ہیں۔

اکبر کے دورِ حکومت میں میر معصوم نے فوج میں سپہ سالار کی حیثیت سے بہت سی لڑائیوں میں بہادری کے ایسے جوہر دکھائے کہ اکبر نے خوش ہو کر انھیں نہ صرف انعامات سے نوازا بلکہ انھیں جاگیر بھی دے دی۔

سیّد صاحب مؤرخ.. کتب خانوں میں موجود ہیں۔

یہ سطریں سبق ''میر معصوم شاہ بکھری'' سے لی گئی ہیں۔ اس کے مصنف عبدالواحد سندھی ہیں۔

ان کی مشہور فارسی کتاب ''تاریخِ معصومی'' سندھ کی مستند تاریخ مانی جاتی ہے، جس میں محمد بن قاسم کی فتوحات سے لے کر اکبر بادشاہ کا سندھ پر قبضہ کر لینے تک کے حالات تحریر ہیں۔ 'نامی' کے تخلص سے شاعری بھی کرتے تھے، ان کی ایک مثنوی ''راز و نیاز'' بے حد مشہور ہے، جس میں انھوں نے سسّی پنوں کی رومانوی داستان ایک انوکھے انداز میں بیان کی ہے۔

5.6۔ خود آزمائی نمبر 5

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1- سید معصوم شاہ کا سلسلہ نسب کس سے ملتا ہے؟

2- سید معصوم شاہ کے والد کا کیا نام تھا؟

3- سید صفائی کس کی اولاد سے ہیں؟

4- بکھر کے حاکم نے کس کو شیخ الاسلام مقرر کیا؟

5- سید معصوم شاہ نے کن کن لوگوں سے تعلیم پائی؟

6- سلطان اصفہانی نے اپنی بیٹی کی شادی کس سے کی؟

7- نظام الدین بروی کی مشہور کتاب کا کیا نام ہے؟

8- مرزا جانی بیگ ٹھٹھہ سے بھاگ کر کہاں گیا؟

9- سید میر معصوم شاہ کی مشہور کتاب کا کیا نام ہے؟

10- ان کی مثنوی کس نام سے مشہور ہے اور اس میں کس کا ذکر ہے؟

(ب) مندرجہ ذیل خالی جگہوں کو مناسب الفاظ سے پُر کیجیے۔

1- سید میر معصوم شاہ کا اصل نام میر ________ تھا۔

2- ان کا تخلص ________ تھا۔

3- آپ کا لقب ________ تھا۔

4- والد کا نام سید ________ تھا۔

5- جو قندھار کے ________ والے تھے۔

6- میر معصوم ________ کو بکھر میں پیدا ہوئے۔

7- ________ سے تعلیم حاصل کی۔

8- روہڑی میں ایک ________ تعمیر کروائی۔

9- شاعری میں ان کی ایک مثنوی ________ بے حد مشہور ہے۔

10- میر معصوم کو ________ کا بہت شوق تھا۔

6۔ ایران کا جاڑا

اب جو سبق آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے "ایران کا جاڑا" اس کے مصنف محمد حسین آزاد ہیں۔

6.1۔ مصنف کا تعارف

مولانا محمد حسین آزاد 1827ء میں دہلی میں پیدا ہوئے۔ ان کے والد کا نام محمد باقر تھا۔ مولانا آزاد کو ان کی علمی خدمات کے صلے میں "شمس العلماء" کا خطاب ملا۔ آپ اُردو کے بڑے اچھے انشا پرداز تھے۔ ان کی اُردو سادہ، بامحاورہ اور دلکش ہوتی ہے۔ چھوٹے چھوٹے جملوں میں اظہار مطلب کرتے ہیں اور بات سے بات پیدا کر دیتے ہیں۔

آپ کی چند مشہور کتابوں کے نام یہ ہیں:

آبِ حیات، نیرنگِ خیال، دربار اکبری وغیرہ۔ آپ نے لاہور میں تقریباً تراسی سال کی عمر میں 1910ء میں وفات پائی۔

6.2۔ سبق کا تعارف

سبق "ایران کا جاڑا" مولانا محمد حسین نے لکھا ہے۔ انھوں نے اس سبق میں ایران میں جاڑے کے موسم پر روشنی ڈالی ہے کہ برف باری کے موسم میں بھی ایران کے لوگ اپنے سب کام کرتے ہیں۔

ایران کے باشندے برف میں رہنے کے عادی ہوتے ہیں۔ انھیں سردی زیادہ نہیں ستاتی، لہٰذا وہ برف باری کے دوران بھی اپنا سفر جاری رکھتے ہیں۔ اپنے سب دھندے کرتے ہیں۔ بازاروں میں خرید و فروخت ہوتی رہتی ہے۔ یہ لوگ برف سے بچنے کے لیے اپنے جسموں پر نمدی چغے ڈالے رکھتے ہیں جن پر برف تو جم جاتی ہے لیکن ان کے جسم برف سے محفوظ رہتے ہیں۔

یہ سبق ان کی کتاب "سخندانِ فارس" سے ایک اقتباس ہے جسے انھوں نے ایران کی سیر کے بعد لکھا تھا۔ اب آپ اصل سبق پڑھیں۔

6.3۔ متن

دفعتہً ہوا بند ہوئی۔ ابر سا گھر آیا۔ دنیا دھواں دھار ہوگئی۔ پھر سفید غبار سا برستا ہوا معلوم ہوا۔ تھوڑی دیر بعد دیکھا تو زمین پر، دیواروں اور منڈیروں پر کوئی سفید سفید آٹا چھڑک گیا۔ غرض کہ ایک جھکولا برف کا اور پڑا۔ رات گزری۔ صبح کو دیکھا تو تمام درختوں پر برگ ریز کا حکم پہنچ گیا۔ دوسرے دن ایک جھکولا اور ساتھ ہی سناٹا ہوا کا آیا۔ پھر جو دیکھا تو درخت پر پتے کا نام نہیں۔ جو درخت ہفتہ بھر پہلے پتوں سے بھرے پڑے تھے، خالی جھاڑیاں کھڑی ہیں جیسے کسی نے کپڑے اتار لیے۔ وہ بھی سیاہ رنگ، جیسے بجلی مارا لوہا۔ ایک دو دن بعد برف باری شروع ہوگئی مگر کس طرح؟ جیسے کوئی آسمان پر بیٹھا روئی دھنک رہا ہو۔ ایک رات جو برف کا تار لگا تو در و دیوار، زمین، آسمان تمام تمام سفید، وہ سیاہ جھاڑیاں برف جم کر بلور کے درخت اور شیشے کی شاخیں ہوگئیں۔

پہاڑوں پر برف کے پہاڑ چڑھ گئے۔ جنگلوں میں برف سے رستے رُک گئے۔ سوداگر جہاں کے تہاں بیٹھ رہے۔ میدان، کھیت، گلی کوچے گھر گھر میں قد آدم برفیں چڑھ گئیں۔ بازاروں میں سناٹا، کارخانے بند، غریب کاریگروں کے کاروبار ان کے ہاتھوں سے بھی سوا ٹھنڈے، کوٹھوں پر برف کے انبار ہیں۔ جلدی گراؤ نہیں تو گھر بیٹھا۔ امراء کے غلام نوکر، مزدور لکڑی کے بیچ شاخے اور پھاوڑیاں لیے ہوئے ہیں اور برف گرا رہے ہیں۔ غریب غربا اپنا کام آپ ہی کرتے ہیں۔ پھر اپنے گھروں میں آ گھستے ہیں۔ آگ بغیر گزارا نہیں۔ انگیٹھی بیچ میں لے بیٹھتے ہیں۔ جن کو خدا نے دیا ہے ان کے یہاں آتش دان اور بخاریاں روشن ہوتی ہیں۔ کمروں کے دروازے بند ہوتے ہیں۔ وہ گھروں میں دُنبے کاٹتے ہیں۔ مرغ ذبح کرتے ہیں۔ نہیں تو گوشت قاق کے پلاؤ دم دیتے ہیں۔ ان کی یخنیاں پیتے ہیں۔ کلّے پائے اور شب دیگیں پکا پکا کر کھاتے ہیں لیکن باہر تمام ویرانہ ہے۔ کھیت اور باغ سب سنسان، گیدڑ، لومڑی، خرگوش بلکہ چوہا تک جنگل میں نظر نہیں آتا۔ اپنے اپنے بھٹوں اور بلوں میں گھس رہتے ہیں۔

"گرگ آشتی" بھیڑیوں کو اس موسم میں سخت مشکل ہوتی ہے۔ وہ گوشت کے سوا اور کچھ کھاتے نہیں اور کسی قسم کا ذخیرہ رکھتے نہیں۔ باہر برف کی کثرت سے کتا تک نظر نہیں آتا۔ گلے سب بند ہو جاتے ہیں۔ یہ دس دس، بیس بیس جمع ہو کر بیٹھ جاتے ہیں مگر ہر بھیڑیا اس طرح بیٹھتا ہے کہ اس کی آنکھ سب پر پڑے۔ ہر چند بھوک پیاس، تھکن سے تنگ ہوتے ہیں، مگر ایک دوسرے پر اعتبار نہیں۔ اس لیے آنکھوں میں آنکھیں ڈالے بیٹھے رہتے ہیں۔ آخر نیند تو ظالم ہے، کسی کی ذرا آنکھ جھپکی اور جتنے بیٹھے تھے جھٹ اس پر ٹوٹ پڑتے ہیں۔ فوراً پھاڑ چیر تکا بوٹی کر کے کھا ہی جاتے ہیں۔ اس لیے اہلِ ملک نے

اصطلاح نکالی ہے "گرگ آشتی" یعنی اس بدذات جانور کے ملاپ کا بھی اعتبار نہیں۔

ملک کے لوگ اس برف کے کیڑے ہیں۔ انھیں یہ سردی کچھ بہت دکھ نہیں دیتی۔ اس لیے بازار چلتے رہتے ہیں۔ حاجت مند بچارے یا اکثر مصیبت کے مارے سفر بھی کرتے ہیں۔ ان کے نمدی چغوں پر برف پڑی ہوئی، پلکوں پر برف جمی ہوئی، مونچھیں اور داڑھی میں گویا شیشے کی سلائیاں لٹکتی ہیں۔ اس عالم میں پرند، جانور بھی کم نکلتے ہیں۔ البتہ خاص قسموں کے کوّے اور بعض جانور اُڑتے پھرتے ہیں۔ ان کی پیٹھ اور بازوؤں پر برف جمی ہوتی ہے۔

6.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
دل کش	دل پسند۔ دل کو کھینچنے والا
اظہار مطلب	مطلب بیان کرنا
بات میں بات پیدا کرنا	کسی بات کو بڑی خوبی سے بیان کرنا
دفعتہً	اچانک
ایک جھکولا برف کا پڑا	برف ایک دفعہ پھر پڑی
تمام درختوں پر برگ ریز کا حکم پہنچ گیا	سب درختوں کے پتے جھڑنے لگے / سب درختوں پر خزاں آ گئی
دنیا دھواں دھار ہوگئی	چاروں طرف اندھیرا چھا گیا
برف کا تار لگا	خوب برف پڑی
جہاں کی تہاں	جہاں تھے وہیں
قدِ آدم	آدمی کے قد کے برابر
امراء	امیر کی جمع۔ دولت مند
گوشت قاق	سوکھا ہوا گوشت

الفاظ	معنی
بخاریاں	چمنی۔ انگیٹھی جو دیوار میں بنائی جاتی ہے، اس دھواں چھت پر نکالا جاتا ہے۔
گرگ آشتی	بھیڑیوں کا ملاپ۔ دوستی۔ ایران کے رہنے والوں نے یہ اصطلاح نکالی ہے۔
اصطلاح	محاورہ
آنکھوں میں آنکھیں ڈالنا	نظریں ملانا
ٹوٹ پڑنا	حملہ کرنا
برف کے کیڑے ہیں	برف میں رہنے کے عادی ہیں
حاجت مند	ضرورت مند محتاج
نمدی چغے	اونی کوٹ

6.5۔ تشریحات

دفعتہً ہوا بند ہوئی...برگ ریز کا حکم پہنچ گیا۔

یہ سطریں سبق ''ایران کا جاڑا'' سے لی گئی ہیں جسے مولانا محمد حسین آزاد نے تحریر کیا ہے۔ ان سطروں میں محمد حسین آزاد بتاتے ہیں کہ ایران میں ایک روز سردی کے موسم میں ہوا چلتے چلتے اچانک بند ہوگئی۔ آسمان پر چاروں طرف کالے بادل چھاگئے اور ہر طرف اندھیرا ہی اندھیرا ہوگیا۔ تھوڑی دیر میں سفید سفید دھند برسنی شروع ہوئی۔ کچھ دیر بعد جب نظر اُٹھا کر دیکھا تو ایسا معلوم ہوتا تھا جیسے چھتوں، دیواروں اور منڈیروں پر سفید آٹا چھڑک دیا ہے۔ اسی اثنا میں ایک بار اور برف باری ہوئی۔ رات جوں توں گزر گئی، جب صبح اُٹھ کر درختوں پر نظر ڈالی تو معلوم ہوا کہ درختوں کے بہت سے پتے جھڑ چکے ہیں۔

ملک کے لوگ...برف جمی ہوتی ہے۔

یہ سطریں سبق ''ایران کا جاڑا'' سے لی گئی ہیں، جسے محمد حسین آزاد نے تحریر کیا ہے۔ ان سطروں میں آزاد بتاتے ہیں کہ ایران کے باشندے برف میں رہنے کے عادی ہوتے ہیں۔ انھیں سردی زیادہ نہیں ستاتی۔ لہٰذا وہ برف باری کے دوران

بھی اپنا سفر جاری رکھتے ہیں۔ اپنے سب دھندے کرتے ہیں۔ بازاروں میں خرید وفروخت ہوتی رہتی ہے۔ یہ لوگ برف سے بچنے کے لیے اپنے جسموں پر اونی کوٹ پہنے رکھتے ہیں جن پر برف جم جاتی ہے لیکن ان کے جسم برف سے محفوظ رہتے ہیں۔ ہاں ان کی ڈاڑھی مونچھوں پر بھی برف جم جاتی ہے اور ایسا معلوم ہوتا ہے جیسے ان کی واڑھیوں پر شیشے کی سلائیاں لٹک رہی ہیں۔ برف باری کے دوران پرندے بھی بہت کم باہر نکلتے ہیں۔ البتہ خاص قسم کے کوے اور بعض اور پرندے بھی اُڑتے نظر آتے ہیں لیکن ان کی پیٹھ اور بازوؤں پر بھی برف جمی رہتی ہے۔

6.6۔ خود آزمائی نمبر 6

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1- ایران میں جاڑے کے موسم میں درختوں کا کیا حال ہوتا ہے؟

2- غریب اپنا جاڑا کس طرح گزارتے ہیں؟

3- کیا برف باری کے دوران پرندے باہر نکلتے ہیں؟

4- کیا ایران کے باشندے، برف میں رہنے کے عادی ہوتے ہیں؟

5- ایران کے لوگ برف سے محفوظ رہنے کے لیے کیا پہنتے ہیں؟

(ب) مندرجہ ذیل خالی جگہوں کو پُر کیجیے۔

1- محمد حسین آزاد ________ میں پیدا ہوئے۔

2- ان کے والد کا نام ________ ہے۔

3- محمد حسین آزاد کو ان کی علمی خدمات کے صلے میں ________ کا خطاب ملا۔

4- آپ کی مشہور کتاب ________ ہے۔

5- آپ نے لاہور میں ________ میں وفات پائی۔

6- ملک کے لوگ اس ________ کے کیڑے ہیں۔

7- پہاڑوں پر برف کے ________ چڑھ گئے۔

8- اس ________ میں پرند، جانور بھی کم نکلتے ہیں۔

9- غریب ________ اپنا کام آپ ہی کرتے ہیں۔

7۔ جوابات

خود آزمائی نمبر 1

(الف)

(1) نہیں (2) جب مسلمان فاتح ہندوستان آئے (3) اُردو کے معنی لشکر کے ہیں

(4) بابائے اُردو (5) کراچی میں (6) سرسید احمد خاں کے حالات وافکار۔ مقدمات عبدالحق

(ب)

علوم، دفاتر، صفات، شعرا، فنون

(ج)

(1) 1870ء (2) بابائے اُردو (3) مقدمہ نگار (4) نہ

خود آزمائی نمبر 2

(الف)

1- مولانا محمد علی جوہر اعلیٰ درجے کے انگریزی دان تھے۔ وہ اُردو، فارسی، عربی میں بھی اچھی قابلیت رکھتے تھے۔ اعلیٰ پائے کے صحافی تھے اور اُردو شاعری میں بھی مہارت رکھتے تھے۔

2- محمد علی جوہر کی ساری زندگی ہندوستان کے مسلمانوں کو انگریزوں اور ہندوؤں کی غلامی سے نجات دلانے کی جدوجہد میں گزری۔ ساتھ ہی وہ مسلمانوں کو مذہبی تعلیم بھی دیتے رہے۔

3- محمد علی جوہر میں اسلامی جذبہ اس قدر تھا کہ وہ دنیا کی غیر مسلم قوموں کو بھی مسلمان بنانا چاہتے تھے۔

4- مولانا محمد علی جوہر نے

5- نعرہء تکبیر

6- لندن

7- بیت المقدس

(ب)

1- قریب۔ قریب تر۔ قریب ترین

2- عظیم۔ عظیم تر۔ عظیم ترین

3- روشن۔ روشن تر۔ روشن ترین

4- تازہ۔ تازہ تر۔ تازہ ترین

5- وسیع۔ وسیع تر۔ وسیع ترین

خود آزمائی نمبر 3

(الف)

1- سرسید احمد خان 2- بچپن سے جوانی تک 3- آسان اور سادہ انداز میں

4- بچپن سے جوانی تک اچھے اچھے کام کرنے چاہئیں

5- ریل کے سفر کی مثال بالکل انسان کے پیدا ہونے اور مرنے کی سی ہے۔

6- دنیا میں ہمیں ہوشیار اور خبردار کرنے کے لیے قدرت نے سورج، چاند، ستارے، موسم، بجلی، بادل، برسات اور ہوا وغیرہ جیسے سامان مہیا کیے ہیں۔

(ب)

1- 1817ء 2- منزل 3- مرحلے 4- منظر 5- عدم

خود آزمائی نمبر 4

(الف)

1- غالب نے 2- مکالمہ کا انداز 3- آپ کا بیٹا 4- کتابیں 5- شبلی کے نام

(ب)

1- شملے، نعمت، صحبت 2- بلا تامل 3- موسم 4- اتفاقیہ، لازمی 5- ملائم، قدر

خودآزمائی نمبر 5

(الف)

1- حضرت امام موسیٰ کاظم سے 2- سید صفائی 3- سید محمد شیر علی قلندر کی اولاد میں سے تھے۔

4- سید صفائی کو 5- مخدوم بلال، قاضی دتہ سیوانی سے تعلیم پائی۔

6- شہنشاہ اکبر سے 7- طبقات اکبری 8- سیوہن

9- تاریخ معصومی 10- ''راز و نیاز'' جس میں انھوں نے سسّی پنوں کا ذکر کیا ہے۔

(ب)

1- معصوم 2- نامی 3- نظام الدین 4- سید صفائی 5- رہنے

6- 944ھ 7- مخدوم بلال 8- عیدگاہ 9- راز و نیاز 10- عمارتوں

خودآزمائی نمبر 6

(الف)

1- درختوں کے تمام پتے جھڑ جاتے ہیں۔

2- برف باری کے دوران وہ اپنے کاموں پر نہیں جاتے بلکہ سردی سے بچنے کے لیے وہ اپنے گھروں میں انگیٹھیاں جلائے بیٹھے رہتے ہیں۔

3- برف باری کے دوران پرندے بہت کم باہر نکلتے ہیں۔

4- ہاں

5- نمدی چغے

(ب)

1- دہلی 2- محمد باقر 3- شمس العلماء 4- آبِ حیات 5- 1910ء

6- برف 7- پہاڑ 8- عالم 9- غربا

یونٹ نمبر 18

موضوعات

- حمد
- حضرت صدیق اکبرؓ کا ایثار
- حُبِ وطن
- مردِ مجاہد
- آسمان اور تارے
- آمد بہار
- آدمی نامہ
- رُباعیات

فہرست مضامین

	صفحہ نمبر
☆ یونٹ کا تعارف	527
☆ یونٹ کے مقاصد	527
1۔ حمد	**529**
1.1۔ حمد کی تعریف	529
1.2۔ شاعر کا تعارف	529
1.3۔ حمد	529
1.4۔ مُشکل الفاظ کے معنی	530
1.5۔ تشریحات	531
1.6۔ خود آزمائی نمبر 1	533
2۔ حضرت صدیق اکبرؓ کا ایثار	**534**
2.1۔ شاعر کا تعارف	534
2.2۔ نظم کا تعارف	534
2.3۔ نظم، حضرت صدیق اکبرؓ کا ایثار	534
2.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	535
2.5۔ اشعار کی تشریح	537
2.6۔ خود آزمائی نمبر 2	538

3۔ حُبِ وطن	539
3.1۔ شاعر کا تعارف	539
3.2۔ نظم کا تعارف	539
3.3۔ نظم ،حُب وطن	539
3.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	541
3.5۔ اشعار کی تشریح	543
3.6۔ خودآزمائی نمبر 3	545
4۔ مردِ مجاہد	546
4.1۔ شاعر کا تعارف	546
4.2۔ نظم کا تعارف	546
4.3۔ نظم ،مردِ مجاہد	546
4.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	548
4.5۔ اشعار کی تشریح	549
4.6۔ خودآزمائی نمبر 4	551
5۔ آسمان اور تارے	552
5.1۔ شاعر کا تعارف	552
5.2۔ نظم کا تعارف	552
5.3۔ نظم ،آسمان اور تارے	552
5.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	553
5.5۔ اشعار کی تشریح	554
5.6۔ خودآزمائی نمبر 5	555

6۔ آمدِ بہار	557
6.1۔ شاعر کا تعارف	557
6.2۔ نظم کا تعارف	557
6.3۔ نظم، آمدِ بہار	557
6.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	558
6.5۔ اشعار کی تشریح	559
6.6۔ خود آزمائی نمبر 6	561
7۔ آدمی نامہ	562
7.1۔ شاعر کا تعارف	562
7.2۔ نظم کا تعارف	562
7.3۔ نظم، آدمی نامہ	562
7.4۔ مشکل الفاظ کے معنی	564
7.5۔ اشعار کی تشریح	565
7.6۔ خود آزمائی نمبر 7	567
8۔ رباعیات	568
8.1۔ شاعر کا تعارف	568
8.2۔ رباعی کی تعریف	568
8.3۔ عبرت	568
8.4۔ شاعر کا تعارف	569
8.5۔ رباعی کا تعارف	569

8.6۔ دُنیا غرض کی ہے	569
8.7۔ رُباعیات اور شاعر کا تعارف	570
8.8۔ کامیابی کا گُر	570
8.9۔ احسان کا بدلہ	572
8.10۔ نیکوں کی جانچ	572
8.11۔ رُباعیات اور شاعر کا تعارف	573
8.12۔ مُشکلات کا علاج	574
8.13۔ ضرورت کی چیزیں	575
8.14۔ قومی عزت	576
8.15۔ قومی غیرت	576
8.16۔ عبرت کا سبق	577
8.17۔ خود آزمائی نمبر 8	578
9۔ جوابات	580

یونٹ کا تعارف

عزیز طلبہ و طالبات!

اس یونٹ میں آپ رباعیات کے علاوہ سات نظمیں پڑھیں گے جن کے عنوانات حسب ذیل ہیں:

- ☆ حمد
- ☆ حضرت صدیق اکبرؓ کا ایثار
- ☆ حُبِ وطن
- ☆ مردِ مجاہد
- ☆ آسمان اور تارے
- ☆ آمد بہار
- ☆ آدمی نامہ
- ☆ رُباعیات

یونٹ کے مقاصد

اس یونٹ کو پڑھنے کے بعد آپ اس قابل ہو سکیں گے کہ:

1۔ حمد کے مفہوم کو بیان کر سکیں۔
2۔ مسلمانوں کے پہلے خلیفہ حضرت ابوبکر صدیقؓ کے ایثار کو واضح طور پر بیان کر سکیں۔
3۔ وطن کی محبت کی صحیح وضاحت کر سکیں۔
4۔ مردِ مجاہد اور جہاد کے مفہوم کو بیان کر سکیں۔
5۔ اللہ تعالیٰ کی قدرت کو محسوس کر سکیں۔
6۔ موسمِ بہار کی کیفیات کو جان سکیں اور لطف اندوز ہو سکیں۔
7۔ آدمی کی فطرت اور کردار کے مختلف پہلوؤں سے بحث کر سکیں۔
8۔ رباعی کی تعریف سے آشنا ہو سکیں اور جو رباعیات کتاب میں شامل ہیں، ان کے مفہوم اور اہمیت کو بیان کر سکیں۔

1- حمد

سب سے پہلے آپ جو نظم پڑھیں گے یہ "حمد" ہے اور اس کے شاعر ہیں حفیظ جالندھری۔

1.1۔ حمد کی تعریف

جس نظم میں اللہ تعالیٰ کی تعریف و توصیف، بیان کی جائے، اُسے حمد کہتے ہیں۔

1.2۔ شاعر کا تعارف

حفیظ جالندھری (1900ء-1982ء)

حفیظ جالندھری کی شہرت کی ایک وجہ یہ ہے کہ وہ پاکستان کے قومی ترانے کے خالق ہیں۔ فارسی کے نامور شاعر مولانا غلام قادر گرامی کے شاگرد تھے۔ وہ ایک قادرالکلام شاعر تھے۔ انھوں نے مختلف اصناف شعر میں اپنے کمالات دکھائے ہیں۔ ان کی مشہور نظم "شاہنامہ اسلام" اُردو کی ملی شاعری میں نمایاں مقام رکھتی ہے۔ حفیظ ایک اچھے گیت نگار بھی تھے۔ بچوں کے لیے انھوں نے بہت سے نغمات لکھے ہیں۔ ان کی نظموں "رقاصہ" اور "ابھی تو میں جوان ہوں" کو بہت مقبولیت حاصل ہوئی۔ ان کے متعدد شعری مجموعے "سوز و ساز"، "حفیظ کے گیت"، "حفیظ کی نظمیں" وغیرہ کے نام سے شائع ہو چکے ہیں۔

1.3۔ حمد

اے دو جہاں کے والی!
اے گلشنوں کے مالی!
ہر چیز سے ہے ظاہر حکمت تری نرالی
تیرے ہی فیض سے ہے سرسبز ڈالی ڈالی
یہ سلسلہ جہاں کا
دنیا کے گلستاں کا

پھولوں بھری زمیں کا — تاروں کے آسماں کا
سارا ہے کام تیرا — پیارا ہے نام تیرا

یہ خاک، آگ، پانی
ہے تیری مہربانی

ہر دم ہوا کے لب پر — ہے تیری ہی کہانی
ہے دم قدم سے تیرے — دریاؤں میں روانی

ہر بحر اور بر میں
ہر خشک اور تر میں

ہر بیج اور شجر میں — ہر شاخ اور ثمر میں
ہے فیض عام تیرا — پیارا ہے نام تیرا

تو نے ہمیں بنایا
اور سوچنا سکھایا

ہر شے پہ ہم نے دیکھا — تیرے کرم کا سایا
جس راستے میں ڈھونڈا — تیرا نشان پایا

انسان بھی ہیں تیرے
حیوان بھی ہیں تیرے

جاندار بھی ہیں تیرے — بے جان بھی ہیں تیرے
ہر اک غلام تیرا — پیارا ہے نام تیرا

1.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
والی	وارث، مالک، حاکم

الفاظ	معنی
حکمت	دانائی، عقلمندی
فیض	فائدہ، بھلائی
نرالی	انوکھی
سلسلہ	کاروبار۔ترتیب
گلستاں	باغ
جہاں	دنیا
لب	ہونٹ
دم قدم سے	تیرے سبب سے یا تیری وجہ سے
بحر	پانی۔تری۔سمندر۔دریا
بر	زمین یا خشکی
شجر	درخت
شاخ	ٹہنی
ثمر	پھل
شے	چیز
نشان	پتہ
حیوان	تمام طرح کے جانور

1.5۔ تشریحات

پہلے بند کی تشریح

اے دونوں جہان کے مالک! اے تمام باغوں کی رکھوالی کرنے والے یعنی حقیقی مالی۔ باغ دنیا کی ہر چیز سے تیری عقلمندی کا پتہ چلتا ہے اور دنیا کی یہ ہریالی تیری ہی عطا کردہ ہے۔

دوسرے بند کی تشریح

دوسرے بند میں شاعر نے دنیا کو ایک خوبصورت باغ کی مانند قرار دیا ہے۔ شاعر کہتا ہے کہ دنیا کی یہ ترتیب اور دنیا کے اس باغ کو خوبصورت پھولوں سے بھرنا اور آسمان کو روشن ستاروں سے منور کرنا صرف اور صرف تیرا ہی کام ہے اور تیرا نام ہی بہت پیارا ہے۔

تیسرے بند کی تشریح

مٹی، آگ۔ اور پانی یہ سب تیری ہی مہربانیاں ہیں کیونکہ انسان انھیں اپنے استعمال میں لا کر خوش حال، پُرسکون اور کامیاب زندگی گزارتا ہے۔ ہر وقت ہر گھڑی ہوا کے ہونٹوں پر تیری کہانی ہوتی ہے یعنی ہوا کا ہر جھونکا ہمیں تیری یاد دلاتا ہے اور دریاؤں اور ندی نالوں میں یہ پانی کی روانی صرف تیری ہی قدرت کا کمال ہے۔

چوتھے بند کی تشریح

پانی ہو یا زمین، خشکی ہو یا تری، ننھا منا سا بیج یا لمبا چوڑا درخت ہر ٹہنی اور ہر پھل یعنی دنیا کی ہر شے میں تیری عنایت، اور تیرے کرم کے جلوے پھیلے ہوئے ہیں اور پروردگار تیرا نام بہت ہی پیارا ہے۔

پانچویں بند کی تشریح

اے مالک تو نے ہمیں پیدا کیا ہے اور ہمیں سوچنے اور سمجھنے کی طاقت عطا کی ہے۔ دنیا کی ہر چیز پر تیرا کرم اور تیرا رحم اپنا سایہ کیے ہوئے ہے۔ دنیا کی ہر شے میں اور ہر راستے میں تیری نشانیاں موجود ہیں۔

چھٹے بند کی تشریح

انسان ہوں یا جانور یہ سب تیرے ہی پیدا کیے ہوئے ہیں۔ جاندار ہوں یا بے جان چیزیں یہ سب تیری امانت ہیں۔ ہر شے تیری مخلوق ہے اور صرف تو ہی ہم سب کا خالق و مالک ہے۔ اے پیارے نام والے۔

مقصد

دنیا کی ہر شے اور تمام جاندار انسان ہوں یا حیوان یہ تمام ایک خدا کی تخلیق ہیں۔ وہی ہمارا مالک و خالق ہے اور اس کی قدرت کے نظارے ہر طرف پھیلے ہوئے ہیں۔

1.6۔ خود آزمائی نمبر 1

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1۔ حمد کس نظم کو کہتے ہیں؟
2۔ پاکستان کا قومی ترانہ کس نے لکھا؟
3۔ حفیظ جالندھری کے کون کونسے شعری مجموعے شائع ہوئے ہیں؟
4۔ گلستان سے کیا مراد ہے؟
5۔ "بحر" اور "بر" کے کیا معنی ہیں۔

(ب) مندرجہ ذیل خالی جگہیں پر کیجیے:

1۔ اے دو جہاں کے ________________
2۔ اے گلشنوں کے ________________
3۔ ________________ بھی ہیں تیرے
4۔ ________________ بھی ہیں تیرے
5۔ ہر بیج اور ________________ میں
6۔ ہر شاخ اور ________________ میں

2- حضرت صدیق اکبرؓ کا ایثار

آپ جو نظم پڑھیں گے اس کا عنوان ہے "حضرت صدیق اکبرؓ کا ایثار" اس نظم کے لکھنے والے علامہ اقبال ہیں۔

2.1۔ شاعر کا تعارف

علامہ اقبال 1877ء میں سیالکوٹ میں پیدا ہوئے۔ انھوں نے اُردو، فارسی اور انگریزی میں کئی کتابیں لکھی ہیں۔ فارسی اور اُردو میں زیادہ تر نظمیں ہیں۔ بانگِ درا، بالِ جبریل، ضربِ کلیم اور ارمغان حجاز ان کی اُردو کتابوں کے نام ہیں۔ نظموں کی ان کتابوں میں انھوں نے اسلامی تعلیمات اور اسلامی طریق زندگی کے بارے میں بتایا ہے۔

2.2۔ نظم کا تعارف

یہ نظم علامہ اقبالؒ کی ہے جو ان کی مشہور کتاب "بانگِ درا" سے لی گئی ہے۔ اس نظم میں اقبال نے حضرت ابوبکر صدیقؓ کے ایثار اور قربانی کی ایک اعلیٰ مثال بیان کی ہے، جو بہت مؤثر ہے اور سچے مسلمان کے کردار کا نمونہ پیش کرتی ہے۔

2.3۔ نظم، حضرت صدیق اکبرؓ کا ایثار

اِک دن رسول پاکؐ نے اصحابؓ سے کہا
دیں مال راہِ حق میں جو ہوں تم میں مال دار

ارشاد سُن کے فرطِ طرب سے عمرؓ اُٹھے
اُس روز ان کے پاس تھے درہم کئی ہزار

دل میں یہ کہہ رہے تھے کہ صدیقؓ سے ضرور
بڑھ کر رکھے گا آج قدم میرا راہوار

لائے غرض کہ مال رسولِ امیںؐ کے پاس
ایثار کی ہے دست نگر ابتدائے کار

پُوچھا حضورِ سرورِعالمؐ نے اے عمرؓ!
اے وہ کہ جوشِ حق سے تیرے دل کو ہے قرار
رکھا ہے کچھ عیال کی خاطر بھی تو نے کیا؟
مسلم ہے اپنے خویش و اقارب کا حق گزار
کی عرض ''نصف مال ہے فرزند و زن کا حق
باقی جو ہے وہ ملتِ بیضا پہ ہے نثار''
اتنے میں وہ رفیقِ نبوّت بھی آ گیا
جس سے بنائے عشق و محبت ہے استوار
لے آیا اپنے ساتھ وہ مردِ وفا سرشت
ہر چیز جس سے چشمِ جہاں میں ہو اعتبار
بولے حضورؐ چاہیے فکرِ عیال بھی
کہنے لگا وہ عشق و محبت کا رازدار
پروانے کو چراغ، عنادل کو پھول بس
صدیقؓ کے لیے ہے خدا کا رسولؐ بس

2.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
ایثار	قربانی
اصحاب	صاحب کی جمع معنی ساتھی (یعنی وہ لوگ جو رسولؐ کے ساتھ ہمیشہ رہتے تھے)
راہِ حق	اللہ کی راہ میں
ارشاد	حکم، فرمان

الفاظ	معنی
فرطِ طرب سے	نہایت خوشی سے
درہم	چاندی کا ایک سکہ
راہوار	گھوڑا
دستِ نگر	محتاج، ضرورت مند
ابتدائے کار	کام کا آغاز
سرورِ عالم	دنیا کا سردار
جوشِ حق	حق کا جوش
قرار	تسلی، آرام
عیال	بیوی بچے
خویش	اپنا
اقارب	اقرب کی جمع، رشتہ دار، عزیز
حق گزار	حق ادا کرنے والا
فرزند و زن	بچے اور بیوی
ملتِ بیضا	روشن قوم
نثار	قربان
رفیقِ نبوت	رسولؐ کے دوست یعنی حضرت صدیق اکبرؓ
بنائے عشق	عشق کی بنیاد
اُستوار	مضبوط
مردِ وفا سرشت	جس کی فطرت میں وفا ہو یعنی وفادار آدمی
چشمِ جہاں میں	دنیا کی نگاہوں میں
فکرِ عیال	بیوی بچوں کی فکر
عنادل	عندلیب کی جمع۔ بلبلیں

2.5۔ اشعار کی تشریح

شعر نمبر 1: ایک روز رسول اللہ ﷺ نے صحابہؓ سے فرمایا کہ تم میں سے جو بھی دولت مند ہو، وہ اپنا مال اللہ کی راہ میں قربان کرنے کے لئے لے آئے۔

شعر نمبر 2: رسول کریمؐ کا یہ ارشاد سُن کر حضرت عمرؓ حکم کی تعمیل کے لیے خوشی سے اُٹھ کھڑے ہوئے کیونکہ ان کے پاس اس روز کئی ہزار درہم موجود تھے۔

شعر نمبر 3: اس وقت حضرت عمرؓ بے حد خوش تھے اور دل ہی دل میں سوچ رہے تھے کہ آج اللہ کی راہ میں ایثار اور قربانی میں سب سے آگے ہوں گا۔

شعر نمبر 4: حضرت عمرؓ اللہ کی راہ میں دینے کے لیے اپنی دولت کا کچھ حصہ لائے اور رسول کریمؐ کی خدمت میں پیش کر دیا کیونکہ جب تک انسان قربانی نہ کرے، وہ کوئی کام شروع نہیں کرسکتا۔ (یعنی ہر کام کے کرنے میں دولت کی قربانی ضروری ہوتی ہے)۔

شعر نمبر 5: رسول کریمؐ نے حضرت عمرؓ سے دریافت کیا کہ اے عمرؓ! کہ تیرے دل کو حق کے راستے میں قربان کرنے کے جذبے سے سکون اور قرار ملتا ہے۔

شعر نمبر 6: اے عمر! کیا تو نے کچھ مال اپنے بیوی بچوں کے گزارے کے لیے بھی رکھ چھوڑا ہے؟ کیونکہ ہر انسان پر فرض ہے کہ وہ اپنے بال بچوں کی پرورش کرے۔

شعر نمبر 7: رسول اللہ کا یہ ارشاد سُن کر حضرت عمرؓ نے جواب دیا کہ یا رسولؐ اللہ میں اپنی دولت کا آدھا حصہ اپنی بیوی بچوں کے لیے چھوڑ آیا ہوں کیونکہ آدھے حصے پر ان کا حق ہے۔ باقی آدھا حصہ اللہ کی راہ میں قربان کرنے کے لیے لایا ہوں۔

شعر نمبر 8: اتنے میں رسولؐ اللہ کے سچے دوست (حضرت ابوبکر صدیقؓ) بھی جن کی ذات سے دنیا میں عشق کا وجود قائم ہے، اپنی ساری دولت لے آئے اور رسولؐ اللہ کی خدمت میں پیش کردی۔

شعر نمبر 9: یہاں تک کہ وہ وفادار دوست (ابوبکر صدیقؓ) اپنے ساتھ چاندی اور سونا، غلہ، لباس، گھوڑے، اونٹ، خچر، غلام الغرض گھر کا تمام سامان لے آئے اور رسولؐ اللہ کی خدمت میں پیش کر دیا۔

شعر نمبر 10: جب رسولؐ اللہ نے دیکھا کہ اللہ اور اس کے رسول کا سچا عاشق (حضرت ابوبکر صدیقؓ) اللہ کی راہ میں قربان

کرنے کے لیے اپنی تمام دولت لے آئے تو آپؐ نے فرمایا کہ اے دوست! تجھ پر اپنے بیوی بچوں کی پرورش کرنا بھی فرض ہے۔ تو پھر تُو نے اپنی دولت میں سے تھوڑا بہت حصّہ ان کے لیے کیوں نہیں چھوڑا۔ اس پر اللہ اور اُس کے سچے عاشق نے جواب دیا کہ خدا نگہبان ہے۔

شعر نمبر 11: جس طرح پروانہ شمع کا عاشق ہے اُسے شمع کے علاوہ دنیا کی کسی اور چیز کی خواہش نہیں ہے اور جس طرح بلبل پھول کا عاشق ہوتا ہے اور وہ بھی پھول کے علاوہ دنیا کی کسی چیز سے دوستی نہیں رکھتا، اسی طرح میں بھی اللہ اور اُس کے رسولؐ کا عاشق ہوں۔ لہٰذا میرے اور میرے اہل وعیال کے لیے اللہ اور اُس کا رسولؐ ہی کافی ہے۔ ان کے علاوہ دنیا میں مجھے کسی اور چیز کی خواہش نہیں ہے۔

2.6۔ خود آزمائی نمبر 2

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1۔ نظم حضرت ابوبکر صدیقؓ کا ایثار کس کتاب سے لی گئی ہے؟

2۔ ایثار کے کیا معنی ہیں؟

3۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ گھر سے کتنا سامان لائے تھے؟

4۔ حضرت عمرؓ کتنا سامان گھر چھوڑ کر آئے تھے؟

5۔ رفیقِ نبوتؐ کے کیا معنی ہیں؟

(ب) مندرجہ ذیل خالی جگہوں کو دیئے گئے الفاظ کی مدد سے پُر کیجیے:

فرطِ طرب۔ چراغ۔ خدا۔ عشق۔ ایثار۔

1۔ ارشاد سُن کے ______ سے عمرؓ اُٹھے

2۔ ______ کی ہے دستِ نگر ابتدائے کار

3۔ جس سے بنائے ______ ومحبت ہے استوار

4۔ پروانے کو ______ عنادل کو پھول بس

5۔ صدیق کے لیے ہے ______ کا رسولؐ بس

3- حُبِّ وطن

اب آپ جو نظم پڑھیں گے اس کا عنوان ہے "حُبِّ وطن" اور اس کے لکھنے والے شاعر الطاف حسین حالی ہیں۔

3.1- شاعر کا تعارف

حالی اُردو کے پہلے قومی شاعر ہیں۔ شاعرانہ زندگی کا آغاز عام شاعروں کی طرح کیا۔ مرزا غالب کی شاگردی اختیار کی لیکن اشعار میں پیروی میر تقی میر کی کی۔ یہی وجہ ہے کہ حالی کے کلام میں غالب کی مشکل پسندی کے بجائے ہمیں میر کی سلاست اور روانی نظر آتی ہے۔ 1857ء کی جنگِ آزادی کی ناکامی کے بعد حالی لاہور چلے آئے۔ قیام لاہور ہی کے زمانے میں حالی کے ذہن میں انقلاب برپا ہوا اور ان کی سوچ کا انداز بالکل بدل گیا۔ یہاں انھوں نے مولانا آزاد کے ساتھ مل کر غزل کے بجائے نظم کو ترقی دی اور تمام مروجہ شاعری کی شدید مخالفت کی کیونکہ وہ شاعری بے مقصد اور فرسودہ تھی۔ حالی نے اپنے کلام میں قوم کی اصلاح کی طرف زور دیا۔ "حُبِّ وطن"، "مناظرہ رحم وانصاف"، "برکھا رُت" اور "نشاطِ اُمید" وغیرہ بہت مقبول ہیں۔ مولانا حالی نے سرسیّد احمد خان کی فرمائش پر ایک طویل نظم مسدس مدوجزر اسلام لکھی، جو مسدس حالی کے نام سے مشہور ہوئی۔ سرسیّد کے ساتھیوں میں سے حالی وہ واحد شخصیت ہیں، جنھوں نے آخری دم تک سرسید کے افکار ونظریات کا پوری طرح ساتھ دیا۔

3.2- نظم کا تعارف

مولانا حالی نے اپنی نظم "حُبِّ وطن" میں وطن کی محبت کا صحیح مطلب سمجھایا ہے۔ جس کا خلاصہ یہ ہے کہ وطن کے تمام باشندوں سے محبت کرنا اور اُن کو راحت و آرام پہنچانا ہر شخص کا فرض ہے۔

3.3- نظم، حُبِّ وطن

بیٹھے بے فکر کیا ہو ہم وطنو!
اُٹھو، اہلِ وطن کے دوست بنو

مرد ہو تو کسی کے کام آؤ
ورنہ کھاؤ پیو، چلے جاؤ

کھانا کھاؤ تو جی میں شرماؤ
ٹھنڈا پانی پیو تو اشک بہاؤ

کتنے بھائی تمھارے ہیں نادار
زندگی سے ہے جن کا دل بیزار

نوکروں کی، تمھاری جو ہے غذا
ان کو وہ خواب میں نہیں ملتا

جس پہ تم جوتیوں سے پھرتے ہو
واں میسّر نہیں وہ اوڑھنے کو

کھاؤ تو پہلے لو خبر ان کی
جن پہ بپتا ہے نیستی کی پڑی

پہنو تو پہلے بھائیوں کو پہناؤ
کہ ہے اُترن تمھاری جن کا بناؤ

ایک ڈالی کے سب ہیں برگ و ثمر
ہے کوئی ان میں خشک اور کوئی تر

جاگنے والو! غافلوں کو جگاؤ
تیرنے والو! ڈوبتوں کو تراؤ

ہیں ملے تم کو چشم و گوش اگر
لو جو لی جائے کوروکر کی خبر

تم اگر ہاتھ پاؤں رکھتے ہو
لنگڑے لولوں کو کچھ سہارا دو

تندرستی کا شکر کیا ہے؟ بتاؤ
رنج بیمار بھائیوں کا بٹاؤ
تم اگر چاہتے ہو ملک کی خیر
نہ کسی ہم وطن کو سمجھو غیر
ملک ہیں اتفاق سے آزاد
شہر ہیں اتفاق سے آباد
قوم جب اتفاق کھو بیٹھی
اپنی پونجی سے ہاتھ دھو بیٹھی
عزتِ قوم چاہتے ہو اگر
جا کے پھیلاؤ ان میں علم و ہنر
ذات کا فخر اور نسب کا غرور
اُٹھ گئے اب جہاں سے یہ دستور
قوم کی عزت اب ہنر سے ہے
علم سے یا کہ سیم و زر سے ہے
کوئی دن میں وہ دور آئے گا
بے ہُنر بھیک تک نہ پائے گا
گر نہیں سنتے قول حالی کا
پھر نہ کہنا کہ کوئی کہتا تھا

3.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
اہلِ وطن	وطن والے

الفاظ	معنی
جی میں	دل میں
اشک	آنسو
نادار	غریب۔ مفلس
بے زار	تنگ
واں	وہاں
میسر	ملنا
بپتا	مصیبت۔ دُکھ۔ تکلیف
نیستی	نہ ہونا۔ معدوم
اُترن	پہنے ہوئے پُرانے کپڑے
بناؤ	سنگھار
ڈالی	رشتہ۔ خاندان۔ نسل۔ شاخ
برگ	پتا
ثمر	پھل
خشک	(مراد) غریب
تر	(مراد) امیر
غافل	بے خبر
چشم و گوش	آنکھ اور کان
کور و کر	اندھے اور بہرے
لولے	ہاتھوں سے محتاج
رنج بیمار بھائیوں کا بٹاؤ	یعنی بیمار بھائیوں کی خدمت کرو تاکہ ان کے رنج میں کمی ہو
غیر	پرایا

الفاظ	معنی
اتفاق	میل میلاپ۔ محبت
آباد	بسنے والے
پونجی	سرمایہ۔ ملکیت
ہاتھ دھو بیٹھنا	ہاتھ سے نکل جانا یا کھودینا
علم و ہنر	تعلیم اور فن
نسب کا غرور	خاندان پر فخر کرنا یا اعلیٰ نسل ہونے کا دعویٰ کرنا
سیم و زر	چاندی اور سونا
بے ہنر	نکما۔ بے کار۔ جسے کوئی کام نہ آتا ہو
قول	بات

3.5۔ اشعار کی تشریح

شعر نمبر 1: اے میرے وطن کے لوگو! بے فکر ہو کر کیوں بیٹھے ہو، اُٹھو اور ایک دوسرے کے دوست بنو۔

شعر نمبر 2: انسان کا کام دوسروں کے کام آنا ہے ورنہ کھاتے پیتے تو سب ہی جاندار ہیں۔ پیٹ بھر کر دن میں تین بار کھاتے ہیں لیکن ذرا بھی شرمندگی نہیں ہوتی۔ برف کا ٹھنڈا پانی استعمال کرتے ہو اور تمھاری آنکھوں میں آنسو نہیں آتے۔

شعر نمبر 3: اس لیے کہ تمھارے بہت سے بھائی غریب ہیں اور حالات کی سختی کی وجہ سے زندگی سے بھی بے زار ہیں۔

شعر نمبر 4: جو تمھارے نوکر اور ملازم خوراک کھاتے پیتے ہیں وہ غریبوں کو خواب میں بھی نہیں ملتی۔ تم قیمتی قالین پر جوتوں کے ساتھ گھومتے پھرتے ہو اور غریب اپنا بدن ڈھکنے میں بھی ناکام ہیں۔

شعر نمبر 5: کھانا کھانے سے پہلے ان غریبوں اور ناداروں کی بھی خبر لے لیا کرو، جن کے پاس کچھ بھی نہیں ہے۔

شعر نمبر 6: نیا لباس ضرور پہنو لیکن غریبوں کے بارے میں بھی ضرور سوچو، جو تمھارے استعمال شدہ کپڑوں سے اپنے جسموں کو ڈھانپتے ہیں۔

شعر نمبر 7: امیر اور غریب سب ایک درخت کے پھول پتے ہیں۔ تمام انسان ایک ہی باپ کی اولاد ہیں۔

شعر نمبر 8: جاگنے والوں کو چاہیے کہ وہ سوتے ہوؤں کو بھی جگائیں اور جو تیرنا جانتے ہیں انھیں ڈوبنے والوں کو بچانا چاہیے یعنی جو خوش حال ہیں انھیں اپنے بدحال یعنی غریب بھائیوں کی مدد کرنی چاہیے۔

شعر نمبر 9: خدا نے تمھیں آنکھیں اور کان دیے ہیں تو شکرانے کے طور پر تم اندھوں اور بہروں کا خیال رکھو۔ جنھیں ہاتھ اور پاؤں عطا کیے گئے ہیں انھیں لنگڑے لولوں کو سہارا دینا چاہیے۔

شعر نمبر 10: خدا نے تمھیں تندرست اور توانا بنایا ہے تو اس کے شکرانے کے طور پر اپنے بیمار بھائی کی تیمارداری کرو یعنی ہر طرح سے اُن کا خیال رکھو۔ وطن کی بھلائی اسی میں ہے کہ ہر ہم وطن کو اپنا سمجھو کسی کو بھی غیر نہ جانو۔

شعر نمبر 11: دنیا کے جو ممالک آزاد ہیں اور ترقی کر رہے ہیں، ان کے باشندوں کو آپس میں ایک دوسرے سے پیار ہے۔

شعر نمبر 12: جس قوم میں اتفاق اور محبت نہیں ہوتی ہے، وہ جلد اپنی آزادی اور خوشحالی کھو دیتی ہے۔

شعر نمبر 13: جن لوگوں کے پاس علم و فن ہے، انھیں اپنا ہنر دوسروں تک پہنچانا چاہیے تاکہ ملک و قوم کی عزت ہو۔

شعر نمبر 14: ذات پات پر فخر کرنا اچھی بات نہیں، اسلام نے ان تمام پرانے رسم و رواج کو بدل دیا ہے۔

شعر نمبر 15: ہنر مند قوموں کو دنیا میں عزت کی نگاہ سے دیکھی جاتی ہیں۔ انسان کی عزت سونے چاندی سے نہیں بلکہ علم کے سبب سے ہے۔ جلد ہی وہ زمانہ آنے والا ہے کہ بے ہنر کو کوئی خیرات تک دینا پسند نہیں کرے گا۔

شعر نمبر 16: اگر آج تم حالی کی ان سچی باتوں کی طرف دھیان نہیں دے رہے ہو تو کہیں بعد میں تمھیں پچھتانا نہ پڑے کہ ہاں ہم نے ان کی باتوں پر عمل کیوں نہ کیا۔ حالی ٹھیک ہی کہتا ہے۔

3.6۔ خودآزمائی نمبر 3

(الف) درج ذیل مصرے مکمل کیجیے۔

1۔ بیٹھے بے ______ کیا ہو ہم وطنو!

2۔ ایک ڈالی کے سب ہیں ______ وثمر

3۔ ______ قوم چاہتے ہو اگر

4۔ قوم کی عزت اب ______ سے ہے

5۔ گر نہیں سنتے قول ______ کا

(ب) مندرجہ ذیل الفاظ کی ضد لکھیں:

1۔ کمال　2۔ دوست　3۔ سزا

4۔ خشک　5۔ دن

4- مردِ مجاہد

اب آپ جو نظم پڑھیں گے اس کا عنوان ہے ''مردِ مجاہد''۔ اس نظم کے لکھنے والے شاعر مولوی شفیع الدین نیّر ہیں۔

4.1۔ شاعر کا تعارف

مولوی شفیع الدین نیّر دہلی کے رہنے والے تھے۔ ان کی نظمیں ''اسلامی اخلاق'' کے موضوع پر لکھی ہوتی ہیں۔ زبان آسان ہے۔ تکلف اور مبالغہ نہیں پایا جاتا، جو بات بیان کرتے ہیں اس کا صحیح نقشہ پیش کر دیتے ہیں۔

4.2۔ نظم کا تعارف

اس نظم میں اُنھوں نے ایک مجاہد کی تصویر کھینچی ہے۔ اس کا کردار دکھایا ہے پھر جہاد (یا اسلامی جنگ) کا مقصد واضح کیا ہے۔

4.3۔ نظم، مردِ مجاہد

گھوڑے پہ ہے سوار بہت آن بان سے
ظاہر دلاوری ہے عجب اُس کی شان سے

ٹوٹا ہوا ہے خود، تو ہے وردی پھٹی ہوئی
ہر شے ہے اس کی گرد میں رن کی اَٹی ہوئی

کندھے پہ تیز انی کا ہے نیزہ ٹکا ہوا
بیٹھا ہے اپنے گھوڑے پہ کیسا ڈٹا ہوا

تلوار تیز پہلو میں ہے اِک لٹک رہی
برچھی سی ہے جو چشمِ عدو میں کھٹک رہی

ظاہر ہے چال ڈھال سے اور رنگ ڈھنگ سے
وہ آ رہا ہے بس ابھی میدانِ جنگ سے

شاید وہ کوئی معرکہ سر کر کے آیا ہے
صف دشمنوں کی زیر و زبر کر کے آیا ہے

ہیں زخم بے شمار، بدن چُور چُور ہے
فرطِ سُرور سے مگر آنکھوں میں نُور ہے

خوش ہے کسی پہ آپ یہ چڑھ کر نہیں گیا
حملہ ہوئے بغیر یہ بڑھ کر نہیں گیا

یہ سچ ہے خاک و خون سے کھیلا ہے جوش میں
اور دشمنوں کو خوب ہی ریلا ہے جوش میں

جم کر بہادری سے یہ کچھ اس طرح لڑا
بے ساختہ پکار اُٹھے دشمن بھی واہ وا

لیکن کسی کا جنگ میں پیچھا نہیں کیا
مانیِ شکست جس نے اُسے دکھ نہیں دیا

کچھ اس طرح سے جنگ کا نقشہ جما دیا
کم عمر اور ضعیف کو زد سے بچا دیا

عورت پہ اُس نے ہاتھ اٹھایا نہیں کبھی
بچوں کو بھول کر بھی ڈرایا نہیں کبھی

آبادیوں کو اُس نے مٹایا نہیں ذرا
با امن شہریوں کو ستایا نہیں ذرا

ظلم و ستم مٹانے کو تلوار اُٹھائی تھی
دنیا کے امن کے لیے تیغ آزمائی تھی

یہ آرزو تھی دین کا جھنڈا بلند ہو
دُنیا میں اُس کی قوم سدا ارجمند ہو

ارمان تھا کہ راہِ خدا میں شہید ہو
حق پر فدا ہو جان، تو بس اُس کی عید ہو

یہ مال کے لیے تھی نہ تھی جاہ کے لیے
جنگ، اس کی جنگ تھی فقط اللہ کے لیے

آ شیرمرد! تجھ کو گلے سے لگائیں ہم
لا خاکِ پا کہ آنکھوں کا سرمہ بنائیں ہم

4.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
مردِ مُجاہد	جہاد کرنے والا بہادر مرد
آن بان	ٹھاٹ باٹ سے، شان وشوکت سے
دلاوری	بہادری
خود	لوہے کا ٹوپ، جسے سپاہی میدان جنگ میں پہنتے ہیں
گرد	مٹی
رن	میدانِ جنگ
انی ہوئی	بھری ہوئی
انی	نیزے کی نوک
برچھی سی	نیزہ کی طرح
چشمِ عدو	دشمن کی آنکھیں
چال ڈھال سے	چلنے پھرنے کے انداز سے
رنگ ڈھنگ سے	طور طریقے سے
معرکہ سر کر کے آیا ہے	کوئی مقابلہ فتح کر کے آیا ہے

الفاظ	معنی
زیروزبر کرکے	تباہ کر کے
چُور چُور	تھکا ہوا
فرطِ سرور سے	بے حد خوشی سے
نور	روشنی
خاک وخون سے کھیلا ہے	قتلِ عام کیا ہے
ریلا ہے	دھکیلا ہے
بے ساختہ	فوراً
نقشہ جما دینا	اعتبار جمانا۔ رُسوخ حاصل کرنا
زد	نشانہ
باامن	امن والے
تیغ آزمائی کرنا	مقابلہ کرنا۔ جنگ کرنا
جاہ	رتبہ۔ عہدہ
خاکِ پا	پاؤں کی مٹی

4.5۔ اشعار کی تشریح

شعر نمبر 1: ایک مجاہد مرد اپنے گھوڑے پر شان وشوکت سے بیٹھا ہوا ہے۔ اس کے چہرے سے بہادری کی ایک عجیب شان دکھائی دے رہی ہے۔

شعر نمبر 2: حالانکہ دشمن سے مقابلہ کرنے میں اس کی وردی جگہ جگہ سے پھٹ گئی ہے اور اس کے سر کا لوہے کا ٹوپ بھی ٹوٹ گیا ہے یہاں تک کہ اس کے جسم کی ہر چیز پر میدانِ جنگ کی مٹی جمی ہوئی ہے۔

شعر نمبر 3: پھر بھی وہ اپنے کندھے سے تیز نوک والا نیزہ لٹکائے ہوئے کس شان سے اپنے گھوڑے پر بیٹھا ہے۔

شعر نمبر 4: اس کی بغل میں تیز دھار کی ایک تلوار لٹک رہی ہے جس سے اس نے دشمنوں کے سر اُڑائے ہیں اور یہ تلوار دشمنوں

کی آنکھ میں کانٹے کی طرح کھٹک رہی ہے۔

شعر نمبر 5: اس کے طور طریقے سے اور اس کی چال ڈھال سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ وہ ابھی ابھی دشمنوں سے مقابلہ کر کے میدانِ جنگ سے چلا آ رہا ہے۔

شعر نمبر 6: شاید وہ دشمنوں سے کوئی مقابلہ فتح کر کے اور میدانِ جنگ میں دشمنوں کی فوج کو تباہ و برباد کر کے چلا آ رہا ہے۔

شعر نمبر 7: حالانکہ اس کے جسم پر بے شمار زخم ہیں جن کی وجہ سے وہ نڈھال ہو رہا ہے لیکن پھر بھی دشمنوں پر فتح پانے کی خوشی اسے اس قدر ہو رہی ہے کہ خوشی کی زیادتی سے اس کی آنکھیں چمک رہی ہیں۔

شعر نمبر 8: وہ اپنے اس فعل سے بے حد خوش ہے کہ اس نے دشمنوں پر پہلے حملہ نہیں کیا بلکہ جب دشمنوں نے اس پر حملہ کیا تو اس کے جواب میں اس نے دشمنوں کو مار بھگایا۔

شعر نمبر 9: یہ سچ ہے کہ میدانِ جنگ میں اس نے خون کی ہولی کھیلی ہے اور دشمنوں کی صفوں کو مار مار کر پیچھے دھکیل دیا۔

شعر نمبر 10: اس مجاہد مرد نے میدانِ جنگ میں بہادری کے ایسے جوہر دکھائے کہ دشمن بھی بے ساختہ اس کی بہادری کی تعریف کرنے لگے۔

شعر نمبر 11: لیکن اس نے صرف اُنھی پر وار کیا جو مقابلہ میں آئے اور جو ڈر کر میدانِ جنگ سے بھاگ کھڑے ہوئے ان بھاگنے والوں پر اس نے کبھی وار نہیں کیا اور جن لوگوں نے ان کے سامنے ہتھیار ڈال دیئے اور ہار مان لی انھیں بھی اس نے کوئی تکلیف نہیں پہنچائی۔

شعر نمبر 12: اس نے میدانِ جنگ میں لڑنے کا کچھ ایسا طریقہ اپنایا کہ بچوں اور بوڑھوں پر اس نے وار نہیں کیا اور ہمیشہ انھیں اپنی تلوار کی زد سے بچاتا رہا۔

شعر نمبر 13: جنگ کے دوران اس نے کبھی عورتوں پر ہاتھ اٹھایا اور نہ بچوں کو ڈرایا دھمکایا بلکہ ان کے ساتھ وہ نرمی سے پیش آتا رہا۔

شعر نمبر 14: اس نے میدانِ جنگ میں تو دشمنوں سے ڈٹ کر مقابلہ کیا لیکن وہ جنگ کی غرض سے پُرامن شہروں اور آبادیوں میں کبھی داخل ہوا اور نہ کبھی پُرامن شہریوں پر تلوار اٹھائی۔

شعر نمبر 15: اس نے صرف دنیا سے ظلم و ستم کا خاتمہ کرنے کی غرض سے جنگ کے لیے تلوار اٹھائی تھی اور دنیا میں امن و امان قائم کرنے کے لیے لڑائی اپنے سر مول لی تھی۔

شعرنمبر 16: میدانِ جنگ میں بس اس کی یہ آرزو تھی کہ اسلام کا پرچم ہمیشہ بلند رہے اور دنیا والے مسلمان قوم کو عزت کی نگاہ سے دیکھیں۔

شعرنمبر 17: اس کے ساتھ ساتھ اس کے دل میں یہ بھی آرزو تھی کہ کسی طرح اسے شہادت کا رتبہ مل جائے اور اگر اس کی جان حق کے راستے میں قربان ہو جائے تو یہ اس کی خوش بختی ہوگی۔

شعرنمبر 18: اس نے لڑائی دولت حاصل کرنے کے لیے لڑی تھی اور نہ کسی عہدہ کے لیے لڑی تھی بلکہ اس نے یہ لڑائی صرف اللہ کے نام کو بلند رکھنے کے لیے لڑی تھی۔

شعرنمبر 19: اے بہادر اور شیر دل مجاہد! آ کہ ہم تجھے اپنے سینے سے لگائیں اور تیرے پیروں کی مٹی کو سرمہ کی طرح اپنی آنکھوں میں لگائیں۔

4.6۔ خود آزمائی نمبر 4

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1۔ مجاہد میں کون سی خوبیاں ہوتی ہیں؟

2۔ جہاد کا اصل مقصد کیا ہوتا ہے؟

3۔ مجاہد کی آرزو کیا ہوتی ہے؟

4۔ شہادت اور شہید کا کیا مطلب ہے؟

5۔ مولوی شفیع الدین نیّر کی نظمیں کیسی ہوتی ہیں؟

(ب) مندرجہ ذیل الفاظ کے جملے بنایئے:

1۔ آن بان　　2۔ عدو　　3۔ شہید

4۔ فدا　　5۔ آرزو

5- آسمان اور تارے

آپ جو نظم پڑھیں گے اس کا عنوان ہے ''آسمان اور تارے'' اس کے لکھنے والے شاعر مولوی محمد اسماعیل میرٹھی ہیں۔

5.1۔ شاعر کا تعارف

مولوی محمد اسماعیل میرٹھی 12 نومبر 1844ء میں پیدا ہوئے۔ وہ بڑے پائے کے عالم اور اُردو کے اچھے ادیب اور شاعر تھے، اس کے علاوہ ایک ماہر استاد بھی تھے۔ وہ قدرتی مناظر اور واقعات کا بیان صاف اور سادہ لفظوں میں کرتے ہیں۔ آپ بچوں کے شاعر کے طور پر مشہور ہیں۔ آپ نے بچوں کے لیے نہایت دلچسپ اور سبق آموز نظمیں تحریر کیں۔ 1917ء میں وفات پائی۔

5.2۔ نظم کا تعارف

''آسمان اور تارے'' میں شاعر نے نہایت خوبصورت اور دلکش انداز میں تاروں کی خصوصیات بھی بیان کی ہیں اور قدرت کی کاریگری کی تعریف بھی کی ہے۔

5.3۔ نظم، آسمان اور تارے

یہ تارے جو ہیں آتے جاتے ہوئے
چمکتے ہوئے، جگمگاتے ہوئے

نظر آ رہے ہیں عجب شان سے
ہیں لٹکے ہوئے سقفِ ایوان سے

چراغ ایسے روشن جو بن تیل ہیں
یہ تیری ہی قدرت کے سب کھیل ہیں

یہ لعل و گہر ہیں جو بکھرے پڑے
زمیں سے بھی اُن میں ہیں اکثر بڑے

نظر میں جو اتنے سے آتے ہیں یہ
بہت دُور چکّر لگاتے ہیں یہ

پڑے اپنے چکّر میں ہیں گھومتے
ترے حُکم کے ذوق میں جھومتے

یہ قائم ہیں تیری ہی تقدیر سے
بندھے ہیں بہم سخت زنجیر سے

وہ زنجیر کیا ہے؟ کشش باہمی
نہ اس میں خلل ہے نہ بیشی کمی

عجب تو نے باندھی ہے یہ باگ ڈور
مثلاً سب کا رہتا ہے آپس میں زور

یہ سب لگ رہے ہیں اسی لاگ پر
لگاتے ہیں چکّر اسی باگ پر

نشے میں اطاعت کے سب چُور ہیں
کہ قانونِ قدرت سے مجبور ہیں

5.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
سقف	چھت
ایوان	محل۔ بڑا مکان
بن تیل	بغیر تیل کے

الفاظ	معنی
گُہر	موتی
ذوق	شوق
جھومنا	مست ہونا
تقدیر	حکم۔قدرت کا قانون
بہم	آپس میں
بیشی	زیادہ ہونا
باگ ڈور	لگام، کنٹرول
تُلا رہنا	برابر رہنا
لاگ	شوق، تعلق
اطاعت	حکم کی تعمیل

5.5۔ اشعار کی تشریح

شعر نمبر 1: نیلے آسمان میں رات کے وقت جو چھوٹے چھوٹے تارے چمکتے اور جگمگاتے ہوئے دکھائی دیتے ہیں اور کبھی کبھی ان میں سے اِدھر سے اُدھر بھاگتے ہوئے نظر آتے ہیں۔

شعر نمبر 2: یہ کچھ اس شان سے چمک رہے ہیں اور ایسا منظر پیش کر رہے ہیں کہ معلوم ہوتا ہے، جیسے کسی عالی شان محل کی نیلی چھت میں بجلی کے چھوٹے چھوٹے بے شمار بلب روشن ہوں۔

شعر نمبر 3: اے خدا! یہ تیری ہی قدرت کی کاریگری ہے کہ آسمان میں تو نے ایسے بے شمار چراغ روشن کیے ہیں جنھیں نہ تیل کی ضرورت ہے اور نہ بتی کی۔

شعر نمبر 4: آسمان میں جو رات کو ہمیں بے شمار تارے چمکتے ہوئے نظر آتے ہیں۔ انھیں دیکھ کر ایسا محسوس ہوتا ہے، جیسے کسی نے نیلے فرش پر بے شمار ہیرے جواہرات بکھیر دیئے ہیں۔ اگر چہ ہمیں تارے بہت چھوٹے چھوٹے نظر آتے ہیں لیکن حقیقت میں یہ بہت بڑے ہیں بلکہ ان میں سے بہت سے تارے تو ایسے ہیں جو زمین سے بھی بڑے ہوتے ہیں۔

شعرنمبر 5: اگرچہ فاصلے کی وجہ سے تارے ہمیں چھوٹے چھوٹے نظر آتے ہیں لیکن یہ قطر میں بہت بڑے ہیں اور یہ گھومتے ہوئے بڑی دور دور کا چکر لگاتے ہیں۔

شعرنمبر 6: تارے آسمان میں روزِ ازل سے ہی اپنے اپنے مخصوص دائرہ میں چکر لگانے میں مصروف ہیں اور دراصل اے خدا! یہ سب تیرے حکم کی تعمیل کے شوق میں بہت مست ہیں اور تیرا حکم بجالا رہے ہیں۔

شعرنمبر 7: اے خدا! آسمان میں جو تارے ہمیں اپنی اپنی جگہ دکھائی دیتے ہیں۔ نہ اِدھر نہ اُدھر سرکتے ہیں۔ یہ صرف تیرے ہی حکم سے اپنی جگہ قائم ہیں۔ ایسا معلوم ہوتا ہے جیسے انھیں کسی زنجیر سے سختی کے ساتھ باندھ دیا گیا ہے۔

شعرنمبر 8: مگر انھیں کسی لوہے کی زنجیر سے نہیں باندھا گیا ہے بلکہ ہر تارے میں اللہ نے مقناطیسی طاقت پیدا کی ہے جس کی وجہ سے ان سب میں کشش کی طاقت ہے جو ہر تارے میں برابر ہے۔ نہ کسی میں یہ کشش زیادہ ہے اور نہ کسی میں کم ہے اور نہ اس کشش میں کوئی خرابی ہوتی ہے۔ یہی وجہ ہے کہ یہ اپنی جگہ سے ہل نہیں سکتے۔

شعرنمبر 9: اے خدا! تونے تاروں پر ایسا حکم عائد کیا ہے اور انھیں ایسا نظام دیا ہے کہ جس کے خلاف وہ بال برابر بھی حرکت نہیں کرسکتے۔ یہ تیرے حکم اور قانون کی وجہ ہے کہ ان سب میں کشش کی طاقت ہمیشہ برابر رہتی ہے۔

شعرنمبر 10: اے خدا! آسمان کے تارے اسی کام میں مصروف ہیں جس کا تونے حکم دیا ہے اور وہ سب اپنے اپنے اس دائرہ میں چکر لگارہے ہیں جو تونے ان کے لیے مقرر کیا ہے۔

شعرنمبر 11: آسمان کے تمام تارے خدا کے حکم کی تعمیل کررہے ہیں بلکہ ایسا کرنے کے لیے مجبور ہیں کیونکہ وہ خدا کے حکم کے بغیر کچھ نہیں کرسکتے۔

5.6۔ خود آزمائی نمبر 5

(الف) مندرجہ ذیل خالی جگہوں کو پُر کریں۔

1۔ یہ __________ دگہر ہیں جو بکھرے پڑے

2۔ یہ قائم ہیں تیری ہی __________ سے

3۔ عجب تونے باندھی ہے یہ ______ ڈور

4۔ نشے میں ______ کے سب چُور ہیں

5۔ کہ قانونِ ______ سے مجبور ہیں

(ب) شعر کا مطلب واضح کیجیے:

یہ قائم ہیں تیری ہی تقدیر سے
بندھے ہیں بہم سخت زنجیر سے

(ج) ان لفظوں کو جملوں میں استعمال کریں۔

1۔ دِن تیل 2۔ ذوق 3۔ نشے میں چُور
4۔ مجبور 5۔ لاگ

6- آمدِ بہار

اب آپ جو نظم آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے "آمدِ بہار" اور اس کے لکھنے والے شاعر احمد علی شوق قدوائی ہیں۔

6.1۔ شاعر کا تعارف

شوق قدوائی کا اصل نام احمد علی تھا۔ اُن کے کلام میں سادگی ہے۔ محاوروں کا استعمال اچھے طریقوں سے کرتے ہیں۔ 1935ء میں وفات پائی۔

6.2۔ نظم کا تعارف

آمدِ بہار میں شاعر نے بہار کی آمد کا نقشہ نہایت سادگی اور خوبی سے کھینچا ہے۔ خوبصورت تشبیہات کے استعمال سے نظم کی خوبصورتی میں اضافہ کیا گیا ہے۔ تشبیہ کے آسان معنی کسی ایک چیز کو دوسری چیز سے ملتی جلتی قرار دینا ہوتا ہے۔ اسی نظم میں چاندنی کے پھول کو تارے سے تشبیہ دی گئی ہے۔ اب آپ یہ نظم پڑھیں اور اس سے لطف اٹھائیں۔

6.3۔ نظم، آمدِ بہار

ہوا چاروں طرف اقصائے عالم میں پکار آئی
بہار آئی، بہار آئی، بہار آئی، بہار آئی

ہوائے صبح اس کے ساتھ پنکھا جھلتی آتی ہے
ہنسی پڑتی ہیں کلیاں جب یہ ان کو منہ لگاتی ہے

پہاڑوں سے بہایا اس نے برف صاف پگھلا کر
رواں ہو کر وہی پانی، سمندر میں گرا جا کر

شمیم باغ نے سیکھا چلن اترا کے چلنے کا
زمانہ آ گیا پردے سے سبزے کے نکلنے کا

دلہن کی شکل پر گل نے لباس سُرخ پہنا ہے
شجر کے جسم پر کیا خوشنما پھولوں کا گہنا ہے

تعجب کیا جو ہیبت سے خزاں کے منہ پہ زردی ہے
کہ وہ فوج اُس پہ غالب آئی جس کی سبز وردی ہے

پلاتی ہے شجر کو اوس اپنا دودھ لا لا کر
محبت سے ہوا منہ چومتی ہے بار بار آ کر

جڑیں اندر ہی اندر پھیل کر قوت پکڑتی ہیں
زمیں ان کو جکڑتی ہے، زمیں کو وہ جکڑتی ہیں

چمن اور دشت میں ہے ہر طرف انبار پھولوں کا
جدھر دیکھو زمیں پہنے ہوئے ہے ہار پھولوں کا

ہیں روشن چاندنی کے پھول یا تارے چمکتے ہیں
کھلے ہیں پھول لالے کے کہ انگارے دہکتے ہیں

ہزاروں رنگ کی چڑیاں ہیں شکلیں خوشنما جن کی
ادائیں دلربا جن کی، صدائیں نغمہ زا جن کی

بہار آنے سے خوش ہیں ہر طرف اِتراتی پھرتی ہیں
ہوا تو ناچتی پھرتی ہے، چڑیاں گاتی پھرتی ہیں

6.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
اقصائے عالم	دنیا میں دور دور
پکار آئی	خبر آئی۔ اعلان ہوا

الفاظ	معنی
بہار آئی	بہار کا موسم آ گیا ہے
ہوائے صبح	صبح کی ہوا
کلیوں کا ہنسنا	کلیوں کا پھول بننا
منہ لگاتی ہے	چھوتی ہے، چومتی ہے
رواں ہو کر	جاری ہو کر، بہہ کر
شمیم	خوشبو
چلن	طریقہ، ڈھنگ
اِترا کے چلنے کا	ناز سے چلنے کا
پردے سے سبزہ نکلنا	زمیں سے سبز گھاس کا پیدا ہونا
شجر	درخت
گہنا	زیور
سبز وردی	ہرے رنگ کا لباس
نغمہ زا	نغمہ بکھیرنے والی

6.5۔ اشعار کی تشریح

شعر نمبر 1: ہوا نے دنیا میں دور دور گھوم کر چاروں طرف یہ اعلان کر دیا ہے کہ اے دنیا والو! خوشیاں مناؤ کہ اب بہار کا موسم آ گیا ہے۔

شعر نمبر 2: اب اس موسم میں صبح کی ٹھنڈی ہوا باغوں میں پنکھا جھلتی ہوئی نظر آتی ہے اور جب ہوا کلیوں کا منہ چومتی ہے تو ساری کلیاں ایک دم کھل کر ہنس پڑتی ہیں (یعنی ساری کلیاں کھل کر پھول بن جاتی ہیں)

شعر نمبر 3: اس موسم میں پہاڑوں پر جمی ہوئی برف بھی پگھل پگھل کر بہنا شروع ہو گئی ہے اور پہاڑوں کے دامن میں پانی کی ندیاں جاری ہو گئی ہیں جن کا پانی دور دور میدانوں میں بہتا ہوا سمندر میں جا کر گر رہا ہے۔

شعرنمبر 4: اس موسم میں شمیم (خوشبو) نے بھی باغ میں اترا اتر کر چلنے کا ڈھنگ سیکھ لیا ہے (یعنی باغ کی خوشبو آج کل چاروں طرف اٹھلاتی ہوئی بڑے ناز و انداز سے پھرتی ہے) اور اب وہ زمانہ آ گیا ہے جس میں ہر طرف سبزہ اُگ آتا ہے اور ایسا معلوم ہوتا ہے جیسے قدرت نے ساری زمین پر سبز مخمل کا فرش بچھا دیا ہے۔

شعرنمبر 5: دلہن کی طرح گلاب کے پھولوں نے بھی اس موسم میں سرخ لباس پہن لیا ہے (یعنی باغ میں چاروں طرف سرخ پھول کھل گئے ہیں) اور باغ کے ہر درخت اور ہر پودے پر قسم قسم کے خوش رنگ پھول اس قدر کھلے ہوئے ہیں جنھیں دیکھ کر ایسا معلوم ہوتا ہے کہ درختوں نے بہار کی آمد کی خوشی میں پھولوں کے بنے ہوئے زیورات پہن لیے ہیں۔

شعرنمبر 6: خزاں کے موسم میں درخت کا پتہ پیلا ہو جاتا ہے اور باغوں میں ہر طرف ہریالی کی بجائے پیلاہٹ چھا جاتی ہے جس طرح کسی شخص کا چہرہ کسی خوف یا ہیبت کی وجہ سے زرد پڑ جاتا ہے۔ اسی طرح خزاں کے موسم میں ہر طرف زردی چھا جاتی ہے۔ یہاں شاعر کہتا ہے کہ بہار کی آمد سے پہلے باغوں میں پیلاہٹ ہے۔ یہ پیلاہٹ بے وجہ نہیں ہے بلکہ بہار کے موسم نے آ کر خزاں کو شکست دے دی ہے اور ہر طرف اپنا قبضہ جمانا شروع کر دیا ہے۔ لہٰذا بہار کی سبز وردی فوج کے ڈر سے خزاں کا چہرہ پیلا پڑ گیا ہے۔

شعرنمبر 7: بہار کے موسم میں صبح کے وقت شبنم پڑتی ہے اور درختوں اور پتوں پر اس کے سفید قطرے جم جاتے ہیں کیونکہ شبنم کے قطروں کا رنگ دودھ کی بوند کی طرح سفید ہوتا ہے۔ اس مناسبت سے شاعر نے یہاں شبنم کے قطروں کو دودھ سے تشبیہ دی ہے۔ شاعر کہتا ہے کہ جب بہار کا موسم آتا ہے تو صبح صبح شبنم بھی آ کر سوکھے پتوں کو اپنا دودھ پلاتی ہے اور ساتھ ہی صبح کی ہوا بھی آ کر پتوں کا اس طرح منہ چومتی ہے جس طرح ماں اپنے بچے کو دودھ پلاتی ہے اور ساتھ ہی لاڈ سے اس کا منہ چومتی جاتی ہے۔

شعرنمبر 8: خزاں کے موسم میں درختوں اور پودوں کی جڑیں بھی خشک ہو کر کمزور اور بے جان ہو جاتی ہیں لیکن جب بہار کا موسم آتا ہے خشک جڑوں میں پھر سے تازگی آ جاتی ہے اور بے جان جڑوں میں دوبارہ جان پڑ جاتی ہے۔ پھر یہ جڑیں ایسی طاقتور ہو جاتی ہیں کہ زمین میں مضبوطی کے ساتھ جم جاتی ہیں اور انھیں زمین بھی مضبوط پکڑ لیتی ہے۔

شعرنمبر 9: بہار کے موسم میں باغوں اور جنگلوں میں ہر طرف قسم قسم کے خوش نما پھول کھل جاتے ہیں اور جس طرف نظر جاتی ہے پھول ہی پھول دکھائی دیتے ہیں۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ زمین نے بہار کی آمد کی خوشی میں پھولوں کا ہار پہن لیا ہے۔

شعر نمبر 10: باغوں میں ہر طرف کھلے ہوئے چاندنی کے سفید سفید پھولوں کو دیکھ کر ایسا معلوم ہوتا ہے جیسے یہ پھول نہیں بلکہ آسمان نے بہار کی خوشی میں زمین پر تارے بکھیر دیئے ہیں اور باغوں میں وہی تارے چمک رہے ہیں۔ اسی طرح باغوں میں ہر طرف لالے کے پھول اس قدر کھلے ہوئے ہیں جنھیں دیکھ کر ایسا محسوس ہوتا ہے جیسے کسی نے باغ میں ہر طرف انگارے روشن کر دیئے ہیں۔

شعر نمبر 11: جب بہار کا موسم آتا ہے تو باغوں میں ہر طرف بہت سے رنگوں کی حسین اور خوبصورت چڑیاں اِدھر سے اُدھر پھدکتی ہوئی نظر آتی ہیں۔ اس موسم میں ان کی ادائیں بھی دلوں کو بھاتی ہیں اور وہ اپنی آرزوں میں ایسے میٹھے اور سُریلے نغمے گاتی ہیں جسے سن کر لوگوں کے دل خوش ہو جاتے ہیں۔

شعر نمبر 12: مختلف رنگوں کی یہ حسین چڑیاں دراصل بہار کی آمد کی خوشی میں ہر طرف اٹھلاتی، اتراتی اور خوشیاں مناتی پھرتی ہیں اور جب یہ چڑیاں فضا میں سُریلے نغمے بکھیرتی ہیں تو ہوا بھی خوش ہو کر ان کے ساتھ ناچنے لگتی ہے۔

6.6۔ خود آزمائی نمبر 6

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جوابات دیں۔

1۔ شوق قدوائی کا اصل نام کیا تھا؟

2۔ اس نظم میں مندرجہ ذیل چیزوں کو کن چیزوں سے تشبیہ دی گئی ہے؟
گل، شجر، لالے کے پھول، کلی، چہرہ

3۔ تشبیہ سے کلام میں کیا ہوتا ہے؟

4۔ تشبیہ کسے کہتے ہیں؟

5۔ شوقِ قدوائی کی وفات کب ہوئی؟

(ب) مندرجہ ذیل الفاظ کی ضد لکھیں۔

1- صبح 2- بہار 3- سیاہ
4- محبت 5- پھول

7- آدمی نامہ

7.1- شاعر کا تعارف

نظیر اکبر آبادی اُردو کے مشہور شاعروں میں سے ہیں۔ اصل نام ولی محمد اور نظیر تخلص تھا۔ وہ 1735ء میں دہلی میں پیدا ہوئے اور 1830ء میں آگرہ میں وفات پائی۔

نظیر اکبر آبادی عوامی شاعر کہلاتے ہیں۔ ان کی شاعری میں عام لوگوں کی خوشیاں، دُکھ درد، رسم ورواج، دلچسپیاں، مشاغل اور عوامی احساسات وجذبات پائے جاتے ہیں۔ موضوعات کے اعتبار سے نظیر اکبر آبادی کی شاعری بہت وسیع اور رنگا رنگ ہے۔

7.2- نظم کا تعارف

کسی ایک موضوع پر لکھے ہوئے اشعار کے مجموعے کو نظم کہتے ہیں مثلاً برسات، دیہات کی شام، صبح کا منظر وغیرہ۔ کسی بھی موضوع پر نظم کہی جاسکتی ہے، اور ہیئت کی بھی کوئی قید نہیں۔ نظم کی چند مشہور ہیئتیں یہ ہیں: (1) مثلث (جس میں تین مصرعوں کا ایک بند ہوتا ہے۔)(2) مربع (جس میں چار مصرعوں کا ایک بند ہوتا ہے۔ (3) مخمس (جس میں پانچ مصرعوں کا ایک بند ہوتا ہے) (4) مسدس (جس میں چھ مصرعوں کا ایک بند ہوتا ہے۔)

نظیر اکبر آبادی کی یہ نظم "آدمی نامہ" ہیئت کے لحاظ سے مخمس ہے کیونکہ اس کے ہر بند میں پانچ مصرے ہیں۔

7.3- نظم، آدمی نامہ

دنیا میں پادشہ ہے، سو ہے وہ بھی آدمی
اور مفلس و گدا ہے، سو ہے وہ بھی آدمی
زردار، بے نوا ہے، سو ہے وہ بھی آدمی
نعمت جو کھا رہا ہے، سو ہے وہ بھی آدمی
ٹکڑے جو مانگتا ہے، سو ہے وہ بھی آدمی

یاں آدمی پہ جان کو وارے ہے آدمی
اور آدمی ہی تیغ سے مارے ہے آدمی
پگڑی بھی آدمی کی اُتارے ہے آدمی
چلّا کے آدمی کو پکارے ہے آدمی
اور سُن کے دوڑتا ہے، سو ہے وہ بھی آدمی

مسجد بھی آدمی نے بنائی ہے اے میاں
بنتے ہیں آدمی ہی امام اور خُطبہ خواں
پڑھتے ہیں آدمی ہی قرآن اور نماز، یاں
اور آدمی ہی اُن کی چُراتے ہیں جُوتیاں
جو اُن کو تاڑتا ہے، سو ہے وہ بھی آدمی

چلتا ہے آدمی ہی مسافر ہو، لے کے مال
اور آدمی ہی مارے ہے پھانسی گلے میں ڈال
یاں آدمی ہی صید ہے اور آدمی ہی جال
سچّا بھی آدمی ہی نکلتا ہے میرے لال
اور جھوٹ کا بھرا ہے، سو ہے وہ بھی آدمی

اِک آدمی ہیں جن کے یہ کچھ زرق برق ہیں
روپے کے ان کے پاؤں ہیں سونے کے فرق ہیں
جھمکے تمام غرب سے لے تابہ شرق ہیں
کم خواب، تاش، شال دوشالوں میں غرق ہیں
اور چیتھڑوں لگا ہے، سو ہے وہ بھی آدمی

اشراف اور کمینے سے لے شاہ تا وزیر
ہیں آدمی ہی صاحبِ عزّت بھی اور حقیر

یاں آدمی مُرید ہیں اور آدمی ہی پیر
اچھا بھی آدمی ہی کہاتا ہے اے نظیر
اور سب سے جو بُرا ہے، سو ہے وہ بھی آدمی

7.4۔ مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
پادشہ	بادشاہ
مفلس	نہایت غریب
گدا	فقیر، بھکاری
زردار	مالدار۔ پیسے والا
بے نوا	بے سہارا
نعمت	عمدہ چیزیں
ٹکڑے	بچی ہوئی روٹی
جان وارنا	جان قربان کرنا
تیغ	تلوار
پگڑی اتارنا	ذلیل کرنا
خطبہ خواں	خطیب۔ تقریر کرنے والا
تاڑنا	نظر رکھنا
صید	شکار
میرے لال	میرے پیارے
زرق برق	شان وشوکت۔ چمک دمک
فرق	ماتھا۔ پیشانی

معنی	الفاظ
کان کا زیور	جھمکے
مغرب سے مشرق تک	غرب سے تا بہ شرق
قیمتی ریشمی کپڑا	کم خواب
زری کا کپڑا	تاش
قیمتی ریشمی اور گرم چادریں	شال دوشالے
پھٹا پرانا کپڑا	چیتھڑے
شریف	اشراف
ذلیل، گھٹیا	کمینہ
کمتر	حقیر
عزت دار	صاحبِ عزت
کہلاتا ہے	کہاتا ہے

7.5۔ اشعار کی تشریح

پہلے بند کی تشریح

ایک آدمی دنیا میں بادشاہی کر رہا ہے۔ مال و دولت کی ریل پیل ہے۔ ہر طرح کا عیش و آرام ہے اور دوسرا آدمی پائی پائی کو محتاج ہے اور غربت کی زندگی بسر کر رہا ہے۔

اسی طرح ایک آدمی اگر مالدار ہے اور دوسرا بالکل بے سہارا۔ کہیں ایک آدمی عمدہ اور لذیز پکوان کھا رہا ہوتا ہے تو دوسرا آدمی بھیک کے ٹکڑوں پر گزارا کرنے پر مجبور ہے۔ مالدار اور مفلس دونوں طرح کے آدمیوں کی زندگی میں کتنا فرق ہے۔ اس بند میں بعض باتوں کی تکرار ملتی ہے جو نظم کا خاص اسلوب ہے۔

دوسرے بند کی تشریح

دنیا میں ایسے مخلص اور ایثار والے آدمی بھی موجود ہیں جو اپنی جان تک دوسروں پر قربان کر دیتے ہیں جبکہ اس کے مقابلے میں ایسے ظالم انسان بھی ہیں جو انسان کو قتل کرنے سے دریغ نہیں کرتے۔ پھر وہ بھی انسان ہیں جو دوسرے انسانوں کو ذلیل کرتے اور رعب اور حکم چلاتے ہیں اور وہ بے چارہ بھی انسان ہے جو اس حکم پر دیوانہ وار لپکتا ہے۔

تیسرے بند کی تشریح

انسان ہی مسجدیں بناتے اور انسان ہی امامت کراتے اور خطبہ دیتے، قرآن کی تلاوت کرتے اور نماز ادا کرتے ہیں۔ ایسے گمراہ لوگ بھی موجود ہیں جو جُوتے چرانے کے چکر میں رہتے ہیں اور جو اُن پر نظر رکھتا ہے وہ بھی آدمی ہے۔

چوتھے بند کی تشریح

یہاں جو شخص روپے پیسے کے ساتھ سفر پر نکلتا ہے۔ وہ بھی آدمی ہے اور جو ڈاکو اس کو لوٹ لیتا ہے اور گلے میں پھندا ڈال کر مار دیتا ہے، وہ بھی آدمی ہے۔ اس طرح گویا شکار بھی آدمی ہے اور شکاری بھی۔ دوسری طرف وہ بھی آدمی ہے جو سچ بولتا ہے اور وہ بھی جو جھوٹ میں پوری طرح غرق ہے۔

پانچویں بند کی تشریح

کچھ ایسے انسان بھی ہیں جو بڑی شان و شوکت سے زندگی گزارتے ہیں اور انھوں نے سونے چاندی کے اتنے زیورات پہنے ہوئے ہیں۔ بس یوں لگتا ہے گویا ان کے پاؤں چاندی اور سر سونے کے بنے ہوئے ہیں۔ ان کے تمام جسم پر زیورات چمک رہے ہوتے ہیں جبکہ دوسری جانب وہ قسمت کا مارا بھی انسان ہی ہوتا ہے جسے باعزت لباس تو دور کی بات ہے، پھٹے پرانے کپڑے بھی نصیب نہیں ہوتے کہ وہ اپنا تن ڈھانپ سکے۔

چھٹے بند کی تشریح

عام شرفاء اور کمینے لوگوں سے لے کر بادشاہ اور وزیر تک یہ سب انسان ہی ہیں جو صاحب عزت یعنی عزت دار بھی ہوتے ہیں اور جو ذلیل و خوار ہیں، وہ بھی آدمی ہیں۔ پھر انسانوں ہی میں سے ایک طبقہ مریدوں اور دوسرا پیروں کا ہوتا ہے یعنی بعض خدمت کرتے ہیں اور بعض کرواتے ہیں۔ اچھے لوگ بھی آدمی ہوتے ہیں اور بدترین اخلاق و کردار کے مالک بھی

آدمی کی اولاد ہیں۔

اس نظم میں شاعر نے روحانی اور مادی اعتبار سے انسانوں کے مختلف طبقوں پر اظہار خیال کیا ہے اور انسانوں نے اپنے طور پر جو عدم مساوات قائم کر رکھی ہے اس پر تعجب اور افسوس کا اظہار کیا ہے۔

7.6۔ خود آزمائی نمبر 7

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے جوابات دیں۔

1۔ نظم ''آدمی نامہ'' کس نے لکھی؟

2۔ نظیر اکبر آبادی کہاں پیدا ہوئے؟

3۔ عوامی شاعر کس کو کہتے ہیں؟

4۔ نظیر اکبر آبادی کا انتقال کہاں اور کس سن میں ہوا؟

5۔ دنیا میں کیسے کیسے آدمی ہیں؟

(ب) مندرجہ ذیل واحد کی جمع اور جمع کی واحد بنائیں۔

1- خطبات 2- مسجد 3- اشراف 4- وزیر 5- نعمت

8- رُباعیات

8.1- شاعر کا تعارف

اب آپ جو رباعی پڑھیں گے، اس کا عنوان ہے ''عبرت'' اور اس کے لکھنے والے میر انیس ہیں۔ میر انیس کا پورا نام میر ببر علی اور انیس تخلص تھا۔ ان کے دادا میر حسن اور والد خلیق تھے۔ انیس کو شاعری کا فن ورثہ میں ملا تھا۔ آپ اُردو کے عظیم مرثیہ گو مانے جاتے ہیں۔

8.2- رُباعی کی تعریف

رباعی شاعری کی ایک ایسی قسم ہے جس میں چار مصرعے ہوتے ہیں۔ ربع کے معنی عربی میں چار کے ہوتے ہیں۔ شاعر اپنے مضمون کو چار مصرعوں میں قلمبند کرتا ہے۔ رباعی اپنی مخصوص بحر اور وزن کے اعتبار سے پہچانی جاتی ہے۔

8.3- عبرت

آغوشِ لحد میں جب کہ سونا ہو گا
جُز خاک نہ تکیہ نہ بچھونا ہو گا
تنہائی میں آہ! کون ہو گا انیس
ہم ہوں گے اور قبر کا کونا ہو گا

مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
عبرت	نصیحت
آغوشِ لحد	قبر کی گود۔ قبر کا کونا
جزخاک	سوائے خاک کے
تنہائی	اکیلا پن

تشریح

اس رباعی میں شاعر کہتا ہے کہ دنیا میں ہم چاہے کتنی ہی عیش کی زندگی بسر کریں لیکن ہم مرجائیں گے تو ہمارے عزیز اور رشتہ دار ہمیں قبر کے ایک کونے میں ڈال آئیں گے جہاں نہ ہمیں ریشمی گدے اور مخمل کے تکیے میسر ہوں گے اور نہ ہی ہمیں وہاں عیش کا سامان ملے گا بلکہ قبر میں مٹی میں ہی ہمارا تکیہ ہوگا اور مٹی ہی ہمارا بستر ہوگا اور کوئی دوست عزیز ہمارے ساتھ نہ ہوگا بلکہ قبر کی تنہائی میں ہم اکیلے ہوں گے۔

8.4۔ شاعر کا تعارف

اب جو رباعی آپ پڑھیں گے اس کا عنوان ہے ''دنیا غرض کی ہے'' اور اس کے لکھنے والے داغ دہلوی ہیں۔ نواب مرزا خاں داغ 1831ء میں دہلی میں پیدا ہوئے اور 1900ء میں اس جہانِ فانی سے کوچ کر گئے۔ آپ کے والد کا نام شمس الدین تھا۔ آپ کے دو دیوان ''گلزار داغ'' اور ''آفتاب داغ'' یادگار ہیں۔ ایک مثنوی ''فریاد داغ'' چند قصائد اور رباعیات بھی موجود ہیں۔ داغ کے کلام میں سب سے بڑی خوبی سادہ زبان ہے۔ مشکل الفاظ اور فارسی تراکیب سے انھوں نے گریز کیا ہے، ان کے ہاں خالص اُردو زبان ملتی ہے۔

8.5۔ رباعی کا تعارف

رباعی ''دنیا غرض کی ہے'' داغ دہلوی نے لکھی ہے۔ داغ دہلوی اس رباعی میں کہتے ہیں کہ دنیا میں خود غرضی اور مطلب پرستی کے سوا کچھ نہیں ہے۔

8.6۔ دُنیا غرض کی ہے

بے گانہ یہاں ہر اک یگانہ دیکھا
اپنے مطلب کا سب زمانہ دیکھا
جس کو دیکھا غرض، غرض کا اپنی
دنیا کا عجب کارخانہ دیکھا

مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
بے گانہ	غیر، اجنبی، پرایا
یگانہ	اپنا، دوست
غرض	مطلب، مقصد

تشریح

اس رباعی کے پہلے مصرعے میں صنعتِ تضاد ہے۔ داغ دہلوی اس رباعی میں کہتے ہیں کہ دنیا بھی کتنی عجیب جگہ ہے جہاں خود غرضی اور مطلب پرستی کے سوا کچھ نہیں اور جب اس کا مطلب پورا ہو جاتا ہے تو وہ اپنا تعلق ختم کر لیتا ہے اور اس میں پہلی سی محبت نہیں رہتی۔ جب غرض ختم ہو جاتی ہے تو اپنا بھی غیر بن جاتا ہے۔ مطلب یہ ہے کہ دنیا میں خود غرضی اور مطلب پرستی کے سوا کچھ بھی نہیں ہے۔

8.7۔ رباعیات اور شاعر کا تعارف

اب آپ جو رباعیات پڑھیں گے اس کے عنوانات ہیں ''کامیابی کا گر''، ''احسان کا بدلہ'' اور ''نیکوں کی جانچ''۔ ان کے لکھنے والے الطاف حسین حالی ہیں۔

مولانا الطاف حسین حالی 1837ء میں پانی پت میں پیدا ہوئے۔ حالی کے والد کا نام خواجہ ایزد بخش تھا۔ 30 دسمبر 1914ء کو اس عالمِ فانی سے کوچ کر گئے۔

حالی اُردو شاعری میں ایک نئے رنگ کے موجد ہیں۔ رسمی شاعری کو ترک کر کے قومی اور اصلاحی شاعری کی طرف توجہ دی۔ ''حیاتِ جاوید''، ''یادگارِ غالب'' اور ''مقدمہ شعر و شاعری'' ان کی مشہور کتابیں ہیں۔

8.8۔ کامیابی کا گر

دنیا کو ہمیشہ نقشِ فانی سمجھو

رودادِ جہاں کو اک کہانی سمجھو

پر، جب کرو آغاز کوئی کام بڑا
ہر سانس کو عمر جاودانی سمجھو

مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
کامیابی	کامرانی ،مقصد پورا ہونا
گُر	ترکیب،طریقہ
نقش	نشان،تصور
نقش فانی	ایسا نشان جو جلدی مٹ جائے ،فنا ہونے والا نشان
روداد	سرگزشت
پر	لیکن
آغاز	شروع
عمر جاودانی	ہمیشہ رہنے والی عمر۔غیر فانی زندگی

تشریح

اس رباعی میں مولانا حالی دنیا میں کامیاب زندگی گزارنے کا طریقہ بتاتے ہیں۔وہ کہتے ہیں کہ اے دوستو!یادرکھو کہ دنیا ایک عارضی اور فانی جگہ ہے لہٰذا دنیا کی کسی چیز سے دل نہ لگاؤ۔اس طرح دنیا کی ہزاروں سال کی تاریخ کو صرف ایک کہانی سمجھو۔ایسی کہانی جو جلد ختم ہونے والی ہے مگر ہاں ساتھ یہ بھی یادرکھو۔اپنی زندگی میں جب کوئی نیک کام کرنے میں تم جس قدر سانس لوگے یا جتنا وقت گزارو گے تو تمھارا وہ وقت زندہ رہے گا کیونکہ انسان خود فنا ہو جاتا ہے لیکن اس کے نیک کاموں اور نیک اعمال کی وجہ سے اس کا نام ہمیشہ زندہ رہتا ہے۔

8.9۔ احسان کا بدلہ

احسان کے ہے گر صلے کی خواہش تم کو
اس سے تو یہ بہتر ہے کہ احساں نہ کرو
کرتے ہو اگر احسان تو کر دو اسے عام
اتنا کہ جہاں میں کوئی ممنون نہ ہو

مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
احسان	نیکی۔بھلائی
صلہ	بدلہ،عوض
عام کردو	پھیلادو
ممنون	جس پراحسان کیا گیا

تشریح

اس رباعی میں مولانا حالی ان لوگوں کونصیحت فرماتے ہیں جودوسروں کے ساتھ نیکی یا بھلائی اس لیے کرتے ہیں کہ وہ اپنے احسان کا کچھ نہ کچھ بدلہ چاہیں۔وہ کہتے ہیں کہ اگرتم کسی کے ساتھ نیکی کرتے ہواور پھراس سے اپنی نیکی یا احسان کے بدلے کی خواہش رکھتے ہوتو اس سے بہتر تو یہ ہے کہ تم اس کے ساتھ نیکی کروہی نہیں کیونکہ احسان وہی ہوتا ہے جوکسی کے ساتھ بے غرض کیا جائے۔یادنیامیں ہر شخص کے ساتھ اپنے احسان کواس قدرعام کردوکہ پھرکوئی تمھارے احسان کاممنون نہ ہو۔

مقصد یہ ہے کہ احسان کر کے جتانا نہیں چاہیے بلکہ بھول جانا چاہیے۔

8.10۔ نیکوں کی جانچ

نیکوں کو نہ ٹھہرائیو بد اے فرزند!
اک آدھ ادا ان کی اگر ہو ناپسند

کچھ نقص انار کی لطافت میں نہیں

ہوں اس میں اگر گلے سڑے دانے چند

مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
نیک	شریف لوگ
بد	بُرے، خراب
فرزند	بیٹا
ادا	عادت، ڈھنگ، طریقہ
نقص	خرابی، کمی
لطافت	مزا۔ لطف

تشریح

اس رباعی میں مولانا حالی فرماتے ہیں کہ اے دوستو! جو لوگ نیک ہوں اگر ان کی کوئی بات یا عادت تمھیں پسند نہ ہو تو تم انھیں ہرگز بُرا نہ کہو اور ایک آدھ برائی کی وجہ سے ان کی تمام خوبیوں اور نیکیوں پر پانی نہ پھیرو۔

اگر ہم ایک انار خریدتے ہیں اور اس کے کاٹنے پر اس سے کچھ دانے گلے سڑے نکل آتے ہیں تو سارا انار نہیں پھینک دیں گے۔ سڑے دانے نکال کر پھینک دیں گے اور باقی انار کھالیں گے تو ثابت ہوا کہ جس طرح خراب دانوں سے سارے انار کے مزے میں کچھ فرق نہیں آیا اس طرح ایک آدھ بُرائی سے نیک آدمی بالکل بُرا نہیں ہو جاتا۔ مقصد یہ ہے کہ ہمیں ہر شخص کی اچھائیوں اور نیکیوں پر نظر رکھنی چاہیے اور اس کی برائیوں کو نظر انداز کر دینا چاہیے۔

8.11۔ رباعیات اور شاعر کا تعارف

اب جو رباعیات آپ پڑھیں گے ان کے عنوانات یہ ہیں: ''مشکلات کا آغاز''، ''ضرورت کی چیزیں''، ''قومی عزت''، ''قومی غیرت''، ''عبرت کا سبق'' اور ان کے شاعر ہیں اکبرالہ آبادی۔

شاعر کا تعارف

اکبر الہ آبادی اُردو کے بڑے شاعروں میں سے ہیں۔ وہ 1846ء میں الہ آباد میں پیدا ہوئے اور 1921ء میں الہ آباد میں وفات پائی۔ اکبر نے دو قسم کی شاعری کی ہے سنجیدہ اور مزاحیہ۔ ان کی مزاحیہ شاعری کو شہرت اور مقبولیت حاصل رہی ہے۔ انھوں نے اپنی مزاحیہ شاعری میں اپنے زمانے کے مسلمانوں کی کمزوریوں کا مذاق اُڑا کر ان کی اصلاح کرنے کی کوشش کی ہے۔ اکبر نے اپنی رباعیوں میں بڑے اچھے خیالات کا اظہار کیا ہے۔ ان کی رباعیوں میں جوانوں کے لیے عمدہ نصیحتیں ملتی ہیں۔

رباعیات کا تعارف

''مشکلات کا علاج''، ''ضرورت کی چیزیں''، ''قومی غیرت'' اور ''عبرت کا سبق'' یہ سب رباعیات اکبر الہ آبادی نے لکھی ہیں۔ اب ہم یہ رباعیات اور ان کی تشریحات پڑھتے ہیں۔

8.12 مشکلات کا علاج

خاطر مضبوط، دل توانا رکھو

اُمید اچھی، خیال اچھا رکھو

ہو جائیں گی مشکلیں تمھاری آساں

اکبر اللہ پر بھروسہ رکھو

مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
خاطر	دل
توانا	مضبوط۔ طاقتور

تشریح

اس رباعی میں اکبرالہ آبادی فرماتے ہیں کہ تم اپنے دل کو ہمیشہ مضبوط رکھو اور کبھی ہمت مت ہارو بلکہ جو کام تمھیں کرنا ہو، اُسے ہمت کر کے کر ڈالو اور خدا سے اس کے نیک انجام کی اُمید رکھو۔

8.13۔ ضرورت کی چیزیں

گر جیب میں زر نہیں تو راحت بھی نہیں
بازو میں سکت نہیں تو عزت بھی نہیں
گر علم نہیں تو زور و زر ہے بے کار
مذہب جو نہیں تو آدمیت بھی نہیں

مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
زر	دولت، روپیہ
راحت	آرام، عیش
سکت	طاقت، ہمت
آدمیت	انسانیت

تشریح

اس رباعی میں اکبرالہ آبادی فرماتے ہیں کہ جس شخص کے پاس دولت نہیں ہے، وہ دنیا میں عیش و آرام سے زندگی نہیں گزار سکتا۔ اگر کوئی شخص دولت مند ہے لیکن اس کے بازوؤں میں طاقت نہیں ہے تو اس کی دنیا میں عزت نہیں ہوتی۔ اگر دولت بھی ہے بازوؤں میں طاقت بھی ہے اور پڑھا لکھا بھی ہے لیکن وہ اپنے مذہب کا پابند نہیں تو بھی دنیا میں اس کی کوئی قدر نہیں۔ ہاں ایک ایسا شخص ہے جس کے پاس دولت بھی ہے، اس کے بازوؤں میں طاقت بھی ہے اور وہ اپنے مذہب کا پابند بھی ہے تو ایسے آدمی کی دنیا قدر کرتی ہے۔

8.14۔ قومی عزت

حاصل کرو علم، طبع کو تیز کرو
باتیں جو بُری ہیں اُن سے پرہیز کرو
قومی عزت ہے نیکیوں سے اکبر
اس میں کیا ہے کہ نقلِ انگریز کرو

مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
طبع	طبیعت۔ عقل
قومی عزت	قوم کی عزت

تشریح

اس رباعی میں اکبرالہ آبادی نصیحت کرتے ہیں کہ جہاں تک ہو سکے علم حاصل کرو۔ علم ہی کے ذریعے تم اچھی اور بُری باتوں میں تمیز کر سکتے ہو۔ پھر تمھیں اچھی باتوں پر عمل کرنا چاہیے اور بُری باتوں سے پرہیز کرنا چاہیے کیونکہ نیک کام کرنے سے قوم کی عزت ہوتی ہے اور بُرے کام کرنے سے قوم بدنام ہو جاتی ہے۔ قوم کی نیک نامی اس سے نہیں کہ تم اسلامی تہذیب کو بھول جاؤ اور زندگی کے ہر شعبہ میں انگریزوں کی نقل کرو بلکہ تمھیں چاہیے کہ انگریز کی نقالی کی بجائے اپنے تہذیب و تمدن کے دائرے میں رہتے ہوئے نیک کام سرانجام دو۔

8.15۔ قومی غیرت

جس بات میں تم شکستِ ملت سمجھو
اُس میں شرکت کو اپنی ذلت سمجھو
جو بندۂ نفس ہو مخالف اُس کا
قومی غیرت کی اس میں قلت سمجھو

مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
شکست	ہار
ملّت	قوم
شرکت	حصہ لینا، شریک کرنا
بندہ نفس	خواہش کا غلام
قلّت	کمی

تشریح

اس رباعی میں اکبرالہ آبادی نصیحت کرتے ہیں کہ جب تم کوئی ایسا کام دیکھو جس میں تمھاری قوم کوشکست کھانے کا ڈر ہوتو ایسے کام میں شریک ہونا اپنے لیے بے عزتی سمجھو لیکن اگر کوئی خواہش کا غلام اس نصیحت پر عمل نہیں کرتا تو سمجھ لو کہ اس شخص میں شرم وحیا نام کو نہیں بلکہ ایسا شخص اپنے ملک اور قوم کے لیے بدنما داغ ہے۔

8.16۔ عبرت کا سبق

انقلاب جہاں کو دیکھ لیا
حُب دُنیا سے قلب پاک ہوا
کل، کلی کھِل کے ہو گئی تھی پھول
پھول کُملا کے آج خاک ہوا

مشکل الفاظ کے معنی

الفاظ	معنی
انقلاب	تبدیلی
قلب	دل

معنی	الفاظ
مُرجھا کے	کملا کے
مٹی	خاک

تشریح

اس رباعی میں اکبرالہ آبادی فرماتے ہیں کہ پہلے مجھے دنیا سے بڑی محبت تھی لیکن جب میں نے دنیا کے حالات روز بروز بدلتے دیکھے اور دنیا میں انقلاب آتے دیکھے تو میں سمجھا کہ دنیا کی ہر چیز ناپائیدار ہے۔ لہٰذا میرے دل سے دنیا کی محبت جاتی رہی۔ دنیا کے انقلاب کی ایک مثال یہ ہے کہ باغ میں ایک دن پودے میں کلی لگتی ہے، دوسرے دن کلی پھول بن کر مسکراتی ہے اور پھر اس کا انجام یہ ہوتا ہے کہ وہ مٹی میں مل کر مٹی ہو جاتا ہے۔ مقصد یہ ہے کہ دنیا دل لگانے کی جگہ نہیں ہے کیونکہ اس کی ہر چیز فانی ہے۔

8.17۔ خود آزمائی نمبر 8

(الف) مندرجہ ذیل سوالات کے جوابات دیں۔

1۔ دنیا کو نقش فانی کیوں کہا جاتا ہے؟

2۔ شکست ملت کن باتوں میں ہے؟

3۔ رباعی ''عبرت'' کس کی لکھی ہوئی ہے؟

4۔ داغ دہلوی نے کون سی رباعی لکھی ہے؟

5۔ احسان کا بدلہ کس کی رُباعی ہے؟

6۔ اکبرالہ آبادی کی کسی ایک رُباعی کا نام لکھیں؟

7۔ رُباعی کس کو کہتے ہیں؟

(ب) مندرجۂ ذیل خالی جگہ پُر کیجیے۔

1- پھول ______ کے آج خاک ہوا

2- قومی ______ کی اس میں قلت سمجھو

3- حاصل کرو علم ______ کو تیز کرو

(ج) ان لفظوں کے متضاد الفاظ لکھیے۔

1- توانا 2- آلس 3- یگانہ 4- مخالف 5- قلت

9۔ جوابات

خودآزمائی نمبر 1

(الف)

(1) حمد خدا کی تعریف کو کہتے ہیں۔ (2) حفیظ جالندھری (3) اسلامی جذبات

(4) باغ (5) سمندراور خشکی

(ب)

(1) والی (2) مالی (3) انساں (4) حیوان (5) شجر (6) ثمر

خودآزمائی نمبر 2

(الف)

(1) بانگِ درا (2) قربانی (3) تمام سامان (4) نصف سامان (5) نبی کا دوست

(ب)

(1) فرطِ طرب (2) ایثار (3) عشق (4) چراغ (5) خدا

خودآزمائی نمبر 3

(الف)

1- فکر 2- برگ 3- عزت 4- ہنر 5- حالی

(ب)

1- زوال 2- دشمن 3- جزا 4- تر 5- رات

خودآزمائی نمبر 4

(الف)

1- دشمنوں پر پہلے حملہ آور نہیں ہوتا، بچوں، بوڑھوں اور عورتوں پر حملہ نہیں کرتا، پُر امن شہریوں کو نہیں ستاتا۔

2- دنیا میں امن قائم ہو جائے اور اللہ کا نام سر بلند رہے۔

3- جہاد کے دوران اُسے جامِ شہادت مل جائے۔

4- حق کی راہ میں جان قربان کرنے کو شہادت کہتے ہیں اور اللہ کی راہ میں جان قربان کرنے والا شہید کہلاتا ہے۔

5- اسلامی اخلاق کی آئینہ دار ہوتی ہیں۔

(ب)

1- اکرم سڑک پر بڑی آن بان سے چل رہا تھا۔

2- عدو کی نظریں ہمارے مجاہد پر لگی ہیں۔

3- شہید کا رتبہ بہت بلند ہوتا ہے۔

4- ہم اپنے وطن پر اپنی جان بھی فدا کر سکتے ہیں۔

5- میری آرزو ہے کہ میں امتحان میں اچھے نمبروں سے پاس ہو جاؤں۔

خودآزمائی نمبر 5

(الف)

(1) لعل (2) تقدیر (3) باگ (4) اطاعت (5) قدرت

(ب)

اے خدا! آسمان میں جو تارے ہمیں اپنی اپنی جگہ دکھائی دیتے ہیں۔ نہ اِدھر نہ اُدھر سرکتے ہیں یہ صرف تیرے ہی حکم سے اپنی اپنی جگہ قائم ہیں۔ ایسا معلوم ہوتا ہے جیسے انھیں کسی زنجیر سے سختی کے ساتھ باندھ دیا گیا ہو۔

(ج)

1- آسمان میں ایسے چراغ روشن ہیں جو بِن تیل کے جل رہے ہیں۔

2- وہ بہت باذوق آدمی ہے۔

3- رضا غرور کے نشے میں چور تھا۔

4- حالات انسان کو مجبور بنا دیتے ہیں۔

5- وہ ہمیشہ بے لاگ بات کہتا ہے۔

خود آزمائی نمبر 6

(الف)

1- احمد علی

2- گل کو دلہن کے سرخ جوڑے سے، شجر کو ایک حسین عورت سے، لالہ کے پھول کو سرخ انگارے سے، کلی کو بند ہونٹوں سے اور چہرے کو چاند سے تشبیہ دی گئی ہے۔

3- کلام کے فنی حسن میں اضافہ کرتا ہے۔

4- کسی چیز کو کسی چیز کے مشابہ قرار دینے کو تشبیہ کہتے ہیں۔

5- 1935ء میں وفات پائی۔

(ب)

1- شام 2- خزاں 3- سفید 4- نفرت 5- کانٹا

خود آزمائی نمبر 7

(الف)

1- نظیر اکبر آبادی 2- دہلی 3- نظیر اکبر آبادی 4- 1830ء آگرہ

5- امیر، غریب، شریف، کمینے، سچے، جھوٹے، چور، ایماندار

(ب)

1- خطبہ 2- مساجد 3- شریف 4- وزراء 5- نعمتیں

خودآزمائی نمبر 8

(الف)

1- دنیا کی ہر چیز فانی ہے اس لیے دنیا کو نقش فانی کہا جاتا ہے۔

2- ہر بُرے کام میں شرکت کرنے سے شکست ملت ہوتی ہے۔

3- میر انیس

4- دنیا غرض کی ہے۔

5- مولانا الطاف حسین حالی

6- قومی غیرت

7- رباعی ربع سے ہے اور ربع عربی میں چار کو کہتے ہیں چنانچہ یہ نظم کی ایسی قسم ہے، جو چار مصرعوں پر مشتمل ہوتی ہے۔

(ب)

1- کملا 2- غیرت 3- طمع

(ج)

1- کمزور 2- عزت 3- اپنا 4- موافق 5- کثرت